

SISSEJUHATUS

Eessõnas «Kapitali» III köitele kirjutab F. Engels: «Maavalduse ja põlluharijate ekspluateerimise vormide mitmekesisuse tõttu Venemaal pidi Venemaa etendama maarendi osas samasugust osa, nagu oli Inglismaal esimeses raamatus, tööstusliku palgatöö uurimisel.»¹ Eestimaa kubermang, mis moodustas XVIII—XIX sajandil osa Vene tsaaririigist, esindas üht nendest maavalduse ja põlluharijate ekspluateerimise mitmekesistest vormidest, millest räägib F. Engels. Paljusi erines see mujal valitsenud olukorrast ja pakub seetõttu huvitavat materjali maarendi arengu uurimiseks ning võrdlemiseks teiste kubermangude ning alade andmetega.

XVIII sajandi materjalide uurimine ei ole aga vajalik mitte ainult feodaalse maarendi arengu tundmaõppimise seisukohalt. Korduvalt rõhutas V. I. Lenin, et kapitalismi evolutsiooni selgitamiseks põllumajanduses on väga vajalik uurida põllumajanduse kapitalismieelse ökonoomika põhijooni. «Venemaa kapitalismi saatuse küsimuse tuuma kujutatakse meil tihti nii, nagu oleks peatähtsus küsimusel: kui kiiresti? (s. o. kui kiiresti areneb kapitalism?). Tegelikult aga on võrratult suurema tähtsusega küsimus: kuidas nimelt? ja küsimus: kust? (s. o. milline oli kapitalismieelne majanduslik kord Venemaal?).»²

Paljud tuntud nõukogude majandusteadlased ja ajaloolased on korduvalt märkinud, et meil on seni veel vähe uuritud sellekohast faktilist materjali üksikute territooriumide viisi ja seetõttu on raskusi terves reas küsimustes teoreetiliste üldistuste tegemisel.³

¹ K. Маркс, Капитал, т. III, 1955, lk. 8. Ka kirjutas Danielsohnile (12. dets. 1872. a.) viitab K. Marx sellele, et seoses maarendi küsimustega kavatses ta üksikasjalikult tegelda Venemaa olukorraga. K. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XXVI, lk. 306.

² V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 316. Vt. ka 4. kd., lk. 90, 22. kd., lk. 47 jne.

³ С. Г. Струмилин, Очерки экономической истории России, Москва 1960, lk. 5, 6; Материалы по истории крестьянского и помещичьего хозяйства первой четверти XVIII в. Подгот. к печати К. В. Сивков, Москва 1961, lk. 3;

On ka otseselt märgitud nende probleemide uurimise vajalikkust Baltikumi materjalide alusel.⁴

Kõrvuti teoreetiliste aspektidega on Eestimaa põllumajanduses XVIII sajandil valitsenud tegelike olukordade ja nendes aset leidnud muutuste esiletoomisel ka aktuaalne poliitiline tähtsus. XVIII sajand on eesti rahva ajaloos mitmeti pöördelise tähendusega. Sajandi algul, Põhjasõja tulemusel lõppes ligikaudu viis-sada aastat kestnud läänest tulnud vallutajate võimutsemine Baltikumis. Algas selle maa rahvaste elu Vene tsaaririigi koosseisus. Tähtis ei ole seejuures asjaolu, et ühest rahvusest kuninga asemele tuli teise keisri võim.⁵ Talurahva ekspluateerimine oli feodalismi ajal ränk nii ühe kui ka teise või kolmanda keisri all ja see suurenes üldiselt kogu Venemaal XVIII sajandi jooksul veelgi. Küll aga on määrama tähtsusega see, millised tingimused olid ühel või teisel puhul tootlike jõudude arenemiseks. See on ühiskondliku progressi kõrgemaks kriteeriumiks.⁶ Marksismi klasi-kud on alati ajalooliste nähtuste hindamisel lähtunud sellest, kuivõrd need konkreetsetes tingimustes teenisid ühiskonna arengu huvisid. «... Balti provintsid on oma geograafilise asendi poolest selle rahvuse loomulikuks lisaks, kes valdab maad, mis on selle taga.» Peeter I «vallutas vaid selle, mis oli absoluutselt vaja-lik tema maa loomulikuks arenguks».⁷ Selliselt hindas K. Marx Balti provintside ja Põhjasõja tulemuste tähtsust Venemaal. Kuid mitte ainult vene rahva arengu seisukohalt ei olnud see progressiivne sündmus. Ka Baltikumi rahvastele tõi Põhjasõda

А. П. Ба ж о в а, Симпозиум по аграрной истории Восточной Европы. «Вопро-сы истории» 1959, № 4, lk. 214—221, vt. akadeemik S. D. Skazkini sõnavõtu referee-ring; С. Д. Сказкин, А. Н. Чистозвонов, Задачи изучения проблемы генезиса капитализма. «Вопросы истории» 1959, № 6, lk. 38—46; В. И. Шун-ков, [retsensioon raamatule] К вопросу о первоначальном накоплении в России (XVII—XVIII вв.). «Вопросы истории» 1960, № 5, lk. 160, 164—165; К. И. Бобков, В. В. Назаров, Развивать исследования в области поли-тической экономики. «Вестник высшей школы» 1959, № 4, lk. 41—46 (eriti lk. 43); Е. И. Индова, Крепостное хозяйство в начале XIX века. По материалам вотчинного архива Воронцовых, Москва 1955, lk. 3; К вопросу о первоначальном накоплении в России (XVII—XVIII вв.). Сборник статей. Ред. Л. Г. Бескровный и др., Москва 1958; М. Д. Кур-мачева, Вопрос о первоначальном накоплении в советской литературе. Viidatud koguteos, lk. 37.

⁴ Ф. Я. Полянский, Актуальные вопросы истории народного хозяй-ства. К вопросу об истории народного хозяйства Прибалтики, Таллин 1956, lk. 13, 14.

⁵ Sellist elementaarset käsitusviisi leiame tavaliselt tsaarivõimuaegsetel keisritruudel autoritel. Vt. näiteks 1903. a. Adam Petersoni väljaandel ilmunud raamatule «Huvitav tüki ke kodumaa ajaloost. Sakslase Dr. Petri kirjeldus Eesti rahva elust ja olust aastal 1802» tema poolt kirjutatud lõppsõna lk. 92—95.

⁶ V. I. Lenin, Teosed, 13. kd., lk. 215.

⁷ К. Marx, Secret Diplomatic History of the 18th Century, London 1899, lk. 87.

kaasa olulisi muutusi. Seni olid need territooriumid olnud mitmesugustele preisi ja muudele avantüristidele hea elu ning rikastumise kohaks; leivavilja puuduse all kannatavale Rootsile alaks, kust seda vilja oli võtta; Venemaa arenevat väliskaubandust enda kätte haarata püüdvatele merekaubanduslikele riikidele aga aladeks, mida iga hinna eest tuli hoida Vene riigi koosseisu sattumast, et sel teel Venemaa majanduslikku arenemist takistada.

Venemaale aga ei olnud Baltikum vähearenenud ülemerekolooniaks,⁸ mille peamine väärtus seisneb selle maa ja rahva majanduse ekspluateerimisest kasu saamises, nii nagu ta seda oli olnud saksa, taani ja rootsi feodaalidele. Venemaale oli Baltikum aknaks, mille kaudu toimus elav kaubalis-rahaliste suhete areng teiste Euroopa riikidega. Loomulikult ei jätnud see siinsele majanduselule mõju avaldamata. Erakordselt soodus asend Vene riigi väliskaubanduslikel teedel ning uue pealinna Peterburi lähedus mõjusid kiirendavalt tootlike jõudude arengule Eestimaal. Andmed näitavad, et mitte enne Põhjasõda ei olnud põllumajandus Eestimaal suhteliselt kaugele arenenud, vaid just pärast seda, s. o. XVIII sajandi jooksul toimus põllumajandusliku tootmise kiire areng (vt. II ptk.). Sajandi lõpuks on vanades feodaalsetes tootmissuhetes tekkinud sügavad vastuolud ja XIX sajandi algus toobki meie rahvale järkjärgulise pärisorjusest vabastamise ning ülemineku kapitalistlikele tootmissuhetele. Veelgi reljeefsemalt tuleb XVIII sajandi ajalooliste sündmuste tähtsus meie rahva elus esile eesti ja vene töötava rahva võitlusühtsuse näol, mille tulemuseks on kõige eesrindlikuma ühiskondliku formatsiooni — sotsialismi-kommunismi rajamine meie maal.

Põhjasõjale järgnenud majanduslikku olukorda ja arengut Eestimaal faktiliste andmete alusel käsitledes kujuneb see ühtlasi võitluseks mitmesuguste käibel olevate väärkontseptsioonide vastu. Nii näiteks jätkatakse pärast Teist maailmasõda kodanlikus reaktsioonilises ajalookirjanduses, eriti Lääne-Saksamaal, agressiivse «Drang nach Osten» poliitika õigustamist ka Baltikumi puutuvates küsimustes.⁹

Kõik eelöeldu näitab kapitalismieelse maarendi arengu uurimise vajalikkust ja mitmekülgset aktuaalsust Eestimaal.

Kahetsusega tuleb aga märkida, et seni on erialases kirjanduses ilmunud väga vähe teoseid ja artikleid, mis oleksid pühenda-

⁸ А. В. Фадеев, О развитии капитализма в ширь в пореформенной России. «Вопросы истории» 1956, № 8, lk. 196.

⁹ Vt. sellekohased ülevaated: J. Peters, Die Westdeutsche Historiographie über die schwedische Großmachtzeit. «Zeitschrift für Geschichtswissenschaft», VIII Jg., 5. H., Berlin 1960, lk. 1108—1129; G. Heitz, Die Erforschung der Agrargeschichte des Feodalismus in der DDR (1945—1960). «Zeitschrift für Geschichtswissenschaft». Sonderheft VIII, Jg. 1960, lk. 116—141.

tud feodaal-pärisorjusliku põllumajanduse küsimustele Eestimaal XVIII sajandil. Kuni viimase ajani puuduvad täiesti majanduslikud käsitlused, milles oleks vaadeldud feodaalrendi arengut ja sellega seotud teoreetilisi probleeme Eestimaa materjalide põhjal. Nende küsimuste uurijal tuleb pöörduda ajaloolist laadi tööde poole, milles, ühes rohkem, teises vähem, on esitatud mitmesuguseid juhuslikke majanduslikke andmeid. Põhjaliku ülevaate senisest balti-saksa ajalookirjandusest annab J. Zutis.¹⁰ Nagu ütleb teose pealkiri, leiavad seal eeskätt käsitlemist Läti ala kohta kirjutanud autorid. Kuid needsamad isikud olid tavaliselt ka peamisteks kirjameesteks naaberkubermangu Eestimaa küsimustes.

Kodanlikus Eestis ei ilmunud ühtki monograafiat XVIII sajandi probleemide kohta. Suurematest koguteostest, milles käsitletakse XVIII sajandi majandusküsimusi Eestimaal, tuleb nimetada «Eesti majandusajalugu»¹¹ ja «Eesti rahva ajalugu»¹². Ilmusid veel mõned artiklid majanduslike üksikküsimuste kohta.¹³

Marksistlik-leninliku teooria seisukohtadelt on feodaal-pärisorjuslikku korda Eestimaal vaadeldud vaid nõukogude aastate ajalookirjanduses. Kuid ka siin puuduvad eesti autoritelt spetsiaalsed uurimused maarendi ja XVIII sajandi ajaloo alal. Üldkäsitlustest on põhjalikumad «Eesti NSV ajalugu»¹⁴ ja vastavad osad teosest «Очерки истории СССР»¹⁵. Üksikuid küsimusi ja lühemaid perioode XVIII sajandist on vaadeldud Jaan Konksu doktoriväitekirjas¹⁶, Eesti Venemaaga ühendamise 250. aastapäeva tähistamiseks ilmunud lühiaurimustes ning artiklites¹⁷ ja

¹⁰ Я. Зутис, Очерки по историографии Латвии, ч. I. Прибалтийско-немецкая историография, Рига 1949; vt. ka Я. Зутис, Остзейский вопрос в XVIII веке, Рига 1946, lk. 5—19.

¹¹ Eesti majandusajalugu I, toim. H. Sepp, O. Liiv, J. Vasar, Tartu 1937.

¹² Eesti rahva ajalugu III, toim. J. Libe, A. Oinas, H. Sepp, J. Vasar, Tartu 1935; vt. ka J. Uluots, Grundzüge der Agrargeschichte Estlands, Tartu 1935.

¹³ O. Liiv, Om det ekonomiska läget i Estland under Nordiska Kriget, «Svio-Estonica», Akadeemilise Rootsi-Eesti Seltsi Aastaraamat 1936, Tartu 1936, lk. 20—24; H. Sepp, Põllumajanduse teoreetiline käsitlus Liivimaal XVII ja XVIII s. — Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat IX—X, Tartu 1933—34, lk. 204—211; H. Sepp, Majandusolud Eestis XVIII sajandil. Lisandeid talurahva vabastamise ajaloole. — Korporatsioon «Sakala» 1909—1934, Tartu 1934.

¹⁴ Eesti NSV ajalugu kolmes köites, I kd., toim. A. Vassar, Tallinn 1955.

¹⁵ Очерки истории СССР. Период феодализма. Россия во второй четверти XVIII в. Народы СССР в первой половине XVIII в., ред. А. И. Баранович и др., Москва 1957; Очерки истории СССР. Период феодализма. Россия во второй половине XVIII в., ред. А. И. Баранович и др., Москва 1956.

¹⁶ J. Konks, Eestimaa feodaal-pärisorjuslik põllumajandus ja talurahva olukord XVIII sajandi lõpul ning XIX sajandi esimesel aastakümnel. — Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik nr. 96, Tartu 1960.

¹⁷ Eesti ühendamisest Venemaaga ja selle ajaloolisest tähtsusest. — Lühiaurimisi, toim. A. Vassar, Tallinn 1960; Eesti rahva ajaloost Põhjasõja

«Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetistes» ning «Tartu Riikliku Ülikooli Toimetistes».

Tutvumine seni ilmunud kirjandusega näitab, et XVIII sajandi feodaal-pärisorjusliku põllumajanduse arengu tendentside hindamisel kujunes juba balti-saksa autoritel välja põhiliselt kaks seisukohta. Ühed arvasid, et see sajand oli põllumajanduslikus tootmises täieliku stagnatsiooni perioodiks. A. Gernet, viidates A. Hueck'ile, väidab seda sõnaselgelt kogu põllumajanduse suhtes.¹⁸ Need autorid kõnelevad tavaliselt armsast, kuid vaesest Eestimaast. Teine osa balti-saksa autoreid konstateerib küll mõisapõldude laiendamist XVIII sajandil, ei ütle aga peaaegu midagi talumajanduse arengusuundade kohta.¹⁹ Ka ei esita nad erinevatest perioodidest üldisi, omavahel võrreldavaid andmeid, mis võimaldaksid arengutendentsi igakülgsest määrata. Balti-saksa autoritelt võtsid seisukohad üle ka paljud kodanlikud majandusajaloolased ja ajaloolased. H. Sepp väidab, et alles XVIII sajandi lõpuks saavutati Eestimaa põllumajanduses rootsiaegne teravilja üldtoodangu tase.²⁰ «Eesti majandusajalugu» arvab selle taseme saavutamise ajaks küll XVIII sajandi 60-ndate aastate keskpaiga, sellest edasi nähakse aga vaid talupoja majanduse allakäiku, vaesumist. Ilma konkreetset faktilist materjali esitamata eitavad H. Sepp ja J. Vassar talupoegade kasutuses oleva põllumaa suurenemist XVIII sajandil ja on seisukohal, et niisama palju, kui tehti juurde uudismaad, mõisastati ka talupõlde.²¹ Teiste sõnadega, nad väidavad, et seoses talupoegade arvu tunduva kasvamisega XVIII sajandil nende põllumaaga varustatus halvenes oluliselt. Taolistel seisukohtadel oli ka «Eesti rahva ajalugu».²² Paljudes kodanlikul perioodil ilmunud artiklites ja sõnavõttudes kõneldi väga teravalt ja halvustavalt XVIII sajandist ja selle majanduslikust osast meie rahva arengus. Sageli oli see ühenda-

aastail 1700—1721, toim. R. Kenkmaa jt., Tallinn 1960; Põhjasõja sündmuste järgedel. 250 aastat Eesti ühendamisest Venemaaga, Tallinn 1960; V. Maamägi, A. Vassar, 250 aastat Eesti ühendamisest Venemaaga. «Eesti Kommunist» 1960, nr. 9.

¹⁸ A. Gernet, Geschichte und System des bäuerlichen Agrarrechts in Estland, Reval 1901, lk. 39 jj.; A. Fr. Hueck, Darstellung der landwirtschaftlichen Verhältnisse in Esth-, Liv- und Curland, Leipzig 1845, lk. 71 jm.; A. Tobien, Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundert, Berlin 1899, lk. 67.

¹⁹ H. Jannau, Geschichte von Lief- und Ehstland, II Theil, Riga 1796, lk. 448 jj.; Geschichte der Sklaverey, und Charakter der Bauern in Lief- und Ehstland. Ein Beytrag zur Verbesserung der Leibeigenschaft. Nebst der genauesten Berechnung eines Liefländischen Haakens, 1786, lk. 86.

²⁰ H. Sepp, Majandusolud Eestis XVIII sajandil, Tartu 1934.

²¹ Eesti majandusajalugu, lk. 266, 328—329 jm. Enam-vähem samadel seisukohtadel on olnud ka A. W. Hupe, Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland, Bd. II, Riga 1777, lk. 121 jm.

²² Eesti rahva ajalugu III, lk. 1311, 1330, 1340—1341, 1344, 1350—1351 jm.

tud eelmise sajandi, nn. rootsi aja majanduslike olukordade kiitmisega.²³ Sellised käsitlused teenisid ilmselt nõukogudevastaseid kodanlik-natsionalistlikke eesmäärke.

Kui rootsi aja hindamises valitses kodanliku perioodi ajaloolaste hulgas veel erinevaid seisukohti ja osa neist kritiseeris käibelolevat «kuldse rootsi aja» kontseptsiooni²⁴, siis Põhjasõja järgse majandusliku arengu, selle tendentside ja tähtsuse õige hindamise tasemele ei tõusnud ükski neist. Põhjusi oli siin palju, kõigepealt muidugi balti-saksa ja kodanlike autorite maailmavaatelised seisukohad, poliitilised ja majanduslikud kaalutlused, põhjalikumate uurimuste puudumine XVIII sajandi kohta jne. jne. Seejuures ei olnud vastavate uurimuste puudumine tingitud mitte niivõrd vajalike arhiivimaterjalide kasinusest, kui just ideoloogilistest seisukohtadest, poliitilistest ning majanduslikest kaalutlustest. Nagu järgnevas käsitluses näeme (ptk. I), püüdsid baltisaksa mõisnikud — nende hulka kuulusid või neid teenisid ka ajalookirjutajad — oma tulude suurendamise eesmärgil näidata mõisate majanduslikku olukorda vaesemana ja viletsamana, kui see tegelikult oli. Sageli pidid faktid taanduma ja andma teed võltsingutele. Kodanlikele autoritele oli aga kõik see hea ja vastuvõetav, mis oli suunatud Venemaa ja selle kaudu nõukogude korra vastu. Milleks siis veel põhjalikumalt uurida XVIII sajandit! Nii kujuneski traditsioon, et ilma vastavate teaduslike uurimisteta lihtsalt ei tunnustatud või siis alahinnati tootlike jõudude suurt arengut Eestimaal pärast Põhjasõda XVIII sajandil.

Eesti NSV arhiivides on säilinud väga ulatuslik agraarstatistiline materjal XVIII sajandist Eestimaa kubermangu põllumajanduse kohta, mida senini peaaegu üldse ei ole kasutatud, rääkimata selle kriitilisest läbitöötamisest. Mahult kõige ulatuslikumad on nendest allikatest nn. maarevisjonide materjalid (esimene 1712., viimane 1774. aastal). Maarevisjonidel, mida teostati riigimaksude kindlaksmääramise eesmärgil, märgiti revisjonikomisjonide poolt üksikasjaliselt talude viisi üles andmed elanike

²³ Eesti Rootsi 1929, Tallinn 1929. Vt. tolleaegse riigivanema A. Rei sõnavõttu ja endise riigivanema Jaan Tõnissoni sõnavõttu seoses Rootsi kuninga külaskäiguga Eestisse.

Eestimaa õiguse ajalugu II, Tartu 1930 (J. Uluotsa Tartu ülikoolis peetud loengute konspekt); H. Prants, Rootsi aja üldhinnang meie rahva eduks. Mis oleksime olnud selleta. «Kaitse Kodu» 1930, nr. 1/2, lk. 9—12; V. Neggo, Rootsi hea aeg Eestis. «Kaitse Kodu» 1929, nr. 25/26, lk. 623—630; [L. Johanson] Peatükk teoorjusest. «Meie Maa» 1920, nr. 38 (114); T. L[aur]. Mälestused heast Rootsi ajast. «Päevaleht» 1921, nr. 294.

²⁴ E. Blumfeldt, Den svenska tiden i estnisk historieforskning. «Svio-Estonica». Akadeemilise Rootsi-Eesti Seltsi Aastaraamat 1934, Tartu 1934, lk. 124—138. Autor ütleb seal, et «terve rida ajaloolisi tõekspidamisi, millistest mõni oli juba kujunemas meie rahva ajalooliste vaadete raudvaraks (hea rootsi aja ülistamine) osutus ekslikuks». O. Liiv, Folkstämringen i Estland vid början av det stora nordiska kriget. «Svio-Estonica». Akadeemilise Rootsi-Eesti Seltsi Aastaraamat 1934, Tartu 1934, lk. 95—105.

arvu, vara ja koormiste kohta. Nende andmete õigsust kontrolliti talupoegade ülekuulamise ja kirikuraamatutega võrdlemise teel. Mahult haarab see materjal umbes nelikümmend tuhat täisformaadis lehte.²⁵ Järgmiste ulatuslikumate allikadena on säilinud suure hulga mõisate kohta 1796. a. ankeediantmed²⁶ ja ülekubermanguliselt 1803. aastal koostatud vakuraamatud²⁷. Peale nende, ülekubermangulise iseloomuga materjalide on säilinud üksikute mõisate arhiivifonde, mis sisaldavad rikkalikult mitmesuguseid majanduslikke näitajaid XVIII sajandist. Kõrvuti arvuliste andmete ja sõnaliste kirjeldustega on arhiivis kasutada mitmete mõisate kaarte ja kaardikirjeldusi nii XVII sajandi lõpust kui ka XVIII ja XIX sajandi vahetusest, kus põllupinna suuruse muutused pinnaliselt on jälgitavad mõisate viisi.²⁸

Kogu see ulatuslik materjal võimaldab meil jälgida feodaalrendi arengut Eestimaa kubermangu mõisates kogu XVIII sajandi jooksul. Ja et on säilinud ka 1680-ndatel aastatel koostatud nn. mõisate inkvisitsiooniraamatud²⁹, mis sisaldavad enam-vähem samasuguseid andmeid kui XVIII sajandi revisjonide materjalid, siis annab see võimaluse võrdlemiseks enne suurt näljahäda ja Põhjasõda valitsenud olukordadega.

Kahjuks ei ole nendest andmeterikastest materjalidest seni peaaegu midagi trüki avaldatud. Nende materjalide originaaltekstide kättesaadavaks tegemine laiematele uurijate ringkondadele on ülesanne, mille tähtsust ei või alahinnata.³⁰

Asudes nende materjalide kriitilisele läbitöötamisele, on nõu-

²⁵ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 448, 449, 450, 451, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 465, 466, 467, 468, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 502, 503, 504, 505, 506, 507.

²⁶ ENSV RAKA, f. 854, nim. 1, s.-ü. 1215—1222.

²⁷ ENSV RAKA, f. 864 (Eestimaa vahekohus), nim. 1, s.-ü. 1—245.

²⁸ Leningradi ja Moskva arhiivides Baltikumi kohta leiduvate materjalide ülevaate on toonud J. Zutis, Остзейский вопрос в XVIII веке, lk. 9—17.

²⁹ RAKA, f. 1, nim. 1, s.-ü. 940, 941, 942 ja fotokoopiate kogu nr. 129. Maht kokku üle 5000 lehe.

³⁰ Материалы по истории, lk. 3; И. А. Воронков, Инвентари имений — важный источник по истории польской феодальной деревни. «Вопросы истории» 1959, № 4, lk. 124—137; В. К. Яцуиский, Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1958 г., Таллин 1959, lk. 12.

Suhteliselt parem olukord valitseb XVI sajandi viimase veerandi ja XVII sajandi vastavate materjalide publitseerimise osas. Vt. P. Ungern-Sternberg, Die Revision vom Jahre 1586 und die Befragung vom Jahre 1589. Ein Beitrag zur Gütergeschichte Estlands. — Beiträge zur Kunde Est-, Liv- und Kurlands, VIII, 1915; Th. Schieman, Der älteste schwedische Kataster Liv- und Estlands. Eine Ergänzung zu den Baltischen Güterchroniken, Reval 1882 (vt. selle täiendusena ka A. Korhonen, Rootsi revisjon Baltimaal 1601. aastal. «Ajalooline Ajakiri», 5. aastakäik, 1926, Tartu 1927, lk. 1—12, 43—53).

Liivimaa 1638. a. maarevisjon. Eesti asustusala. I. Kaguosa, toim. H. Rebane, Tartu 1941.

kogude uurijale juhtivateks alusteks K. Marxi, F. Engelsi ja V. I. Lenini tööd maarendi, kapitalismi geneesi jt. küsimustes, samuti ka nõukogude majandusteaduslikus ja ajalookirjanduses ilmunud põhjanevad käsitlused feodalismi, formatsiooni põhilise majandusseaduse, esialgse akumulatsiooni jne. alal.

Käesolevas töös on ajaliselt vaadeldud perioodi Põhjasõjast kuni XVIII—XIX sajandi vahetuseni, s. o. ajast, millal Venemaa koosseisus tekkis Eestimaa uus olukord ja soodsad majandusliku arengu tingimused, kuni feodaal-pärisorjusliku mõisamajanduse kriisini. Territoriaalselt on piiratud Eestimaa kubermangu, s. o. nelja maakonna (Harju-, Viru-, Järva- ja Läänemaa) materjalide analüüsimisega, võrreldes neid ühtlasi lähemate territooriumide vastavate andmetega.

Käsitlemist vajavad probleemid ühelt poolt ja kasutada olevate arhiivimaterjalide iseloom teiselt poolt tingivad töö ülesehituse. Nimelt on kõigepealt — esimeses peatükis — antud kriitiline ülevaade töö koostamisel aluseks olevatest peamistest arhiiviallikatest, s. o. XVIII sajandi maarevisjonidest, 1796. a. ankeediandmetest ja 1803. a. vakuraamatutest. Siit selgub, kuidas neid andmeid koostati ja kuivõrd usaldusväärsed nad on. Väga tähtsa asjaoluna ilmneb seejuures, et maarendi dünaamika uurimisel ei või meie olukordade võrdlemisel aluseks võtta adramaad³¹, nii nagu seda ajalookirjanduses seni on tehtud. Ei või võtta sellepärast, et adramaa mõiste ja teda iseloomustavad majanduslikud näitajad (näiteks talupoegade tegu mõisale, talupoegade külv, adramaal elavate inimeste arv jne. jne.) olid erinevates mõisates erinevad ja muutusid XVIII sajandi jooksul oluliselt. Käsitlused, mis on rajatud talupoegade koormiste võrdlemisele adramaa kohta, on paratamatult viinud autoreid vääradele järeldustele maarendi suuruse ja dünaamika hindamisel.

Töö teises peatükis on vaadeldud teraviljakasvatuse — tolleaegse põllumajanduse peamise haru — ja karjakasvatuse taset XVIII sajandil. Andmed näitavad meile külvide ja saakide kasvu nii mõisa- kui ka talupõldudel, nii absoluutarvudes üle kubermangu kui ka ühe inimese kohta arvestatuna. See laseb keskmiselt üle kubermangu konstateerida põllumajandusliku tootmise taseme ja ühiskondliku tootlikkuse taseme tõusu vaeldaval perioodil. Küsimuse selgitamiseks, kus ja kuidas, s. t. kas kõikides mõisates ja milliste meetoditega see kasv saavutati, on analüüsitud feodaalrendi arengut mõisate viisi.

Kolmas peatükk on pühendatud XVIII sajandil Eesti-

³¹ Adramaa oli XVIII sajandil talu suurust tähistav üksus (adratalu, pooladrik, neljandikadrik jne.) ja sellisena aluseks mõisakoormiste määramisel. Peale selle oli veel revisjoniadramaa, mis määrati tööjõuliste meeste arvu järgi ja oli aluseks riigimaksude määramisel (vt. lähemalt I ptk.).

maal valitsenud feodaalse maarendi vormi ja selle rendi suuruse ning dünaamika küsimustele.

Maarendi arengu uurimisel on jälgitud kaht aspekti: esiteks majanduslike näitajate dünaamikat inimese kohta ja teiseks talupoegade kasutuses oleva maa (külvi) kohta. Esimene nendest aspektidest on vajalik selleks, et selgitada mitmesuguseid põllumajanduse tootmise ja tootlikkuse taseme küsimusi, teoorjuse suurenemist (lisatöö kasv, feodaalrendi normi kasv) jne. jne. Teine aspekt täiendab esimest ja aitab paremini käsitleda probleeme, mis on seotud talupoegade huviga tootmise laiendamise vastu feodaalse maarendi tingimustes. Majanduslike näitajate väljatoomine inimese ja talupoja külvi kohta võimaldab võrrelda maarendi suurust ja üldist olukorda mitmesugustel ajaloolistel perioodidel ja ka mitmesugustel territooriumidel. Üldistuste ja teoreetiliste järelduste tegemiseks on see aga väga vajalik. Sel line võrdlemine osutub väga keeruliseks või isegi peaaegu võimatuks siis, kui uurijatel on andmed esitatud ainult kohalikkulaadi maksustus- või mõõtuksustes, mille suurus oli sageli kõikum ja muutuv (näiteks adramaa Eestimaal ja adramaa Liivimaal, volok Leedu ja Valgevene aladel, kmet Poolas jne.).

Analüüsides talupoegade koormisi nii tööjõulise mehe kohta arvestatuna kui ka talupoegade kasutuses oleva põllumaa (külvi) suhtes, on püütud võrdlevalt näidata, kui suur oli ning kuidas saavutati lisaprodukti suurenemine Eestimaa mõisates sellel sajandil. Erilist tähelepanu on seejuures pööratud erinevustele, mis valitsesid erineva suurusega taludes ja mõisates.

Nel j a n d a s p e a t ü k i s on vaadeldud talupoegade majanduslikku olukorda ja selles toimunud muutusi, vajaliku produkti suurusega seotud küsimusi. Keskseteks probleemideks on siin veel talumajapidamiste suurus ja talupoegade majanduslik diferentseerumine. Et vaatluse all on pikem periood (ligikaudu üks ja veerand sajandit), siis võimaldab see näha sel alal asetleidnud kvantitatiivseid kui ka kvalitatiivseid, sisulisi muutusi. Samas peatükis käsitletakse ka naturaalmajapidamise lagunemisest ja kaubalis-rahaliste suhete arengust tulenevaid muutusi mõisamajanduses. On püütud näidata, kuidas leidis Eestimaal sellel ajal aset põllumajanduslike tootjate eraldamine tootmisvahenditest ja feodaalrendi kuhjumine.

Feodaalse maarendi arengu jälgimine XVIII sajandi jooksul selgitab, miks ja kuidas jõudis pärisorjuslik mõisamajandus Eestimaal suhteliselt varakult kriisinähtusteni, milline oli selle kriisi majanduslik olemus ja kuidas tuleb meil hinnata valitseva feodaalide klassi mitmesuguseid katseid, mis tehti olemasolevate vastuolude lahendamiseks XVIII sajandi lõpus ja XIX sajandi esimestel aastatel.

Viiendas peatükis on kokku võetud järeldused feodaalse maarendi arengu ja selle iseärasuste kohta, mis tulenevad Eestimaa kubermangu XVIII sajandi materjalidest, tingimustes, kus valdav oli teorent, kuid produkti ei toodetud mitte ainult naturaalseks tarbimiseks, vaid suures osas juba turu jaoks.

Kogu käsitus on suunatud sellele, et faktiliste materjalide alusel näidata, milline suur tootlike jõurdude areng leidis aset Eestimaa põllumajanduses pärast ühendamist Venemaaga XVIII sajandil, ja analüüsida, kuidas ja miks see toimus.

Autor peab endale meeldivaks kohuseks avaldada tänu kõikidele isikutele, kes on kaasa aidanud käesoleva töö valmimisele.

Arhiivianndmete kogumises on autorit palju abistanud TRÜ riigi- ja haldusõiguse kateedri vanem-laborant R. Nigol, kellele kuulub ka resümee vene- ja saksakeelne tõlge. Alati vastutulelikku suhtumist osutasid materjalide kogumisel ENSV Riikliku Ajaloo Keskarhiivi (Tartus) töötajad, eriti O. Vares ja S. Noormäe, samuti ka TRÜ Teadusliku Raamatukogu töötajad E. Kudu, M. Liblik jt.

E. Uuspõllule on autor tänulik töö redigeerimise ja korrektuuride lugemise eest.

I. MAAREVISJONID EESTIMAAL XVIII SAJANDIL

Igaüks, kes soovib uurida feodaalrendi arengut Eestimaal XVIII sajandil, peab põhjalikult tutvuma arhiivides säilinud nn. maarevisjonide materjalidega. Nimelt toimusid XVIII sajandi kolmel esimesel veerandil Eestimaal regulaarselt maarevisjonid, mille eesmärgiks oli hankida riigivõimule vajalikke andmeid mõisate riigimaksude suuruse määramiseks. Kuid maarevisjonide tähtsus ei piirdu ainult sellega. Maarevisjonide läbiviimise põhimõtetel ning meetodil oli oluline mõju tervele reale talu ja mõisa arengu majanduslikele küsimustele ning talupoja õiguslikule seisundile (vabade inimeste küsimus, suhtumine põgenenud talupojasse jm.). Vene keskvaldumise ja kohaliku balti-saksa mõisnikkonna seisukohavõttud maarevisjonide läbiviimisel peegeldavad poolte püüdlusi ja aitavad valgust heita mitmetele XVIII sajandi majanduspoliitika probleemidele.

Ligikaudu poolsada paksu köidet maarevisjonide materjale annavad meile suure hulga statistilisi andmeid Eestimaa põllumajanduse kohta XVIII sajandil. Kuidas suhtuda sellesse materjalis? Kuivõrd õigesti peegeldab ta tegelikke olukordi? Millised tendentslikud seisukohad temas esinevad? Need ja paljud teised küsimused tõusevad uurija ette, kes tahab neid andmeid kasutada. Kahjuks puuduvad maarevisjone käsitlevad monograafiad, mis annaksid vastuse tõusetuvatele küsimustele. Seetõttu olenie sunnitud pühendama esimese peatüki XVIII sajandi maarevisjonidele Eestimaal. Maarevisjonide materjalide kriitiline läbitöötamine võimaldab analüüsida ja mõista feodaalrendi arengut Eestimaal XVIII sajandil.

1. 1712. AASTA INKVISITSIOON

Adramaade revisjoni küsimus oli üks nendest, millest kõneldi juba Eestimaa rüütelkonna kapitulatsioonaktis (29. sept. 1710).¹ Rüütelkond teatab uuele riigivõimule, et mõisate ja adramaade revisjon on seni Eestimaal olnud väga ebavõrdne (ebaühtlane)

¹ ПСЗ, т. IV, № 2299, lk. 567.

ja kuna nüüd tulevat adramaalt niisama palju koormisi ja ratsateenistust teha kui Liivimaa (täpses sõnastuses: varemaaegse Riia peapiiskopkonna) adramaalt, samal ajal kui siinsed neli adramaad ei ole võrdsed ühe Liivimaa adramaaga, siis palutakse Eestimaa adramaa Liivimaa omaga võrdsustada. Kohalik Vene sõjavägede ülem kindralleitnant Bauer, nagu nähtub tema vastusest, on selle ettepanekuga põhimõtteliselt nõus.² Kohe peale Tallinna kapituleerumist asusid sõjaväevõimud kindlaks tegema Eestimaa majanduslikku olukorda. 5. novembril 1710. a. saadab kindralfeldmarssal Seremetjev oma tiibadjutandi Veljaminoviga rüütelkonnale korralduse teatada, kui suur on adramaade arv, et selle alusel jaotada sõjavägede ülalpidamiseks minevad koormised.³ Kuna puudub ülevaade olukorrast maal, siis teeb kohalolev kindralleitnant Bauer 22. novembril korralduse, et maanõunikud määraksid iga rügemendi juurde oma komissari (unpassiionierten Komissarium), kes siis koos rügementide ülematega teostaksid koormiste jaotuse selliselt, et nii sõjavägi kui ka mõisnikud rahule jääksid.⁴ 28. novembril viivad maanõunikud läbi komissaride määramise⁵ ja paluvad ühtlasi Bauerit, et see nime-taks ohvitserid, kes koos komissaridega töö kohtadel teostaksid.⁶ Komissaridele tehakse ülesandeks pöörata erilist tähelepanu järgmistele küsimustele: külvide ja saakide suurus, karja hulk, mitu talupoja adramaad on täis külvatud ja mitu adramaad on tühi, kui palju on sõjaväele juba kontributsiooniks ja majutamiseks antud ning mida on sõjavägi omavoliliselt võtnud, kui palju heina ja muud on üle jäänud, kui palju vilja on järele jäänud külviks jne.⁷ Mitmesuguste takistuste tõttu ei anna komis-saride töö aga vajalikke tulemusi ja detsembrikuus teevad maanõunikud kindral Bauerile uue ettepaneku: teostada inkvisitsioon 1711. aastal Tallinnas.⁸

Kuid ka 1711. aastal ei saanud mõisate inkvisitsioon, peamiselt katku suure leviku tõttu, veel teoks ja sõjavägede toitlustamine jaotati komissaride poolt mõisate vahel XVII sajandist pärineva ratsateenistuse hobuste arvu järgi.⁹ Jaotuse aluseks võeti 347 ratsateenistuse hobust á 15 adramaad, s. o. 5205 adramaad. Mispärast on aluseks võetud just selline arv, see dokumentidest ei selgu. XVII sajandi viimase (1696. a.) revisjoni

² ENSV RAKA, paberürikud, nr. 3856.

³ ENSV RAKA, paberürikud, nr. 1677.

⁴ Samas, nr. 1669.

⁵ Samas, nr. 1670.

⁶ Samas, nr. 1675.

⁷ P. Osten-Sacken, Die estländische Ritterschaft im ersten Jahre russischer Herrschaft. «Baltische Monatsschrift», LXXI Bd., Riga 1911, lk. 141.

⁸ ENSV RAKA, paberürikud, nr. 1686 ja 1790.

⁹ ENSV RAKA, f. 854, nim. 1, s.-ü. 117, l. 23. Vt. ka ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 114, l. 1—8.

andmetel oli Eestimaal 8283 adramaad, nendest redutseerimata mõisates 5288 adramaad.

Alles 1712. aasta 19. jaanuaril annab Tallinna kindralkubermanguvalitsus¹⁰ korralduse inkvisitsiooni läbiviimiseks mõisates, lisades ühtlasi ka vajalikud eeskirjad.¹¹ Mitte rohkem kui kahe kihelkonna peale määratakse rüütelkonna esindaja, kes kohapeal, nii aadli- kui ka riigimõisates, pidi koostama nimekirjad talupoegade (peremehed, naised, täiskasvanud pojad-tütred, sulased, tüdrukud, lapsed) ja nende vara (hobused, härjad, lehmad) kohta.¹² Need materjalid tuli esitada kindralkubermanguvalitsuse kantseleisse hiljemalt 10. veebruariks 1712. a. See inkvisitsioon toimuski, tõsi küll, antud tähtpäevast mõnevõrra hiljem.¹³

Säilinud andmetest nähtub, et maaelanikud ja -majandus olid nälja, sõja ning taudi tagajärjel üldiselt raskesti kannatada saanud.¹⁴ Kuid nagu tunnistab üks mõisnik erakirjas teisele, oli ka küllalt selliseid mõisnikke, kes elasid õnnelikult.¹⁵ Järelikult oli peale sõjategevuse lõppemist maal mõisate majanduslik olukord vägagi erinev.

Kindralkubermanguvalitsusele esitatud nimekirjade ja andmete põhjal toimus mõisate suuruse määramine adramaades. Seejuures ei lähtutud aga mitte senistest, s. o. XVII sajandi adramaa määramise alustest ja suurustest, vaid hoopis uutest seisukohtadest. Rüütelkond teatab, nagu oleks enne sõda 1/4-adramaalises talus tavaliselt elanud 6—7 inimest, ja palub kindralkuberner Menšikovi, et see kinnitaks ka nüüd 1/4 adramaa suuruseks vähemalt kolm tööjõulist meesisikut¹⁶ (kaksteist tööjõulist meesisikut adramaale). Nii 1712. aasta inkvisitsiooni puhul ka tehti.¹⁷ Paika ei pea balti-saksa ajaloolaste väide, et ei olevat võimalik kindlaks teha, kustpoolt tuli ettepanek üle minna adramaade määramisele tööjõuliste inimeste arvu järgi, või nagu oleks rüütelkond taotlenud rootsiaegse revis-

¹⁰ Asutuste ja ametiisikute nimedes valitseb tollal teatud ebaühtlus. Kohalikud võimud tarvitavad nimetusi «Eestimaa kindralkuberner», «Eestimaa kindralkubermanguvalitsus», keskasutused aga valdavalt «Tallinna kuberner», «Tallinna kubermangu kantselei jne. Käesolevas töös on kasutatud neid termineid, mis esinevad vastavates originaaldokumentides.

¹¹ ENSV RAKA, f. 854, nim. 1, s. ü. 117, l. 53—54.

¹² Riigimõisate kohta oli veel rida täiendavaid küsimusi, mis puudutasid peamiselt mõisate sissetulekuid ja väljaminekuid 1710. ja 1711. aastal.

¹³ A. Gernet, *Geschichte und System*, lk. 45—46 on ekslikult seisukohal, et 1712. a. revisjoni Eestimaal üldse ei toimunud. Täiesti alusetult paneb ta ka R. Uexkülli sellekohase viite artiklis «Verzeichniß der Rittergüter in Ehistland» kahtluse alla ja avaldab arvamust, et artiklis antud adramaade arv võib kuuluda 1715. a. revisjonile.

¹⁴ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s. ü. 448.

¹⁵ P. Osten-Sacken, *Die estländische Ritterschaft*, lk. 152.

¹⁶ ENSV RAKA, paberürikud, nr. 4135.

¹⁷ R. Uexkülli, *Verzeichniß der Rittergüter in Ehistland nebst einigen statistischen Angaben*, Reval 1853, lk. 71.

jonisüsteemi taastamist.¹⁸ Just balti-saksa mõisnike eneste poolt tehti sellel esimesel revisjonil ettepanek minna üle uuele süsteemile ja ka järgmistel revisjonidel tegid mõisnikud kõik võimaliku, et vältida rootsiaegse revisjonisüsteemi taastamist Vene riigivõimu poolt.

Kokku saadi 1712. a. inkvisitsiooni tulemusel 809 $\frac{1}{12}$ adramaad, mis maakonniti jagunesid järgmiselt: Harjumaal 211 $\frac{1}{12}$, Virumaal 264 $\frac{3}{12}$, Järvamaal 145 $\frac{6}{12}$, Läänemaal 188 $\frac{3}{12}$.¹⁹ Neid arve tuleb võtta teatud ettevaatusega, sest inkvisitsiooni läbiviimise meetod ei taganud andmete täpsust. Sageli ei võtnud rüütelkonna poolt määratud isikud vaevaks sõita mõisatesse, vaid viibides kihelkonna keskuses, nõudsid andmeid mõisnikelt. Et mingisugust kontrolli kohapeal ei toimunud, siis võisid andmetesse sattuda nii juhuslikud eksitused kui ka mõisnike omakasupüüdlikud võltsimised — loomulikult andmete vähendamise suunas. Võib arvata, et tegelik inimeste ja loomade arv oli tunduvalt suurem, kui seda näitavad inkvisitsiooni materjalid²⁰, ja kõrvalekaldumine tegelikkusest suurem kui ühegi järgmise revisjoni puhul, mille läbiviimise meetod tagas juba mõnel määral täpsemad andmed.

Kõrvuti nende, nn. revisjoniadramaadega, mis saadi tööjõuliste meeste arvu järgi, säilisid ka vanad, XVII sajandist pärinevad adramaad, mida hakati nimetama talu- või talupojaadramaadeks. Esimesed olid aluseks riigimaksude jaotamisel, teiste põhjal fikseeriti vakuraamatutes talupoegade kohustused mõisa vastu. Kumb nendest adramaadest oli suurem? Võrreldes omavahel mõisate revisjoniadramaade arve asustatud talude talupojaadramaade arvudega, näeme, et peaaegu kõikides mõisates oli täis taluadramaid²¹ tunduvalt rohkem kui revisjoniadramaid. Niisiis oli revisjoniadramaatemale langevate majanduslike näitajate poolest suurem kui taluadramaat. Mingii kindlat suhet me nende vahel aga ei leia. Just vastupidi. On mõisaid, kus täis talupojaadramaid on üle kolme-nelja ja enamagi korra rohkem kui revisjoniadramaid (Jõgiste, Vallingu ja Klooga

¹⁸ H. Wedel, Die Estländische Ritterschaft vornehmlich zwischen 1710 und 1783. Das erste Jahrhundert russischer Herrschaft. — Osteuropäische Forschungen. Im Auftrage der Deutschen Gesellschaft zum Studium Osteuropas, herausgegeben von Otto Hoetzs, 18. Bd., Berlin 1935, lk. 135; A. Transse-Roseneck, Gutsherr und Bauer in Livland im 17. und 18. Jahrhundert, Strassburg 1890, lk. 112—113.

¹⁹ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 448, l. 123—300.

²⁰ P. Ungern-Sternberg, Das Annotations-Protokoll de A° 1716 für den Distrikt Harrien. — Beiträge zur Kunde Est-, Liv- und Kurlands. VII Bd., Reval 1912, lk. 19.

²¹ Et taludes elanikke ja veoloomi oli vähe ning ei suudetud üles harida kogu põllumaad, mis varemalt talule kuulus, siis kasutas talu vaid teatud osa põllust ja kandis sellele vastavalt vähem ka mõisakoormisi. Siit tuleb taluadramaade jagunemine «täis» ja «tühjadeks» adramaadeks.

1712. aasta inkvisitsiooniraamatus toodud talude täis ja tühjad adramaad kokku annavad tavaliselt niisama suure arvu kui oli XVII sajandi lõpul taludes adramaid. Kuid sellest on ka kõrvalekaldumisi.

mõis Keila kihelkonnas), ja on ka üksikuid mõisaid, kus need adramaade arvud on teineteisele väga lähedased (Jälgimäe ja Saku mõis Keila kihelkonnas).²²

Miks püüdis siis kohalik mõisnikkond üldiselt saavutada seda, et revisjoniadramaa oleks suurem kui talupojaadramaa?

Eelmisel sajandil oli võetud mõisatele riigimaksude (onera publicorum) määramisel aluseks talupojaadramaade arv mõisas. Saavutades, et revisjoniadramaa oli nüüd palju suurem kui talupojaadramaa, taotlesid mõisnikud sel teel riigimaksude vähendamist. Võrreldes revisjoniadramaade arvu XVII sajandi adramaade arvuga kui võrdsetes mõõtühikutes mõõdetud suurusi, kõneldi maal valitsevast äärmiselt raskest majanduslikust olukorrast, sest oli ju nüüd revisjoniadramaade arv üle kümne korra väiksem, kui oli olnud adramaade arv XVII sajandi revisjonidel. See võte õnnestuski. Eestimaa kubermangule määrati suhteliselt kerged sõjaaegsed riigimaksud (vt. IV ptk. 5. osa). Nende jaotamine mõisate vahel viidi läbi 1712. a. inkvisitsiooni alusel saadud revisjoniadramaade arvu põhjal. Valdav osa mõisnikkonnast, s. o. need, kellel revisjoniadramaid oli vähem kui taluadramaid, oli kehtiva uue korraga rahul. Vaid üksikutel juhtudel tekitas selline riigimaksude jaotamise kord nurisemist ja rahulolematust.

1713. aasta 21. veebruaril otsustab rüütelkond omakorda, sõltumata riigivõimust, läbi viia adramaade inkvisitsiooni, tehes selle ülesandeks meeskohtunikele.²³ Sama aasta suvel teostatakse inkvisitsioon ja saadud uusi adramaid (mis kuigi palju erine 1712. a. andmetest) kasutab rüütelkond mitmesuguste rüütelkonnasiseste maksude (laekaraha) ja kulutuste (näiteks rüütelkonna deputatsioonikulud Peterburis) jaotamisel.²⁴

2. ZOTOVI JA MOLTSANOVI ANNOTATSIOON-INKVISITSIOON (1715—1716)

Viibides 1715. a. augustis Tallinnas, tunneb Menšikov, tolleaegne Eestimaa kindralkuberner, erilist huvi riigimõisate ja nendes valitseva olukorra vastu. 28. augustil annab ta brigadir Zotovile²⁵ instruksiooni keisri käsul läbi viia Tallinna distriktis (Harju-, Viru-, Järva- ja Läänemaal) mõisate annotatsioon.²⁶ Instruksioon koosneb seitsmest punktist ja selles öeldakse muu-

²² ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 448, l. 123—300.

²³ ENSV RAKA, paberürikud, nr. 4150.

²⁴ Samas, nr. 4154, nr. 4155.

²⁵ Brigadir Zotov oli varem Narva komandant ja sellel ajal ühe Eestimaa seisva rügemendi ülem ning Tallinna ülemkomandant. Vt. Die Civil- und Militär Oberbefehlshaber in Estland zur Zeit der Kaiserlich-Russischen Regierung von 1704 bis 1855, Dorpat 1855, lk. 12.

²⁶ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 451, l. 8 jj.; ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 101, l. 118.

hulgas: tuleb üles märkida (annoteerida) kõigi mõisate ja külade adramaade arv, mees- ja naissoost elanike arv, nende vanus ning kes on nende omanik. Samuti tuleb annoteerida hooned, inventar, loomad ning nii põllul olev kui ka pekstud vili. Tuleb selgitada, kui palju loomi oli enne linna (Tallinna) alistumist, kui palju neist endale tarvitati ja kuhu ülejääk anti; kui suured ja missugused olid tulud Rootsi valitsuse ajal, missugust tulu nüüd saadakse ja milleks seda kasutatakse. Kästakse selgitada, kas talupoegade olukord on kergemaks läinud ning mis nad rendiks maksavad. Ühtlasi kästakse küsida, kas talupojad ei sooviks üle minna vabadele kohustustele (freye Gerechtigkeit) ning tasuda maksud keiserlikku kassasse. Instruksioon näeb ette, et kõigepealt tuleb annoteerimine läbi viia riigimõisates ja pärast seda annoteerida ka aadlimõisad. Tähtajaks oli esialgselt määratud 5.—6. oktoober, millal materjalid tuli Peterburi esitada.

Zotov püüab sellest ülesandest lahti saada ja teeb Menšikovile ettepaneku nõuda soovitud andmed maanõunikelt. Menšikov jääb aga oma esialgse seisukoha juurde ja käsib tööga kohe peale hakata.²⁷ Siit ilmneb, et keskvoim ei usaldanud tollal kohalikku aadlit sellise tähtsa ülesande läbiviimisel. Sõjaväevõimude rakendamine annotatsiooni teostamiseks pahandas aga kohalikku aadlit, mis tuleb ilmsiks katsetes tööd takistada ning teravates vastuoludes Zotoviga.

Annotatsiooni asub läbi viima komisjon, mille koosseisu kuuluvad brigadir Zotov, oberstleitnant Moltšanov, leitnant Lindmeyer ja fiskaal Ress,²⁸ seega siis riigiametnik ja sõjaväevõimude esindajad. Täielikult puudub aadli esindus. Kindralkubermanguvalitsus omaltpoolt peab vajalikuks, et komisjoniga sõidaks igas maakonnas kaasa vastav meeskohtunik koos assessorite ning notariga, s. t. kohaliku aadli esindajad. Sellekohane korraldus saadetakse kõigile meeskohtunikele 31. augustil. Järgmisel päeval (1. sept. 1715. a.) annab kindralkubermanguvalitsus määruse (generalgouvernementliche Verordnung), milles tehakse teatavaks annotatsiooni läbiviimine ning kohustatakse kõigepealt Virumaa mõisnikke, sest komisjon alustas tööd Virumaalt, esitama komisjonile vajalikke andmeid, komisjoni ülal pidama ja edasi toimetama.

Komisjon alustab tööd Virumaal 20. septembril 1715. a. ja viib annotatsiooni läbi 13 mõisas.²⁹ Nagu nähtub protokollidest, oli see töö õige põhjalik ja suunatud sellele, et välja selgitada

²⁷ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 451, 1. 9.

²⁸ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 3, 1. 193. Abijõududena kuulusid komisjoni juurde üks saksa kirjutaja, kaks vene kirjutajat, kaks tõlki, üks allohvitser, 4 sõdurit.

²⁹ Vohnja, Lasila, Vätku, Kavastu, Vollieli, Püha, Rosendali, Kulina, Merenküla, Raeküla, Purtse, Pungerja ja Hirmuse mõisas.

rootsi ajal valitsenud olukord ning fikseerida olemasolev seisund.³⁰ Ändmeid koguti peamiselt talupoegade ülekuulamise teel, kusjuures meeskohtunik võttis neilt enne vande, et nad tõtt kõnelevad.³¹ Talupoegade seletustest ilmneb, et nad komisjoni täiesti usaldavad. Kõikjal kaevatakse mõisarentnike peale, et need nõuavad suuremaid koormisi kui varemalt, s. t. enne sõda. Kaevatakse rentnike ja mõisaametnike mitmesuguste omavoliaktide üle, nagu näiteks tööle rakendamine oma pärusmõisates, omavolilised loomade ja vilja rekvireerimised, täiendavad vilja ning raha nõudmised küll posthobuste ostmiseks, küll mõne maanõuniku sõiduks Tallinnast Peterburi jne. jne. Kõikjal küsitakse talupoegade käest, kas nad ei soovi üle minna vabadele kohustustele. Protokollidest nähtub, et talupojad on olnud selle vastu kartusest, et nendel puuduvad vajalikud põllutööriistad, kari ja kogemused mõisa põldude harimiseks³², aga samuti ka raha vähesuse tõttu³³. Talupojad paluvad vaid, et nende koormisi ei tõstetaks. Näeme, et uus riigivõim teeb katset muuta seni rentnike abil valitsetud riigimõisate talupojad raharendil olevateks riigitalupoegadeks. Majanduslikult olemuselt oli see progressiivse iseloomuga üritus. Kui uskuda protokollides toodud talupoegade seletusi, siis olid nad vastu seepärast, et kaubalis-rahalised suhted talumajanduses olid veel vähe arenenud. Oldi harjunud naturaalmajapidamise ja teotööga, mitte aga arenenud turusuhteid nõudva raharendiga.

Rüütelkond, kelle suhted Tallinna ülemkomandandi Zotoviga juba algusest peale olid väga pingul ja teravad ning kelle peale korduvalt Menšikovile oli kaevatud³⁴, avaldab pahameelt revisjoni läbiviimise meetodi vastu. Kohalikele mõisnikele ei meeldi ei talupoegadele esitatud küsimused ega ka andmete kogumisel aadli tahaplaanile tõrjumine ning komisjoni toetumine talupoegade seletustele. Üldine rõõm Balti aadli hulgas on suur, kui Zotov siit lahkub ja uueks Tallinna ülemkomandandiks määratakse Bel-den.

³⁰ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 451, l. 39 jj.

³¹ Vande tekst oli järgmine: «Minna wannun Kolme Aino Jummalasta wasto, et minna Suhre Czari Majesteti, meije keike armolissemba Kaisri nink Herra Kerget Sedut Suhre Kochtolle, keike assiade nink küssimiste pehle, nink mis mul mudo Suhre Kaiseri kaswux tullesw tähda olleks, se puchta tõdusse wälja räckma ninnck middagit mitte salgada tahan. Nie tõist kut mind Jummal Ihho ninnck hinge, naise, ning Lapsede, weixede, ning wilja, Ello ninnck maja polest, ninnck temma põhha Evangelium mind pähab aitama.»

³² Üleminek vabadele kohustustele oli riigimõisates seostatud mõisa enese majanduse likvideerimise ning kõigi põldude talupoegade kätte andmisega. Sellises riigimõisas ei olnud enam rentnikku ette nähtud ja talupoeg pidi rendi tasuma otse riigikassasse.

³³ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 451, l. 39, 46.

³⁴ ENSV RAKA, paberürikud nr. 1802, 4161; f. 3, nim. 1, s.-ü. 1, l. 378. Balti aadlikud nimetasid V. Zotovit «Eestimaa esimeseks russifikaatoriks». P. Osten-Sacken, Die estländische Ritterschaft, lk. 133, 138, 154.

Komisjoni töö jätkub 1716. aastal.³⁵ Nüüd juhatab seda esimehena Moltšanov ja komisjoni koosseisu on täiendatud liiskalkomissar Krompeiniga. Iseloomulik on veel see, et nüüd on komisjonil endise kahe vene kirjutaja asemel üks ja ühe saksa kirjutaja asemel kaks. Annotatsiooni ei koostata enam kahes keeles, nagu see oli Zotovi ajal, vaid ainult üksi saksa keeles. Ülestähendused ise on muutunud palju lühemaks ja pealiskaudsemaks. Piirduakse vaid talupoegade nimelise loetlemisega ja nende loomade ning adramaade arvu esitamisega.³⁶ Talupoegade koormisi enam üldse ei käsitleta. Samuti puuduvad protokollides talupoegade kaebused, mida oli hulgaliselt esinenud eelmisel aastal. Kõik see näitab, et komisjon on sattunud kohaliku aadli mõju alla ja ei püüagi enam tegelda talupoegade ning mõisnike vaheliste küsimustega.

Mis puutub 1716. aasta andmete tõepärasusse, siis on ilmne, et mõisaomanikud püüavad kõikjal rootsiaegseid talupojaadramaid kujutada palju suurematena, kui nad tegelikult olid. Nii näiteks teatavad Harjumaal mõisnikud, nagu oleks rootsi ajal taluadramaa kohta tulnud 10–20 tööjõulist meest.³⁷ Järvamaal mõisnike andmetel olevat taluadramaal elanud 15–16 tööjõulist meest³⁸ jne. Tegelikult olid need arvud palju väiksemad, kõikudes Harjumaal 4–6 ja Järvamaal 5–6 tööjõulise meheni talupojaadramaa kohta.³⁹ Iseloomulik on, et eelmisel aastal, kui andmed rajanesid talukoegade seletustel, on Virumaa mõisates taluadramaa kohta rootsi ajal märgitud tavaliselt 8–10 tööjõulist meest. Kuna üldiselt on teada, et talupojaadramaad olid Virumaal kõige suuremad, siis tuleb neid talupoegade andmeid 1715. aastast pidada õige tõepäraseks, mõisnike andmeid 1716. aastast aga liialdatuteks.⁴⁰

³⁵ Harjumaal 2. juunist kuni 14. juulini, Järvamaal 19. juulist kuni 13. septembrini, Virumaal augusti- ja septembrikuul. Läänemaa kohta puuduvad meil arhiiviandmed, kas ja millal seal annotatsioon läbi viidi.

³⁶ Nende annotatsiooni andmetele järgneb iga mõisa kohta nn. inkvisitsioon, s. o. lühike kirjeldus mõisa olukorrast, mis sisaldab andmeid mõisa adramaade arvu, tollivilja hulga, rootsiaegse valdaja jne. kohta.

³⁷ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 449.

³⁸ Samas, s.-ü. 450.

³⁹ ENSV RAKA, f. 1, nim. 1, s.-ü. 940, 941, 942 ja fotokoopiate kogu nr. 129.

⁴⁰ Ekslikul seisukohal on selles küsimuses ka P. Ungern-Sternberg, *Das Annotations-Protokoll de A° 1716*, lk. 18. Fr. Bienemann, kes uuris Eestimaa elanikkonna suurust, on sunnitud tunnistama, et võttes aluseks need 1716. a. annotatsioonis toodud tööjõuliste meeste arvud adramaa kohta rootsi ajal, kujuneks Eestimaa elanike arv XVII sajandil ebareaalselt suureks. Vt. *Die Landbevölkerung Harriens nach dem Nordischen Kriege*. «Baltische Monatsschrift», Jg. 54, Riga 1912, lk. 115, 120.

Huvitav on märkida, et kui korrutada 1716. a. annotatsioonis toodud eeldatav rootsiaegne tööjõuliste meeste arv adramaa kohta samas esitatud rootsiaegsete adramaade arvudega, siis saame paljudel puhkudel arvud, mis langevad kokku 1712. a. inkvisitsiooni andmetes toodud elavate ja katku ning

Mõisnike poolt on 1716. a. andmetes püütud taluadramaaid rootsi ajal tööjõuliste meeste arvu poolest kujutada liialdatult suurena vähemalt kahel põhjusel: esiteks selleks, et oleks võimalik näidata täis taluadramaade arvu nüüd võimalikult väikesena, ja teiselt poolt selleks, et õigustada võimalikult suure tööjõuliste meeste arvu võtmist revisjoniadramaa aluseks. Nimelt ei olnud sellel ajal päris selge, kas nüüd riigimaksude määramisel võetakse aluseks mõisas olevate täis taluadramaade summa või tööjõuliste meeste arvu järgi saadav nn. revisjoniadramaade arv. Milliste äärmusteni sealjuures mindi, näitab see, et paljud mõisaomanikud andsid komisjonile üles nii väikese täis taluadramaade arvu, et ühe adramaa kohta tuli üle kahekümne ja üksikutes mõisates isegi üle kolmekümne tööjõulise mehe (Kolga mõis Kuusalu kihelkonnas, Kostivere mõis Jõelähtme khk., Aruküla mõis Harju-Jaani khk., Paunküla ja Vahakandi mõis Kose khk., Lohu ja Kirna mõis Hageri khk., Joa ja Koppelmanni mõis Keila khk., Nõva mõis Risti khk., Lehtse, Käravete, Moe, Raka, Aru, Koigi ja Nõmmküla mõis Ambla khk., jne. jne.).⁴¹

Nii ei saa siis 1716. a. annotatsiooni materjalides esitatud täis taluadramaade arvu õigeks pidada. Ka ei olnud adramaad eri mõisates ühesuursed, mistõttu neid arve ei saa võtta aluseks olukordade võrdlemisel. Nad illustreerivad vaid kohaliku Balti aadli taotlust näidata maa majanduslikku olukorda palju halvemal valguses, kui see tegelikult oli, et seda siis kasutada argumendina riigimaksudest vabaks kauplemisel, mida nendel aastatel eriti aktiivselt taotleti.

Kas, kus ja kuidas toimus selle annotatsiooni materjalide põhjal revisjoniadramaade arvu määramine mõisatele, selle kohta puuduvad meil otsesed arhiiviallikad. Kirjanduses väidetakse küll, et revisjoniadramaa suuruseks olevat võetud nüüd 10 tööjõulist meest, kuid seejuures ei viidata kindlatele allikatele.⁴²

Erilist praktilist tähtsust riigimaksude seisukohalt 1715.—1716. a. annotatsioonil aga ei olnudki.

Täie kindlusega võib väita, et mitmesuguste riiklike koormiste jaotamisel mõisate vahel võeti ka järgnevatel aastatel endiselt aluseks 1712.—1713. a. inkvisitsioonil saadud revisjoniadramaade arv,⁴³ mitte aga 1715.—1716. a. andmed. Nagu nähtub asekuuber-

sõja ajal surnud inimeste summaga. Nendel juhtudel näib, et rootsi ajal adramaal elavate tööjõuliste meeste arvu pähe on 1716. aasta annotatsioonis esitatud kogu inimeste arv.

⁴¹ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 449, 450.

⁴² P. Ungern-Sternberg, Das Annotations-Protokoll de A° 1716, lk. 15.

Arhiivis (ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 451, l. 8) on säilinud andmed selle kohta, et revisjonil tuleb adramaade määramisel aluseks võtta kümme 15—60 aasta vanust tööjõulist meest. Kas see nii ka tegelikult toimus, jääb selgusetuks.

⁴³ ENSV RAKA, paberürikud, nr. 4277, 4278.

neri seletusest 1720. aastal, ei olnud isegi siis veel Tallinnas teada, kui suur oli Moltšanovi revisjoni adramaade arv.⁴⁴

1720. aasta jaanuaris⁴⁵ ja augustis⁴⁶ teeb kammerkolleegium asekuuberile korduvalt ülesandeks läbi viia kõigi eramõisate uus inkvisitsioon. Kuid mingitele reaalsele tulemustele need ettekirjutused ei vii.

1723. a. oktoobris saadab kammerkolleegium asekuuberile väljavõtte Moltšanovi poolt teostatud inkvisitsioonist koos adramaade arvudega. Asekuuber vastab, et seni on rakendatud 1712.—1713. a. revisjonil saadud adramaade arvu (s. o. 808 $\frac{1}{6}$ adramaad á 12 tööjulist meest) ning et Moltšanovi revisjonil saadud adramaade arvu ei ole siin veel kunagi kästud tarvitusele võtta.⁴⁷ Pealegi ei olevat selge, missugust meetodit on seal kasutatud adramaade arvu määramisel. Asekuuberi arvates ei ole ühtlase mõõdupuu järgi käidud, sest mõnede mõisate adramaade arv olevat liialt suur, mõnedel aga liialt väike. Vastuse lisas tuuakse selle kohta rida näiteid. Asekuuber on seisukohal, et ka vana, kasutusel olev adramaade arv ei ole enam õige, kuna 11—12 aasta jooksul on palju inimesi juurde kasvanud, ning peab hädavajalikuks uue revisjoni teostamist.

Nii võime konstateerida, et 1715.—1716. aasta annotatsiooni-inkvisitsiooni tulemusi ei ole Eestimaal riigimaksude jaotamisel mõisate vahel ega ka muul puhul üldse rakendatud.

3. 1725.—1726. AASTA MAAREVISJON

Uusikaupunki rahulepingu sõlmimisega oli vallutatud Balti provintssides pandud alus stabiilsema olukorra loomisele. Vene keskvoim hakkas üha enam tegelema provintside administreerimisega. Maa majandusliku olukorra kindlaksmääramine oli seejuures üheks pakilisemaks küsimuseks. Senised, Põhjasõja ajal läbiviidud pealiskaudsed ning vananenud annotatsioonid ei peegeldanud mõisate tegelikku olukorda ega rahuldanud vajadusi. Kammerkolleegium, kes tegeles Eestimaa majandusliku haldamisega, tegi Senatile ettepaneku teostada Eestimaal adramaade revisjon.

18. jaanuaril 1725. aastal võttis Senat vastu otsuse teostada Eestimaal adramaade revisjon.⁴⁸ Revisjoni eesmärgiks oli üleminek sõjaaegsete erakordsete maksude süsteemilt rahuaegsele

⁴⁴ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 191, l. 61.

⁴⁵ Samas, l. 29.

⁴⁶ Samas, l. 55.

ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 101.

⁴⁷ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 191, l. 261.

Kammerkolleegiumi kirjast nähtub, et Moltšanovi revisjonil saadi 1461 $\frac{1}{2}$ adramaad. Teisel on antud 1438 $\frac{1}{8}$ adramaad.

⁴⁸ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 463, l. 159 jj.

korraliste riigimaksude süsteemile. Selgesõnaliselt asub Senat seisukohale, et nii revisjoni läbiviimisel kui ka riigimaksude määramisel tuleb lähtuda rootsi ajal kehtinud süsteemist. Kuid nagu ilmneb Senati otsuse sõnastusest, puudus nii kammerkolleegiumil kui ka Senatil lähem ülevaade selle kohta, milline oli siis see rootsiaegne süsteem olnud. Nimelt teatasid kohalikud balti-saksa aadlikud, et kõik arhiivimaterjalid on Rootsi veetud, ja keeldusid sellel ettekäändel rootsiaegsete revisjonide ja riigimaksude kohta käivate dokumentide esitamisest.⁴⁹ Seetõttu ei saagi Senat midagi täpsemat öelda, kui et «teha nagu oli rootsi ajal», jättes selle põhimõttelise seisukoha elluviimise kohaliku balti-saksa aadli esindajate kui asjatundjate hooleks. Eestimaa asekuubernerilt Löwenilt ja Tallinna maanõunikelt nõutakse vande all rootsiaegsete revisjonitavade ja -korra kohta õige ülevaate esitamist.⁵⁰ Revisjoni juhtimine tehti ülesandeks Eestimaal asuva väeosa ülemale kindral Douglasele. Et aasa Douglas saadeti Ukraina armee juurde, siis revisjoni tegelikult ei alustatud. Seoses sellega võttis Senat sama aasta sügisel 17. (28.) augustil vastu uue otsuse, millega revisjoni juhtimine tehti nüüd ülesandeks Eestimaa kindralkubernerile Apraksinile, kellel kästi abiks võtta kaks maanõunikku, meeskohtunikud ja aadli hulgast asjatundjaid majanduslikes küsimustes oma äranägemise järgi.⁵¹ Revisjon kästi läbi viia mitte maal mõisates, vaid Tallinnas, selliselt, et mõisnikud ise esitaksid vande all õiged andmed. Igast mõisast pidid Tallinna tulema ka vanemad talupojad ja kupjad, keda tuli mõisaomaniku poolt antud andmete suhtes vande all üle kuulata. Kogu revisjoni kontrollimine tehti ülesandeks fiskaalkomissarile.

Apraksin teeb Senati korralduse revisjoni läbiviimise kohta 6. septembril kirjalikult teatavaks asekuuberner Löwenile.⁵² 15. septembril ilmub Apraksini nimel plakat, milles kõigile Eestimaa mõisate valdajatele, pandipidajatele ja rentnikele tehakse revisjon teatavaks ja nõutakse juurdelisatud formulari kohaselt vakuraamatute ja spetsifikatsioonide esitamist.⁵³ Plakatis on rõhutatud, et adramaade arvu määramine peab toimuma talupoegade varandusliku seisu põhjal.⁵⁴ Sõnastusest jääb mulje, et sellel teel saada-

⁴⁹ Tegelikult olid need materjalid Tallinnas olemas, eriti täielikult just rüütelkonna arhiivis.

⁵⁰ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 463, l. 159.

⁵¹ ПСЗ, т. IV, № 4763; ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 457, l. 61—63; f. 3, nim. 1, s.-ü. 463.

⁵² Venekeelne tekst: ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 457, l. 27—33; saksa-keelne tekst: ENSV RAKA, f. 854, nim. 1, s.-ü. 264.

⁵³ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 430, l. 79; s.-ü. 431, lk. 110; s.-ü. 432, l. 75; s.-ü. 463, l. 66.

Apraksini teadaande venekeelne tekst on ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 457, l. 41.

⁵⁴ Venekeelses tekstis: «смотря на состояние и пожитки крестьянские». Saksakeelses tekstis: «damit man der Bauern Vermögen an Gesinde und Anspann daraus ersehen und die Hakenzahl darnach regulieren könne».

vad adramaad pidid olema aluseks nii talupoja ja mõisa kui ka mõisa ja riigi vaheliste suhete (koormiste, maksude) reguleerimisel. Vakuraamatu formularis oli ette nähtud vaid üht liiki adramaa (mitte kaks adramaad, s. t. talupoja- ja revisjoni-adramaa).

Eriliselt on plakatis rõhutatud vajadust üles märkida kõik võõrad (nii kohalikud kui ka vene rahvusest) talupojad, et neid oleks võimalik nende omanikele tagasi saata. Plakat täpsustab ja määrab, et lisaks kupjale ja opmanile (Amtmann) tuleb kaks või rohkem vana talupoega komisjoni ette kaasa tuua. Kõik see näitab, et Apraksin püüab saada võimalikult tõepäraseid andmeid, tundes erilist huvi just talupoegade majandusliku olukorra ning koormiste vastu, usaldamata seejuures mõisnike andmeid ja põlgamata nende kontrollimist talupoegade seletustega.⁵⁵

Apraksin lahkub Tallinnast, tehes revisjoni läbiviimise ülesandeks komisjonile, mille koosseisu kuulusid asekuberner F. Löwen, oberst M. Bielski ja kameriir D. Friesell. Keisri huvide kaitsjana võttis tööst osa ka fiskaalkomissar J. M. Pauli. Komisjon alustas tegevust 18. novembril 1725. a. Harjumaa mõisate revideerimisega.⁵⁶

Koostatud protokollidest nähtub, et mõisa ametimeeste seletused komisjonile ei erine tavaliselt mõisaomanike poolt esitatud andmetest. Seda rohkem lahkuminekuil ilmneb aga talupoegade ülekuulamisel. Nii näiteks Harku mõisa talupoegade seletused toovad esile 18 lahkuminekut. See ei ole aga mingi erand. Rohkem või vähem lahkuminekuil esineb kõikide Harjumaa mõisate puhul. Tavaliselt püüavad mõisnikud inimeste arvu näidata väiksemana, kui see tegelikult on; terveid ja tööjõulisi inimesi arvatakse haigete hulka; täiskasvanud noori inimesi arvatakse laste hulka; mõisale tegu tegevaid talupoegi arvatakse mõisale tegu mittetegevate mõisateenijate hulka; eriti aga püütakse väiksemana näidata tööpäevade arvu, mida talupojad mõisale teevad. On ilmne, et mõisnikud püüavad võltsida vähendamise suunas just neid näitajaid, mille alusel pidi toimuma adramaade arvu määramine. Keda uskus siis andmete lahkumineku puhul komisjon? Täpset vastust sellele küsimusele on raske anda, sest suhtumine on erinev. Sageli on komisjon arvestanud talupoegade sele-

⁵⁵ Talupoegadelt nõuti vande andmist, mille tekst oli järgmine: «Minna towatan nink wannun Jummalal nink temma pühhal Ewangeliumil, et minna selle sinnase ausa kaisre kohto ees keik se paal, mis minnult küsitakse, sedda tahhan rekida ja ülles tunnistada, mis oige ja tossi on, kelleki sõbbrusex eika kelleki kahjux, kuika mitte mingisugusse Andede ehk Hirno perast midagit tahhan erra salgada, kui paljo Tallopojad selle moisa jerrell on, kui palju tööpäevat ja kui paljo jõudo neil tallopojadell on, nink kui mõnda wörat Rahwast meie waldas erranis et ma keick truviste ja ausaste tahhan ülles-tunnistada, ni toeste mind Jummal aitko lhho polest Amen.»

⁵⁶ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 457, l. 77.

tusi ja teinud vastavad parandused.⁵⁷ Paljudel juhtudel ei ole aga parandusi tehtud, vaatamata sellele, et talupoegade seletused näivad olevat vaieldamatud.⁵⁸

Olles läbi vaadanud Keila kihelkonna mõisate spetsifikatsioonid, konstateerib komisjon 30. novembril, et nüüd tuleks nende andmete varal asuda adramaade reguleerimisele ja kindlaksmääramisele. Komisjon otsustab selle töö läbi viia järgmiste põhimõtete kohaselt.

- (I) Kuigi varematal aegadel adramaade reguleerimine olevat toimunud maa kvantiteedi ja kvaliteedi järgi, näitavad kogemused, et kõigil mõisatel on rohkem maad kui inimesi, kes seda harida jaksaksid, mistõttu paljudel mõisatel veel praegu palju maad söödis seisab. Seepärast tuleb käesoleval korral adramaad reguleerida mitte maa, vaid inimeste järgi.
- (II) Keila kihelkonna materjalidest nähtub, et adratalupoeg teeb aasta ringi mõisas rakendiga nädal läbi tööd ja suvel on lisaks sellele veel jalatööline nädal läbi mõisas, mis kokku teeb kaks nädalatöölist kahe härjaga. Rootsi ajast pärinevad vakuraamatud näitavat sedasama.⁵⁹ Neil kaalutlustel ning arvesse võttes, et muid ja täpsemaid andmeid rootsi aja kohta ei ole, võtab komisjon adramaade reguleerimisel aluseks järgmised normid.
 - (1) Kui talus on kaks tööjõulist inimest, üks mees, teine naine (lapsed, vanad ja vigased ei tule arvesse), siis tuleb seda $\frac{1}{4}$ -adramaaliseks ehk $1\frac{1}{2}$ tööpäeva taluks hinnata.
 - (2) Kui talus on mees ja naine ning peale selle veel täiskasvanud tütar või teenija, siis tuleb seda $\frac{1}{3}$ -adramaaliseks ehk 2 päeva taluks arvata.

⁵⁷ Nii näiteks leiame protokollide kaustast (ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 457, l. 81), et Kaldapea Heinrich on mõisniku poolt kirja pandud kui vabadik, talupojad aga seletavad, et ta on $\frac{1}{2}$ -adramaalise koha pidaja. Vakuraamatust (spetsifikatsioonist) (ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 458, l. 180) näemegi, et komisjon on Kaldapea Heinrichi arvanud maapidajate hulka talu suurusega $\frac{1}{4}$ adramaad.

⁵⁸ Protokollide lk-l 96 leiame, et Saku mõisapidaja on Sukasarve Jürile kirja pannud ühe sulase, talupojad aga seletavad (muuseas oli ka Sukasarve Jüri ise välja kutsutud), et temal on kaks sulast. Adramaade arvu kindlaksmääramisel (ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 458, lk. 218) on komisjon Jürile siiski arvestanud ainult ühe sulase. Jääb mulje, et komisjon tegutses real puhkudel oma suva kohaselt.

⁵⁹ Viide Keila kihelkonna materjalidele ning rootsiaegsetele vakuraamatutele on toodud nähtavasti seepärast, et 17. oktoobril pöördus komisjon Eestimaa ülemmaakohtu poole küsimusega, kas tava kohaselt adramaa peab mõisale andma aasta ringi ühe või kaks nädalarakendit, ja sai vastuse, mis ei olnud kooskõlas ei läbivaadatud Keila kihelkonna materjalide ega ka vanade vakuraamatutega. Nimelt väitis ülemmaakohus oma vastuses, nagu peaks privileegide kohaselt $\frac{1}{2}$ -adramaaline talu andma mõisa ühe nädalarakendi aasta ringi ja lisaks sellele veel jüripäevast mihkkipäevani ühe jalatöölise (ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 495, l. 94–95).

- (3) Kui talus on kaks tööjõulist meest ja sellele lisaks üks või rohkem naisi, siis tuleb sellist $\frac{1}{2}$ -adramaaliseks taluks hinnata, mille kohustused on aasta ringi 3 päeva rakendiga ja suvel veel 3 jalapäeva.⁶⁰ Kus on aga neli tööjõulist meest, seda tuleb adramaaliseks taluks arvata.⁶¹

Olgu märgitud, et maa kvantiteedi ja kvaliteedi järgi ei olnud Eestimaal kunagi talumaade revisjone läbi viidud. Ei tule arvata, et komisjoni liikmed juhuslikult selliselt eksisid. Tõenäoliselt oli see tingitud mõisnike püüdest varjata rootsiaegsete maarevisjonide tegelikke aluseid, kõigepealt aga talupoegade teokoormiste aluseks võtmist. Et vahepeal olid talupoegade teokoormised tööjõulise inimese kohta kasvanud, siis oli mõisnikele kasulikum, kui nüüd adramaade määramisel aluseks võeti rootsiaegne tööjõuliste inimeste arv adramaa kohta, mitte aga nende teokoormised. Adramaa seost teokoormisega ei saanud aga täielikult ignoreerida. Seepärast ongi ettepanekutes primaarseks tehtud tööjõuliste inimeste arv, kuid on esile toodud ka teokoormiste suured.

Ettepanekutes märgitud alustel koostas komisjon iga mõisa kohta nn. revisjoni vakuraamatu, millesse märgiti järgmised andmed.

Revisjonikomisjoni poolt määratud adramaade arv	Külade ja talude nimed	Tööjõulised inimesed 15—60 a. vanuses				Lapsed alla 15 a.		Vanad ja vigased inimesed		Võõrad inimesed		
		Peremehed	Pojad ja sulased	Perenaised	Tütred ja tüdrukud	Pojad	Tütred	Mehed	Naised	Mehed	Naised	Lapsed

Märkustena lisati andmed võõraste inimeste oletatava päritolu kohta.

Sellest üldisest korrast oli vaid üksikuid kõrvalekaldumisi. Ungru mõisa (Läänemaal) puhul märgib komisjon, et talupoegadel on vähe maad ja seegi on väga halb, mispärast otsustab teha adramaade arvu määramise põhimõtetest erandi ja määrata

⁶⁰ «...solche könnte zu $\frac{1}{2}$ Haken angesetzt werden und dafür die Pflicht praestiren, nemlich alle Woche 3 Tage mit Anspann und im Sommer noch 3 Tage zu Fuss...»

⁶¹ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 457, l. 113; s.-ü. 463, l. 66 jj.

mõisale kokku 12 adramaad, kuigi üldpõhimõtete järgi tuleks 17½ adramaad. Üksikutele taludele jäetakse aga adramaade arv üldpõhimõtete järgi, mistõttu esineb vahe talude adramaade summa ja mõisa üldise adramaade arvu vahel.⁶²

Palmse mõisa (Virumaal) kohta märgib komisjon, et mõisal on rohkem inimesi kui maid ja kuna juba rootsi ajal oli see mõis takseeritud 1½ ratsateenistuse hobust (s. o. 22½ adramaad), siis ei saa komisjon normi järgi käia, sest siis tuleks adramaade arv suurem kui varematel aegadel. Komisjon määrab mõisale 22½ adramaad.⁶³

Need üksikud erandid ning nende vormistamise viis protokollides ei räägi mitte üldiste reeglite ja põhimõtete puudumisest, vaid vastupidi, nad kinnitavad kehtinud üldpõhimõtteid.

Balti-saksa ajalookirjanduses on levinud seisukoht, nagu oleks sellel revisjonil võetud aluseks ainuüksi vaid tööjõuliste meeste arv ja nagu ei kõneldaks midagi talupoja töökoormistest.⁶⁴ Sellel käsitlusel ei ole mitte ainult ühekülgne, vaid ta jätab ka esile toomata niisuguse väga olulise momendi kui talu teokoormiste fikseerimise katse (vastavalt talus elavale tööjõule) riigi keskvoimu poolt. Selle katse ajasid aga kohalikud mõisnikud omakasupüüdlikel eesmärkidel kiiresti nurja.

Mõisateenijate kohta võetakse komisjonis vastu järgmine otsus:

(1) Kui mõisa suurus on üle kahe adramaa, siis arvatakse üks kubjas ja üks karjus mõisa kasuks ning neid ei võeta adramaade arvu hulka.

(2) Kui mõisa suurus on üks ratsateenistuse hobune, siis arvatakse mõisa kasuks peale karjuse ja kupja veel üks kilter.

(3) Kui mõisal on metsa, arvatakse mõisa kasuks üks metsavaht.

(4) Kui kõrtsmikel ja möldritel ei ole maad, ei arvata neid adramaade hulka.

(5) Muid mõisateenijaid, nagu kutsarid, mõisasulased, sepad, aednikud, kokad ja kalurid, ei loeta mõisa kasuks, välja arvatud juhud, kui nad põllutööks ei ole kõlblikud, mispuhul nad niikui nii ei tule adramaade arvestamisel arvesse.

Komisjon asub seisukohale, et võõraid inimesi ei tule arvata adramaade hulka, vaid pärishärrale välja anda. Kui aga talupoeg (võõras inimene) on elanud ühel kohal, alates juba suure nälja aastatest (1695), siis peab ta ka sinna jääma ning tuleb adramaade sisse arvata. Rannatalupojad, kellel ei ole maad ning kes mõisale mingit korralist tööd ei tee, välja arvatud

⁶² ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 459, l. 370.

⁶³ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 460, l. 86. Palmse mõisas elas tollal 163 tööjõulist meest ja 119 tööjõulist naist.

⁶⁴ A. Gernet, *Geschichte und System*, lk. 46; H. Wedel, *Die Estländische Ritterschaft*, lk. 136.

mõned päevad suvel, tuleb arvesse võtta, lähtudes nende poolt tehtavate päevade arvust, s. t. aastaringne nädalatööline on üks adramaa.⁶⁵

3. märtsil 1726. a. konstateerib komisjon, et ta on Harjumaal spetsifikatsioonide läbivaatamisega lõpule jõudnud. Selle töö käigus on ilmnenud, et paljud mõisavalitsejad on märkinud vanade ja jõuetute inimeste lahtrisse talupoegi, kes on veel täiesti tööjõulised. Samuti on märgitud laste lahtrisse poisse ning tüdrukuid, kes on juba küllalt vanad, et tööd teha. Seepärast otsustab komisjon varem kindlaksmääratud revisjoni põhimõtteid täiendada järgmiste uute põhimõtetega, eeldades, et need Apraksini poolt kinnitamist leiavad.

(1) Võtta kõik sellised töövõimelised isikud adramaade arvu-
tamisel sisse.

(2) Võõrad inimesed ja hulkurid, kes ise ei tea ja kelle kohta ka mõisavalitseja ega talupojad vande all ei tea tõendada, kellele nad päriselt kuuluvad, arvata selle mõisa adramaade hulka, kus nad revisjoni ajal viibivad. See ei tohi aga kahjustada nende talupoegade õigeid omanikke, kellel jääb igal ajal õigus oma talupoega vindikatsiooni teel välja nõuda. Väljanõudmise puhul ei tule vähendada selle mõisavaldaja adramaade arvu, kus talupoeg revisjoni ajal oli, sest et ta pidas ja kasutas talupoega sellekohaste eeskirjade vastaselt.⁶⁶

22. märtsil teatab komisjon Apraksinile, et adramaade revisjon on Harjumaal lõpule viidud ja et kokku saadi 914 talupoja adramaad⁶⁷ vastandina 1712. a. revisjonile, millal saadi ainult 211 adramaad. Ühtlasi saadab komisjon Apraksinile kinnitamiseks eeltoodud täiendavad revisjoni põhimõtted.

Kuu aega hiljem, 23. aprillil 1726. a., teatab Apraksin Löwenile ja Bielskile, et ta on komisjoni ettekande kätte saanud ja et ta esitatud ettepanekutega on nõus⁶⁸, tehes nendes vaid mõned parandused. Nimelt arvab Apraksin, et kõrtsmikke ja möldreid, kuigi neil maad ei ole, tuleb arvata adramaade sisse, sest nad toovad oma isandale kasu, mitte aga kahju. Mõisateenijaid, kes elavad mõisniku-majades, ei tule arvata adramaade arvu hulka. Kui neil on aga omad talud ja põllumaad ning nad maksavad mõisnikule maksu (оброк), tuleb nad arvata adramaade sisse.

Apraksin täiendab komisjoni ettepanekuid vene talupoegade osas, nõudes, et revisjoni käigus mõisnikele, kubjastele ja kõigile

⁶⁵ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 457, l. 113—116.

⁶⁶ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 457, l. 263.

⁶⁷ Termini «talupojaadramaa» ja mitte «revisjoniadramaa» kasutamine näitab veel kord, et komisjon käsitas sellel ajal neid tema poolt määratud adramaid kui talu suurust ja koormisi tähistavat mõistet, mis ühtaegu pidi olema aluseks ka mõisa riigimaksude suuruse määramisel.

⁶⁸ «по показанному проекту, как вы изволили изобразить, я согласуюсь ...»

talupoegadele kindlasti kinnitatakse, et nad vene talupoegi enda juurde elama ei võtaks. Kui keegi peaks seda tegema, tuleb temale määrata rahaträhy vene mõisniku kasuks.

Harjumaal järel vaatas komisjon nende põhimõtete alusel läbi Virumaa mõisate andmed (spetsifikatsioonid), mis kestis kuni 13. juunini 1726. a. Sellele järgnesid Järvamaa (kuni 4. augustini) ning lõpuks Läänemaa koos saartega (kuni 2. novembrini 1726. a.).⁶⁹

Kohe pärast adramaade arvu määramist tegi komisjon igale mõisaomanikule need vastava lõivu eest teatavaks. See näitab, et komisjon vaatas oma otsustele adramaade määramisel kui lõp-
likele, mis ei vajanud kõrgemalt poolt kinnitamist.

Kokku saadi selle revisjoni tulemusel 3088 ¹³/₂₀ talupojaadramaad, mis maakonniti jagunesid järgmiselt:⁷⁰

Harjumaal	— 900 ¹³ / ₂₀
Virumaal	— 923
Järvamaal	— 524
Läänemaal	} — 741
Saartel	

Valdavaks talusuuruseks oli tollal $\frac{1}{4}$ ja $\frac{1}{2}$ adramaad. Suuremaid talusid oli väga vähe.⁷¹

Nii komisjoni ettepanekutest ja protokollidest kui ka Apraksini vastuse sõnastusest ilmneb selgesti, et komisjon reguleeris vastavalt tööjõuliste inimeste arvule iga üksiku talu — mitte kogu mõisa, nagu seda hiljem tehti — suuruse adramaades ja fikseeris sellega ühtlasi talu töökohustuse suuruse mõisale. Talu suurus adramaades ja töökoormis mõisale on selle revisjoni põhimõtetes kõige tihedamalt seotud. Tegelikult aga, nagu näitavad talupoegade vakuraamatud nendest aastatest, ei

⁶⁹ Hiiumaa spetsifikatsioonide läbivaatamisel esitavad rootsi talupojad komisjonile mõned vanad dokumendid, millest nähtub, et nad varemalt ei ole mingeid korralisi koormisi mõisale teinud, vaid ainult suvel mõned abipäevad heinaniidu ja viljalõikuse ajal ning rahas tasunud 4 taalrit adramaa kohta. Talupojad paluvad jätta neile nende vanad õigused. Millisele seisukohale komisjon palve suhtes asub, seda protokollidest ei nähtu.

Hiiumaa kohta on säilinud kammerkolleegiumi korraldus 16. oktoobrist 1723. a., milles kästakse kameriir Frieselli koos ühe garnisoni ohvitseriga minna Hiiumaale ning teostada seal adramaade revisjon (ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 191, l. 266). Kas see korraldus ka täideti, selle kohta otsesed andmed puuduvad. On vaid säilinud kameriiri ettekanne kindralkubernerile 29. augustist 1765. a. (ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 495, l. 89), milles väidetakse, et Hiiumaal 1724. aastal korraldatud revisjonil määrati vastavalt Frieselli instruksiooni p-le 6 adramaade arv külvi järgi.

⁷⁰ Koostatud maanimistu alusel: ENSV RAKA, f. 854, nim. 1, s.-ü. 9.

⁷¹ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 458, 459, 460, 461. 168 mõisas oli kokku 2908 talu, nendest

$\frac{1}{4}$ -adramaalisi talusid	2056
$\frac{1}{2}$ " "	829
$\frac{3}{4}$ " "	20
1 " "	3.

pidanud mõisnikud sellest seosest kinni. Faktiliselt olid talupoegade teokoormised suuremad, kui seda nägid ette revisjoni normid. Mõisnikud ei lugenud neid revisjoni teonorme endale kohustuslikuks ja ka riigivõim ei nõudnud nende täpset rakendamist.

Eestimaa rüütelkond ei ole toimunud revisjoni meetodi ja tulemustega nõus ning esitab 1727. a. märtsis kaebuse keisrinnale.⁷² Selles väidetakse silmakirjalikult, nagu ei oleks revisjoni meetod olnud kooskõlas vanade privileegide ja tavadega. Varematal aegadel olevat adramaaks loetud maad, millel elavad talupojad (vaatamata nende arvule) olid suutelised tegema mõisnikule täis töö ja koormised.⁷³ Revisjonikomisjon ei olevat seda aga arvestanud ning määranud adramaad, võttes aluseks vaid 4 tööjõulist meesisikut, tundmata huvi, kas need inimesed on tegelikult suutelised mõisale nii palju tööd tegema, kui ühelt adramaalt ette on nähtud. Kaebuse kahekeelsus tuleb ilmsiks sellest, et rüütelkond ei palu adramaade määramisel aluseks võtta talupoegade koormisi, vaid teeb ettepaneku suurendada tööjõulist talupoegade arvu neljalt viiele. Põhjendusena väidetakse, et rootsi ajal elas adramaal rohkem kui neli tööjõulist meest.

Keisrinnale saadetud memoriaalis ei taotle rüütelkond revisjoni tühistamist, vaid avaldab üldsõnalist soovi, et tulevaste revisjonide puhul arvestataks rohkem siinseid privileege ja tavasid. Et aga mitmete mõisnike poolt on esitatud kaebusi liig suure adramaade arvu kohta, siis palutakse, et revisjonikomisjon need mõisad veel kord läbi vaataks. Sama aasta juulis arutab seda küsimust Senat ja otsustab revisjonikomisjonil lasta kaebused läbi vaadata.⁷⁴

Kui suures ulatuses kaebuste põhjal adramaade arve muudeti, selle kohta puuduvad meil otsesed allikad. Kaudsete andmete põhjal võib arvata, et muudatused ei olnud kuigi olulised.⁷⁵ Revisjoni põhimõtted jäid kehtima nii, nagu nad Apraksini poolt olid kinnitatud, ja revisjoni tulemused võeti aluseks riigimaksude jaotamisel mõisate vahel.

⁷² ENSV RAKA, paberürikud, nr. 2211. Vt. ka nr. 2143.

⁷³ «... die volle Arbeit und Gerechtigkeit unfehlbar praestiren können». Kui suur see «täis töö» oli, jäetakse aga targu märkimata.

⁷⁴ ENSV RAKA, paberürikud, nr. 2188.

⁷⁵ Võrreldes adramaade komisjoni poolt esialgselt Apraksinile esitatud adramaade arve (ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 457, l. 183 ja 266) 1726. a. maanimistus olevate adramaade arvudega, näeme, et vahe on Harjumaa osas 38 adramaad, Läänemaa osas 3 adramaad, Järvamaa osas 14½ adramaad (maanimistus vähem) (ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 461). Virumaa kohta ei ole andmete puudulikkuse tõttu sellist võrdlust võimalik teha.

4. 1732.—1733. AASTA MAAREVISJON

Uus revisjoni initsiatiiv tuleb kubernerilt. 1731. a. mais teeb Löwen, kes vahepeal on ülendatud kuberneriks, sellekohase ettepaneku kammerkolleegiumile, argumenteerides uue revisjoni vajalikkust sellega, et eelmisest revisjonist on möödunud kuus aastat ning mõisates on terve hulk noori inimesi peale kasvanud.⁷⁶ Sama aasta detsembris saab Löwen kammerkolleegiumilt ettekirjutuse, milles teatatakse, et vastavalt keisrinna korraldusele tuleb kubermangus läbi viia riigi- ja eramõisate revisjon, mis teostada nii nagu see oli kombeks rootsi ajal⁷⁷ ning kammerkolleegiumi 14. septembri 1725. a. eeskirjade kohaselt. Revisjoni töö juhtimine tehakse ülesandeks Löwenile, kellele määratakse abiks kaks maanõunikku, meeskohtunikud, kameriir Friesell, fiskaalkomissar Sterlick ja aadli hulgast vilunumaid oma äranägemise järgi.⁷⁸

1732. a. 21. jaanuaril võetakse selles komisjonis vastu otsus, et eeloleval revisjonil tuleb adramaaks arvata 8—9 isikut, nende hulgas 5 tööjulist meest.⁷⁹ Täiesti kõrvale on jäetud talupoegade töökoormiste küsimus. Rüütelkond on seisukohal, et eeloleval revisjonil tuleb adramaaks lugeda mitte 5, vaid 6 tööjulist meest. Juunis 1732 asetleidnud maapäeval otsustatakse teha kubernerile ettepanek, et revisjonimeetodi läbiarutamine ja kooskõlastamine toimuks koos rüütelkonna esindajatega.⁸⁰

Rüütelkonna ettepanekuid arutatakse kubeneri juures 17. juunil.⁸¹ Sel puhul rõhutab kameriir Friesell eriti, et tuleb kinni pidada senistest põhimõtetest, s. t. et mõisate maksud riigile fikseeritaks nendesama adramaade arvu järgi, mille alusel määratakse talupoegade kohustused mõisa vastu.⁸² Missugusele seisukohale sel nõupidamisel asuti, ei ole võimalik kindlaks teha.⁸³

⁷⁶ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 192, l. 348.

⁷⁷ «... учинить вновь ревизию против прежнего обыкновения и ...»

⁷⁸ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 465, l. 9.

⁷⁹ Samas, l. 39.

⁸⁰ ENSV RAKA, paberürikud, nr. 2321.

⁸¹ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 465, l. 1 jj. Koosolekust võtsid osa: kuberner F. Löwen, maanõunikud Tiesenhausen ja G. Essen, maanõunik ja meeskohtunik Joh. Tiesenhausen, obrist-leitnant Bock, major R. Stackelberg, meeskohtunik Rosenthal ja kameriir Friesell.

⁸² Põhjendusena ütleb ta: «Und hierdurch glaube ich, würde weder das Land noch die Hohe Krohne graviret, denn vor beides muss gesorget und eines von dem ändern nicht separiret werden...»

⁸³ Nimelt on säilinud kaks erinevalt vormistatud dokumenti: 17. juuni 1732. a. protokollis märgitakse, nagu oleks asutus seisukohale, mis on ka kubeneri poolt kinnitatud, et eeloleva revisjoni aluseks peavad olema maatavad ning praktika ja et seepärast tuleb nendes mõisates, kus on palju

Kubermanguvalitsuse instruksioonis määratakse revisjoni läbiviimise kord kindlaks järgmiselt.⁸⁴

Kõik eramõisate omanikud ja valitsejad ning riigimõisate valitsejad pidid tulema koos kubjaste, kiltrite ja taluperemeestega ettenähtud kohta ja esitama vastavalt väljakuulutatud vormile vakuraamatud kahes eksemplaris. Vakuraamatu vorm⁸⁵ vt. lk. 33.

Vakuraamatu üks eksemplar pidi olema täidetud, näidates ära talus elavad inimesed, loomad, töökohustused ja koormised. Teine eksemplar, millesse olid sisse kantud vaid talupoegade nimed, täideti komisjoni poolt pärast talupoegade küsitlemist ja sel teel saadud andmete võrdlemist mõisniku poolt esitatud andmetega. See eksemplar loeti revisjoni vakuraamatuks ning selle järgi toimus revisjoniadramaade arvu määramine.⁸⁶ Mõisniku poolt esitatud andmeid tuli kontrollida mõisa ametimeeste (opmanid, kupjad, kiltrid) ja vanemate talupoegade vande all ülekuulamise teel. Lahkuminekute kohta pidi koostatama protokoll.

Riigimõisates kästi veel kontrollida, kas rentnik majandab mõisat korralikult, kas talupoegi ei koormata tavade ning majandusreglemendi vastaselt liigselt ja kas talupojad võivad oma loomade juurdekasvu vabalt müüa. Rõhutati, et riigitalupoegadelt tuleb küsida, kui rentnik või valitseja on eemal, kas neil ei ole midagi kaevata. Kui talupoeg esineb kaebusega, tuleb rentnikult või valitsejalt asja kohta seletust nõuda, põhjalikult uurida ja protokoll koostada. Kõige selle juures ei tule talupoega hirmutada.

Pärast põhjalikku uurimist tuli materjalid komisjoni liikmete poolt allakirjutatult saata kubermanguvalitsusele, kus siis pidi toimuma adramaade määramine.

21. augustil saadab kubermanguvalitsus maanõunikele täiendava kirja, kus materjalide ühtlustamise eesmärgil esitatakse küsimused, mille kohta lisaks vakuraamatutele iga mõisnik pidi vastused andma.⁸⁷ Nendeks küsimusteks olid: missugune on mõisa hoonete seisund, mõisa põldude suurus (külv tündrites), mõisa heinamaa suurus (kuhjades või saadudes), missugune on mõisa

tühja, asustamata maad, adramaaks lugeda 8—9 tööjõulist inimest, nende hulgas 6 tööjõulist meest (ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 465, l. 1 jj.).

21. juunist on säilinud samasisuline dokument, milles aga 6 tööjõulise mehe asemel on 5 meest (samas, l. 13).

Rüütlikonna esindaja Bock, kes võttis koosolekust osa, oma ettekandes maapäevale koosoleku otsusest midagi ei teata (ENSV RAKA, paberürikud, nr. 2321).

⁸⁴ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 465, l. 113.

⁸⁵ Vt. ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 466, l. 303.

⁸⁶ Olgu märgitud, et ainult Läänemaal on need nn. revisjoni vakuraamatud komisjoni poolt korralikult täidetud, sisaldades andmeid nii talupoegade kui ka nende vara ja koormiste kohta. Teistes maakondades on revisjoni vakuraamatud õige pealiskaudselt täidetud, sisaldades andmeid vaid töövoimeliste meeste kohta (ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 466, 467, 468, 469, 470).

⁸⁷ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 465, l. 125.

[illegible]

karjamaa, kas mõisal on metsa, kas põletatakse lupja ja telliseid, missugused on kalapüügivõimalused, missugused veskid on mõisal, kas kirikumaksu maksab mõis või talupojad ja kui suur see on, kui suur on külv talupojaadramaale? Vastused nendele küsimustele võimaldavad saada küllalt mitmekülgse ülevaate mõisale majanduslikust olukorrast, välja arvatud karjakasvatuse tase.

1732. aasta teisel poolel töötavad kõigis neljas maakonnas nn. kohalikud revisjonikomisjonid, mis koosnevad selleks määratud maanõunikest ja rüütelkonna liikmetest, s. o. kohaliku aadli esindajatest.⁸⁸

Komisjonide selline koosseis tingib nende töö suuna ning iseloomu. Kui eelmise revisjoni ajal selgus talupoegade seletustest peaaegu igas mõisas andmete võltsimisi, siis leiame nüüd protokollidest vaid šabloonilise lause, et talupoegade seletused olid kooskõlas mõisniku poolt esitatud andmetega. Vaid mõne üksiku riigimõisa talupojad esinevad kaebustega, millest nähtub, et rentnikud sunnivad neid rohkem tegu tegema, kui vakuraamatutes ette on nähtud. Eriti heina- ja viljalõikuse ajal aetakse talupoegi kogu aeg välja mõisatöödele. Laupäevaõhtuti lastakse mõisast koju siis, kui päike on juba loojunud (see oli kammerkolleegiumi ettekirjutuse rikkumine, mille järgi talupojad tuli laupäeviti varakult õhtule lasta, et nad saaksid jumalateenistusest osa võtta). Koju antavad tööd, nagu villa ketramine, kudumine jne., on suuremad kui vakuraamatus ette nähtud. Talupoegadele on hakatud keelama loomade juurdekasvu müüki, mida varem võis vabalt teha, jne.

Ei ole usutav, et eramõisate valdajad balti-saksa aadlikud korraga nii ausaks olid muutunud ja riigivõimu enam omakasupüüdlilikult petta ei katsunud, nii nagu nad seda eelmiste revisjonide ajal teha püüdsid. Palju tõenäolisem on, et talupojad, eriti eramõisate talupojad, ei julenud oma mõisniku peale komisjonis istuvalle teisele mõisnikule kaebama hakata või et neid kaebusi lihtsalt protokollis ei märgitud.

Niisiis ei taganud 1732. a. revisjoni andmete kogumise meetod sellist tõepärasust, kui see oli olnud eelmise revisjoni puhul, ning võib arvata, et esitatud arvulised andmed on tegelikest mõnel määral väiksemad, eriti tööjõuliste inimeste osas.

Kohalike komisjonide poolt esitatud andmete alusel asub kei-

⁸⁸ Harjumaa komisjon hakkas tööle 6. juulil 1732 ja koosnes: maanõunikud Rosen ja Lode, adrakohtunikud Lantigshausen ja Hastfer (ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 467, l. 2).

Läänemaa komisjon alustas tööd 29. aug. 1732 ja koosnes: maanõunikud G. Fersen, J. Kursel, major M. Derfelden, major Baranoff, notarius C. Rudenius (ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 468, l. 2).

Järvamaa komisjon alustas tööd 12. sept. 1732 ja koosnes: maanõunikud G. Wrangell ja F. Wrangel, leitnant G. Bock, assessor F. Engelhard ja notarius D. Gartner.

Maakondlikke komisjone nimetati ka inkvisitsioonikomisjonideks.

serlik revisjonikomisjon 11. jaanuaril 1733. a. mõisate adramaade arve määrama.⁸⁹ Otsustatakse jääda 21. jaanuari 1732. a. seisukohtadele, s. o. et ühe adramaa kohta tuleb arvata 8—9 isikut, nende hulgas 5 tööjõulist meest. Mõni päev hiljem (13. jaanuaril 1733) otsustatakse täiendavalt: suurtes (s. o. üks ja enam ratsa-teenistuse hobust) mõisates arvata tööjõuliste talupoegade arvust maha üks kubjas, üks kilter ja üks karjus, väikestes (s. o. alla 15 adramaa) mõisates aga üks kubjas ja üks karjus. Rannatalupoegade suhtes asutakse seisukohale, et neid tuleb arvestada mõisale tehtava tegeliku töö järgi, ülejäänuid, s. o. neid, kes tööd mõisale ei tee, aga kaks korda nii palju kui talupoegi⁹⁰ (s. t. 10 tööjõulist meest revisjoniadramaale).

Samal päeval võtab komisjon vastu ka otsuse, millest järgnevatel aastakümnetel, millal maa majanduslik olukord järjest paraneb, on balti-saksa mõisnikel eriti palju kasu. Nimelt otsustatakse, et juhul, kui käesoleval revisjonimeetodil saadav adramaade arv ületab mõisa rootsiaegse adramaade arvu, tuleb mõisale määrata mitte suurem kui rootsiaegne adramaade arv.⁹¹

Võõraste talupoegade suhtes otsustatakse jääda eelmise revisjoni korra juurde.⁹²

Rüütelkond protestib (13. jaanuaril 1733) selle vastu, et adramaade arvutamisel võtab komisjon sisse ka mõisateenijad, ja teatab, et ta on nõustunud arvama viis tööjõulist meest adramaa peale ainult maa kombe kohaselt — *detractis detrahendis*, s. o. eeldusel, et mõisateenijad maha arvatakse. Ühtlasi väidab rüütelkond, nagu oleks privileegide kohaselt varasematel aegadel palju suurem arv tööjõulisi inimesi adramaal elanud. Komisjon jätab rüütelkonna soovid aga rahuldamata ja otsustab senistest põhimõtetest kinni pidada.⁹³

Adramaade reguleerimisega jõuab komisjon lõpule 1733. a. märtsis. Koostati ülemaaline revisjoni nimistu, millele kõik komisjoni liikmed alla kirjutasid. Igale mõisapidajale otsustatakse vastava tasu eest välja anda reguleeritud vakuraamat, millesse keegi ei tohi teha parandusi. Nendesse ei märgitud talupoegade varanduse ja koormiste andmed, vaid ainult inimeste arv ja komisjoni poolt määratud revisjoniadramaade arv. Tuleviku osas asuti seisukohale, et ka siis, kui keegi on ametlikus korral kohustatud

⁸⁹ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 465, l. 39.

Komisjoni koosseisu kuulusid: kuberner Löwen, maanõunikud Tiesenhauzen ja G. Essen, kameriir D. Friesell ja fiskaalkomissar J. Sterlick. Alates 23. jaanuarist 1733 võtab komisjoni tööst osa ka rüütelkonna peamees J. Ulrich.

⁹⁰ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 465, l. 44.

«... übrigen aber doppelt gegen die Landbauern zu rechnen».

⁹¹ Sama ja f. 3, nim. 1, s.-ü. 463, l. 83.

⁹² ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 1, l. 109—111.

⁹³ Tegelikult töös ei võta komisjon aga mitte kõiki võõraid tööjõulisi mehi arvesse, nagu oli ette nähtud (vt. ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 466—470).

revisjoni ajal tema juures elanud talupoega pärishärrale välja andma, jääb talupoeg kuni järgmise revisjonini selle mõisa vakuraamatusse ja mõisnik on kohustatud selle talupoja pealt kandma avalikke koormisi.

1732.—1733. a. revisjonil saadi kokku 3567 revisjonidramaad. Seejuures oli juba suur hulk selliseid mõisaid, kus revisjonimeetodi järgi tulnuks rohkem revisjonidramaad kui neil oli rootsi ajal, kuid vastavalt komisjoni otsusele arvestati neid rootsiaegse adramaade arvuga. Maakonniti jagunesid revisjonidramaad järgmiselt.⁹⁴

Maakond	Revisjonidramaad		
	Mõisates, mis olid jõudnud rootsiaegse adramaade arvuni	Ülejäanutes	Kokku
Harjumaa	12	979	991
Virumaa	106	1057	1163
Järvamaa	38	530	568
Läänemaa	10	578	588
Saared	193	64	257
K o k k u	359	3208	3567 ⁹⁵

Võrreldes 1732.—1733. a. revisjoni läbiviimist eelmise revisjoniga, näeme, et paljugi oli muutunud selles suunas, nagu seda soovis balti-saksa mõisnikkond.

Kõigepealt ei täidetud keskvalitsuse nõuet, et revisjon toimuks nii nagu rootsi ajal. Rootsi ajal ei võetud mitte kunagi adramaade määramisel aluseks inimeste arvu.⁹⁶ Nüüd aga valiti see meetod just kohaliku balti-saksa aadli, s. o. kubermanguvalitsuse ja rüütelkonna esindajate kooskõlastatud ettepanekul.⁹⁷ Vaidlus kubermanguvalitsuse ja rüütelkonna esindajate vahel, nagu nägime, toimus vaid küsimuse ümber, kas võtta aluseks 5 või 6 tööjulist meest, mitte aga selle ümber, et tuleks rakendada mingit teistsugust revisjonimeetodit.

Edasi. Revisjoni andmete kogumine toimus nüüd kohalikust aadlist pärineva kubeneri Löweni juhtimisel teisiti, kui see oli olnud eelmise, Apraksini poolt juhitud revisjoni ajal. Nüüd kujunevad peamisteks ning sisuliselt kontrollimata and-

⁹⁴ ENSV RAKA, f. 854, nim. 1, s.-ü. G 1—6.

⁹⁵ Eesti majandusajalugu, lk. 273 omistab ekslikult selle adramaade arvu 1725/26 a. revisjonile.

⁹⁶ Täiesti ekslik on F. Bunge sellekohane seisukoht, vt. Das liv- und esthländische Privatrecht, I Theil, lk. 141.

⁹⁷ Ei ole olemas ühtegi keskvalitsuse korraldust, mis käsiks 1732.—1733. a. revisjoni läbi viia inimeste arvu aluseks võttes.

meteks mõisnike poolt esitatud materjalid. Ka adramaade määramine toimub 1725.—1726. a. revisjonist erinevalt. Siis määrati eraldi iga talu suurus ning nende taluadramaade summa oli mõisa adramaade arvuks. Nüüd aga summeeritakse kogu mõisa ulatuses elavate tööjõuliste meeste arv, võetakse sellest maha need, keda vastavalt eeskirjadele võib maha arvata (s. o. kilter, kubjas jne.), järele jääv tööjõuliste meeste arv jagatakse viiega ja saadaksegi mõisa revisjoni adramaade arv.

Selle kõrval säilib talupojaadramaa, millega tähistatakse iga üksiku talu suurust. Nimelt on vakuraamatutesse igale talule märgitud, kui palju tal on «täis» ja kui palju «tühje» adramaid. Seejuures ilmneb, et tavaliselt on aluseks võetud talu traditsiooniline suurus, s. t. suurus enne sõda, ja vastavalt siis sellele, kui palju on talul täiskülvatud ja tühje, kasutamata põlde, määrataksegi talule «täis» ja «tühjade» adramaade arv. Terve rea mõisate, külade ja talude puhul näeme aga, et nende «täis» ja «tühjade» talupojaadramaade summa ei lange kokku XVII sajandi lõpust pärinevate adramaade arvudega. Seejuures on tendents näidata nüüd talupojaadramaade arvu vähemana, kui see oli rootsiaegse inkvisitsiooni ajal 1686. aastal.⁹⁸

Revisjoniadramaa ja taluadramaa ülesanded on erinevad. Talu kannab mõisakoormisi «täis» talupojaadramaa järgi, mõis tasub aga riigimaksud revisjoniadramaade alusel. Riiklikult registreeritakse ja määratakse mõisale vaid revisjoniadramaade arv, kuna talupojaadramaade reguleerimisega 1732.—1733. a. revisjonikomisjon ei tegele. Selline kord on vastuolus XVII sajandil kehtinud revisjonimeetodiga, mille järgimist nõudis Senat. See on vastuolus eelmisel, Apraksini revisjonil rakendatud meetodiga ja on ka vastuolus revisjoni algul kameriir Frieselli poolt rõhutatud nõudmisega, et üks ja seesama adramaa peab olema aluseks talupojale mõisakoormiste määramisel ja mõisa maksustamisel riigimaksudega.

Ilma et selleks oleks keskorganite sanktsiooni, on balti-saksa mõisnikkond selle revisjoni käigus täiesti omavoliliselt muutnud kõrgeid ettekirjutusi. Omakasupüüdlikkudel eesmärkidel on

⁹⁸ Nii näiteks on Harjumaa 36 mõisas «täis» ja «tühje» talupojaadramaid kokku 1686. aastal 583½ ja 1732.—1733. aastal 539½ (ENSV RAKA, f. 1, nim. 1, s.-ü. 940 ja f. 3, nim. 1, s.-ü. 466, 467). Teistes maakondades on olukord analoogiline. Ilmselt on see tingitud mõisnikkonna kartusest, et revisjoni puhul võidakse aluseks võtta talupojaadramaade arv ja seetõttu näidatakse see igaks juhuks tegelikust väiksemana. Taolised «pisivõltsimised» on iseloomulikud tolleaegsele balti-saksa aadlile (vt. näiteks Rapla kihelkonnas asuva Ohukatu mõisa vakuraamatut 1732. aastast, ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 467, l. 203 jj.).

Tuleb rõhutada, et siinkohal on formaalselt võrreldud adramaade arve 1686. ja 1732. aastal, ilma et oleks arvesse võetud nende arvude taga seisvate majanduslike näitajate (külv, tegu mõisale jne.) muutumist antud ajavahemikul. Muutused olid aga aset leidnud ja 1732.—1733. a. talupojaadramaa ei ole majanduslike näitajate poolest enam seesama, mis XVII sajandi lõpu adramaa (vt. I ptk. 10. osa).

mõisnikkond saavutanud riigipoolse kontrolli likvideerimise talu ja mõisa vaheliste majanduslike vahekordade üle ning riigimaksude sõltumatuse talupojaadramaade arvust ja suurusest, s. t. talupoja majanduslikust olukorrast.

Järgnevatel revisjonidel süvenevad need tendentsid veelgi. Millised majanduslikud ja muud tagajärjed olid sellel talupoegade suhtes, seda vaatleme ühes järgmises punktis.

Kahe erineva adramaa — revisjoni- ja talupojaadramaa — olemusele ning nende sanktsioneerimisele 1732.—1733. a. revisjoni tulemusel ei ole sellekohases balti-saksa ja kodanlikus ajalookirjanduses pööratud peaaegu mingit tähelepanu. Ometi on see väga suure tähtsusega fakt, mis peegeldab balti-saksa aadlike majanduslikke ja õiguslikke püüdlusi eesti talupoja pärisorjastamise süvendamisel. Riigipoolse kontrolli likvideerimine talupoja ja mõisnike vaheliste majanduslike suhete üle lõi soodsad eeldused talupoja ekspluateerimise süvendamisele.

5. 1739. AASTA MAAREVISJON

Eestimaa põllumajanduse kasv sõjajärgsetel aastakümnetel oli väga kiire. Ka talupoegade arv suurenes mõisates iga aastaga. Riigivõimu seisukohalt, kes oli huvitatud riigimaksude suurendamisest, lõi see vajaduse sagedaste maarevisjonide järele. Näeme, et maarevisjonid muutuvad perioodilisteks, toimudes järgnevalt iga kuue aasta tagant.

12. juunil 1739. a. teeb Senat ettekirjutuse viia Eestimaal läbi uus adramaade revisjon ja reguleerimine.⁹⁹

Nähtavasti oli Senat arvamusel, et eelmine, 1732. a. revisjon viidi läbi nii, nagu toimusid revisjonid rootsi ajal, sest Senati ettekirjutuses on üheaegselt kästud toimida kohalike tavade kohaselt ja 1732. aasta revisjoni taoliselt.¹⁰⁰ See näitab, kuivõrd väärtalt oli Senat kohapealsest tegelikust olukorrast informeeritud.

Senati ettekirjutuse täitmiseks avaldab Eestimaa kuberner O. G. Douglas 18. juulil trükitud patendi, millega revisjoni läbi viimine tehakse mõisavaldajatele teatavaks. Patendile on lisatud vakuraamatu vorm, mille järgi mõisavaldajad pidid andmed esitada.¹⁰¹ Vakuraamatu esimesel leheküljel tuli näidata, kui palju oli mõisal olnud rootsi ajal ratsateenistuse hobuseid või adramaid. Järgnevatel lehekülgedel tuli esitada kõikide talude kohta: täis ja tühjade adramaade arv, inimeste (eraldi peremehed, pojad ja sulased koos, perenaised, sulaste naised, tütreid ja tüdrukud koos, vanad ja põdurad koos, ning lapsed, kes ei suuda veel tööd teha) ja loomade arv (eraldi hobused, sälud, härjad, lehmad ja noor-

⁹⁹ ПСЗ, т. X, № 7834; ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 472, l. 36.

¹⁰⁰ «... по тамошним земским правам, обыкновениям и привилегиям, и на таком основании как она в 732 году учреждена была».

¹⁰¹ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 432, l. 246—249.

loomad) ning koormised mõisale (eraldi korraline rakmetegu ja jalategu, raha, vilja- ja muud andamid). Viimasel leheküljel tuli anda mõisas elavate võõraste inimeste ja nende vara ning mõisasti põgenenud pärustalupoegade nimekiri. Esitatud andmete õigsust pidi mõisaomanik vande ja pitsatiga kinnitama. Vakuraamatud tuli esitada kahes eksemplaris, üks eksemplar kogu ulatuses täidetult, teine eksemplar täidetult ainult andmetega inimeste arvu kohta talude viisi. Mõisa enese majanduse kohta sellel revisjonil enam mingisuguseid andmeid ei nõutud.

Mõisnike poolt esitatud materjalide vastuvõtmiseks ja kontrollimiseks moodustatakse jällegi igas maakonnas kohaliku aadli esindajatest kohalikud komisjonid.¹⁰²

Kohalike komisjonide peamiseks ülesandeks oli kontrollida mõisnike poolt esitatud andmeid, võrreldes neid talupoegade vande all antud seletustega. Seda ülesannet täitsid komisjonid väga pealiskaudselt ning ühekülgsest. Nimelt leiame vaid üksikuid parandusi talupoegade arvus. Tavaliselt on mõisnikupoolseid andmeid suurendatud 1—2 inimese võrra. Talupoegade koormised mõisale ei huvita aga komisjone üldse. Mõnel puhul konstateerib komisjon vaid, et need on niisugused, nagu esitas mõisnik. Väga paljudel juhtudel ei tehta sedagi. Teise, Tallinnasse revisjonikomisjonile esitatavasse vakuraamatu eksemplari talupoegade koormisi üldse sisse ei kantud. Ilmekalt nähtub sellest, et kohalik aadel luges juba tollal talupoegade ja mõisa vahelised vahekorrad niisuguste hulka, mis ei kuulunud revisjoni puhul kellegi kontrollimisele ega revideerimisele. Kõrgemal pool ei tarvitsenud olla isegi ülevaadet nendest.

Sellel seisukoht langeb täiesti kokku samadel aastatel keskvoimule esitatud kirikuulsate «Roseni deklaratsiooni» (Liivimaal) ja Eestimaa ülemmaakohtu seletustega mõisnike õiguste ulatuse kohta talupoegade suhtes. Nendes dokumentides ütlevad Balti parunid sõnaselgelt, et kõigi muude suurte õiguste kõrval olevat mõisnikel ka õigus oma äranägemisel määrata talupoegadele koormisi, ilma et see kuuluks kellegi kontrollimisele.¹⁰³

Iseloomulik sellele revisjonile on rohkete valeandmete esitamine mõisnike poolt talupojaadramaade kohta. Sageli väidavad talupojad komisjonile, et nende talude adramaade arvud on näidatud väiksemad tegelikest. Nii näiteks seletavad Härtu, Nurme

¹⁰² Kohalikud komisjonid koosnesid tavaliselt kahest maanõunikust, kes oma äranägemisel koopteerisid juurde adrahohtunikke ja teisi ametiisikuid. Vastavalt ettekirjutusele pidi ka kohalik kirikuõpetaja komisjoni tööst osa võtma, peaaesjalikult selleks, et manitseda talupoegi õigust rääkima ning aidata kontrollida kirikuraamatute (personaalraamatute) põhjal talupoegade vanust.

¹⁰³ Я. Я. Зутис, Политика царизма в Прибалтике в первой половине XVIII в., Москва 1937, lk. 182 jj.; J. Vigrabs, Poleemika «Roseni deklaratsiooni» puhul. «Ajalooline Ajakiri» 1932, nr. 4, lk. 191—202; ENSV RAKA, f. 858, nim. 2, s.-ü. 50, 59.

ja Valtu mõisa talupojad, et nendel on asustatud taluadramaid kaks korda nii palju, kui näitab mõisnik. Talukohad, mis mõisniku vakuraamatus on näidatud $\frac{1}{4}$ - ja $\frac{1}{2}$ - adramaalistena, on tegelikult $\frac{1}{2}$ resp. 1 adramaa suurused. Komisjon kannab talude adramaade arvud teise vakuraamatusse aga niisugustena, kui need olid esitatud mõisnike poolt, mitte aga nii, nagu talupojad vande all seletasid.¹⁰⁴ Paistab, et mõisnikkond kartis tollal tõsiselt, et adramaade määramisel võidaks arvestada ka talupojaadramaid, ja esitas komisjonile nende arvu tegelikust väiksemana, eriti neil juhtudel, kui talupojaadramaade arv mõisas oli suurem kui eeldatav revisjoniadramaade arv. Selle kartuse põhjustas Senati otsuse sõnastus, kus öeldi, et Eesti- ja Liivimaa asjade kammerkontorisse tuleb esitada nii adramaade arv kui ka mees- ja naissoost inimeste arv, ja kui palju nendelt makse on ette nähtud.¹⁰⁵ Järgnevatel aastakümnetel võtab taluadramaade arvude vähendamine ikka enam maad. Selle tulemuseks on talupojaadramaade suuruse muutumine tema majanduslike näitajate, s. o. inimeste ja loomade arvu, koormiste, külvi jne. kasvu suunas. Väiksema talupojaadramaade arvu taga olid ikka suuremad majanduslikud näitajad. Seda väga olulist küsimust vaatleme lähemalt käesoleva peatüki lõpus, adramaa suuruse dünaamikat käsitledes.

Maakondlike komisjonide andmete põhjal teostas revisjoni-komisjon¹⁰⁶ kuberner Douglase eesistumisel Tallinnas adramaade reguleerimise. Esimesel koosolekul (15. novembril 1739) arutatakse küsimust, kas võtta adramaade reguleerimise aluseks ainult inimeste arv või ka maade headus ja mõisa päraldised. Otsustatakse revisjoniadramaade määramisel jääda 1732. a. revisjoni normide (s. t. 5 tööjõulist meest adramaale jne.) ning seisukohtade juurde.

Erinevalt eelmisest revisjonist otsustatakse võõraid inimesi adramaade arvestamisel mitte sisse arvata. Tegelikult suhtus komisjon võõrastesse inimestesse väga erinevalt. Osa võõraid inimesi on adramaade määramisel arvestatud — tavaliselt on nendeks eesti soost mittevabad võõrad inimesed, kes on mõisalt maad saanud. Need aga, keda mõis kasutab mitmesugustel mõisa töödel, ilma et neil oleks maad, aga samuti teistest rahvustest võõrad inimesed, tavaliselt käsitöölised ja mõisateenijad, on revisjoniadramaade arvestamisel enamikul juhtudel välja jäetud. Mingit kindlat ja täpset eeskirja ei näi komisjonil olevat ning ta

¹⁰⁴ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 473, l. 28 jj.

¹⁰⁵ «... и сколько в которой мызе по той новой ревизии порознь гакъв и мужска и женска пола душ, и с них сборов положено будет ...»

¹⁰⁶ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 472, l. 1.

Komisjoni koosseisu kuulusid: kuberner O. G. Douglas, maanõunikud G. Lode, B. Schulman, brigadir M. Bielsky, kapten J. Richter, kapten B. Tiesenhausen, adrakohtunik C. Engelhardt, kameriir D. Friesell ja fiskaalkomissar J. Sterhck.

lahendab iga mõisa puhul küsimusi oma suva kohaselt.¹⁰⁷ Tegelikult jäetakse valdav osa võõraid inimesi revisjoniadramaade määramisel arvestusest välja. Võõraid inimesi on selle revisjoni ajal mõisates kohati aga õige palju. Nii kompenseerivad siis baltisaksa mõisnikud sel teel mõnel määral 1732.—1733. a. revisjoni ajal mõisateenijate küsimuses saadud kaotuse.

Revisjoniadramaade arvu määramine toimub jällegi kogu mõisa ulatuses puhtmatemaatiliselt (tööjõuliste meeste arv jagatakse viiega), ilma et see puudutaks üksikuid talusid.

Adramaade reguleerimine lõpetatakse 22. detsembril 1739. a. Mõisavaldajatele otsustatakse vastava tasu eest välja anda reguleeritud vakuraamatud, milledesse on märgitud mõisa revisjoniadramaade arv.¹⁰⁸ Talupoegade koormisi, vara ja muid andmeid nendesse ei märgitud.

Riigimõisate revisjon toimus põhiliselt niisamuti kui eramõisates, ainult selle vahega, et andmeid kontrolliti Tallinnas kammer- ja ökonoomiakontoris kuberneriga juuresolekul.¹⁰⁹

Narva lähema ümbruse mõisad ei lugenud ennast alluvaks Tallinna revisjonikomisjonile ja jäid seetõttu adramaade reguleerimisest välja.¹¹⁰

1739. a. revisjon andis ametliku juurdekasvu 927 adramaad. Tegelik juurdekasv oli aga suurem, sest esiteks oli tekkinud juurde rida mõisaid, kus revisjoniadramaade arv oleks ületanud rootsiaegse adramaade arvu, kuid maksustamisel arvestati neid ainult rootsiaegse arvuga; teiseks nendes mõisates, mis juba 1732.—1733. a. arvestati selliselt, ei tulnud juurdekasv üldse arvestamisele, sest neid maksustati endiselt rootsiaegse adramaade arvu alusel.

Võrreldes eelmise revisjoniga oli revisjoniadramaade arv muutunud maakonniti järgmiselt.¹¹¹

Maakond	Revisjoniadramaid	
	1732—1733	1739
Harjumaa	991	1189
Virumaa	1163	1448
Järvamaa	568	688
Läänemaa	588	791
Saared	257	102
Kokku	3567	4218

¹⁰⁷ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s. ü. 473, 474, 475, 476.

¹⁰⁸ Selle kohta ilmus teadaanne-plakat. ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s. ü. 472, l. 37.

¹⁰⁹ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s. ü. 472, l. 36 jj.

¹¹⁰ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s. ü. 472, l. 36 jj.

¹¹¹ Koostatud maanimistu alusel: ENSV RAKA, f. 854, nim. 1, s. ü. G 1—7.

6. 1743.—1744. AASTA MAAREVISJON

Vaevalt oli 1739. a. revisjon lõppenud, kui mitmesugustest keskasutustest hakkasid saabuma järelepärimised revisjoni läbiviimise meetodi kohta. Kammerkolleegiumi Liivi- ja Eestimaa asjade kontor on eriti huvitatud eramõisate vakuraamatutest ja sellest, kas eramõisate päraldised on adramaade määramisel arvesse võetud.¹¹² Eestimaa kubermanguvalitsus on sunnitud tunnistama, et nende küsimustega revisjonikomisjon ei tegelnud, vaid lähtus adramaade määramisel ainuüksi tööjõuliste meeste arvust.¹¹³ Korduvaid järelepärimisi tuleb ka rootsiaegse revisjoni meetodi ja selle aluse — adramaa olemuse ning suuruse kohta.¹¹⁴

Kõik see näitab, et keskasutustes ei olda rahul balti-saksa mõisnike poolt rakendatud revisjonimeetodiga. Rüütelkonnale on selge, et neile kasulikku revisjonimeetodit ähvardab muutmise oht. Võetakse ette kõik, et seda vältida. Vastustes keskasutuste järelepärimistele teatatakse, et kohapeal puuduvat materjalid, mille alusel oleks võimalik kindlaks teha XVII sajandil kehtinud revisjonikorda. Ka tolleaegne adramaa suurus olevat ebaselge. Kõik see on lausa uskumatu, kui mõelda, et möödunud oli vaevalt neli-kümmend aastat. Kuid balti-saksa aadel on suuteline veelgi enamaks — on suuteline unustama vähem kui kakskümmend aastat tagasi toimunud 1725.—1726. a. revisjoni alused ja meetodi.¹¹⁵ Loomulikult toimub see kõik puhtomakasupüüdlikel eesmärkidel — et aga säiliks saavutatud võimalus talupoja ekspluateerimist ning maksustamist mõisa kasuks suurendada, ilma et see tooks kaasa mõisa riigimaksude suurenemist.

Järelepärimistele ei järgne seekord mingeid suuremaid ümberkorraldusi. Sellekohase nimelise ukaasi¹¹⁶ alusel annab kammerkolleegiumi Liivi- ja Eestimaa asjade kontor käsu Tallinna kubermangu kantseleile korraldada kubernerit juhtimisel 1744. aasta jooksul kõigis maakondades ja saartel riigi ja eramõisate järjekordne revisjon.¹¹⁷ Revisjoni läbiviimisel kästakse kõiges toimida eelmise revisjoni järgi.

Erilist tähelepanu pööratakse ettekirjutuses riigimõisate olukorrale. Kästakse selgitada, kas riigimõisate rentnikud põlde vajalikult väetavad, hooneid korrastavad ja üldse mõisa eest

¹¹² Kolleegiumi käsk nr. 21, 29. jaan. 1740.

¹¹³ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 472, l. 35.

¹¹⁴ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 463, l. 61 jj.

¹¹⁵ Vt. kameriir D. Frieselli ettekanne (7. det. 1743) kammerkolleegiumi järelepärimistele. ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 463, l. 17—20 ja 61 jj. Ettekandest nähtub, et adramaade reguleerimise eesmärgil on siis päevakorras ka mõisa ja talumaade ülemõõtmise ning kvaliteedi järgi takseerimise küsimus. Teoks see aga veel lähematel aastakümnetel ei saa.

¹¹⁶ F. Bunge, Chronologisches Repertorium der russischen Gesetze und Verordnungen für Liv-, Esth- und Curland, I Bd., Dorpat 1823, lk. 139—140.

¹¹⁷ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 478, l. 7—8.

heaperemehelikult hoolitsevad. Tuleb uurida, kas talupoegi kuidagi viisi majandusreglemendi-vastaselt ei koormata, ja taoliste faktide selgumisel nõutakse toimimist reglemendi sätete kohaselt.¹¹⁸

Valjud eeskirjad kehtestatakse talupoegade põgenemise vastu. Nii nõutakse, et revisjoni jooksul tuleb kõikidelt mõisavaldatalt ning pastoritelt võtta allkiri, et nad põgenikke ükskõik millise ettekäände all vastu ei võtaks ega varjaks. Põgeniku leidmise korral peab mõisavaldaja, kes põgenikku varjab, maksma mitte ainult nn. tööraha (Arbeitsgelder), vaid ka seaduses ettenähtud trahvi. Põgenenud riigitalupoja leidmise korral peab fiskaalkomissar nii põgeniku kui ka varjaja kohta tegema avalduse kohtule, et valju karistamisega nii põgenemisele kui ka põgenike varjamisele kord juba lõpp teha.

Kammerkolleegiumi käsu alusel antakse 24. märtsil 1744. a. instruksioon, mis määrab inkvisitsiooni läbiviimise korra maakondades.¹¹⁹ Üldiselt on need eeskirjad samasugused kui eelneval revisjonil. Mainimist väärib, et mõisnike poolt esitatud vakuraamatute teine eksemplar kästakse nüüd maakondlikel komisjonidel täita täies ulatuses. Siit jääb mulje, nagu kavatsetakse sellel revisjonil kontrollida või vähemalt fikseerida ka talupoegade kohustused mõisa vastu. (Nagu varem märgitud, täideti eelmise revisjoni ajal vakuraamatud vaid inimeste arvu osas, kuna kõik teised lahtrid — talupoegade vara, koormised jne. — jäid tühjaks.) Terve rida instruksiooni punkte on pühendatud põgenenud talupoegade küsimusele ja sisaldavad kammerkolleegiumi nõudmisi. Ka need mõisad, kus jäetakse rootsiaegne adramaade arv ning kes seetõttu ei pea esitama vakuraamatuid, peavad saatma spetsifikatsiooni võõraste inimeste kohta. Maakondlikke komisjone kästakse mõisavalitsejate, kubjaste, kiltrite ja kõigi taluperemeeste vande all ülekuulamise teel kontrollida mõisniku poolt esitatud andmete õigsust nii inimeste arvu kui ka talupoegade koormiste ning muudes küsimustes. Eriti kästakse valvata, et keegi alla 60 aasta vanustest talupoegadest ei satuks vanade ja töövõimetute lahtrisse, ning et neid, kes on saanud 15 aastat vanaks, ei märgitaks laste lahtrisse. Selleks tuleb komisjonil kõik vastavas piirkonnas elavad meessoost isikud ette kutsuda ja üle vaadata. Et vältida valevande andmist ja tööjõuliste inimeste varjamist, peab igas kihelkonnas kohalik pastor inkvireerimise ajal kohal olema, et kirikuraamatute alusel igapähe vanuse kohta teateid anda ja talupoegi valevande eest hoiatada.

Uurimise käigus selgunud lahkuminekul kästakse märkida

¹¹⁸ Riigimõisaid oli selle revisjoni ajal: Harjumaal 6, Virumaal 5, Järva-
maal 3, Läänemaal 2 ja Hiiumaal 6 (ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 478, l. 80).

¹¹⁹ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 478, l. 1—4.

protokolli, eriti juhtudel, kui leitakse, et mõisnik püüab paha-tahtlikult adramaade arvu vähendada.

Maal ringihulkuvate põgenike kohta kästakse ranget järeleuurimist toimetada, eriti aga Hiiu saarelt ja riigimõisatest põgenenud riigitalupoegade osas. Kui kusagil mõisas niisuguseid või muid võõraid inimesi leitakse, tuleb järele uurida, kelle pärusest ja kust nad pärit on, kui kaua nad selle mõisa all on elanud, kas neil maad on, kas nad eelmisel revisjonil arvati adramaade hulka jne. Mõisavaldajaid kohustatakse neid inimesi seni enda juures pidama ja nende eest vastutama, kuni nad määruste kohaselt pärishärrale välja on antud. Ka tuleb iga mõisa kohta pärida ja protokollida, kas mõisast ei ole pärustalupoegi põgenenud, mujale üle viidud või muul viisil lahkunud, kus nad asuvad ja kui kaua nad juba ära on.

Riigimõisate kohta oli veel rida täiendavaid küsimusi. Milline on mõisa hoonete seisund? Kas mõisa põllud on vastavate kultuuride all ja küllaldaselt väetatud? Kas riigitalupoegade vara ja veoloomade arv on suurenenud või vähenenud, ja kui on vähenenud, siis mis põhjusel? Kas rentnik või disponent (valitseja) paneb talupoegadele rohkem koormisi peale, kui nad vakuraamatu järgi on kohustatud kandma? Kas talupoegi vajaduse korral aidatakse seemne ja leivaga? Kas nad on saanud abi tagasi maksnud või on võlgu ja kui palju? Kas laenatud vilja eest võetakse protsente? Kas talupoegadel on põhjust millegi muu üle kaevata?

Maakondlikud komisjonid, mis koosnevad jällegi kahest maa-nõunikust ja kohalike mõisnike esindajaist, lõpetavad töö 1744. a. juulis.¹²⁰ Nendelt laekunud materjalid saadab kuberner kameriir D. Friesellile ülesandega materjal läbi vaadata ja fiskaalkomis-sari abiga nii ette valmistada, et revisjonikomisjon saaks kokkutelekul lõpliku reguleerimise kiiresti teostada.¹²¹

Komisjoni¹²² esimesel koosolekul (29. nov. 1744) otsustatakse kameriir Frieselli ettekande põhjal täiendavalt:¹²³ mõisateenijate suhtes, keda paljud mõisnikud vakuraamatutes üldse ei maini, tuleb komisjonil igal üksikul juhul selgitada mõisa ja selle valdaja olukord ning siis õiglaselt küsimus lahendada. Rüütelkonna peamees Nieroth esineb seejuures rüütelkonna nimel taotlusega, et kuna riik igal mõisal ühe kupja adramaade arvutamisel välja jätab, siis tuleks ka kupja sulane adramaadest välja jätta, sest

¹²⁰ Hiiumaal mõisate inkvireerimist ei toimunud, sest eelmisel talvel töötas saarel eriline komisjon, kes seda juba siis tegi. Saarel asuvatel riigimõisatel oli selleks ajaks kõigil juba rootsiaegne adramaade arv omaks võetud (ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 478, l. 58).

¹²¹ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 478, l. 9.

¹²² Revisjonikomisjoni koosseisu kuulusid: kuberner P. Holstein, maa-nõunikud H. Rosen, J. Tiesenhausen, meeskohtunik Engelhardt, assessor C. Heuck, parun L. Ungern-Sternberg, kindralkubermanguvalitsuse kameriir D. Friesell ja fiskaalkomissar J. Sterlick.

¹²³ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 478, l. 15 jj.

kubjas peab kogu nädala mõisas olema ja temal ei ole kedagi, kes kodus tööd teeks. Seda taotlust komisjon ei rahulda.

Võõraste inimeste kohta, olgu need siis eestlased, soomlased või ingerlased, otsustatakse, et need, kes teatud aja mõisas on elanud ja seal maad omavad või muidu teenivad, tuleb arvesse võtta pärustalupoegadena.¹²⁴ Endisel omanikul jääb nende suhtes tagasinõudmise õigus. Vene rahvusest põgenike suhtes asutakse seisukohale, et need, kes eelmise revisjoni ajal adramaade hulka arvati, ka nüüd arvestusse jäävad. Kui aga Narva komisjon nende väljaandmise otsustab, siis tuleb nad valdaja nimelt maha kirjutada.¹²⁵

Et talupoegade põgenemist esineb hulgaliselt, siis on reas mõisates inimeste arv, võrreldes eelmise revisjoniga, vähenenud ja kerkib küsimus, milline revisjoniadramaade arv nendele mõisatele määrata. Kameriir ja fiskaalkomissar on arvamusel, et tuleks uurida sellise ebaloomulikult suure põgenemise põhjusi¹²⁶ ja jätta mõisale eelmise revisjoni adramaade arv. Maanõunikud ja rüütelkonna esindajad on sellele aga vastu, sest inimeste vähenemine ei olevat mõisavaldajate süü. Põhjenduseks tuuakse ikaldusaastaid, mil mõisnikel ei olevat olnud küllalt võimalusi oma talupoegade eest hoolitseda, mistõttu nad põgenesid, aga samuti ka nakkushaigusi (verine kõhutõbi), mis olevat palju inimesi hauda viinud. Kuberner nõustub rüütelkonna esindajatega ja nii esineb selle revisjoni tulemusel ka üksikuid mõisaid, kus revisjoniadramaide on vähem kui eelmise revisjoni ajal.¹²⁷

Komisjon lõpetab adramaade reguleerimise 1744. a. detsembris, saades maakonniti järgmised revisjoniadramaade arvud:¹²⁸

Harjumaal	1342
Virumaal	1584
Järvemaal	808
Läänemaal	886
Saartel	271

Kokku 4891

¹²⁴ «... daselbst angeschlagen werden sollten».

Nii oli siis komisjonil õigus otsustada, kas see või teine mõisas elav inime kuulus vabade inimeste või pärustalupoegade hulka, aga samuti ka teha vabast inimesest pärisori. Sellekohaseid otsuseid tegi komisjon terve rea. Nii näiteks taotlesid kolm Maardu mõisa all elavat soomlast endale vabadust. Et ka mõisnik sellega nõus oli, otsustatakse nendele soomlastele vabaduse tõenduseks anda sellekohane väljavõte protokollist. Enamikul juhtudel on aga komisjoni otsus vastupidine, s. t. võõrast inimesest või vabaduse taotlejast tehakse pärisori.

¹²⁵ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s. ü. 478, l. 15 jj.

¹²⁶ «enorme Entweichung». Nendel andmetel esines mõisaid, kus põgenenud talupoegi olevat 10–20 ja isegi 30.

¹²⁷ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s. ü. 478, l. 66 jm.

¹²⁸ Koostatud maanimistu andmete alusel. ENSV RAKA, f. 854, nim. 1, s. ü. G 1–8.

7. MAAREVISJONID 1750. JA 1756.—1758. AASTAL

Viiekümnendatel aastatel leidis aset kaks maarevisjoni, esimene neist oli 1750. aastal.

Senati 23. aprilli korraldusega¹²⁹ kästi Eestimaa revisjon läbi viia samadel alustel, nagu see oli toimunud senistel rootsi- ja veneaegsetel revisjonidel.¹³⁰ Selline sõnastus on ilmselt vastuoluline, sest nagu nägime eespool, erines alates 1732. aastast läbiviidavate revisjonide meetod oluliselt XVII sajandi adramaade arvestamise alustest. Taolise korralduse andmine näitab, et Senatis valitses tollal ekslik arusaamine, nagu toimuksid maarevisjonid Eestimaa nüüd niisamuti kui rootsi ajal.

Revisjoni juhtimist ei tehtud seekord ülesandeks kubernerile, nagu see real juhtudel varem oli olnud, vaid maanõunik G. Zoegele ja õuenõunik J. Melissinole. Seniste revisjonide tulemused pidid kuuluma Senatis kinnitamisele. Nüüd kästakse revisjoni tulemustest Senatile vaid teatada.

1. mail ilmub trükitud teadaanne Eestimaa mõisavaldajatele revisjoni läbiviimise kohta, milles ühtlasi määratakse revisjoni teostamise kord ning esitatavate dokumentide (vakuraamatute) vorm.¹³¹ Nendes olid vaid mõned vähemtähtsad muudatused, võrreldes varasemate revisjonidega. Põhjalikult manitsetakse mõisavaldajaid koostama esitatavad andmed oma südametunnistuse järgi õigesti, et sellega võtta lihtsameelsetelt talupoegadelt võimalus valet vanduda. Selline mõttekäik teadaandes on ilmselt tingitud tollal üldtuntud tõsiasjast, et talupojad ka vande all ei julgenud kohalikes inkvisitsioonikomisjonides oma mõisniku vastu tunnistada. Sellega siis seletub, miks nii sageli esineb komisjoni protokollides šablooniline märkus, et «talupojad kinnitasid mõisniku poolt esitatud andmeid». Sellest, et publikaadis paruneid korduvalt valeandmete esitamise eest hoiatatakse ning taevase ja maise kohtuga ähvardatakse, võib järeldada, et valemamine oli tollal balti-saksa aadli hulgas üsnä levinud, kui küsimusse tuli omakasu.

Publikaadis nõutakse, et mõisnikud peavad esitama andmed mitte ainult talupoegade, vaid ka mõisa ja selle päraldiste (kõrtsid, veskid jne.) olukorra kohta. Juurdelisatud vormis (neljal leheküljel) ei ole aga mõisa kohta muid andmeid ette nähtud kui rootsiaegne adramaade arv.¹³² Tulemuseks on, et mõisnikud tege-

¹²⁹ ПСЗ, т. XIII, 9739. 28. aprillil andis ka kammerkolleegium omapoolse käsu revisjoni läbiviimise aluste kohta. ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 486, l. 23.

¹³⁰ «... ревизию учинить по тамошним правам и привилегиям во всем на таком основании, как было при шведском и нынешнем российском владениях чинена...»

¹³¹ Publikatsioonis esitatud seisukohti täiendab ja täpsustab 4. mai instruksioon maakondlikele inkvisitsioonikomisjonidele.

¹³² ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 486, l. 37, 38. Talupoegade kohta nõudis vorm andmeid niisamasugusel kujul kui varasematel revisjonidel (lk. 2

likult ei esitanudki andmeid mõisa ja päraldiste olukorra kohta. See on ilmne kõrvalekaldu mine ettekirjutustest. Eesmärgiks oli muidugi vältida mõisa päraldiste arvesse võtmise võimalust revisjonidramaade arvu määramisel. Riigivõimu poolt oli ju korduvalt rõhutatud nõuet, et ka mõisa päraldised tuleksid riigimaksude määramisel arvestamisele.

Antud eeskirjade kohaselt viisid kõikides maakondades mõisatest esitatud andmete kontrollimise läbi maakondlikud komisjonid. Need koosnesid kohaliku aadli esindajatest selleks määratud maanõuniku juhtimisel.¹³³ Mõisate inkvisitsioon toimus mai-, juuni- ja juulikuu jooksul. Komisjonide materjalidest ilmneb, et tunti huvi peaaesjalikult tööjõuliste talupoegade arvu, mitte aga nende vara ja koormiste vastu. Viimaseid loeti mõisasiseseks asjaks, mis ei kuulu inkvisitsiooni alla. Nii era- kui ka riigimõisate talupoegadele esitatakse rida täiendavaid küsimusi, mille vastustest, otsustades protokoll järgi, jääb mulje, et talupoegadel ei ole tavaliselt erilisi kaebusi mõisniku peale koormiste suurendamise jt. küsimustes. Vastupidi. Sageli saab talupoegade vastustest lausa idüllilise pildi mõisa ja talu vahekordade kohta, eriti riigimõisate osas.¹³⁴ Loomulikult ei või seda kõike võtta puhta tõena. Nähtavasti oli talupojal hirm mõisa vitste ees sageli suurem kui jumala kohtu ees, millega pastorid vande võtmisel talupoegi hirmutasid. Vaadeldes esitatud vakuraamatuid, hakkab kohe silma, et koormised taluadramaa kohta, eriti aga teokoormised, on väga erinevad — nii eri mõisates kui ka ühe ja sama mõisa piirides. Kõige rohkem kõikumisi näib olevat Viru- ja Järvamaal, vähem Harjumaal. Koormised riigimõisates on tavaliselt väiksemad kui eramõisates. Varasematel revisjonidel oli selliseid erinevusi suhteliselt vähem. See kõik näitab, et talupojaadramaa ei olnud XVIII sajandi keskel mingi üldine ja kindel, vaid ajaliselt ning ruumiliselt tunduvalt muutuv suurus. Sajandi lõpuks süveneb see tendents veelgi.

Adramaa de reguleerimise komisjon Tallinnas töötab 10. septembrist kuni 30. oktoobrini 1750. a.¹³⁵ Revisjonidramaade

ja 3). Neljandal leheküljel tuli esitada andmed võõraste inimeste kohta nende perekonna, vara, päritolu ja mõisas elamise aja äranäitamise ga. Sama vormi kohaselt tuli anda andmed ka mõisast ärajooksnud pärustalupoegade kohta, näidates ära, kuhu nad on läinud.

¹³³ Komisjonide koosseisud: ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 487, l. 2; s.-ü. 488, l. 1; s.-ü. 489, l. 8; s.-ü. 490, l. 1.

¹³⁴ Vt. näiteks Lagedi, Saha, Purila, Meriküla jt. mõisate talupoegade seletused. ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 487, l. 10, 22; s.-ü. 489, l. 34 jj.

¹³⁵ Komisjoni kuulusid: maanõunikud G. Zoege ja G. Stackelberg, ouenõunik J. Melissino, Harjumaalt assessor C. Hüene, Virumaalt maanõunik H. Rosen, Järvamaalt meeskohtunik C. Engelhardt, Läänemaalt leitnant C. Gersdorff, kindrakubermanguvalitsuse kameriir D. Friesell ja fiskaalkomisar J. Sterlick.

määramisel võetakse aluseks senised normid, täiendades neid vaid mõnedes küsimustes.

Mõisateenijate suhtes oli tekkinud kahtlus, keda neist lugeda adramaade hulka ja keda mitte. Komisjon otsustab, et need mõisateenijad, kes käivad härraste riietuses¹³⁶ ja saavad härrastelt leiva ning palga ega kasuta maad, ei võeta adramaade arvu hulka. Need aga, kes maad kasutavad, pidagu nad mis kutset tahes, arvatakse pärustalupoegade hulka ja võetakse arvesse adramaade arvutamisel.¹³⁷

Keskseks küsimuseks sellel revisjonil kujunes vabade inimeste küsimus. Siin asub komisjon seisukohale, et kedagi ei loeta vabaks inimeseks, kes seda ei saa tõestada dokumentaalselt. Ühtlasi otsustatakse publikaadiga teatavaks teha, et puuduvad tõendid vabaduse kohta võib tuua ka käesoleva ja järgneva revisjoni vaheajal.¹³⁸ Mõisnikkond püüab aga vabade inimeste kategooriat ära kasutada oma kasuks. Revisjonikomisjoni liige J. Melissino kaebab Senatile, et kohalikud mõisnikud kasutavad ulatuslikult vabade inimeste tööjõudu, ilma et seda arvatakse adramaade arvu hulka. Selliste inimeste arv kasvavat pidevalt sel teel, et võõrastest kohtadest tulevad jooksikud oma päritolu salgavad ja endid vabade inimestena üles annavad. Ka nende lapsed loetavat vabadeks inimesteks. Samuti olevat palju vabu inimesi soome ja teistest rahvustest. J. Melissino soovitab uurida kõigi nende inimeste varalist seisu ja päritolu ning vastavalt nende varale neid maksustada riigikassa heaks. 2. novembril 1750. a. annab Senat Liivi- ja Eestimaa asjade kammerkontorile ukaasi, käskides lahendada vabade inimeste küsimus vastavalt Eestimaa õigustele ning privileegidele. Kui vabade inimeste hulgas peaks aga leiduma jooksikuid Vene- või Liivimaalt, siis tuleb need oma kohtukohta tagasi saata.

Liivi- ja Eestimaa asjade kammerkontor teeb Eestimaa kindralkubermanguvalitsusele 10. novembril 1750¹³⁹ ettekirjutuse, milles käsib vabade inimeste küsimuses lähtuda Liivimaa 1671. a. «Landesordnung'i»¹⁴⁰ 6. ptk. §-dest 2 ja 3. Nende paragrahvide kohaselt loeti ka see inimene pärustalupojaks, kes oli sündinud vabast inimesest, kui viimane asus elama aadliku piirkonda; samuti loeti pärustalupojaks see vaba inimene, kes väljastpoolt tulles asus ise elama aadliku maa-alale. Kammerkolleegiumi see käsk näitab pieteeti, millega Vene keskvalitsus suhtus kohalikesse privileegidesse ning rootsiaegse seadusandluse rakendamisse,

¹³⁶ «in der Herrschaft montur gehen».

¹³⁷ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 486, l. 4.

¹³⁸ Samas, l. 6 ja 18.

¹³⁹ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 486, l. 53.

¹⁴⁰ Liefpländische Landes-Ordnungen nebst darzu gehörigen Placaten und Stadgen, Riga 1705, lk. 21.

otsides oma tegevusele põhjendust viimasest. Samuti on huvitav, et kammerkolleegium kõhklematult kohaldab Liivimaa akti (1671. a. «Landesordnungen») Eestimaale. Revisjonikomisjonile tehakse selge korraldus, et mõisate uurimisel ei jäetaks adramaade arvu alt välja neid võõraid inimesi, keda 1671. a. «Landesordnung'i» järgi loeti pärustalupoegadeks. Nii on siis kammerkolleegiumi poolt sellele küsimusele antud hoopis uus suund. J. Melissino tõstatas vabade inimeste maksustamise küsimuse. Kammerkolleegium annab aga juhtnööri nad 1671. a. «Landesordnung'i» alusel pärisorjadeks tunnistada ja siis sellistena ka maksustada. Et kammerkolleegiumil puuduvad andmed, kas vabadelt inimestelt, kes maad ei kasutanud, rootsi ajal maksu võeti, siis tehakse selle küsimuse väljaselgitamine ülesandeks Eestimaa kameriirile.

Olles töö selleks ajaks, kui saabus kammerkolleegiumi korraldus, juba lõpetanud, tuleb revisjonikomisjon kindralkubermanguvalitsuse käsul uuesti kokku 3. detsembril. Asutakse seisukohale, et revisjoni uuesti teostama ei hakata, sest see olevat tehtud täiel määral kohalike tavade järgi, mis ei võimalda vabu inimesi arvata adramaade arvu hulka ega neid maksustada. Jäädakse varem esitatud maanimistu revisjoniadramaade arvude juurde.¹⁴¹ Sõnaselget seisukohta Liivimaa «Landesordnung'i» rakendamise küsimuses ei väljendata. On aga ilmne, et tegelikult seda ei rakendata. Vaevalt, et siin põhjuseks olid juriidilised või altruistlikud kaalutlused talupoja suhtes. Kõige tõenäolisem on, et baltisaksa mõisnikkond lähtus eelkõige jällegi oma majanduslikest huvidest. Oleks ju kõikide võõraste inimeste adramaade hulka arvamine tähendanud mõisate revisjoniadramaade arvu ja seega ka riigimaksude suurenemist. Nendele mõisnikele aga, kelle juurest talupojad olid põgenenud, ei oleks nende arvelevõtmine teises mõisas mingit lohutust andnud.

Talupoegadel ei olnud sellisest küsimuse lahendamisest mingit sisulist kasu. Ei teinud ju põgenemine neid uues mõisas vabadeks, vaid võõrasteks inimesteks, keda mõis rakendas tööle vastavalt nende oskustele, kõige sagedamini teoorjust kandva talupojana. Juriidilisi ega majanduslikke eeliseid võõra inimese seisus talupojale tavaliselt ei andnud. Küll aga võimaldas see mõisnikul kasutada riigimaksudest vaba tööjõudu.

Revisjonikomisjoni need seisukohad koos rüütelkonna sama-suunalise seisukohavõtuga saadetakse kindralkubermanguvalitsuse kaudu kammerkolleegiumile (16. jaan. 1751). Seal ei olda vastusega aga rahul ning Eestimaa kindralkubermanguvalitsusel kästakse võtta ette täpne võõraste inimeste uurimine.¹⁴² Rootsist ja Rootsi Soomest päritolevad inimesed kui välismaalased käs-

¹⁴¹ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 486, l. 23.

¹⁴² ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 491, l. 627 jj.

takse saata Rootsi kroonu käsutusse. Venele kuuluva Soome soomlased maksustatakse ettenähtud normide kohaselt.¹⁴³ Põgenud kohalikud talupojad, samuti venelased ja ingerlased käs- takse tagasi saata oma päruskohtadesse. Muud võõrad inimesed, kes oma vabadust täiel määral tõestada ei saa, tuleb saata riigi- mõisatesse tühjade maade asustamiseks. Vabade inimeste pealt, kes mõisates maad kasutavad, kästakse võtta mõisnikult ratsa- teenistusmaksu ja tollivilja, s. t. arvata revisjonidramaade sisse. Nii olevat talitatud ka rootsi ajal. Nende vabade inimeste mak- sustamisel aga, kes maad ei kasuta, kästakse toimida vanade Rootsi seaduste kohaselt, niipea kui need selguvad.

Selle käsu alusel toimus 1751.—1753. a. kõigis maakondades võõraste inimeste uurimine. Koostatud protokollidest selgub iga võõra inimese kohta tema päritolu ja tegevus. Üldse on sellel ajal Eestimaa kubermangus võõraid inimesi:¹⁴⁴

Harjumaal	275
Virumaal	180
Järvamaal	98
Läänemaal	204
Kokku	777 ¹⁴⁵

Nende jagunemine maksunduse seisukohalt on toodud tabe- lis 1.

Valdava osa võõrastest inimestest moodustasid vabad inime- sed, kelleks tavaliselt olid kõrtsmikud, möldrid, mitmesugused käsitöölised jne. Nendest omakorda oli enamik maad mittekasu-

¹⁴³ 16. novembri 1751. a. ukaasist selgub, et neid maksustatakse samadel alustel kui Viiburi kubermangus, s. o.:

teenijailt	
— kes teenivad kõrgemasse seisusesse kuuluva isiku juures	pearaha 24 kop.
— kes teenivad riigitalupoja juures	" 16 "
— kes teenivad eratalupoja juures	" 12 "
saunikult	
— riigimaal	" 16 "
— eramaal	" 12 "
vabadikult	" 24 "
vabadikud, kellel on oma majapidamine, maksa- vad peale pearaha igalt majapidamiselt:	kohturaha 18 "
	kooliraha 21 "
käsitööliselt	pearaha 24 "
— samuti majapidamiselt kohtu- ja kooliraha	21 "
meistri käsitööraha	32 "

(ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 491, l. 621.)

¹⁴⁴ Koostatud ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 491 alusel. Esitatud on siin kui ka järgnevalt tööjõuliste meeste arvud.

¹⁴⁵ Tolleaegsest tööjõuliste meeste üldarvust Eestimaa kubermangus moo- dustas see ligikaudu 2%. Kahjuks puuduvad samast perioodist täpsemad kokku- võtlid andmed Venemaale ja mujale põgenenud talupoegade kohta. Mõisnike kaebusi selle üle esineb peamiselt vaid piiräärsetes piirkondades. Ka võib arvata, et osal põgenenud talupoegadest õnnestus end loenduse eest varjata.

Tabel 1

Maakond	Vabad inimesed		Võõrad inimesed		põgenenud kohalikud pärsutalupojad (kuuluvad tagasi- saatmisele)	venelased ja ingerlased (kuuluvad tagasi- saatmisele)	venele kuuluv Soome- maa soom- lased (kuuluvad eri- maksude alla)
	kes kasutavad maad (arvati rev.-adramaade hulka)	kes ei kasuta maad (maksuvabad)	kes ei suutnud oma vabadust tõestada (pidi saadetama riigimõisatesse)	kes andsid endid mõisapä- rusesse (arvati rev.-adramaade hulka)			
Harjumaa	57	134	37	28	6	1	12
Virumaa	50	56	16	36	2	6	34
Järvamaa	32	57	7	8	1	—	4
Läänemaa	78	102	10	19	2	1	14
Kokku	217	349	70	91	11	8	64*

* Selle arvu hulgas on 36 tööjulist naist. Nähtavasti esineb kasutatud andmetes alaliikidesse jaotamisel väike viga, sest alaliikide kokkuvõte erineb üldistest andmetest 3 inimese võrra.

tavaid ja seega riigimaksudest vabu inimesi. 214 vaba inimest, kelle kohta on täpsed andmed, jagunesid kutsealade viisi järgmiselt: kõrtsmikke 48, möldreid 61, kangruid 52, seppi 24, kingseppi 15, rätsepaid 14.

Võõraid inimesi, kes ei suutnud oma vabadust tõestada või siis andsid endid selle mõisa pärusesse, kus nad elasid, oli ligikaudu viiesaja Eestimaa mõisa kohta suhteliselt väga vähe. Kui ka eeldada, et osa vabadest inimestest olid teisalt põgenenud pärustalupojad ja et võõraste inimeste arvu on vähendamise suunas võltsitud, jääb siit siiski mulje, et mitmesuguseid otsuseid ja plakateid põgenenud talupoegade küsimuses on selle arvu kohta väga palju. Kära ärajooksnud talupoegade ümber oli nähtavasti tingitud mitte niivõrd suurest jooksikute arvust, kuivõrd püüdest seda vältida. Andes välja mitmesuguseid rangeid ning ähvardavaid korraldusi, hirmutati nendega talupoega, et ta oleks paikne ja kuulekas oma mõisahärrale.

Komisjonile, mille koosseisu kuulusid esimees J. Melissino, liikmed kameriir Holding, fiskaalkomissar Sterlick ja aktuaris Derling¹⁴⁶, tehakse ülesandeks teostada maakondlike andmete põhjal maksude määramine.¹⁴⁷ Tulemuseks on riigimaksude suurendamine

— vabade inimeste arvel	212 rbl. 49 ¹ / ₃ kop.
— võõraste inimeste arvel	209 „ 61 ¹ / ₃ kop. ja
	102 tündrit 34 ³ / ₅ toopi tollivilja ¹⁴⁸
— Soomemaa soomlaste arvel	21 rbl. 94 kop.

Nagu näeme, ei ole riigi tulude kasv kuigi suur.¹⁴⁹ Tähtsam on aga see, et riigivõim on tunginud sfääri, mida balti-saksa mõisnikkond seni pidas vaid oma pädevusse kuuluvaks. Jälle tõuseb ning suureneb hirm, et riiklik reguleerimine võib veelgi kaugele minna.

Järgmine maarevisjon möödub aga veel vaikselt, ilma et ta

¹⁴⁶ Eestimaa rüütelkond keeldus oma esindaja saatmisest komisjoni koosseisu.

¹⁴⁷ Aluseks tuli võtta: Senati 2. nov. 1750. a. ukaas, kammerkolleegiumi 28. okt. ja 16. nov. 1751. a. ning 2. apr. 1753. a. ukaasid.

¹⁴⁸ Võõraste inimeste maksustamisel, kes andsid endid mõisa pärusesse. võeti mõisale maksu määramisel aluseks revisjoniadramaa põhimõte, s. t. viis tööjoulust meest suurendasid mõisa revisjoniadramaade arvu ühe võrra. Vabade inimeste maksustamisel aga, kes maad kasutasid, võeti aluseks nende külvi suurus. Viidates rootsiaegsetele eeskirjadele (ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 491, l. 583), nimelt kindralkubermanguvalitsuse 17. jaan. 1700. a. resolutsioonile, arvatakse adramaaks 6 tündrit rukkikülvi. Nii toimub siis maad kasutavate vabade inimeste maksustamine mitte revisjoniadramaade, vaid talupojaadramaade alusel.

¹⁴⁹ Võrdluseks märgime, et ainuüksi kameriir Holding nõudis komisjonis tehtud töö eest lisatasu 200 rbl., s. t. peaaegu niisama palju kui laekus riigile kõigi Eestimaa kubermangu vabade või võõraste inimeste arvel. (ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 491, l. 618.)

tooks kaasa suuremaid muudatusi. Keskseks kujuneb küsimus: kas võib mõisa revisjonidramaade arv väheneda või mitte?

Nii 1744. kui ka 1750. a. revisjonidel esines juhtumeid, kus mõisate revisjonidramaade arv suurenemise asemel vähenes. Tingitud oli see tööjõuliste meeste arvu vähenemisest nendes mõisates. 28. juunil 1754. a. teeb kammerkolleegium Tallinna kindralkubermanguvalitsuse kantsleile korralduse edaspidi revisjonikomisjonidelt nõuda, et ei esineks enam eramõisate adramaade arvu vähendamist. Iga mõisnik peab ise hoolitsema, et tühjaks jäänud maad uuesti talupoegadega asustataks. Inimeste vähenemist eramõisates tuleb seda vähem lubada, et mõisnikud ise oma heaksarvamise järgi talupoegi üksteisele üle annavad ja talupojad just mõisniku julma käitumise tõttu põgenevad.¹⁵⁰ Korralduse täitmine tehakse kuberneriga poolt ülesandeks kameriirile.

1755. a. lõpul algavad ettevalmistused järjekordse revisjoni läbiviimiseks.¹⁵¹ 24. detsembril 1756. a. ilmub Senati ukaas «Hingede revisjonist Liivimaal ja Eestimaal».¹⁵² Selle konstateerivas osas räägitakse õige pikalt mõnede mõisate revisjonidramaade vähenemise pinnal tekkinud lahkarvamustest. Resolutsiivses osas jäetakse aga täpselt määratlemata, kuidas tuleb selles küsimuses eeloleval revisjonil toimida.¹⁵³

Eestimaa kuberner W. Dolgoruki oma instruksiooniga 14. aprillist 1757. a. «Kuidas maanõunikud ja komissarid riigi- ja eramõisate inkvireerimisel Eestimaal peavad toimima» pani kehtima üldjoontes samasuguse korra, kui see oli olnud eelmistel revisjonidel.

Erinevalt senistest ütleb instruksioon selgesõnaliselt, et eramõisate talupoegade vara, töökohustuste ja koormiste suhtes erilist uurimist ei tule toimetada ja komissaridel tuleb mõisniku vakuraamatus esitatud vastavaid andmeid võtta tõena. Senistel revisjonidel oli see olnud teatud mõttes lahtiseks küsimuseks ja iga maakondlik komisjon tegi nii, nagu ta heaks arvas: kes küsis talupoegadelt, kes ei küsinud, kes märkis avastatud lahkuminekuid protokollis, kes mitte. Leidus ka üksikuid komisjone, kes märkisid saadud andmed revisjonikomisjonile esitatavasse vakuraamatu eksemplari. Nüüd aga on keskviimu esindaja poolt selgesti välja öeldud, et eramõisate talupoegade varalise seisukorra ja koormiste kontrollimine ei kuulu revisjonikomisjoni ülesannetesse. Sisuliselt see mingit erilist murrangut ei tähista. Ka varematel

¹⁵⁰ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 492, l. 44.

¹⁵¹ Sama, l. 46.

¹⁵² ПСЗ, т. XIV, 10677. О ревизии душ в Лифляндии и Эстляндии. Esmakordselt nimetatakse siin revisjoni hingede revisjoniks.

¹⁵³ On vaid üldine sõnastus: «Смотря при установлении окладов на истинное обстоятельство каждой мызы таким порядком, как то в завоеванной земле издревле производилось...»

revisjonidel ei toimunud talupoegade koormiste reguleerimist ega kehtinud nõuet, et talupoegade koormised ei võiks olla suuremad kui eelmisel revisjonil. Isegi siis, kui koormiste küsimuses ilmnesisid lahkuminekul mõisa poolt esitatud vakuraamatute ja talupoegade seletuste vahel, ei rakendanud revisjonikomisjon mingisuguseid sanktsioone talupoja kaitseks. Esitatud vakuraamatud olid talupoegade vara ja koormiste osas juba alates 1732. a. revisjonist olnud komisjonidele faktiliselt ainuüksi teadmiseks, mitte aga kontrollimiseks või reguleerimiseks. Nüüd oli siis see tavaks kujunenud kord Eestimaa kindralkuberneril instruksioonis selgesti välja öeldud.

Riigimõisate suhtes säilis senine revisjonimeetod. Talupoegi küsitleti nende varalise olukorra ja mõisakoormiste kohta. Kui mõisarentniku peale esines kaebusi, et see on talupoja varaga omavoliliselt ümber käinud, ülemäärast tööd või muid koormisi nõudnud, siis saadeti need kaebused inkvisitsioonikomisjonide poolt kindralkubermanguvalitsusele lahendamiseks.¹⁵⁴ Kuivõrd talupojad seejuures tegelikult õiguslikku kaitset leidsid, sellest teisel pikemalt. Siinkohal olgu märgitud vaid revisjonikomisjoni põhimõtteliselt erinev suhtumine era- ja riigimõisate talupoegadele.

Maakondlike komisjonide töö pearõhk oli suunatud tööjõuliste meeste väljaselgitamisele. Selleks nägi instruksioon ette mõisa ameti meeste (opman, kubjas, kilter) kõrval ka kõikide pere- meeste komisjoni ette kutsumise ning nende vande all ülekuulamise.

Inkvisitsioonikomisjonid lõpetavad oma töö maakondades 1757. a. suve jooksul¹⁵⁵ ning adramaade reguleerimise komisjon algab oma istungeid 22. septembril 1757. a.¹⁵⁶ Nendel puhkudel, kus tööjõuliste meeste vähenemise tõttu mõisa revisjoni adramaade arv oleks tulnud väiksem kui eelmisel revisjonil, toimistakse kammerkoleegiumi 28. juuni 1754. a. korralduse kohaselt, s. t. jäetakse mõisale endine revisjoni adramaade arv. Eestimaa rüütelkond protestib ägedalt selle seisukoha vastu ning teatab, et

¹⁵⁴ Vt. Purila (Juuru khk.), Neeruti (Kadrina khk.), Taebla ja Niibi (Nigula khk. Läänemaal), Orjaku, Partsi ja Kärkla (Hiiumaal) riigimõisa talupoegade kaebused. ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 492, l. 24 jj.

Iseloomulik on, et saatekirjas rõhutatakse: kuna talupoegadele tuleb igal juhul anda õiguslikku abi, siis informeeritakse kindralkubermanguvalitsust selleks, et viimane saaks riigimõisate rentnikelt seletusi nõuda ja vajalikul korral talupoegadele oma kõrget abi osutada.

¹⁵⁵ Inkvisitsiooni läbiviimise kohta maakondades ei ole võimalik täpsemat ülevaadet saada, sest selle revisjoni vakuraamatud ei ole arhiivis säilinud.

¹⁵⁶ Komisjoni koosseisu kuulusid: kuberner W. Dolgoruki, maanõunikud G. Stackelberg ja O. Hastfer, adrahtunikud C. Baranoff ja R. Helffreich, kapten M. Fock, assessor R. Wrangel, kameriir Helling ja fiskaalkomissar Derling. ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 492, l. 6.

kammerkolleegiumi korraldus on ära muudetud.¹⁵⁷ Komisjon asub kõhklevale positsioonile ja otsustab (3. dets. 1757) maanimistule mitte enne alla kirjutada ning vakuraamatute väljaandmine mõisnikele seniks seisma panna, kuni saadakse teada Senati seisukoht.

Ootamine venib väga pikale. Alles järgmise, s. o. 1758. a. oktoobrikuus saabub kammerkolleegiumi ukaas, millega lubatakse mõisate adramaade arvu ka vähendada. Pärast aastast vaheaega tuleb revisjonikomisjon uuesti kokku ja lõpetab nüüd oma töö 3. detsembril 1758. a.¹⁵⁸

Nii on see üks kõige kauem kestnud revisjone. Vastupidi Senati korraldusele viia revisjon läbi kiiresti (без отлагательства) venis see tühise asja pärast vaidlemise tõttu väga pikale.¹⁵⁹ Kohalikele balti-saksa mõisnikele tähendas see aga suurt majanduslikku kasu, sest kõik mõisad maksid riigimakse kogu selle aja jooksul vana, s. o. 1750. a., mitte aga uue, palju suurema revisjoniadramaade arvu järgi.¹⁶⁰ Vaieldes mõne adramaa ümber saadi tulu sadadelt adramaadelt. Ka selline detail iseloomustab balti-saksa mõisnikkonna püüdlusi, taktikat ning aususe astet suhtlemises Vene keskviimuga. Eesti kodanlikus ajalookirjanduses esines seisukoht, et Jelisaveta Petrovna valitsemise ajal Balti mõisnike võimu ja võimalusi tunduvalt kärbiti.¹⁶¹ Maarevisjonide ja nendega seotud küsimustes me midagi sellesuunalist aga ei näe.

Revisjoniadramaid oli 50-ndate aastate maarevisjonidel maa-konniti järgmiselt:¹⁶²

Maakond	1750. a. revisjonil			1756.—1758. aasta revisjonil kokku
	Mõisates, kus arvestati rootsiaegne adramaade arv	Ülejäanud mõisates	Kokku	
Harjumaa	216	1240	1456	1620
Virumaa	764	942	1706	1818
Järvamaa	314	549	863	928
Läänemaa	170	831	1001	1094
Saared	254	22	276	277
Kokku	1718	3584	5302	5737

¹⁵⁷ Viidatakse 13. jaanuari 1757. a. ukaasile. ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 492, l. 30.

¹⁵⁸ Vahepeal on W. Dolgoruki asemel juba uus kuberner prints Holstein-Beck ja kameriir Heldingi asemel H. Bluhm ametisse määratud.

¹⁵⁹ Neid mõisaid, kus revisjoniadramaade arv vähenes, oli vaid mõni üksik.
¹⁶⁰ Ja ka järgmine revisjon kaldus seetõttu aasta võrra edasi, nii et ettenähtud 6 aasta asemel oli tegelik revisjonide vahe 7½ aastat 1750—(1756—1758)—1765.

¹⁶¹ Eesti rahva ajalugu III, toim. J. Libe jt., lk. 1290.

¹⁶² Koostatud maanimistute alusel. ENSV RAKA, f. 854, nim. 1, s.-ü. G 1—9 ja G 1—10.

8. 1765. AASTA MAAREVISJON

See revisjon teeb Eestimaa mõisnikele palju muret ja hirmu. Arutades 1765. a. jaanuarikuul Senatis kammerkolleegiumi ettepanekut järjekordse revisjoni läbiviimisest Eesti- ja Saaremaal, tegi õuenõunik Šiškovi ettepaneku, et kammerkontor kõik seniste revisjonide kohta käivad asjaolud läbi uuriks ja nimelt: kuidas teostati revisjone rootsi ajal, kuidas teostatakse neid praegu ja kuidas neid seaduspäraselt teostama peaks; kuidas määrati adramaa rootsi ajal ja kuidas seda määratakse praegu; miks revisjoniraaamatuid ei ole seni läbi vaadatud. Kõigest sellest pidi Senatile ette kantama. Õuenõunik Šiškovi järelepärimine näitab, et Senatil ei olnud selget ülevaadet kõigi nende küsimuste kohta ja et Peterburis olid tekkinud kahtlused Eestimaal toimuvate maarevisjonide aluste õigsuse suhtes.

Senat annab korralduse (22. veebr. 1765) järjekordse revisjoni läbiviimiseks, ilma et selles oleks märgitud, millistel alustel peab revisjon toimuma.¹⁶³ Liivi-, Eesti- ja Saaremaa asjade kammerkontor asub aga selgitama temale esitatud küsimusi, esitades sellekohase järelepärimise ka Eestimaa kindralkubermanguvalitsusele.

Kohalik kameriir H. Bluhm koostab sel puhul 13. aprillil kindralkubermanguvalitsusele pikema arvamuse, millele lisab oma väidete tõestamiseks 16 mitmesugust väljavõtet ajaloolistest dokumentidest.¹⁶⁴ Ettekanne on õige üksikasjalik ja toob esile rea õigeid seisukohti, kuid samas esineb ka ebatäpsusi. Nii märgitakse selles, et 1725. a. revisjoni eeskirjades¹⁶⁵ kästi toimida rangelt endise, rootsiaegse revisjonimeetodi alusel. Et aga tollal täpsemad andmed rootsiaegse revisjonimeetodi kohta puudusid,¹⁶⁶ siis olevat rakendatud vana, siin maal tavalist meetodit. Komisjon võtnud aluseks talupoegade töökoostuse ja see leidnud kinnitamist ka Apraksini poolt.¹⁶⁷ Kameriiri arvates olevat revisjon nii palju kui võimalik nendel alustel ka aset leidnud.¹⁶⁸

Edasi loeme ettekandest, et kuigi see meetod oli kasutusele võetud, heideti ta 1732. a. revisjonil kõrvale, vaatamata oma-

¹⁶³ Seda senati ukaasi «Полное собрание законов Российской империи» ei sisalda. Käsitlus on refereeritud eksemplari järgi, mis leidub ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 495, l. 34 jj.

¹⁶⁴ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 463, l. 61.

¹⁶⁵ Lisad «A» ja «B», Senati 28. aug. 1725. a. ukaas ja kindralkuberner Apraksini 15. sept. 1725. a. publikaat.

¹⁶⁶ Viide revisjonikomisjoni protokollile 30. novembrist 1725. Lisa »C».

¹⁶⁷ Viide Apraksini seisukohtadele, lisa »D». Selle meetodi kinnitamiseks on tehtud viited ka veel Karl IX privileegile 3. sept. 1600 (lisa »E»), Gustav Adolfi privileegile 24. nov. 1617 (lisa »F») ning «Eestimaa rüütli- ja maaõiguse» sellele osale, mis kannab nimetust «Policey und Landesordnung» (lisa »G»).

¹⁶⁸ Tegelikult, nagu nägime, võeti sellel revisjonil aluseks mitte talupoegade teokoormis, vaid tööjõuliste inimeste arv, ja seostati see teokoormisega.

aegse kameriiri vastulausele (lisa «H»). Selleks ei olnud muud põhjust kui rüütelkonna viide halbadele vilja-aastatele.¹⁶⁹ Kameriir H. Bluhm teeb siit järelduse, et alates 1732. a. võttis revisjonikomisjon aluseks täiesti omavolilise meetodi. Kas Senat meetodi muutmisest teadlik oli, on kameriiri arvates küsitav. Ometi rakendati 1732. a. meetodit ka 1739. a. ja hilisematel revisjonidel.¹⁷⁰ Nii jäigi 1726. a. meetod unustusse. Kameriir asub seisukohale, et just 1726. a. revisjoni meetod vastab maa vanadele tavadele, privileegidele ja seadustele, samuti näib vastavat viisile, kuidas arvutati rootsi ajal adramaid. Kui kahjulik aga on 1732. a. meetod riigile, selle illustreerimiseks esitab kameriir mõned vakuraamatud ja kalkulatsioonid. Nendest nähtub, et tegelikult on maa juba jõudnud rootsiaegse adramaade arvu tasemele, olgugi et revisjoniadramaid veel palju vähem on, kui oli adramaid rootsi ajal.¹⁷¹

Lähtudes eeltoodust peab kameriir vajalikuks ikka veel rakendada 1732. a. meetod ära muuta.

Et maa majanduslik olukord on vahepeal palju muutunud ning et erinevused maakonniti talupoja tööpäevades, külvis ning maa suuruses on väga suured, siis püstitab kameriir rida küsimusi, mis kerkivad, kui asuda 1726. a. meetodi rakendamisele. Kõige olulisem nendest küsimustest on: kas tuleb adramaade arv määrata sõna-sõnalt eeltähendatud kuninglike privileegide ning «Eestimaa rüütli- ja maaõiguse» järgi või tuleb toimida tava kohaselt, s. t. võtta aluseks kohalikud normid? Küsimuse olemus on selles, et privileegid võtsid 1-adramaalise talu koormiseks mõisale üks nädalarakend aasta ringi ja lisaks sellele veel jala-tööline suvel. Adramaalise talu külviks loeti kuni 6 tündrit rukist ühel väljal. 1765. aastaks olid aga nii talupoegade koormised kui ka külvid adramaa kohta üldiselt kasvanud ja pealegi veel mõisate viisi väga erinevalt. Teised küsimused on vähem olulised, käies mõisateenijate arvutamise, talupoegade müügist ning ümberpaigutamisest tekkiva adramaade vähenemise arvestamise ja rootsiaegse adramaade arvu saavutanud mõisate arvestamise kohta, s. t. kas lubada mõisa adramaade arvu vähenemist ja kas ei tuleks lubada ka suuremat adramaade arvu kui oli rootsi ajal.

Nii on siis päevakorrale tõusnud 1732. a. meetodi omavoliline olemus ning kahjulik mõju fiskusele. Konkreetsetl on püstitatud küsimus tagasipöördumisest revisjoniadramaade määramise mee-

¹⁶⁹ Viited revisjonikomisjoni otsustele 21. juunist 1732 ja 11. jaanuarist 1733 (lisad «I», «K», «L»).

¹⁷⁰ Lisa «M», revisjonikomisjoni materjalid 18. sept. 1740. On juhitud tähelepanu ka endise kameriiri Frieselli 7. dets. 1743. a. kirjas (lisa «L¹») esinevatele ekslikele seisukohtadele, mis on vastuolus tema enese (s. t. Frieselli) 1732. a. seisukohtadega ning kus minnakse vaikides mööda 1726. a. meetodist.

¹⁷¹ Viited lisadele «N», «N¹» ja «N²».

todi juurde talupoegade teokoormise alusel. Nende seisukohtade põhjal saadab kindralkubermanguvalitsus (19. aprilli) memoriaali kammerkontorile.

Vahepeal on asutud ka revisjoni teostamisele, millest kõneleb 28. märtsi publikaat mõisavaldajatele ja instruksioon maakondlikele inkvisitsioonikomisjonidele. Nende alusel teostavad maakondlikud komisjonid suvekuudel (juuli-august) kõikides maakondades mõisate poolt esitatud andmete kontrolli.¹⁷² Protokollidest ilmneb, et eriti palju on mõisates talupoegade kinkimisi ja vahetamisi.¹⁷³ Riigimõisate talupoegade ülekuulamisel selgub mitmel pool vakuraamatu normide rikkumisi.¹⁷⁴ Enne aga, kui revisjonikomisjon saab asuda adramaade reguleerimisele, saabub kammerkontori 12. augusti ukaas, milles esitatakse kolm täiendavat küsimust, ning nende selgumiseni peatatakse ajutiselt adramaade reguleerimine.¹⁷⁵ Nendeks küsimusteks on: miks muutis kubermanguvalitsus teise publikaadiga esimese publikaadi lisa toodud vormi, mis nägi ette andmete esitamist ka külvide kohta? Kas rootsi ajal nõuti andmeid külvide kohta? Kui palju on riigikassa seni kasutatud revisjonimeetodi tõttu kahju saanud?

Jällegi koostab kameriir kubermanguvalitsusele ettekande (29. augustil 1765).¹⁷⁶ Selles rõhutatakse, et rootsi ajal ei ole adramaid kunagi määratud inimeste arvu alusel, vaid kooskõlas maa privileegidega — tööpäevade järgi.¹⁷⁷ 1726. a. meetodit, kuigi see ei lähtunud teopäevade, vaid tööjõuliste inimeste arvust (8 tööjõulist inimest, nende hulgas 4 tööjõulist meest), peetakse sellega kooskõlas olevaks. Nimelt näitavat kõik andmed, et rootsi ajal arvati ja oli ka tegelikult ühe adramaa talupojal 8 tööjõulist inimest mõlemast soost kokku.¹⁷⁸ Selline käsitus näitab, et käesoleval korral lähtub kameriir puhtformaalselt vaid tööjõuliste inimeste arvust, jättes esile toomata põhimõttelise erinevuse, mis tuleneb sellest, kas võtta aluseks tööjõuliste inimeste arv või nende poolt mõisale tehtud töö hulk teopäevades. Tegid ju nüüd

¹⁷² ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 496, 497, 498, 499.

¹⁷³ Vt. näiteks Järvamaa protokollid. ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 499. l. 7, 9, 14, 16, 17, 18, 22, 24, 28 jne. jne.

¹⁷⁴ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 499, l. 32.

¹⁷⁵ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 495, l. 87 jj.

Põhjendusena toob kammerkontor, et tema ei või muuta Senati 18. jaanuari 1725. a. ukaasi, milles nõutakse revisjoni teostamist rootsiaegsete tavade järgi. Sellest nähtub, et seal aktsepteeritakse kameriir Bluhmi seisukohti, kes pidas õigeks revisjonidramaade arvutamist talupoegade teokoormiste alusel, mitte aga 1732. ja järgnevatel aastatel kasutatud meetodit

¹⁷⁶ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 495, l. 89.

¹⁷⁷ Põhjendusena viidatakse ülemmaakohtu kirjale 17. oktoobrist 1725, Koigi mõisa 1695. a. revisjoni vakuraamatule, 1696. aasta revisjoni puhul koostatud tühjade adramaade nimekirjale ja Eestimaa kindralkubermanguvalitsuse kirjale 19. augustist 1725. a. Senatile. Kameriiri arvates võeti siis normiks mõnel pool üks nädalarakend aasta ringi, mõnel pool kaks, nii nagu see kusa-gil maakonnas või kihelkonnas tavaks oli.

¹⁷⁸ Lisad «F» ja «G».

talupojad mõisale rohkem tegu kui XVII sajandil. Niisama suure teokoormise aluseks võtmine, kui oli rootsi ajal, annaks rohkem adramaide kui tööjõuliste inimeste arvust lähtumine.

Kameriir märgib, et rootsi ajal oli inkvisitsioonide puhul nii mõisa kui ka talupoja külvi märkimine tavaline ja nõutav.¹⁷⁹ Mõisa külvi esitamine võimaldab selgitada, kas mõis harib ka talumaide ja missugustest maadest tekitavad uued karjamõisad (Hoflage). Talupoegade külv aga näitab, kas talu kõrgemalt ei saa arvestada, s. t. suurema adramaade arvuga. Seetõttu oleks nüüd samuti vaja külviandmed esitada. Kameriir asub seisukohale, et ka neid mõisaid, mis on jõudnud rootsiaegse adramaade arvuni, tuleks revideerida, et kindlaks teha, kas uute maade juurdeharimise ja tühjade adramaade täitmise teel rootsiaegset adramaade arvu ületatud ei ole, millest siis ka riik oma osa peaks saama.¹⁸⁰

Kindralkubermanguvalitsuse vastuse toon kammerkontorile on aga palju pehmem ja sisu ebaselgem kui kameriiri seisukohad.¹⁸¹ Selles teatatakse põiklevalt, et teist publikaati ei olevatki. Rüütelkonna palvel olevat antud vaid kindralkubermanguvalitsuse käsk formular uuesti trükkida ja sellest külvi kohta käiv osa välja jätta. Ei olevat dokumenti, millest nähtuks, et rootsi ajal külviandmeid nõuti.¹⁸² 1732. a. meetodi kasutamisele võtmist õigustatakse rootsiaegse meetodi mittetundmise, tühjade maade olemasolu ning talupojaadramaade kvaliteedi ja kvantiteedi erinevusega maakonniti-kihelkonniti.

Vastuse selline tendentslik sisu saab selgeks, kui tutvuda rüütelkonna seisukohtadega.¹⁸³ Nendes õigustatakse igati 1732. a.

¹⁷⁹ Viidatakse Koigi mõisa 1688. ja 1696. a. vakuraamatutele ning revisjoniaktidele.

Ka 1732. a. revisjonil pidi külviandmed esitatama, kuid seda täideti vaid osaliselt (Harju- ja Läänemaal).

¹⁸⁰ Oma seisukohtade kinnitamiseks saadab kameriir (1. okt.) kammerkontorile lühikese memoriaali, millele lisab rootsi ajast pärinevate andmete põhjal koostatud (a) abimõisate ja mõisa kätte läinud talumaade loetelu, mis rootsi ajal arvati adramaade hulka, (b) Roosna-Halliku ja Varangu mõisa vakuraamatud kui ainulaadsed, kus on selgesti toodud mitte ainult talupoegade külv, vaid ka adramaade arvestus külvi alusel, ja (c) tähendatud koides esineva omapärase väljendi, mille kohta ei leiduvat mujal seletust, «ben observeras åt 4 eenfötl. är un Hääka», s. t. et rootsi ajal neli üksjalga arvati 1 adramaaks.

¹⁸¹ Refereeritud kontsepti alusel, mis leidub ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 463, l. 142.

¹⁸² Ometi pidi kameriiri ettekannetest ja neile lisatud dokumentidest kubermanguvalitsusele täiesti selge olema, et kõikidel viimastel rootsi ajal toimunud inkvisitsioonidel esitati nii mõisa kui ka talude külviandmed ning et vastavalt Rootsi kuninga 29. novembri 1694. a. määrusele võis adramaa külv olla kuni 6 tündrit rukist. (See resolutsioon leidub 1699. a. verifikatsiooni-raamatus l. 788.)

¹⁸³ Esitatud 7. juuni, 12. septembri ja kuupäevata (arvatavasti samuti septembrisse kuulavas) palves kindralkubermanguvalitsusele.

revisjoni kui õiglast ja rootsiaegsele meetodile vastavat. Väidetakse isegi, et see meetod olewat Senati poolt heaks kiidetud. Mingisugust dokumenti selle väite kinnitamiseks ei ole rüütelkond (1696. a.) aga suuteline esitada. Viimast rootsiaegset revisjoni (1696. a.) käsitletakse rüütelkonna poolt kui printsiipideta omavoli ja vägivalda. Kameriiri seisukohti nimetatakse ühekülgsedeks ja palutakse, et nende alusel adramaade reguleerimise alustes mingisuguseid muudatusi ette ei võetaks. Rüütelkonna nende nn. palvete, eriti viimase palve toon on pealetungiv ja kohati isegi ähvardav, nende sisu argumentatsioon aga nõrk, üldsõnaline ja dokumentaalselt tõestamata. Ometi saavutab rüütelkond Senatis oma seisukohtade kinnitamise.

16. novembril 1765. a. annab Senat Eestimaa kindralkubermanguvalitsuse ettekande peale uue ukaasi.¹⁸⁴ Selles tehakse etteheide kammerkantorile, et viimane revisjoni ajutiselt peatas. Riigikassa huvides olevat revisjon võimalikult kiiresti läbi viia ja seepärast ei tohi sellega viivitada.¹⁸⁵ Millist meetodit tuleb rakendada, seda ei ole ka selles ukaasis sõnaselgelt öeldud.

2. detsembril lõpuks alustab tööd adramaade reguleerimise komisjon¹⁸⁶ ja viib selle seitsme istungiga 10. detsembriks lõpule. Kohaldatakse täielikult eelmise, 1756. a. revisjoni aluseid ning korda ja saadakse adramaade kasv 503 revisjoniadramaa võrra.¹⁸⁷

Senati 16. novembri ukaasiga lõppes võitlus revisjonimeetodi ümber seekord rüütelkonna täieliku võiduga.¹⁸⁸ Taganema pidid nii kameriiri õiged ja dokumentaalselt põhjendatud seisukohad kui

¹⁸⁴ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 495, l. 32.

¹⁸⁵ See oli rüütelkonna poolt esitatud võltsi ja silmakirjaliku argumenti omaksvõtmine. Nüüd, kus revisjonimeetodi revideerimise näol mõisnikkonda ähvardas väga suur riigimaksude kasvamine, oli balti-saksa parunitele kasulikum viia revisjon kiiresti läbi 1732. a. meetodil kui revisjoniga venitada ning olla hirmul, et rakendatakse mingit uut meetodit. Kui eelmise revisjoni ajal oli kasulikum venitada, siis ka venitati. Nüüd on kasulikum revisjoni kiire läbiviimine ja see saavutatakse. Omakasu oli balti-saksa aadli riigitruuduse kriteeriumiks.

¹⁸⁶ Komisjoni koosseisu kuulusid kindralkuberner P. Holstein-Beck, maanõunikud C. Baranoff ja G. Ulrich, major H. Kaulbars, sillakohtunik (Ordnungsrichter) E. Toll, major A. Rosen, assessor L. Ungern-Sternberg, kameriir H. Bluhm ja fiskaalkomissar H. Derling.

¹⁸⁷ Alus: 1765. a. maanimistu, ENSV RAKA, f. 854, nim. 1, s.-ü. G 1—13. Trükistena ilmunud: Land-Rolle des Herzogthums Ebstland nach der Revision von 1765. Oder Verzeichniß der zu dem Herzogthum Ebstland gehörigen Güter, derer Größe nebst den Namen der Familien welche dieselben im Besitze haben, Revall 1766; Land-Rolle des Herzogthums Esthland vom Jahre 1765 oder Verzeichniß der zu dem Herzogthum Esthland gehörigen publicquen und privat-Güther derselben Größe und Besitzer.—Magazin für die neue Historie und Geographie, angelegt von D. A. Fr. Büsching, VII Theil, Halle 1773, lk. 393 jj.

¹⁸⁸ A. Gernet, Geschichte und System, lk. 47—48 antud 1765. a. revisjoni kirjeldus on tendentslik ja kohati vastuolus tegelikkusega. Selles püütakse maha vaikida 1726. a. revisjoni meetodit ja kameriir Bluhmi seisukohti käsitletakse kui midagi hoopis senitundmatut, uut ning vastuvõtmata.

ka kammerkontori püüded ellu viia Senati 1725. a. korraldusi, et sel teel oluliselt suurendada riigi tulusid.

Balti-saksa mõisnikkonnale oli see ühelt poolt suureks rõõmustavaks võiduks, kuid samal ajal ka väga tõsiseks hoiatuseks ja ähvarduseks, et senine väga kasulik revisjonimeetod võidakse kunagi tõesti kõrvale jätta ja riigimaksude määramisel aluseks võtta talupoegade teokoormis mõisale, nende külv, mõisate eneste ulatuslikult laienenud põllud jne. ine. Tundes tegelikku olukorda maal ja teades, millised suured muutused kasvu suunas nende näitajate osas olid toimunud, saab mõisnikkond aru, et majanduslikult tähendaks see riigimaksude olulist kasvumist, õiguslikult aga — senise vabaduse lõppemist ning mõisa ja talu majanduslike vahetõrgete fikseerimist riigivõimu poolt. Arusaadavalt on balti-saksa mõisnikkond sellele otsustavalt vastu ning kasutab kõiki vahendeid — andmete võltsimisest ja vassimisest kuni altkäemaksudeni kõrgetele riigiametnikele —, et aga endale kasulikku olukorda säilitada.

Et 1765. a. revisjoni õnnelik käik veel lõpplahendust ei tähendanud, seda kinnitasid mitmesugused liikvel olevad kavad ja järgmiste kuude sündmused.

Kohalik kameriir koostab kaalutlusi, kuidas saaks uut (1765. aasta) Saaremaa revisjonimeetodit¹⁸⁹ rakendada Eestimaal¹⁹⁰. Määratud Saaremaa ja mandri adramaa suurused ning omavahelise suhte, arvab kameriir, et Eestimaal adramaal, millel elab 5 tööjõulist meest, peaks olema 24 tündrimaad (3 välja, igaüks 8 tündrimaad) põldu, 2 tündrimaad aiamaad, 4 hobuse, 20 sarvloomu ja 16 lamba ülalpidamiseks heinamaad 70 koorma ulatuses, karjamaad 42 kuni 84 tündrimaad (olenevalt maa headusest) ja 70 tündrimaad metsa. Kui talupojal nende normide järgi maad on, siis peaks ta sellelt järgmisi koormisi kandma: 6 päeva nädalas rakendiga aasta läbi, lisaks jaanipäevast mihkli-päevani jalatööline, maaraha (Grundgeld) 1 rbl. 46 kop., tolli-vilja 1 tünder 64 $\frac{1}{5}$ toopi (s. o. riigi taksiga 1.85 rbl.), 2 $\frac{2}{3}$ tündrit rukist ja niisama palju otra, 1 $\frac{1}{3}$ tündrit kaera, 2 lammast, 6 kana, 42 muna, 4 naela lõnga ja 80 puuda heina. Kokku oleks nende koormiste rahaliseks väärtuseks 30 rbl.¹⁹¹

Kammerkontor omakorda tegeleb intensiivselt Eestimaal rakendatud revisjonimeetodite uurimisega. Selle tulemusel valmivad nn. Šiškovi «Extract» ja ettekanne Senatile (15. mai 1766). Nendes väga pikkades ja üksikasjalistes dokumentides esitatakse ajalooline ülevaade nii XVII kui ka XVIII sajandil toimunud

¹⁸⁹ Toimus Senati 21. veebr. 1765. a. ukaasi alusel. ПСЗ, т. XVII, № 12 333 ja № 12.658.

¹⁹⁰ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 463, l. 218.

¹⁹¹ Samal ajal arvati Riia adramaa väärtuseks 60 rbl. ja Saaremaa adramaa väärtuseks 24 rbl.

revisjonide kohta ja selle põhjal tehakse Senatile ettepanek, mil-
list meetodit tuleks nüüd rakendada. Kammerkontori ettekande
põhiteesiks on, et võrreldes rootsi ajaga on nüüd, vene ajal rahva-
arv tugevasti kasvanud, põlde palju juurde tehtud, talupoegade
teokoormised mõisale tugevasti tõusnud, mõisate sissetulekud
suuresti kasvanud, kuid maksud riigile vähenenud. Konsta-
teeritakse, et ilma keisri loata ja Senati ning kammerkontori
teadmata on mõisnikud nõudma hakanud rohkem kui kahe-
kordset tööd, saades samavõrra suuremat tulu, ilma et nad saa-
dud kasu eest riigile rohkem makse maksaksid. Viidetega rootsi-
aegsetele revisjonimeetoditele tõestatakse ka laiendatud mõisa-
põldude, abimõisate (Hoflage) maksustamise vajadust ning
seaduspärasust. Kui mõisnik saab rohkem kasu, peaks ta ka ri-
igile rohkem makse maksma. Kehtiv revisjonimeetod seda aga ei
taga. Kammerkontor soovib seepärast üle minna revisjonimee-
todile, mis võtaks riigimaksude määramisel aluseks talupoegade
poolt mõisale tehtava töö. Eeskujuks soovitatakse võtta Liivimaal
rakendatav revisjonimeetod. Arvatakse, et ka Eestimaal tuleks
talupoegade töö ja koormised kõik raha peale ümber arvestada,
lugedes adramaaks 30 (40) taalrit.

Ettekandes süüdistatakse teravas toonis Eestimaa maa-
nõunikke, kes soodustades oma «Bruderschaft'i», olevat süüdi
kammerkontori desinformeerimises ja riigi tulude vähendamises.
Kammerkontor avaldab kindlat veendumust, et kui Senat tema
ettepaneku vastu võtab, siis täielik rootsiaegne adramaade arv
(millest siis puudus 2042 adramaad) täis saadakse ja isegi üle-
tatakse. Selle seisukoha kinnitamiseks lisatakse kalkulatsioonid
üksikute mõisate kohta.

Järgnevatel aastatel teeb balti-saksa mõisnikkond kõik, et
neid kammerkontori ettepanekuid nurja ajada ja sellega end
ähvardavast hädaohust päästa.¹⁹² Jällegi on Eestimaa kindral-
kubermanguvalitsus selleks järeleandvaks lüliks, kelle kõikuvad
seisukohad takistavad kammerkontori ettepanekute elluviimist ja
aitavad kaasa balti-saksa aadli taotlustele.

Andes järele rüütelkonna survele, kirjutab Eestimaa kindral-
kubermanguvalitsus 27. aprillil 1771. a. memoriaali kammerkon-
torile.¹⁹³ Selles väidetakse, et kohapeal puuduvat küllaldased
andmed rootsiaegsete revisjonide läbiviimise kohta. Vääralt kir-
jeldatakse 1726. a. revisjonimeetodit. Väidetakse, nagu oleks
Senat 1739. a. alates käskinud revisjone läbi viia 1732. a. meetodi
alusel. Kindralkubermanguvalitsus peab seda meetodit ka nüüd
kõige kiiremaks ja sobivamaks ning soovib selle (1732. a.)
meetodi juurde jääda. Ka niisuguses põhimõttelises ja olulises

¹⁹² A. Gernet, Geschichte und System, lk. 48.

¹⁹³ ENSV RAKA, paberürikud, nr. 2590.

küsimuses, kas võib nüüd mõisat maksustada rohkemate kui rootsiaegsete adramaade alusel, asub kindralkubermanguvalitsus mitte riigikassa, vaid balti-saksa mõisnikkonna majanduslike huvide kaitsele.

9. 1774. AASTA MAAREVISJON

Jõuab kätte uue revisjoni läbiviimise aeg¹⁹⁴ ja kammerkolleegium teeb Senatile (30. jaanuaril 1773) sellekohase ettepaneku.¹⁹⁵ Selleks ajaks on kolleegiumi seisukohad aga oluliselt muutunud. Vabandades sellega, et 1766. a. 15. mai ettepanekutele mingit Senati korraldust ei järgnenud, ja viidates Eestimaa kindralkubermanguvalitsuse seisukohtadele, ei pea kolleegium rootsiaegse meetodi rakendamist enam võimalikuks. Igasuguse uue projekti rakendamine võivat enesega kaasa tuua aga palju segadust ning selle asemel et riigi sissetulekuid suurendada, teadmata veel milliste tulemusteni viia. Sellise seisukoha avaldamine kammerkolleegiumi poolt oleks täiesti uskumatu, kui seda ei kinnitaks säilinud dokument. Oli ju seesama kolleegium vaid mõned aastad tagasi täiesti veendunud, et uus meetod tooks kaasa riigi tulude suure kasvu, ja rublalise täpsusega isegi välja arvutanud, kui palju riik sai kahju ainuüksi seetõttu, et abimõisaid aastatel 1733—1757 ei maksustatud, nii nagu seda rootsi ajal olevat tehtud.¹⁹⁶ Tõe hää! see igatahes ei olnud, mis kammerkolleegiumi nimel kõneles. Iseloomustab ta aga ilmekalt nii balti-saksa aadli osavust oma huvide kaitsmisel kui ka Vene tsaaririigi kõrgete riigiasutuste asjaajamise taset. Väike ei olnud seejuures nähtavasti ka altkäemaksude osa. Rüütelkonna kassa andmed näitavad 1773. aastal 4000 rbl. suurust väljaminekut «uue, ebasoodsa adramaade revisjoni meetodi ärahoidmiseks» ja 1774. aastal veel 2000 rbl. suurust väljaminekut kellelegi «soosijale-kaitstile (Gönner) tema nõudmisel ja saavutatud tulemuste eest»¹⁹⁷.

Kammerkolleegium teeb Senatile ettepaneku viia revisjon läbi nii, nagu see seni ikka on toimunud. Senat aktsepteerib selle seisukoha 1774. a. 28. aprilli resolutsiooniga¹⁹⁸, millele järgneb sellekohane ukaas.¹⁹⁹ Kohe asub ka Eestimaa kindralkubermanguvalitsus revisjoni läbi viima, rakendades täielikult eelmise revisjoni meetodit.

¹⁹⁴ Reegli kohaselt pidi revisjon aset leidma juba 1772. aastal, kuid Eestimaa mõisnikud venitasid selle alustamisega. Vt. Land-Rolle des Herzogthums Esthland, lk. 416.

¹⁹⁵ ENSV RAKA, paberürikud, nr. 2545.

¹⁹⁶ Kammerkolleegiumi arvates oli see summa 138 303 rubla. ENSV RAKA, paberürikud, nr. 6621.

¹⁹⁷ H. Wedel, Die Estländische Ritterschaft, lk. 31 jj.

¹⁹⁸ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 502, l. 85—93.

¹⁹⁹ 3. juunil 1774. a. Samas.

Maakondlikele inkvisitsioonikomisjonidele antud instruksioonis täpsustatakse, võrreldes varasemate instruksioonidega, vaid üksikuid küsimusi.²⁰⁰ Mõisnik peab esitama andmeid mõisa valdamise õigusliku aluse kohta. Instruksioonile lisatud vakuraamatu vormis on eri lahter talupoegade külvi suuruse äranäitamiseks. Hiljem on see aga kellegi poolt tindiga maha kriipsutatud, nii et selle täitmine ei olnud mõisale kohustuslik ja tegelikult vaid mõned üksikud mõisnikud esitasid andmeid talupoegade külvi kohta. Inkvisitsioonikomisjonidele tehakse ülesandeks täpselt uurida, kuidas on reguleeritud talupoegade koormised. Tegelikult aga ükski maakondlik komisjon seda nõuet ei täitnud. Revisjonikomisjonile esitatud vakuraamatutesse ei ole sisse kantud andmeid talupoegade vara ega koormiste kohta. Ka ei ole koostatud protokollides jälgi selle kohta, et komisjonid oleksid kontrollinud talupoegade koormisi.²⁰¹

Mõisatest põgenenud talupoegade kohta pidid komisjonid selgitama, mis oli põgenemise põhjuseks ja kas põgenemist ei tinginud mõisniku või opmani karmus. Kuigi põgenemisi oli palju, ei leidnud komisjonid mitte ühelgi juhul põgenemises süüdi olevat mõisniku või mõisaametniku, vaid ikka märgitakse süüdlasena talupoega ennast, põgenemise põhjustena aga talupoja laiskust, tõrksust, jumalakartmatust ja ebakõlblaid eluviise. Kohaliku aadli esindajatest koosnevatelt komisjonidelt ei saagi midagi objektiivset oodata. Mõisates leitud põgenikud kästakse vahi all kindralkubermanguvalitsusse saata. Eriti üksikasjalised on küsimused vene ja soome rahvusest põgenike kohta.

Riigimõisate suhtes nõutakse inkvisitsioonikomisjonidelt vakuraamatute täielikku täitmist ja talupoegade põhjalikku küsitlemist nii mõisa kui ka talude majandusliku olukorra, koormiste, nende arengu suundade jne. kohta. On kerkinud uued küsimused: veskite ja kõrtside olemasolu ja nende tulude, võsamaa suuruse, metsa suuruse ning heaperemeheliku kasutamise kohta; viinapõletamise, kalapüügi, kütise ja aletamise kohta; kas talupojad oma maid teistele välja annavad, mis põhjusel on talupoegi põgenenud jne. Nagu näitavad need küsimused, oli huvi riigimõisate majandusliku olukorra vastu õige üksikasjalik. Et riigimõisaid oli selleks ajaks järele jäänud aga ainult üksikuid, siis puudutab see mitmekülgne küsitlus vaid väga väikest osa Eestimaa talupoegkonnast.

Instruktsioonile lisaks nõutakse augustikuus inkvisitsioonikomisjonidelt täiendavaid andmeid veel pärustalupoegade hulka kuuluvate mõisateenijate ning Kadrioru õue talupoegade üle.²⁰²

²⁰⁰ 26. juulil 1774. a. ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 502, l. 101—102.

²⁰¹ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 503, 504, 505, 506.

²⁰² ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 502, l. 109. Kindralkubermanguvalitsuse täiendav ettekirjutus 5. augustist 1774. a.

Maakondlikud komisjonid²⁰³ töötasid augustikuu keskpaigast septembrikuu teise pooleni (Virumaa komisjon kuni 20. oktoobriini). Olles peamiselt huvitatud tööjõuliste talupoegade arvu kindlakstegemisest, avastavad komisjonid üsna mitu võltsimiskatset. Suurim nendest oli Harjumaal Raiküla mõisas, kus mõisnik oli üles andnud 242 tööjõulist meest, komisjoni uurimise tulemusel ilmnis aga, et tegelikult oli mõisas 267 tööjõulist meest.²⁰⁴ Nii oli siin siis tegemist 5 revisjoniadramaad varjamisega. Komisjon konstateerib seda, teeb vakuraamatus vastavad parandused, ilma aga et süüdlane vastutust peaks kandma. See fakt iseloomustab revisjonikomisjonides toimunud meeolude ning olukordade muutumist. 1726. a. revisjonil pandi Harku mõisa valitseja, kes tegi katset palju väiksemas ulatuses andmeid võltsida, revisjonikomisjoni poolt otsekohe vangi.²⁰⁵ Nüüd aga lahendab balti-saksa aadel mitu korda suurema võltsimise rahulikult — omavahel!

Maakondlikes komisjonides tõusetub küsimus, kuidas toimida talupoegade põgenemise puhul: kas jätta põgenikud mõisa arvele või mitte? Tallinna kindralkubermanguvalitsus oma 1771. aasta 27. aprilli ettekandes²⁰⁶ oli kammerkolleegiumile teinud ettepaneku arvata põgenenud talupojad revisjoniadramaade hulka. Kammerkolleegium oligi sellega nõus. Nüüd, revisjoni käigus protestis aga Eestimaa rüütelkond selle vastu. Ja Tallinna kindralkuberner taganeb oma enda ettepanekust. Asudes ise kahepaiksele seisukohale, et neid talupoegi, kes on põgenenud tõrkusest või kuritegude pärast, ei tule arvesse võtta, neid aga, kes on põgenenud mõisniku ebaõiglase käitumise pärast, tuleks revisjoniadramaade hulka arvata, teeb kindralkuberner järelepärimise Senatile, kuidas selles küsimuses toimida.²⁰⁷ Nagu nägime, leidsid maakondlikud komisjonid alati, et põgenemisel oli süüdi talupoeg. See oli teada ka kindralkubernerile. Nii tähendas siis sellisele seisukohale asumine tegelikult rüütelkonna toetamist ja põgenike väljajätmist revisjoniadramaade arvestamisest. Konkreetset vastust Senat ei anna, vaid käsib toimida nii nagu 1765. aasta revisjonil.²⁰⁸

Selle vastusega on saadud vabad käed tegutsemiseks. 1. detsembril 1774. a. alustab tööd revisjonikomisjon²⁰⁹ ning otsustab

²⁰³ Kõikides maakondades kuuluvad komisjonide koosseisu kaks maa-nõunikku, kaks kohaliku aadli esindajat ja sekretäri kohuseid täitev isik.

²⁰⁴ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 503, lk. 5.

²⁰⁵ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 457, lk. 79.

²⁰⁶ ENSV RAKA, paberürikud, nr. 2590.

²⁰⁷ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 502, lk. 85—93.

²⁰⁸ Nähtavasti põhjustas sellise vastuse asjaolu, et ei Senat ega kammerkolleegium ei teadnud, kuidas oli senistel revisjonidel toimitud, ja sellepärast kästakse lihtsalt teha nii, nagu see oli varem. ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 502. Senati 12. sept. 1774. a. käsk Tallinna kindralkubernerile.

²⁰⁹ Komisjoni koosseisu kuulusid: kindralkuberner Holstein-Beck, maa-nõunikud B. Tiesenhausen ja Ulrich, meeskohtunikud J. Taube ja Steen

mõisnikkonna huvides teha veelgi mõned «täpsustused». Mõisnikule jäetakse õigus talupoega vabaks lasta koos tema mahaarvamise ja revisjoniadramaade määramisel. See kui uudne seisukoht otsustatakse teatavaks teha kõigile mõisaomanikele kindralkubeneri publikaadi avaldamisega.²¹⁰ Kõik need surmajuhtumid, mis on inkvisitsioonikomisjonide töö lõpetamise ja revisjonikomisjoni istungi vaheajal aset leidnud, otsustatakse revisjoniadramaade määramisel samuti maha arvata. Et samal ajavahemikul suur hulk noori mehi on saanud 15 aastat vanaks ning tuleks tööjoulite meeste hulka arvata, seda komisjon ei arvesta.

12. detsembriks on revisjon teostatud ja 1775. aasta jaanuaris vormistatakse ning kirjutatakse alla uus maanimistu.²¹¹

Revisjoniadramaid oli maakonniti ²¹²:

Maakond	1765. a. revisjonil			1774. a. revisjonil kokku
	Mõisates, kus arvestati rootsiaegne adramaade arv	Ülejäänud mõisates	Kokku	
Harjumaal	502	1373	1875	2081
Virumaal	1100	767	1867	1964
Järvamaal	475	475	950	1030
Läänemaal	414	853	1267	1383
Saartel	281	—	281	281
Kokku	2772	3468	6240	6739

* * *

1774. a. maarevisjon jääb viimaseks sellekohaseks revisjoniks Eestimaal. Kuue aasta möödudes, s. o. 1780. aastal tõusetub järjekordse revisjoni läbiviimine päevakorda, kuid jääb teostamata. Alates 1783. aastast maksustatakse Eestimaad juba peараа alusel, mille kindlaksmääramiseks hakati korraldama nn. hingede revisjone.²¹³ Pearahamaks pidi asendama seniseid riigimakse. Riik aga, olles huvitatud vilja laekumisest, jätkab seni kehtinud nn. tolliviljamaksu sissenõudmist. Seejuures arvatakse müügikohustuse laekuva tollivilja eest riigi poolt määratud taksi alusel vastav summa pearahamaksust maha. Tollivilja hulk määrati mõisatele endist viisi revisjoniadramaade arvu järgi.²¹⁴

Manderstierna, major O. Hastfer, major B. Stackelberg, fiskaalkomissar H. Derling ja kameriir T. Bluhm.

²¹⁰ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 502, lk. 10.

²¹¹ Samas, lk. 16.

²¹² Koostatud maanimistu alusel, ENSV RAKA, f. 854, nim. 1, s.-ü G 1—13 ja G 1—14.

²¹³ ПСЗ, т. XXI, № 15 724.

²¹⁴ Tollivilja võeti 24 tündrit (ehk 14²/₅) setverti 15 adramaa kohta. Riiklik taksihind 2 rbl. setvert. ENSV RAKA, f. 178, nim. 1, s.-ü. 4404, lk. 1.

Tallinna kroonupalat küsib 1785. a. 26. juunil Riia kindralkubernerilt, kas tuleb läbi viia uus adramaade revisjon, et kindlaks määrata eramõisatele uued tollivilja müügikohustuse suurused ja riigimõisate rendi suurus, mis samuti arvestati revisjoniadramaade alusel.²¹⁵ Maarevisjoni ka siis ei tehta ja tolliviljakohustus määratakse endiselt 1774. a. revisjoni andmete alusel.

1795. aastal on jällegi päevakorras maarevisjoni läbiviimine. Kohapeal, Tallinnas, koostatakse isegi kalkulatsioon selle kohta, kui suureks võiks nüüd kujuneda revisjoniadramaade arv. Lähtudes 1774. a. revisjoni alustest arvab Tallinna kroonupalat, et 1798. a. oleks oletatav revisjoniadramaade arv 7918²¹⁶. Kuid ka nüüd ei jõuta kalkulatsioonidest kaugemale ja Eestimaal maarevisjone enam ei toimu.

Järgmised ülekubermangulise iseloomuga andmed talupoegade majanduslikust olukorrast ja koormistest pärinevad 1795. aastast. Seoses 1795. a. detsembris toimunud maapäeva otsustega talupoegade koormiste fikseerimise kohta on rüütelkonnal vaja selgitada, kui suured on koormised tegelikult mõisate viisi. Sellekohane küsimustik saadetakse laiali kõikidesse mõisatesse. Ei ole säilinud materjale selle kohta, kui paljud neid andmeid rüütelkonnale üldse esitasid. Arhiivist leiame vaid 96 mõisa andmed.²¹⁷

Kahjuks on vastused rüütelkonna ankeedile väga üldsõnalised. Iga mõis esitas mitte vakuraamatud, vaid n.-ö. «keskmised» näitajad erinevate suurustega talude kohta, võttes talude liigituse aluseks mõisale tehtavate korralise teo päevade arvud (6 päeva talu, 3 päeva talu jne.). Puuduvad andmed talude suuruste kohta adramaades. Samuti puuduvad täielikult talude külvid või külvipinnad. Andmed loomade arvu kohta on puudulikud, käsitletas vaid veoloomi. Vastused abitööde, kordade, peremehepäevade, vooride jne. kohta on sageli antud ebamäärastes väljendustes ega võimalda kuidagi kindlaks teha, kui palju pidi talu üldse tööpäevi andma.

Selle ankeedi andmete põhjal võib saada küll teatud ettekujutuse «keskmiste» suuruste kohta, konkreetset analüüsi talude viisi nad aga teha ei võimalda.²¹⁸

Nähtavasti ei saanud ka rüütelkond nende põhjal ülevaadet olukorrast ja oli sunnitud 1803. a. uusi andmeid koguma. Nüüd tehti seda juba vakuraamatu vormis.²¹⁹ Arhiivis on säilinud toimikud 273 mõisa kohta. See on ligikaudu pool Eestimaal kubermangu mõisatest. Kahjuks on jagunemine maakonniti ebaühtlane. Kõige vähem, eriti külviandmetega varustatud vakuraamatuid on

²¹⁵ ENSV RAKA, f. 178, nim. 1, s.-ü. 4404, lk. 29.

²¹⁶ Samas, lk. 60 jj.

²¹⁷ Ka käesoleva sajandi algul ei olnud rüütelkonna arhiivis rohkem andmeid. Vt. A. Gernet, *Geschichte und System*, lk. 48.

²¹⁸ ENSV RAKA, f. 854, nim. 1, s.-ü. 1215, 1216.

²¹⁹ Vt. lähemalt A. Gernet, *Geschichte und System*, lk. 104 jj.

Harjumaalt.²²⁰ Kahtlemata on 1803. a. vakuraamatud väärtuslikuks materjaliks feodaalrendi arengu uurimisel Eestimaal. Asjaolu, et ka XVIII sajandi maarevisjonide andmed on meil vakuraamatu kujul, võimaldab neid materjale omavahel hästi võrrelda ja jälgida majanduslike näitajate arengut maakonniti, mõisate ja isegi üksikute talude viisi peaaegu kogu sajandi jooksul.

1803. aasta andmete väärtust tõstab oluliselt veel see, et neis on lisaks vakuraamatu tavalistele küsimustele õige üksikasjaliselt antud ka talude külvandmed ja abiteo kirjeldus liikide viisi. Ka leiame siit mõisa enese rukkikülvi (tündrites) ja heinasaagi (koormates) suuruse.²²¹

Mis puutub nende andmete täpsusesse ja tõepärasusse, siis tuleb neid arvatavasti pidada suhteliselt kõige õigemateks. Olid nad ju kogutud rüütelkonna algatusel ja mitte riigivõimule esitamiseks, vaid iseenele maal valitseva olukorra selgitamiseks. Nende andmete põhjal pidi toimuma ja toimuski talupoja teokoormiste ja muude normide väljatöötamine, mis võeti aluseks XIX sajandi alguse seadusandlusele.²²² 1803. a. vakuraamatud võimaldavad niisiis anda majandusliku iseloomustuse ja hinnangu 1804. aasta talurahvaseaduse normidele. Seadusi analüüsid näeme, millised vakuraamatutes ja elu tegelikkuses esinevatest vägagi erinevatest normidest võeti aluseks talurahvaküsimuse reguleerimisel.

10. REVISJONI- JA TALUPOJAADRAMAA SUURUSEST NING NENDE DÜNAAMIKAST XVIII SAJANDIL

Sajandi jooksul regulaarselt asetleidnud maarevisjonid, 1796. aasta ankeediandmed, 1803. a. vakuraamatud ja muud väiksemaulatuslikud talupoegade majanduslikku olukorda iseloomustavad materjalid on küllalt rikkalikuks allikaks feodaalrendi arengu uurimisel. Loomulikult tuleb kõigisse nendesse suhtuda vajaliku kriitikaga. Ülevaate saamiseks materjalide iseloomust ning neis esineda võivate vigade suuna ning ulatuse iseloomustamiseks oligi mõeldud eeltoodud käsitus. Ühtlasi võimaldab nende allikmaterjalide lähem tundmaõppimine saada ülevaate XVIII sajandil esinenud revisjonidrammaast ja talupojaadrammaast, nende suurusest ja dünaamikast, võimal-

²²⁰ Toimikutes sisalduvate vakuraamatute andmete lünklikkusest tingituna ei ole järgnevas käsitluses «keskmiste» näitajate arvutamisel kõiki neid mõisaid saadud aluseks võtta.

²²¹ Vorm nägi ette veel mõisa lehmade arvu, kuid enamikus vakuraamatutes on see täitmata. Vt. ENSV RAKA, f. 864, nim. 1, s.-ü. 1—245.

²²² A. Gernet, *Geschichte und System*, lk. 112 jj.; A. Gernet, *Die Aufhebung der Leibeigenschaft in Ehstland. Vortrag, gehalten am 21. November c. in der Section der Ehstländischen Literarischen Gesellschaft für Erhaltung der Alterthümer*, Reval 1896, lk. 9 jj.

dab õigesti näha ja hinnata nende mõistete käsitlemises seni esinenud suuri vigu, välja selgitada vigade põhjusi ning välja töötada õige meetod säilinud arhiivandmete kasutamiseks.

Jälgides Eestimaa rüütelkonna aastakümneid kestnud võitlust tööjõuliste meeste arvu järgi toimuva revisjoni meetodi säilitamise eest ja talupoja teokoormise alusel toimuva revisjoni meetodi vastu, tekib küsimus: milline revisjonimeetod oleks siis andnud rohkem revisjoniadramaid ja kui palju? Milline oli revisjoniadramaa ja taluadramaa omavaheline suhe?

Soovides teada, kui palju tulnuks revisjoniadramaid siis, kui aluseks oleks võetud Põhjasõja-eelne talupoja teokoormis mõisale, peame kõigepealt kindlaks tegema, kui suur oli see koormis rootsi ajal ja missuguses suunas ta XVIII sajandi jooksul arenes. XVII sajandi lõpus mingit ühtset ülemaalist teokoormiste normi ei olnud. Kogu sajand läbi toimusid vaidlused Eestimaa rüütelkonna ja Rootsi võimude vahel, kas tuleb täis- (s. o. adramaa-) taluks lugeda selline talu, mis annab aasta ringi ühe rakendi, või talu, mis annab mõisa tööle kaks rakendit. Tegelikus läks aga oma teed. Koormised olid mõisates erinevad²²³, kõikudes ühest aastaringsest rakendist kuni kahe rakendini adramaa kohta, peale selle veel jalatööline suve-sügisperioodil. Seetõttu tuleb aluseks võtta mitte mingi ühtne norm, vaid tegelik teokoormis, nii nagu see eri mõisates esines.

XVIII sajandi jooksul talupoegade teokoormised üldiselt kasvasid. Ja et ka nüüd mingit kindlat normi ei olnud, siis tuleb samuti aluseks võtta tegelikud teokoormised.

Võrdleme rootsi aja lõpus (1686) toimunud inkvisitsiooni andmeid 1732. ja 1765. a. revisjoni andmetega (vt. tabel 2). Valitud on 1686. a. andmed seetõttu, et nad on säilinud arhiivis kõige täiuslikumalt, ka ei toonud viimane aastakümme enne Põhjasõja algust koormiste alal kaasa mingeid suuremaid muutusi. 1765. a. revisjoni andmed on võetud seepärast, et viimaseks, 1774. a. maarevisjoniks oli neid mõisaid, millede revisjoniadramaade arv ei olnud jõudnud rootsiaegse adramaade arvuni, vähe järele jäänud. Need mõisad aga, mis olid jõudnud rootsiaegse arvuni, andmeid ei esitanud ja meil puudub seepärast nende majandusliku olukorra kohta täpsem ülevaade. 1803. a. vakuraamatuid ei ole võimalik kasutada, sest nendes puuduvad revisjoniadramaade arvud. Pealegi ei olnud 1783. aastast alates, mil Eestimaal hakkas kehtima pearahamaks, revisjoniadramaal riigimaksude määramisel enam endist suurt tähtsust.

²²³ A. Gernet, Die ehstländischen Agrarverhältnisse in dänischer, deutscher und schwedischer Zeit, Ревель 1897, lk. 19; A. Korhonen, Rootsi revisjon, lk. 5; O. Liiv, Die wirtschaftliche Lage des estnischen Gebietes am Ausgang des XVII. Jahrhunderts, Tartu 1935, lk. 135 jj.; A. Soom, Der Herrenhof in Estland im 17. Jahrhundert, Lund 1954, lk. 183 jj.

Maa- kond	1686. a.								1732. a.						1765. a.						
	Mõisate arv	Korraline tegu		Adramaid	1 adramaa kohta			Mõisate arv	Korraline tegu		Revisjonidramaid	1 revisjoni- adramaa kohta		Mõisate arv	Korraline tegu		Revisjonidramaid	1 revisjoni- adramaa kohta			
		rakmepäevi (aasta ringi)	jalapäevi (su- vel)		rakmepäevi (aasta ringi)	jalapäevi (su- vel)	kokku		rakmepäevi (aasta ringi)	jalapäevi (su- vel)		rakmepäevi (aasta ringi)	jalapäevi (su- vel)		kokku						
Harjumaa	56	6060	1089 ²²⁵	955	6,35	1,14	7,49	146	5991	5096	850	7,04	6,00	13,04	126	10030	9757	1410	7,11	6,92	14,03
Virumaa	6	343	266	62	5,53	4,29	9,82	68	2395	2061	420	5,70	4,90	10,60	25	1556	1815	235	6,62	7,72	14,34
Järvamaa	25	2050	1407	286	7,16	4,91	12,07	37	1222	1266	160	7,63	7,91	15,54	21	1246	1246	160	7,78	7,78	15,56
Läänemaa	21	2315	1584	255	9,07	6,21	15,28	50	1874	1288	210	8,92	6,13	15,05	38	2690	2445	305	8,81	8,01	16,82

²²⁴ Tabel on koostatud 1686. a. osas ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 940, 941, 942 ja fotokoopiate kogu 129 andmete alusel. Maanimistu: f. 854, nim. 1, s.-ü. 2, 3. 1732. a. revisjoni osas ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 466—470. Maanimistu: f. 854, nim. 1, s.-ü. G 1—6. 1765. a. revisjoni osas ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 496, 497, 498, 499 alusel. Maanimistu: f. 854, nim. 1, s.-ü. G 1—13.

Tabeli koostamisel ei ole võimalik aluseks võtta ühtesid ja samu mõisaid erinevatel aegadel. Tuleb piirduda nende mõisate andmetega, mis arhiivis on säilinud. Seega siis peegeldavad tabeli arvud maakondlikke keskmisi ja nende keskmiste arengu suunda, mitte aga arengu ulatust konkreetsetes mõisates.

²²⁵ Tegelikult nõutav jalapäevade arv oli Harjumaal suurem, sest mitte kõik mõisnikud ei märkinud esitatud vakuraamatusse jalapäevade arve, olgugi et tegelikult jalapäevi nõuti. Võib arvata, et see kõikus 4—5 päeva ümber adramaa kohta.

Tabelist näeme, et juba 1732. a. revisjoni ajal teevad talupojad revisjoniadramaa kohta mõisale rohkem tööd kui rootsi ajal adramaal elavad talupojad. Revisjoniadramaa on 1732. aastal teotöö seisukohalt vaadatuna suurem kui XVII sajandi lõpu adramaa. Rootsiaegse teokoormise normi aluseks võtmine oleks tähendanud juba 1732. aastal revisjoniadramaade arvu tunduvat suurenemist. Järgmiste revisjonide ajal see vahe kasvab veelgi. 1765. aastal on nendes mõisates, kus revisjoniadramaade arv ei olnud jõudnud veel rootsiaegse arvuni, korraline teokoormis revisjoniadramaa kohta kõikjal suurem kui 1686. aastal adramaale ja suurem kui 1732. aastal revisjoniadramaal. Korraliste rakmepäevade osas on kasv võrreldes 1686. aastaga Harju-, Viru- ja Järvamaal enam-vähem ühesugune, ligikaudu üks päev nädalas. Läänemaal, kus juba rootsi ajal olid teokoormised adramaa kohta suuremad kui teistes maakondades, korraliste rakmepäevade kasvu revisjoniadramaa kohta võrreldes rootsiaegse adramaaga ei esine. Korraliste jalapäevade kasv on aga kõikides maakondades tunduvalt suurem kui rakmepäevade kasv. Nii toimus siis maakondade vahel XVIII sajandi jooksul teokoormiste nivelleerumine revisjoniadramaa kohta. Kui XVIII sajandil oleks üle mindud revisjoniadramaade määramisele teokoormiste põhjal, võttes aluseks XVII sajandi lõpus olnud tegelikud teokoormised (Senati sõnastus: «teha nii, nagu oli rootsi ajal»), siis oleks vaadeldavates mõisates tulnud 1765. aastal revisjoniadramaid 15—40% rohkem, kui saadi tööjõuliste meeste arvu aluseks võttes. Riigimaksud oleksid peale selle suurenenud veel sajandi jooksul loodud abimõisate arvel. Kammerkolleegiumi vägagi tagasihoidlike arvestuste kohaselt moodustas selle mitteamvestamisest saadud riigi kahju või teisiti öeldes mõisnike lisatulu 1733.—1757. aastani 138 303 rubla.

Mitte vähem tõi balti-saksa mõisnikkonnale majanduslikku kasu nende eneste poolt tavaks muudetud seisukoht, et mõisa revisjoniadramaade arv ei või olla suurem kui XVII sajandi adramaade arv. Teame, et mõisaid, mis varem või hiljem jõudsid revisjoniadramaade arvuga rootsiaegse arvuni, arvestati ja maksustati rootsiaegse adramaade arvu järgi, vaatamata sellele, et nende majandus oli palju kaugemale arenenud. Nendes mõisates tuli arvestuse aluseks oleva revisjoniadramaa kohta palju rohkem inimesi, teopäevi jne. Täiesti õigustatult arvab A. W. Hupel, et nendes mõisates elas 1770-ndatel aastatel revisjoniadramaa kohta mitte 5, vaid isegi kuni 10 tööjõulist meest.²²⁶ Et need mõisad revisjonide puhul vakuraamatuid ei esitanud, siis puuduvad meil sellest ajast nende kohta otsesed andmed. Seetõttu ei ole võimalik täpselt kindlaks teha, kui palju oleks nendes mõisates tulnud

²²⁶ A. W. Hupel, Topographische Nachrichten, I Bd., lk. 26.

Maakond	1686. aastal ühe adramaa kohta				1732. aastal ühe revisjoniadramaa kohta				1765. aastal ühe revisjoniadramaa kohta			
	Hobuseid	Härgi	Lehmi	Külv ²²⁸	Hobuseid	Härgi	Lehmi	Külv ²²⁸	Hobuseid	Härgi	Lehmi	Külv ²²⁸
Harjumaa	2,35	3,64	3,54	4,94	5,14	5,92	7,38	5,51	3,80	4,65	5,20	
Virumaa	4,30	5,03	5,89	≈ 7—8	4,93	5,19	6,64	—	3,23	4,00	4,80	—
Järvamaa	3,07	3,79	4,00	6,19	6,37	5,78	7,79	—	3,43	4,19	5,21	—
Läänemaa	2,80	6,08	4,93	4,96	4,36	9,02	8,19	—	2,96	6,58	5,64	

²²⁷ Tabel on koostatud vastavate inkvisitsiooni- ja revisjonide materjalide põhjal, võttes aluseks samad mõisad, mis tabeli 2 koostamisel.

²²⁸ Külv all on mõeldud kolmeväljasüsteemi puhul rukkikülvi ühele väljale tallinna tündrites.

revisjoniadramaid, kui seal revisjone oleks tavalise korra järgi teostatud. Teame vaid, et sellistes mõisates, kus arvestati rootsiaegne adramaade arv, oli 1765. a. ligikaudu 45%, revisjoniadramaade üldarvust. Paljud neist olid selle arvu omaks võtnud juba aastakümneid tagasi. Kaheldamatult oli selliste, riigimaksude suhtes eriti soodustatud olukorras olevate mõisate majandus vahepeal kaugele edasi arenenud.

Kõike seda kokku võttes võib arvata, et rootsiaegsest tegelikust adramaalise talu teokoormise normist lähtudes oleks 1774. aastal revisjoniadramaid pidanud poolteist kuni kaks korda rohkem olema, kui neid saadi tööjõuliste meeste arvu aluseks võttes. Vastavalt sellele oleksid pidanud siis ka riigimaksud suuremad ja balti-saksa mõisnikkonna tulud väiksemad olema. Nii ei olnud ligi kolmveerand sajandit kestnud võitlus maarevisjonide ümber mitte tühipaljas kemplemine selle või teise üksikasja pärast, vaid suur ja tulutoov äriplane ettevõte, millest kõige suuremat kasu said just nende mõisate omanikud, kus varakult jõuti rootsiaegse adramaade arvuni.

Olgu märgitud, et peale teotöö oli XVIII sajandi revisjoniadramaa ka teiste talupoja majapidamist iseloomustavate näitajate osas valdavalt suurem kui XVII sajandi lõpu adramaa (vt. tabel 3). Niisiis olid mõisad, mis jõudsid revisjoniadramaade arvuga rootsiaegse arvuni, talude kõigi peamiste majanduslike näitajate poolest tegelikult siis juba tugevamad kui rootsi ajal. Selliseid mõisaid oli juba 30-ndatel aastatel ja järgnevatel aastakümnetel kasvas nende arv jõudsasti (vt. tabel 4).

Tabel 4²²⁹

Maakond	1732. a.		1765. a.	
	Revisjoniadramaid nendes mõisates, mil- lede rev.-adramaade arv on jõudnud rootsi- aegsele tase- mele	Nende rev.- adramaade % rootsi- aegsest ad- ramaade arvust	Revisjoniadramaaid nendes mõisates, mil- lede rev.-adramaade arv on jõudnud rootsi- aegsele tase- mele	Nende rev.- adramaade % rootsi- aegsest ad- ramaade arvust
Harjumaa	12	0,4	502	18,2
Virumaa	106	4,9	1100	50,4
Järvamaa	38	3,2	475	39,6
Läänemaa	10	0,5	414	22,5
Saared	193	68,9	281	100,0
K o k k u	359	4,3	2772	33,4

²²⁹ Tabel on koostatud maanimistute andmete alusel. ENSV RAKA, f. 854, nim. 1, s.-ü. G 1—6 ja G 1—13.

Tabelis 4 toodud arvudest ei saa teha otseseid järeldusi põllumajanduse arengu tempo kohta ühes või teises maakonnas. Et XVII sajandi lõpus adramaa oma mitmesuguste majanduslike näitajate poolest oli maakonniti erinev, siis oli suuremate näitajatega maakonnas, näiteks Virumaal²³⁰ suhteliselt vähem adramaid kui väikeste adramaadega maakonnas, näiteks Harjumaal. Loomulikult saavutas maakonniti enam-vähem ühesuuruste revisjoniadramaade arv XVIII sajandil rootsiaegse taseme kiiremini Virumaal kui Harjumaal. See ei pruugi aga veel tähendada, et XVIII sajandil Virumaal põllumajandus kiiremini arenes kui Harjumaal. Selle küsimuse otsustamiseks peame võrdlema majanduslikke näitajaid absoluutarvudes, mida allpool ka teeme. Küll tähendab see aga, et Virumaa oli XVIII sajandil soodustatud olukorras, võrreldes näiteks Harjumaaga. Ühesuguse arengu puhul jõudsid Virumaa mõisad varem rootsiaegse adramaade arvuni, s. t. kindlate riigimaksudeni, kui Harjumaal mõisad. Loomulikult pidi see mõjuma positiivselt põllumajanduse arengule Virumaal.

Kõik eelöeldu käis talupoja majanduse kohta. Kuid nagu teada, arenes ka mõisates enestes põllu- ja karjamajandus XVIII sajandil väga jõudsasti. Juba 1732. aastal tuli rukkikülvi mõisapõllul ühe revisjoniadramaa kohta palju rohkem kui XVII sajandi lõpu adramaa kohta (vt. tabel 5).

Tabel 5

Maakond	Mõisate arv 1686. a.	Mõisa rukkikülv tündrites ühe adramaa kohta 1686. a.	Mõisate arv 1732. a.	Mõisa rukkikülv tündrites ühe adramaa kohta 1732. a.
Harjumaa	47	2,69	146	5
Virumaa	6	4,5—5 ²³¹	—	— ²³²
Järvamaa	25	3,73	—	—
Läänemaa	21	2,45	50	5

Koos talupoegade teokoormiste kasvamisega kasvas järgnevatel aastakümnetel mõisate külvi revisjoniadramaa kohta veelgi. Otsesed sellekohased andmed viimastest maarevisjonidest puuduvad, sest mõisnikud keeldusid külviandmeid esitamast. Kaudsed arvestused lasevad aga eeldada, et revisjoniadramaa kohta ulatus mõisa rukkikülvi rootsiaegset adramaade arvu veel mittedaavuta-

²³⁰ Vt. ka A. W. Hupel, Topographische Nachrichten, I Bd., lk. 359.

²³¹ Virumaa kohta on säilinud 1686. aastast väga vähe külviandmeid. Et esineb kõikumisi adramaa kohta, siis on antud piirarvud.

²³² 1732. a. revisjonil Viru- ja Järvamaa mõisnikud külviandmeid ei esitanud.

nud mõisates 5—6,5 tündrini ja rootsiaegse adramaade arvu saavutanud mõisates isegi kuni 10 tündrini. Tunduv kasv leidis aset ka mõisate karjakasvatuses.

Läbinisti väär on balti-saksa ja hiljem ka kodanlikus ajalookirjanduses laialt levinud käsitusviis, mis rajanes XVIII sajandi revisjoniadramaade ja XVII sajandi adramaade kui võrdsete suuruste võrdlemisel.

Balti-saksa ajalookirjandus ei ole XVIII sajandi maarevisjonidele pühendanud üksikasjalikumat tähelepanu. Revisjonimeetoditest ja põhimõtetest on kas üldse vaikides mööda mindud või siis üldsõnaliselt ja desinformeerivalt antud paarileheküljeline kirjeldus, nagu seda teeb A. Gernet.²³³ Tavaliselt väidetakse seejuures, et üleminek uuele revisjonimeetodile (s. t. tööjõuliste meeste arvu järgi) toimus Vene keskvoimu nõudmisel või ei olevat üldse võimalik kindlaks teha, kes sellise ettepaneku tegi.²³⁴ Tegelikult, nagu nägime, mindi just balti-saksa mõisnike algatusel XVIII sajandi algul üle uuele revisjonimeetodile — adramaade arvestamisele tööjõuliste inimeste arvu järgi.²³⁵ Sellisele meetodile mindi üle seepärast, et võrreldes talupoegade koormisi aluseks võtva meetodiga oli ta mõisnikele majanduslikult kasulik. Ka järgnevatel aastakümnetel võitles mõisnikkond just oma kasust lähtudes kõigest jõust selle eest, et säiliks riigimaksude määramine mõisatele inimeste arvu, mitte aga nende mõisakoormiste, mida vahepeal omavoliliselt oli suurendatud,²³⁶ või mõnel muul alusel (talupoja-adramaad, külv jne.). Sellist seisukohta õigustati argumenteeriti väitega, et 5 tööjõulist meest aluseks võttev revisjoniadramaa on niisama suur, kui oli olnud adramaa eelmise sajandi viimastel aastatel. See oli nn. nurgakivi, millele rajanes ja millest sõltus kogu balti-saksa parunite majanduslik heaolu. Ei ole siis midagi imestada, et ametlikest dokumentidest kandus selline XVII sajandi adramaade ja XVIII sajandi revisjoniadramaade võrdsustamine üle ka balti-saksa ajalookirjandusse. Ei saanud ju parunist ajaloolane kirjutada teisiti, kui väitis ametlikult rüütelkond. Seetõttu kujunes üldiseks ja traditsiooniliseks käsitusviis, et omavahel võrreldi XVII ja XVIII sajandi maarevisjonidel saadud adramaade arve ning tehti sellest lihtsalt ja kiiresti kaugeleulatuvaid «järeldusi» Eestimaa kubermangu põllumajanduse taseme kohta XVIII sajandil.²³⁷ Asjaolust, et revisjoniadramaade arv ei

²³³ A. Gernet, *Geschichte und System*, lk. 45—48.

²³⁴ H. Wedel, *Die Estländische Ritterschaft*, lk. 136.

²³⁵ Я. Я. Зутис, *Политика царизма*, lk. 65; V. Fainštein, Olukorra normaliseerimine Eesti külas aastail 1710—1721. — Eesti ühendamisest Venemaaga ja selle ajaloolisest tähtsusest. Lühiaurumisi, toim. A. Vassar, Tallinn 1960, lk. 160 jj.

²³⁶ A. W. Hupel, *Von den Rechten der lief- und ehstländischen Landgüter. Der nordischen Miscellaneen XXII u. XXIII St.*, Riga 1790, lk. 285.

²³⁷ Kõigi autorite nimetamine, kes võtsid omaks sellise lähtealuse, kujuneks väga pikaks. Piirdun vaid tuntumatele autoritele viitamisega. A. W. Hupel,

tõusnud isegi 1774. a. maarevisjonil rootsiaegse adramaade arvuni, järeldasid paljud autorid, et põllumajandus ei olegi veel saavutanud eelmise sajandi lõpu taset jne. jne. Tõsi küll, oli ka üksikuid hääli, mis kõnelesid adramaade erinevast suurusest, kuid mõjule need ei pääsenud. Keegi nendest autoritest ei teinud ka katset lähemalt võrrelda XVII sajandi adramaid ja XVIII sajandi revisjoniadramaid iseloomustavaid majanduslikke näitajaid omavahel, et sel teel näidata, mille poolest ja kui palju üks teisest erines.

Mis puutub talupojaadramasse, siis kartusest, et revisjoni aluseks võidakse võtta taluadramaade summa, säilitasid paljud mõisnikud, nagu nägime eespool, taludele nende endised adramaade arvud, olgugi et talu suurust iseloomustavad majanduslikud näitajad (inimeste arv, loomade arv, talu külv, koormised mõisale jne.) olid vahepeal oluliselt kasvanud. Sellisest taluadramaade arvude varjamisest, mis tõi paratamatult kaasa talupojaadramaa suurenemise XVIII sajandi jooksul, räägib meile Petri: «See (mõisnik — I. S.), kes kolmest adramaast kahte ei teinud, sai oma kasust halvasti aru.»²³⁸ Balti-saksa ajaloolastele ei pakkunud talupojaadramaa lähem uurimine aga huvi. Ei ole ühtki monograafiat ega ka pikemat käsitlust, mis oleks pühendatud sellele probleemile. Kahtlemata mõjus selliseks huvi puudumiseks kaasa ka asjaolu, et taoline käsitus oleks pidanud avalikuks tegema Balti parunitele ebameeldivaid asjaolusid.

Balti-saksa ajalookirjutajatelt kandus adramaade lihtsustatud väärkäsitus üle ka paljudele kodanlikele autoritele. Nende poolt jätkati traditsioonilist XVII sajandi adramaade ja XVIII sajandi revisjoniadramaade kui võrdsete suuruste võrdlemist ning selle alusel mitmesuguste järelduste tegemist, kaasa arvatud ka põllumajanduse arengutaseme kohta. Sellisel läbinisti vääral seisukohal oli näiteks «Eesti rahva ajalugu».²³⁹ Viga süvendasid veel üksikkäsitlused.²⁴⁰ Küllaldest selgust ei toonud ka «Eesti majandusajalugu». Esitades tabelina XVII sajandi adramaade ja XVIII sajandi revisjoniadramaade arvud, öeldakse, et «Maa-ala, kus asus 5 tööjõulist meeshinge, ... oli suurem kui rootsiaegne adramaa Eestimaal ...»²⁴¹ ja et selline arvestamisviis oli kasulik

Topographische Nachrichten, I Bd., lk. 318, 320, 350 jj.; III Bd., Riga 1782, lk. 415 jj. jm.; A. Fr. Hueck, Darstellung, lk. 75 jm.; A. Richter, Geschichte der dem Russischen Kaiserthum einverleibten deutschen Ostseeprovinzen bis zur Zeit ihrer Vereinigung mit demselben. Th. II, Bd. 1—2, Riga 1858, lk. 150, 242 jm.; D. Ch. Schmidt, Beiträge zur Kenntniß der Staatsverfassung von Rußland, Riga 1772, lk. 58; H. Wedel, Die Estländische Ritterschaft, lk. 137.

²³⁸ J. Chr. Petri, Ehstland und die Ehsten, oder historisch-geographisch-statistisches Gemälde von Ehstland, II Theil, Gotha 1802, lk. 435—436.

²³⁹ Eesti rahva ajalugu III, toim. J. Libe jt., lk. 1310 jm.

²⁴⁰ H. Sepp, Majandusolud Eestis, lk. 98.

²⁴¹ Eesti majandusajalugu I, toim. H. Sepp, jt., lk. 273.

mõisnikkonnale. See väide on õige, kuid liialt üldsõnaline. Jääb selgusetuks, kui palju XVIII sajandi revisjoniadramaa oli suurem XVII sajandi adramaast. Lugejale on jäänud asetleidnud muutuste olemus ja ulatus esile toomata.

Talupojaadramaa le XVIII sajandil ei ole ka kodanlikud autorid põhjalikumalt tähelepanu osutanud. Nendel puhkudel, kui talupojaadramaast juttu oli, kirjeldati tavaliselt samanimelise suurusega talu (kas pooladriku, neljandikadriku) tegu ja koormisi mõisale. Võrreldes neid andmeid sellel või teisel sajandil või aastakümnel, tehti siis näiteks poole adramaa talu kohta asetleidnud koormiste kasvamisest otsekohe järeldused ka teoorjuse suurenemise dünaamika kohta üldse. Selline käsitlus on aga läbinisti väär. Väär sellepärast, et talupojaadramaa, niisamuti kui revisjoniadramaa, ei olnud XVII ja XVIII sajandil mitte kindel ja muutumatu suurus, vaid vägagi erinev teda iseloomustavate majanduslike näitajate poolest. Erinev oli ta ka ühel ja samal ajalooperioodil erinevates maakondades, mõisates ja isegi erinevates taludes ühe mõisa piirides. Selle kohta leiame hulgaliselt viiteid isegi balti-saksa ajalookirjandusest.²⁴² Vakuraamatute andmete põhjal analüüsimine neid erinevusi konkreetsetl järeldades käsitluses. Siin märgime vaid niipalju, et XVIII sajandi jooksul kasvasid mitte ainult mõisakoormised taluadramaa kohta, vaid kasvasid ka talupoja enese külv ning tööjõuliste inimeste arv talus.

Igasugune käsitlus, mis talupoegade koormiste jälgimisel rajanes samanimelise talusuuruse (näiteks pooladriku) andmete võrdlemisele,²⁴³ ilma et oleks arvesse võetud talu enese külvide, veoloomade, inimeste jne. arvu erinevust või selle suurenemist, viis autorid paratamatult vääradele järeldustele. On ju teotöö ja muude mõisakoormiste dünaamika erinev talupojaadramaa kohta ja talupoja kasutuses oleva maa (külvi) või tööjõuliste inimeste kohta. Vaja on jälgida näitajate dünaamikat just töötegija või tema kasutuses oleva majapidamise (kõigepealt põllumaa) seisukohalt, mitte aga abstraktse ja nii ruumiliselt kui ka ajaliselt muutuva mõiste-termini — talupojaadramaa — kohta.

Nõukogude Eesti ajalookirjanduses ei võrrelda enam formaalselt XVII sajandi adramaade ja XVIII sajandi revisjoniadramaade

²⁴² A. W. Hupel, Topographische Nachrichten, I Bd., lk. 359 ja P. W. Buxhöwden, Beiträge zur Geschichte der Provinz Oesell, Riga und Leipzig 1838 (Ulrica Eleonora armukiri 30. juunist 1719, § 15); P. Ungern-Sternberg, Das Annotations-Protokoll de A^o 1716, lk. 18; J. Chr. Petri, Ehstland und die Ehsten, II Theil, lk. 434 jj.; A. Gernet, Geschichte und System, lk. 49 jj.; A. Gernet, Die ehstländischen Agrarverhältnisse, lk. 14 jj. E. Sievers, Geschichtliche Uebersicht der Grundlagen und der Entwicklung des Provinzialrechts in den Ostseegouvernements. Besonderer Theil, St. Petersburg 1845, lk. 89 jj.

²⁴³ Eesti rahva ajalugu III, toim. J. Libe jt., lk. 1330, 1346, 1349—1350; Eesti majandusajalugu I, toim. H. Sepp jt., lk. 315 jm.

arvused.²⁴⁵ Kuid kahjuks ei ole ka esile toodud revisjoniadramaade dünaamikat, balti-saksa mõisnike taotlusi ja nende püüete majanduslikku olemust XVIII sajandi maarevisjonide küsimuses.

Talupojaadramaid käsitletakse aga endiselt kirjeldavalt. Puudub majanduslike näitajate vajalik analüüs ja paratamatult esineb siis feodaalrendi suuruse ning dünaamika käsitlemisel vigu. Näiteks kirjeldab «Eesti NSV ajalugu» korduvalt talupoegade koormisi $\frac{1}{4}$ või $\frac{1}{2}$ adramaa suuruse talu kohta, ilma aga et selle juures oleks kohe esitatud ka andmed, mis iseloomustaksid talu enese suuruse (külvide, tööjõuliste inimeste arvu, loomade arvu jne.) muutumist.²⁴⁶ Veelgi halvem, et järeldused talupoegade koormiste ulatuse ja dünaamika kohta XVIII sajandil tehakse koormiste suurusest ja dünaamikast selle abstraktse, väga muutuva ning erineva taluadramaa alusel.

Võrreldes näiteks $\frac{1}{2}$ adramaa nimelise talu teokoormisi erinevatel aastakümnetel, tehakse sellest otsekohe järeldused koormiste ulatuse ja dünaamika kohta XVIII sajandil.²⁴⁷ Siin on jätud tähele panemata, et samal ajal muutus sellises $\frac{1}{2}$ adramaa talus ka tööjõuliste inimeste, veoloomade, karja arv, talu külv jne. Sellise käsitluse puhul oleneb väga palju näiteks toodud mõisate valikust, sest oli ju mõisaid, kus talupoegade teokoormised $\frac{1}{4}$ adramaa talult olid juba XVIII sajandi algul väga suured ja sajandi jooksul enam kuigivõrd ei kasvanud. Samuti oli ka mõisaid, kus teokoormised sajandi algul olid $\frac{1}{2}$ adramaa talu kohta väikesed, sest ka $\frac{1}{2}$ adramaa talu ise oli tööjõuliste inimeste, talu külvi jne. poolest väike. Sajandi lõpuks kasvasid teokoormised aga oluliselt, sest ka $\frac{1}{2}$ adramaa talu ise kasvas tööjõuliste inimeste, veoloomade, karja, külvide jne. poolest.

Sellise meetodiga, s. t. talukoormiste kirjeldamisega $\frac{1}{2}$ adramaa talu kohta, võib tõestada kõike, mida soovitakse. Soovib autor millegipärast väita, et talupoegade koormised sajandi jooksul oluliselt ei muutunud, võib ta mõisate vastava valiku abil ja nende mõisate andmete esitamisega seda ka «illustreerida». Meeldib aga autorile see seisukoht, et talukoormiste kasv XVIII sajandi jooksul oli väga suur, siis valib ta teised mõisad, s. t. need, kus taluadramaa oluliselt kasvas ja koos sellega ka koormised tema kohta, ning väide ongi «tõestatud». Ilmselt osutub selline «meetod» kõlbmatuks.

Talupoja koormiste dünaamika töötegija või talu külvi kohta ei lange kokku koormiste dünaamikaga adramaa kohta ei kasvu ulatuse (%-des) ega ka kasvu territoriaalse ning ajalise paiknemise

²⁴⁵ Vt. näiteks Eesti NSV ajalugu, I kd., toim. G. Naan, Tallinn 1955; Очерки истории СССР. Период феодализма, Россия во второй четверти XVIII в., ред. Н. М. Дружинин и др., Москва 1957, lk. 652—664.

²⁴⁶ Eesti NSV ajalugu, I kd., toim. G. Naan, lk. 427, 433, 434 jm.

²⁴⁷ Samas, lk. 496—497.

poolest. Talupoegade koormiste jälgimisel, eriti töö kolmandas peatükis, on need seisukohad leidnud üksikasjalikumat käsitlemist ja illustreeritud konkreetsete arvude ning näidetega. Siinkohal märgime veel niipalju, et ka viimastel aastatel ilmunud Eesti NSV ajaloolaste töödes ei ole selles küsimuses seni esinenud puudusi suudetud ületada. Võttes talupoegade koormiste suuruse ja dūnaamika uurimisel aluseks nende suuruse $\frac{1}{2}$ adramaa (või $\frac{1}{4}$ adramaa) talu kohta, on tulnud vāradele järeldustele nii koormiste suuruse kui ka selle dūnaamika ajalise ning ruumilise (maakonniti) paiknemise küsimustes.²⁴⁸

XVIII sajandil valitsenud tegelike olukordade ja asetleidnud muutuste analüüsimisel tuleb loobuda maarevisjonidel saadud revisjoniadramaade arvude võrdlemisest XVII sajandi adramaade arvudega. Selline võrdlemine on viinud balti-saksa ja kodanlikke autoreid XVIII sajandi Eestimaa põllumajanduse taseme alahindamisele võrreldes XVII sajandi viimaste aastakümnetega. Talupoja koormiste võrdlemine ühenimelise taluadramaa suuruse (kas $\frac{1}{2}$ adramaa talu või $\frac{1}{4}$ adramaa talu) kohta on aga viinud uurijaid vāradele järeldustele talupoja majandusliku olukorra ja feodaalrendi suuruse ning selle dūnaamika küsimustes Eestimaal XVIII sajandil.

²⁴⁸ J. K a h k, Talupoegade teokoormiste suurusest Põhja-Eestis 1796. ja 1839. a. mõisa-ankeetide andmeil. — Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised, VI köide. Ühiskonnateaduste seeria, 1957, nr. 2, lk. 180—191; Põhjasõja sündmuste järgedel, koostajad L. Oengo jt., lk. 9, 89.

Ka Liivimaale pühendatud käsitlustes esineb taolisi puudusi. Kuigi talupojaadramaa oli seal majanduslike näitajate poolest stabiilsem kui Eestimaal, ei tohi me ometi samastada koormiste dūnaamikat talupojaadramaale selle dūnaamikaga töötigija, s. t. talupoja enese kohta. Kuid just viimane aspekt on seni jäänud tagaplaanile. Vt. A. T r a a t, Talurahva õiguslik olukord Liivimaal feodalismi lagunemise perioodil, Tartu 1955, lk. 225a. (Käsikiri TRÜ Teaduslikus Raamatukogus.)

II. PÕLLUMAJANDUSLIKU TOOTMISE TASEME DÜNAAMIKA EESTIMAAL XVIII SAJANDIL

1. SÄILINUD ANDMETE KASUTAMISE METOODIKAST

Soovides kindlaks määrata Eestimaal põllumajandusliku tootmise taset, arengusuunda ja käiku XVIII sajandi jooksul, satume allikmaterjalide osas teatud raskustesse. Sajandi kolmest esimesest veerandist puuduvad põllumajandusliku tootmise kohta ülekubermangulised kokkuvõtted. Maarevisjonide materjalid aga ei haara kõiki mõisaid ning ei võimalda seetõttu andmete lihtsa summeerimise teel saada ülekubermangulisi kokkuvõtteid. Ka puuduvad ülekubermangulised loendused inimeste arvu kohta. Revisjoniadramaade arvude omavaheline võrdlemine ei anna õiget ülevaadet põllumajanduse tasemest, samuti kui taluadramaade arvu poolest ühenimeliste talude koormiste võrdlemine ei anna õiget ülevaadet feodaalrendi suuruse ja arengu kohta, sest, nagu nägime eespool, mõlemad adramaad olid neid iseloomustavate majanduslike näitajate (inimeste arv, loomade arv, talu külv jne.) poolest ajaliselt ning territoriaalselt väga muutlikud suurused. Kahjuks on just selline adramaade võrdlemine toonud palju ekslikke seisukohti põllumajandusliku tootmise taseme ja feodaalrendi dünaamika hindamisse Eestimaal XVIII sajandil.

Soovides kindlaks määrata põllumajandusliku tootmise taset ja dünaamikat, tuleb aluseks võtta mõnevõrra keerukam meetod kui adramaade arvude võrdlemine. Ja nimelt. Kõikidest maarevisjonidest on meil teada tööjõuliste meeste arv mõisates. Teades, et mõisnikud püüdsid igati vähendada riigimakse, võime eeldada, et revisjoni materjalides antud tööjõuliste meeste arv on ennem mõnevõrra väiksem kui suurem tegelikust. Kuna aga neid arve kontrolliti kohapeal, siis võib arvata, et neisse jäänud vead ei ole kuigi suured. Igall juhul on nad aga ühesuunalised ja mõjuvad seetõttu ka tulemustele alati ühesuunaliselt. Ka teistes arhiivimaterjalides, eriti aga XVII ja XVIII sajandist pärinevates vakuraamatutes, on samuti antud tööjõuliste meeste arvud. See võimaldab meil revisjoni materjalides ja vakuraamatutes leiduvaid ma-

janduslikke näitajaid viia ühe muutu matu nimetaja alla, mil-
leks on tööjõuline mees. Nii XVII kui ka XVIII sajandil
mõisteti tööjõulise mehe all 15—60 aasta vanust töövõimelist talu-
poega. Töövõimeliste inimeste arvu, s. o. mees- ja naissoost talu-
poegade arvu kokku, ei saa võtta aluseks seepärast, et osas vaku-
raamatutes puuduvad andmed naiste kohta. Teades aga tööjõuliste
meeste ja tööjõuliste naiste tavalist omavahelist arvulist suhet,
mis oli küllalt stabiilne, on vajalikel puhkudel võimalik tööjõuliste
inimeste arvu küllalt suure täpsusega välja arvutada.

Arvutused tööjõulise mehe kohta rahuldavad meid mitmeti. Kõi-
gepealt võimaldavad nad kindlaks määrata põllumajandusliku
tootmise taset ka nendel aegadel, kui sellekohased otsesed üleku-
bermangulised andmed puuduvad. Korrutades maakondlikud kesk-
mised külvid-saagid tööjõuliste meeste arvuga, saame üldkogu-
sed ja nende alusel põllumajandusliku tootmise keskmise taseme
kubermangus. Ka võimaldavad arvutused tööjõulise mehe kohta
teha järeldusi ühiskondliku tootootlikkuse taseme ja selle dünaa-
mika kohta. Samuti on arvutused tööjõulise mehe kohta objektiiv-
seks aluseks feodaalrendi uurimisel Eestimaal XVIII sajandil.

Sellel teel saadud andmed võimaldavad ka võrrelda põlluma-
jandusliku tootmise taset, ühiskondliku tootootlikkuse taset ja feo-
daalrendi suurust Eestimaal teiste territooriumide vastavate näi-
tajatega, kuid muidugi ajnult siis, kui ka sealsed andmed — ma-
janduslikud näitajad — on antud inimese kohta. Halvem on olu-
kord nendel puhkudel, kui talupoegade koormisi kirjeldatakse ja
analüüsitakse mingisuguse kohaliku iseloomuga üksuse alusel,
näiteks adramaa Eestimaal, adramaa Liivimaal, volok Leedu ja
Valgevene aladel, kmet Poolas jne., ilma et majanduslike näita-
jate areng oleks jälgitav mingi ühtse aluse, näiteks töötegija sei-
sukohalt. Sellisel puhul on feodaalrendi suuruste võrdlemine eri-
nevatel territooriumidel peaaegu võimatu.¹ Kui ongi antud niisu-
guse kohaliku iseloomuga talusuurust tähistava nimetuse või
mõõtüksuse külvi- või pinnasuurus, siis jätab see ometi lahtiseks
mitmeid maarendi uurimisel väga olulisi küsimusi, kõigepealt
juba küsimuse, kui suur oli sellisel üksusel elavate inimeste arv,
kas see vaadeldaval perioodil muutus või mitte jms. Kuigi ma-
janduslike näitajate dünaamika jälgimine talupoegade kasutuses
oleva majapidamise kohta (maa suurus, külv jne. olenevalt koha-
likust põllumajanduse iseloomust) on väga oluline, ei ole mitte
vähema tähtsusega majanduslike näitajate analüüs inimese, s. t.
töötegija kohta. Feodaalrendi puhul on tegemist küll maarendiga
— rendiga kasutatava maa eest, kuid see rent lasub inimestel, kes
sellel maal elavad, ja tavaliselt on nende arv muutlik nii territo-
riaalselt (s. t. mõisate ja talude viisi) kui ka ajaliselt. Vaid mõle-

¹ Sageli süvendab seda veel pinna-, mahu- jne. mõõtude ebaühtlus ja
võrdleva analüüsi puudumine või puudulikkus.

maid aspekte kõrvuti jälgides on võimalik analüüsida feodaalrendi arengut kogu selle keerukuses.

Kahjuks aga piirduvad mõned ajaloolased vaid feodaalsete koormiste kirjeldamisega ühe või teise kohaliku maksustusüksuse või talusuuruse kohta, ilma et oleks täpsemalt jälgitud talupoegade arvu muutumist sellel. Väga sageli eeldatakse, et see arv on muutumatu. Tööjõuliste inimeste arv talupojaadramaa kohta oli Eestimaa kubermagus XVIII sajandil igatahes väga erinev ja kasvas sajandi jooksul oluliselt. Võib arvata, et ta ei olnud muutumatu ega jäänud selleks ka Liivimaal. Mis toimus Leedu, Poola, Valgevene jt. aladel?² Jälgides talupoegade koormisi ainuüksi taluadramaa või mõne muu kohaliku üksuse kohta, ei saa me feodaalrendi arengut igakülgsest analüüsida ja võime sattuda isegi vääradele järeldustele. Oleneb ju väga palju inimeste arvu dünaamikast. Toome selle kohta näite. Ennatlikke järeldusi tehakse mõnikord mõisa- ja talupõldude suhte muutumisest. Konstateerides põldude-külvide suhte halvenemist talupojale, väidetakse, et talupoegade olukord igati halvenes, s.t. suurenes lisaprodukt ja vähenes vajalik produkt. Kuid kas on see alati nii? Kui mõisa ja talupoegade külvide suhe oli 1 : 3 (näiteks 100 tündrit ja 300 tündrit) ja see muutus 1 : 2-le, siis ei tähenda see veel otsekohe, et talupõllud üldse vähenesid või et talukülvi suurus tööjõulise inimese kohta pidi vähenema. Võis ju olla ka nii, et mõisa- ja talupõllud mõlemad suurenesid 100 tündri külvi võrra ja suhe muutuski 1 : 2-le (200 tündrit ja 400 tündrit). Veelkord selline kasv 100 tündri võrra ja suhe on juba 1 : 1,67 jne. Mõisa- ning talupõldude suhte muutumisest ei või me niisiis otsekohe veel midagi järeldada talupoegade külviga varustatuse dünaamika kohta. Kõik oleneb talupoegade arvust ja selle muutumisest. Nagu näitavad Eestimaa kubermangu andmed XVIII sajandist, toimus siis, vaatamata sellisele mõisa- ja talupõldude suhte halvenemisele talupoja seisukohalt, ometi talukülvide kasvamine tööjõulise inimese kohta.

Või teine näide, millest juba varem juttu on olnud. Teokoormiste dünaamika talupojaadramaa kohta ei lange kokku selle dünaamikaga tööjõulise talupoja kohta ei juurdekasvu protsendi ega ka juurdekasvu aja seisukohalt just selle pärast, et inimeste arv talupojaadramaa kohta ei olnud stabiilne, vaid väga muutlik.

Tehes mitmesuguseid matemaatilisi arvutusi, ei tohi me nendega aga liialdada ega sattuda ainuüksi keskmiste näitajate mõju alla.³ Keskmistest arvudest saadav mulje on sageli niisama

² Maksustamise ühikute erinevat suurust on Poola alade kohta märkinud О. Е. Иванова, К вопросу о крестьянском землепользовании в феодальной Польше (XVI — первая половина XVIII в.). Четвертая сессия симпозиума, Рига 1961, lk. 91.

³ V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 256.

ühedkülgne ja väär kui juhuslike näidete valik suure ja mitmekülgsuse materjali hulgest. Seepärast ongi järgnevas käsitluses püütud ühendada arvutused tööjõulise mehe kohta konkreetsete näidete ja kirjeldustega, et sellel teel vältida esineda võivaid ühekülgusi. Vaid keskmiste näitajate ja konkreetsete näidete analüüsi ühendamisele rajatud käsitlusviis võimaldab meil igakülselt võrrelda feodaalrendi suurust erinevatel sajanditel, kus talupojaadramaa Eestimaal oli väga erinevate majanduslike näitajatega. Selline käsitlusviis võimaldab võrrelda maarendi arengut ka erinevate rendivormide puhul, kus üldine talupoegade kasutuses oleva maa suurus oli erinev (näiteks teorent ja raharent), võimaldab võrrelda olukordi erinevates mõisates, maakondades, kubermangudes jne., kus talupoegade maksustamine toimus erinevate üksuste alusel. Arvestused tööjõulise mehe kohta on kergesti redutseeritavad ka meeshingele, mis on andmete aluseks Vene- maa kubermangudes, kus leidsid aset hingede revisjonid ja maksustamine ning koormiste määramine toimus meeshinge, «tjaglo» (тягло), «venetsi» (венец) jne. alusel. Selline igakülgne võrdlemine on aga feodaalrendi arengu küsimuste uurimisel paratamatult vajalik, eriti tema mitmesuguste vormide uurimisel ida pool Elbet ja võrdlemisel maarendiga teistel territooriumidel. Iga territooriumi konkreetsete tingimuste tundmaõppimise ning nende omavahelise võrdlemise kohta ütleb S. G. Strumilin: «... üheks uurijat kõige paelumaks ülesandeks majandusajaloo alal ei ole mitte niivõrd... kuivõrd nende (s. o. võitlevate majanduslike vormide — I. S.) tootlikkuse võrreldavate tasapindade tundmaõppimine nendes konkreetsetes tingimustes, kus see võitlus aset leiab kõigis tema avaldumise iseärasustes antud arenguetapil ja antud maal.»⁴ Just selliste konkreetsete, võrdlemist võimaldavate materjalide vähesus erinevatelt territooriumidelt on üheks feodaalrendi arengu uurimist takistavaks põhjuseks.⁵

Nagu juba öeldud, võimaldavad andmed tööjõulise mehe kohta välja arvutada Eestimaa kubermangu teraviljakülvide, saakide ja loomakasvatuse üldist taset nendel perioodidel, kus ülekubermangulised andmed puuduvad, samuti üksikute maakondade osa selles jne. jne. Selleks peame kasutama mõisate andmete alusel koostatud «keskmisi» külvisuurusi. Kuid nagu edaspidi näeme, on need «keskmised» maakonniti, mõisate ja isegi üksikute talude viisi väga erinevad. Et võimalikult vältida keskmiste näitajate kasutamisel esineda võivaid vigu, on sadade mõisate andmete põhjal koostatud maakondlike «keskmiste» kõrval töös esitatud 24 mõisa vastavad «keskmised» näitajad mõisate viisi. Nendest on 15 mõisat valitud sellised, kus külv tööjõulise mehe kohta on maa-

⁴ С. Г. Струмилин, Очерки, lk. 6.

⁵ «Eesti NSV ajaloo» käsitlused kannatavad tavaliselt sama puuduse all. Nende alusel ei ole võimalik saada võrdlevat ülevaadet talupoegade olukorrast Eestimaal erinevatel aegadel ja võrrelda seda naaberaladega.

kondlikust keskmisest külvist suurem, ja 9 mõisat, kus see on maakondlikust keskmisest väiksem. Mõisate niisugune valik on tehtud selleks, et maakondlike «keskmiste» ja nende dünaamika kõrval näidata, millistes piirides ja kuidas toimus näitajate kõikumine mõisate viisi üle ja alla keskmist taset olevates mõisates.

Olles sobivad ja vajalikud üldiste andmete (koguste) ja arengu üldiste tendentside määramisel, ei kõlba ei maakondlikud ega ka mõisate «keskmised» arvud konkreetse talupoja olukorra iseloomustamiseks. Sulatades ühte sageli üksteisest väga erinevad äärmused, ei peegelda keskmised arvud tegelikkuses esinevat mitmekülsust. Talupoegade olukorra analüüsimisel peame seetõttu minema nendest maakondlikest ja mõisate «keskmistest» edasi ja vaatama olukorda diferentseeritult erinevate talu suurusrühmade viisi.⁶ Töö vastavates osades ongi seda tehtud, võttes tabelites aluseks igast maakonnast kümne mõisa diferentseeritud andmed. Diferentseeritud lähenemine talude suurusrühmade viisi selgitab meile mitmeid küsimusi feodaalrendi arengus, mis arvutuste puhul adramaa kohta kui ka mõisa «keskmiste» näitajate puhul arusaamatuks jäävad.

Talude rühmitamisel on aluseks võetud V. I. Lenini sellekohased näpunäited. Rühmitamine ei ole sugugi kitsalt tehniline, vaid materjalide analüüsimisel olulise tähtsusega küsimus.⁷ Korduvalt kritiseerib Lenin autoreid, kes lähtuvad talu suurusrühmade määramisel hingemaast, ja nõuab rühmitamist majandi faktiliste näitajate — tööloomade, külvipinna, paremate põllutööriistade jne. alusel.⁸ Seejuures tuleb lähtuda konkreetsetest tingimustest, põllumajanduse iseloomust, olukorrast.⁹

Talude rühmitamisel Eestimaal XVIII sajandil on otstarbekohane ja õige võtta aluseks veoloomade arv talus ja talu külv, sest meil on tegemist ekstensiivse karjakasvatuse ja teraviljamajandusega. Paratamatult oleme sunnitud talude rühmitamisel põhiliselt jääma veoloomade juurde, sest arhiivimaterjalides on säilinud rohkem ja pidevamalt andmeid veoloomade kui talukülvide kohta. Veoloomadeks olid sel ajal kõrvuti hobused ja härjad. Talud jagunevad kolme põhilisse rühma:¹⁰ 1) väikesed, ilma veoloomadeta või siis ühe veoloomaga majapidamised; need olid kas ilma põllumaata või siis väga väikest põldu kasutavad talupojad, kes toiduse oma perele said mitte oma kasutuses olevast majapidamisest, vaid teenisid selle tavaliselt tööga väljastpoolt; 2) keskmiste majapidamiste rühm — kahe kuni kolme veo-

⁶ V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 134, 256 jm.

⁷ V. I. Lenin, Teosed, 22 kd., lk. 48.

⁸ V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 530 jj.; 15. kd., lk. 77, 114; 20. kd., lk. 66; 22. kd., lk. 48.

⁹ V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 75.

¹⁰ Vt. V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 128; 6. kd., lk. 346; 13. kd., lk. 197.

loomaga ehk teisiti öeldes ühe kuni kahe rakendiga talud; 3) suuremate talude rühm, s. o. nelja ja enama veoloomaga talud, kus tavaliselt oli kaks või rohkem kui kaks rakendit.¹¹ XVIII sajandi lõpus on kolmanda rühma talude hulgas selgesti eraldatav veel jõukate majapidamiste rühm, kus oli kuus ja rohkem veolooma, s. t. tavaliselt neli ja enam rakendit.

Et talude selline rühmitamine Eestimaa andmete alusel on esmakordne, siis ei ole võimalik toetuda teiste autorite seisukohadele ei rühmade suuruse ega ka nende nimetamise küsimuses. Nõukogude autorite poolt teiste territooriumide kohta kirjutatud sama perioodi käsitlustes on rühmade nimetamisel kasutatud mõnel määral erinevat terminoloogiat.¹² Eestimaa kubermangu talumajapidamiste kohta XVIII sajandil näib kõige õigem olevat kasutada mõisteid: väikesed, keskmised ja suuremad talumajapidamised.

Et illustreerida XVIII sajandi jooksul talumajapidamistes aset leidnud muutusi võimalikult konkreetset, on lisaks diferentseeritud andmetele reas kohtades esitatud veel andmed ühtede ja samade talude kohta erinevatel aastakümnetel. See võimaldab näha muutusi, mis toimusid sajandi jooksul konkreetsetes talus.

Arhiivides säilinud materjalide sellise analüüsi meetodiga on püütud maksimaalselt vältida statistiliste andmete kasutamisel esineda võivaid vigu.¹³

2. TERAVILJATOODANGU SUUR KASV EESTIMAAL XVIII SAJANDIL

Esimesed ulatuslikumad andmed teraviljakülvide kohta XVIII sajandi esimesest poolest on säilinud 1732. a. revisjoni materjalides. Nendest nähtub, et siis tuli 196 Harju- ja Läänemaa mõisas

¹¹ Põllutöödel kasutati valdavalt ühe hobuse või kahe härja rakendit.

¹² Г. Н. Биби́ков, Расслоение крепостного крестьянства в барщинной вочине в конце XVIII и начале XIX в. «Исторические записки» 1938, № 4, lk. 76—112, kasutab termineid: первостатейные, посредственные, бедные. Е. И. Дракохру́ст, Расслоение крепостного крестьянства в оброчной вочине XVIII в. «Исторические записки» 1938, № 4, lk. 113—140, kasutab termineid: богатые, исправные, посредственные, бедные. Е. И. Индо́ва, Крепостное хозяйство, kasutab termineid: среднего достатка, зажиточная часть. А. М. Разго́н. К истории разложения крестьянства во второй половине XVIII в. «Вопросы истории» 1955, № 9, lk. 63—75, kasutab termineid: первостатейные, среднестатейные, маломощные. Я. А. Балгу́ров, Расслоение олонечких приписных крестьян во второй половине XVIII столетия, Карельский филиал Академии наук СССР, Вопросы истории Карелии, Петрозаводск 1958, lk. 14—34, tarvitab termineid: достаточные, посредственные, бедные. Samasugust terminoloogiat kasutab ka Г. Н. Богда́нов, samas, lk. 35—49. И. А. Воро́нков, Инвентари имений, lk. 124—137, tarvitab termineid: зажиточные, средним достатком, бедняки. On veel kasutatud: прожиточные, середняки, скудные jne.

¹³ Vt. J. Kuczyński, Die Theorie der Lage der Arbeiter, Dritte verbesserte Auflage, Berlin 1955, lk. 207 jj.

tööjõulise mehe kohta mõisa- ja talupõllul kokku keskmiselt 1,9—2,0 tündrit rukkikülvi.¹⁴ Järva- ja Virumaa mõisnikud külvide kohta andmeid ei esitanud. Et aga traditsiooniliselt, s. t XVII sajandil oli külv tööjõulise mehe kohta nendes maakondades alati suurem olnud ja oli seda ka hiljem,¹⁵ siis võime arvata, et külv Järva- ja Virumaal oli ka XVIII sajandi esimesel poolel mõnevõrra suurem kui Harju- ja Läänemaal. Kõikumised mõisate viisi olid küllaltki suured. Selle maarevisjoni ajal elas Eestimaa mõisates umbes 19—20 tuh. tööjõulist meessoost talupoega, mis lubab rukki kogukülvi hinnata vähemalt 37—40 tuh. tündrile.

Kehtiva kolmeväljasüsteemi juures külvati teisele väljale suvilja umbes niisama palju või õige natuke rohkem kui rukist. Nii oli siis kogu teraviljakülv Eestimaal 30-ndate aastate algul kõige tagasihoidlikumate arvestuste järgi 75—85 tuh. tündrit ja kogu-
saak 300—380 tuh. tündrit (saagikus 4—4,5 seemet).

Eestimaa viljasaagi koguse kohta varasematel aastakümnetel on võimalik teha ainult kõige umbkaudsemaid oletusi, sest säilinud on külvandmeid vaid üksikuteist mõisatest. Et aga olukorrad mõisates olid sõjategevuse lõppedes siinsel territooriumil väga erinevad, siis on tõepärast «keskmist» külvi raske määrata. Olemasolevad andmed lasevad arvata, et see kõikus 1,5—2,0 tündrini tööjõulise mehe kohta. Lähtudes 1712. a. revisjonil saadud tööjõuliste meeste arvust (ca 10 000), võib oletada, et rukkikülv üle maa ei olnud siis suurem kui 15—20 tuh. tündrit.¹⁶

Nende nappide ja küllaltki umbkaudsete ülekubermanguliste külvi- ja saagiandmetega tulebki sajandi esimese poole osas leppida.¹⁷

Alles sajandi teisel poolel näib kubermanguvalitsus hakkavat huvi tundma külvide ja saakide vastu ülekubermangulises ulatuses. 8. märtsil 1766. a. kohustatakse kindralkubermanguvalitsuse plakatiga kõiki mõisavaldajaid igal aastal hiljemalt novembrikuuks esitama kohalikele ülem-kirikueestseisjatele andmed külvide ja lõikuste kohta. Viimased pidid koostama kogu kihelkonna koondaruande ja esitama selle kindralkubermanguvalitsusele.¹⁸ Kas ja kuidas seda korraldust täideti, selle kohta puuduvad meil seni andmed.¹⁹ Hilisematel aastatel hakati kubermangu kokkuvõt-

¹⁴ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 467, 468. Vt. ka V. Fainštein, Olu-
korra normaliseerimine, lk. 172.

¹⁵ XVIII sajandi lõpus näitavad seda 1803. a. vakuraamatud.

¹⁶ See arv on väga ligikaudne ja arvatavasti ennem tegelikust arvust väiksem kui suurem.

¹⁷ Eesti majandusajalugu, lk. 322, on liialt pessimistlikul seisukohal, arvates, et XVIII sajandi kohta ei olevatki võimalik toodetud viljahulka kindlaks määrata.

¹⁸ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 436, lk. 318.

¹⁹ Kubermanguvalitsuse ja ka ülem-kirikueestseisjate arhiivis sellekohaseid materjale nendest aastatest ei leidu.

teid avaldama ka ajalehes ja sealtkaudu on need meile kättesaadavad.

Fr. Albaumi kirjutab, et tema kasutuses on olnud ülekubermangulised andmed 1776.—1771. aastani ja et nende alusel võib ta Eestimaa keskmiseks rukkisaagiks arvata 266 174 tündrit ehk 11 090 $\frac{7}{12}$ sälitist.²⁰ Needsamad andmed esitab ka A. W. Hupel.²¹ O. Liiv käsitleb teraviljatoodangu taseme küsimusi üksikasjalikumalt oma doktoridissertatsioonis (TRÜ Teaduslik Raamatukogu, fond 4B-60, 308). Seal arvab ta, et A. W. Hupeli andmed Eestimaa rukkisaagi kohta on liiga kõrged. Fr. Albaumi andmeid peab ta aga liiga väikesteks, kusjuures ta käsitleb neid kui teravilja üldsaaki. Siin on tegemist O. Liivi ilmse veaga, sest Fr. Albaumi ei räägi mitte teravilja üldsaagist, vaid rukkisaagist, ning mingisugust vasturääkivust Fr. Albaumi ja A. W. Hupeli andmete vahel ei ole. Fr. Albaumi ise kahtleb nendes andmetes, pidades neid ebatäpseteks ja just liiga väikesteks. Nimelt esitasid mõisnikud andmed saakide kohta oktoobrikuus, s.t. ajal, millal kogu vili ei olnud veel pektud ja ülevaade tegelikust saagist puudus. Oma väite kinnituseks toob Fr. Albaumi võrdluseks odrasaagi, mis oli 11 901 $\frac{1}{3}$ sälitist. Teades, et kaerakülv ja -saak ulatusid tavaliselt $\frac{1}{3}$ — $\frac{1}{2}$ -ni odrakülvist ja -saagist, võib arvata, et teise välja saak kokku oli 15 900—17 900 sälitist ehk 381 600—429 600 tündrit. Siit nähtub, et ilmselt on mõisnikud rukkisaaki näidanud liiga väiksena, põhjendades seda tavaliselt mitmesuguste rukki kahjustustega (rukkiuss jne.).

Meie arvates on need Fr. Albaumi kahtlused täiesti paikapidavad. Nagu teame, esitasid andmeid külvide ja saakide kohta mõisnikud ise, ilma et keegi oleks tegelikke külve kohapeal kontrollinud. Arvestades tolleaegseid meeolusi, kus kardeti, et keskvoim paneb kehtima uue maksustussüsteemi, mis võtab aluseks just rukkikülvi suuruse, esitasid mõisnikud selles osas kindlasti vähendatud arvud. Võib arvata, et tegelik rukkisaak sel perioodil oli 340 000—350 000 tündrit.²² Niisuguse paranduse tegemisel on lähtutud veel sellest, et isegi mõnikümmend aastat hiljem oli vahe ülem-kirikueestseisjate poolt esitatud andmete, mille alusel tehti ülekubermangulised kokkuvõtted, ja tegelikku olukorda täpsemalt peegeldavate vakuraamatute ning mõisate arveraamatute vahel 10—20%. Võib arvata, et andmete esitamise algperioodil, 60-ndatel aastatel, oli viga mitte väiksem, vaid suurem. Ka tolle-

²⁰ [Fr. Albaumi] Ueber die freye Ein- und Ausfuhr des Getraides in Betracht Estlands, Riga 1772, lk. 19.

²¹ A. W. Hupel, Topographische Nachrichten, II Bd., lk. 256, 257.

²² Nendel aastatel oli teiste teraviljade (oder, kaer, nisu) saak keskmiselt 10—20% suurem kui rukkisaak.

aegsest tööjõuliste meeste arvust ja keskmisest külvist mehe kohta lähtudes saame arvud, mis kinnitavad Fr. Albaumi kahtlusi, et mõisnike poolt sel ajal esitatud andmed, eriti rukkisaagi osas, on vähendatud.

Võrreldes eelmise sajandi lõpu andmetega, on Eestimaal teraviljakülv ja -saak 60-ndatel aastatel juba tunduvalt suurem. XVII sajandi viimaste aastakümnete keskmiseks rukkikülviks tuleb arvata 65—67 tuh. tündrit, rukkisaagiks 230—270 tuh. tündrit ja teravilja kogusaagiks 530—550 tuh. tündrit.²³

Lähtudes keskmisest aastasest kasvutempost XVIII sajandi esimesel poolel, võib rootsiaegse teraviljasaakide ja -külvide taseme saavutamise ajaks pidada 50-ndate aastate algust ja keskpaika.²⁴

Teraviljakasvatuse laienemine toimus kiiresti ka järgnevatel aastakümnetel.²⁵ Alates 80-ndatest aastatest on meil kasutada ülekubermangulised teraviljakülvide ja -saakide kokkuvõtted.

Neidsamu, tabelis 6 toodud külvide ja saakide andmeid on käsitletud mitmed autorid, nagu J. Petri, A. W. Hupel, W. Friebe, A. Gernet jt. Erilisi lahkuminekuid seejuures ei esine. Küll aga on peaaegu kõik autorid seisukohal, et need andmed on tegelikult väiksemad. W. Friebe peab neid isegi üle kahe korra väiksemaks.²⁶ Lähtudes seejuures aga vaid umbkaudsetest külvipindadest, jääb W. Friebe argumentatsioon nõrgaks ja tema arvamusega ühineda ei saa. Ei ole kahtlust, et tegelikud külvid ja saagid olid suuremad, kui näitavad ametlikud kokkuvõtted.²⁷ J. Chr. Petri hindab

²³ Üksikasjalikumalt on autor toleaeagset külvide ja saakide küsimust käsitlenud artiklis «Mõisa ja talu põllumajanduse arengu tasemest ja tendentsist Eestimaal XVIII sajandil». Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised nr. 87, Tartu 1960, lk. 224 jj.

J. Konks hindab mõisate ja talude rukkikülvi XVII sajandi lõpus 74 547 tündrile ja teravilja kogusaaki 566 557,2 tündrile. Vt. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised nr. 96, Tartu 1960, lk. 44.

O. Liiv arvestab iga-aastast viljasaaki Eestimaal XVII sajandi lõpus 360—480 tuh. tündrile, toob samas arvu 30 tuh. sälitist, mis on ilmne viga, sest sälitis oli 24 tündrit. Kahjuks ei näita O. Liiv lähemalt, kuidas ta need arvud on saanud. Vt. O. Liiv, Die wirtschaftliche Lage, lk. 167. Sellise vastuolulise sõnastuse on omaks võtnud ka «Eesti majandusajalugu», lk. 218.

²⁴ XVIII sajandi esimesel poolel on juurdekasvu tempo enam kui 110 revisjonidramaad aastas. Arvestades tagasihoidlikult rukkikülvina tööjõulise mehe kohta 2 tündrit, annab see külvil aastase juurdekasvu $[(5 \times 2) \times 110]$ rohkem kui 1100 tündrit (ei tulnud ju arvesse rootsiaegse adramaade arvu saavutanud mõisate areng). Vt. ka J. B. Fischer, Liefändisches Landwirtschaftsbuch auf die Erdgegend von Lief-, Est- und Curland, Zum Druck befördert und mit einer Vorrede begleitet von Johann Gottfried Arndt, Halle im Magdeburgischen 1753 (Eessõna); A. W. Hupel, Anzeige einiger auffallend verschiedenen Kaufpreise in Lief- und Ehtland seit den letzten 40 Jahren. Neue Nordische Miscellaneen, Riga 1797, lk. 182.

²⁵ A. W. Hupel, Anzeige, lk. 200.

²⁶ W. Ch. Friebe, Physisch-ökonomisch' und statistische Bemerkungen von Lief- und Ehtland, Riga 1794, lk. 294—296.

²⁷ A. W. Hupel, Die gegenwärtige Verfassung der Rīgischen und Revelschen Statthalterschaft, Riga 1789, lk. 590.

Teraviljakülvid ja -saagid Eestimaal aastate viisi²⁸
(tündrites)

Aasta	Kogu teravilja		Keskmine		
	külv	saak	külv	saak	
1782	207 400	1 284 700	217 017	1 111 900	
83	215 500	1 401 700			
84					
85	224 800	1 069 000			
86	205 300	980 700			
87	227 100	1 107 500			
88	222 000	827 800			
89	220 571	882 970			
1790	250 700	1 376 600	255 288	1 396 700	
91	254 900	1 278 800			
92	245 300	1 316 900			
93	261 500	1 267 000			
94					
95	269 600	1 579 900			
96	255 400	1 484 900			
97	249 300	1 472 900			
98	322 500	2 146 100	281 975	1 522 112	
99	276 500	1 454 000			
1800	271 900	1 454 500			
01	271 800	1 320 000	281 975		
02	262 500	1 390 500			
03	283 800	1 445 100			
04	284 100	1 430 200			
05	282 600	1 536 500			
06	287 800	1 365 000			

tegelikke saake ligikaudu 20—30% võrra suuremaks.²⁹ Näib, et viga kõigub vähemalt 10—20% piirides. Nimelt on sajandi lõpust säilinud mõnede ülem-kirikueestseisjate ettekanded kihelkonna rukkikülvi suuruse kohta, s. t. need andmed, mille alusel tehti ülekubermangulised kokkuvõtted. Kui võrrelda neid samast perioodist pärinevate vakuraamatute ja mõisate arveraamatutega, siis näeme, et ülem-kirikueestseisjate andmed on 10—20% võrra väiksemad.³⁰ Seda tuleb arvestada arengu tulemuste, s. o. põllumajandusliku toodangu t a s e m e määramisel. Et aga oletatav viga on

²⁸ ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 13 A; «Revalsche Wöchentliche Nachrichten» vastavad aastakäigud. Tabelis on arvud ümardatud sadadeks.

²⁹ J. Ch. Petri, Ehistland und die Ehsten, I Theil, lk. 65; II Theil, Gotha 1802, lk. 195.

³⁰ Vt. näit. Rapla khk., ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 13A. Sama kinnitavad ka Harju- ja Järvamaa mõisate topograafilised teated 1797. aastast, ENSV RAKA, f. 30, nim. 1, s.-ü. 1141, lk. 2—58, 178 jj.

kogu aeg ning kõikjal ühesuunaline ja arvatavasti ka enam-vähem ühesuurne, siis peaksid tabelis toodud arvud nende aastate arengukäiku õigesti peegeldama.

Näeme, et XVIII sajandi jooksul on aset leidnud teraviljakasvatuse suur tõus Eestimaal. Teraviljakülvid on peaaegu kahekordistunud (kasv vähemalt 70—80%) ja saagid ligikaudu kolm korda suuremad kui eelmise sajandi lõpus. On toimunud põllumajanduse ulatuslik ekstensiivne laienemine ja ka intensiivistumine.

Uue põllumaa ulatuslikust juurdetegemisest XVIII sajandil räägib korduvalt kammerkontor oma aruannetes ja seda mainivad ka tolleaegsed kirjanduslikud allikad.³¹ Andes sajandivahetusel ülevaate põllumajanduse olukorrast, märgib Eestimaa kroonupalat põllupinna ulatuslikku laiendamist ja seoses loomakasvatuse arenemisega üldist «põllumajanduse õitsengut» kubermangus võrreldes endiste aegadega.³² Ei saa seepärast nõustuda nende autoritega, kes kõnelevad Eestimaa põllumajanduse paigaltammumisest ja isegi stagnatsioonist XVIII sajandil.³³ Mitte paigaltammumine ega stagnatsioon ei iseloomusta Eestimaa põllumajandust sellel sajandil, vaid suur ja kiire teraviljatoodangu kasv. Seisak toodangus tuleb esile vaid sajandi lõpus ning on siis pärisorjuslikus tootmises tekkinud kriisi üheks tunnuseks.

Teraviljakasvatuse arengutempo jälgimiseks sajandi lõpus on välja arvatud keskmised külvid ja saagid kaheksa-aastakute viisi 1782. aastast alates, s. o. ajast, mille kohta meil on kasutada ülekubermangulised andmed. Ilmneb, et teraviljakülvide ja -saakide juurdekasvutempo oli suur kuni 90-ndate aastate keskpaigani. Võrreldes omavahel aastaid 1782—1789 ja 1790—1797, saame keskmise külvi kasvu 17,6% ja keskmise saagi kasvu 25,6%.³⁴ Sajandivahetusel juurdekasvutempo aeglustus tunduvalt, ulatudes nüüd külvi osas 8,4—10,5%-ni ja saagi osas 2—9%-ni.³⁵ Kui keskmine külv veel kasvab, siis on keskmine saak jäänud peaaegu samale tasemele (välja jättes 1798. a. erakordselt kõrge saagi). Talupoegi sunniti mõisas ikka rohkem ja rohkem külvama, kuid neid külve ei suudetud kõikjal enam korralikult harida ja väetada ning tulemuseks oli seisak, kõikumised ja tagasilöögid saakides, mis on iseloomulikud feodaal-pärisorjusliku mõisamajanduse kriisile.

³¹ A. W. Hupel, Topographische Nachrichten, I Bd., lk. 56; [Fr. Albaum] Ueber die freye Ein- und Ausfuhr, lk. 82.

³² ENSV RAKA, f. 178, nim. 1, s. ü. 4220, lk. 41.

³³ A. Hueck, E. Seraphim, A. Transehe-Roseneck, H. Sepp.

³⁴ Osalt põhjustab sellist suurt saakide kasvu asjaolu, et eelmisesse kaheksa-aastakusse langeb kolm madala saagikuse aastat.

³⁵ Kaks arvu on antud seepärast, et 1798. a. külvid ja saagid, mis olid erakordselt suured, mõjutavad oluliselt kaheksa-aastaku keskmisi. Juhul, kui arvata 1798. a. andmed kaheksa-aastaku (1798—1805) sisse, saame arvud 110,5% ja 109,0%, kui aga jätta 1798. a. välja (s. o. võtta aastad 1799—1806), saame 108,4% ja 102,0%.

Võrreldes teiste Balti mere kallastel lõuna pool asuvate territooriumidega, kaasa arvatud Valgevene ja Poola ala, näib, et Põhjasõja-eelne tase teraviljakasvatuses taastus Eestimaal natuke varem kui sealsetel aladel.³⁶ Mis puutub järgnevasse arengu aeglustumisse ja tõsiste majanduslike raskuste tekkimisse, siis ilmneb esimene selline tagasilöök ka Eestimaal 80-ndate aastate keskel, nii nagu see oli paljudes kohtades.³⁷ 1785.—1786. aastal on Eestimaal nälg³⁸ ja aastakümne teisel poolel kolm suhteliselt madala saagikusega aastat. Kuid alates 1790. aastast on saagid jällegi kõrged. Uus kasvutempo langus, nagu nägime, tuleb esile sajandivahetusel ja on siis seotud kriisinähtustega.

Isegi selline pärisorjusesse väga kriitiliselt suhtuv autor nagu J. Ch. Petri märgib korduvalt, et vaatamata pärisorjusliku tootmise kõigile puudustele on nälga Eestimaal väga harva. Ka kogu Euroopat 1771.—1773. a. tabanud nälja ja viljahindade tõusu ajal ei olnud häda Eestimaal ja Liivimaal nii suur kui Saksamaal ja teistel maadel.³⁹ Petrit kui progressiivselt meelestatud kaasaegset, kes oli elanud nii Saksamaal kui ka Baltikumis ja kõike oma silmaga näinud, tuleb uskuda. Väga õigesti rõhutab Petri, et teraviljatoodang Eestimaal on suur, seda jätkuks toiduks kõigile, kui mõisnikud suuri viljakoguseid viinaks ei põletaks ja välja ei veaks.⁴⁰

Niisiis räägivad kõik andmed teraviljakasvatuse suurest tõusust Eestimaal XVIII sajandil, võrreldes eelmise sajandiga, millal näljahädad tabasid meie maad korduvalt ja sajandi lõpus isegi väga hävitavalt.

3. KULVITIHDUS JA SAAGIKUS

Kogu vaadeldaval perioodil oli mõisates ja taludes valdavaks kolmeväljasüsteem, põhilisteks põllukultuurideks rukis, oder ja kaer. Alles XVIII sajandi teisel poolel hakkas ka teiste kultuuride osa mõnevõrra kasvama, ilma aga et see oleks veel kaasa toonud kolmeväljasüsteemi kõrvalejätmist.⁴¹

³⁶ Е. П. Шлосберг, К вопросу об изменении феодальной ренты в Белоруссии XVII—XVIII вв. (по данным инвентарей феодальных владений). Ежегодник по аграрной истории восточной Европы, 1958 г., Таллин 1959, lk. 123; И. А. Воронков, Инвентари имений, lk. 135.

³⁷ Г. Н. Бибииков, Расслоение, lk. 101.

³⁸ J. Ch. Petri, Ehstland und die Ehsten, I Theil, lk. 64.

³⁹ Samas, lk. 67, 198.

⁴⁰ Samas, lk. 312.

⁴¹ J. Herman, Liefpländischer Landmann, Riga MDCLXII; Th. Hippius, Wünsche und Vorschläge in Absicht auf die Abschaffung der Brache und Einführung der Wechselwirtschaft mit besonderer Rücksicht auf die Öconomien Ehst-, Lief- und Kurlands, II Theil, Reval 1798; J. Johnson, Grundsätze der Veranschlagung landwirtschaftlicher Grundstücke, Mitau 1839; W. Chr. Friebe, Grundsätze zu einer theoretischen und praktischen Verbesse-

Külvitiheduse kohta on rikkalikult säilinud mitmesuguseid andmeid XVII sajandi viimastest aastakümnetest. Suhteliselt halvemas olukorras on selles suhtes XVIII sajandi esimene pool. Et aga külvitihedus ei ole kergesti ega kiiresti kõikuv suurus, siis võib XVII sajandi viimaste aastakümnete materjalide põhjal teha järeldusi ka XVIII sajandi esimese poole kohta.

Üldtuntud on asjaolu, et vanades mõõdusüsteemides pinna-mõõdud ja vilja mahu-mõõdud olid tavaliselt omavahel kooskõlas-tatud.⁴² Ka Eestimaal XVII ja XVIII sajandil kehtinud mõõdu-süsteemis esines tünder kui viljamõõt ja tündrimaa kui pinna-mõõt. Midagi ei ole kergem kui eeldada, et tündrimaale külvati üks tünder vilja. Kuid kas see oli nii? Selleks peame kõigepealt tutvuma nende mõõtude suurusega ja selgitama, kas see vaadel-daval perioodil ei muutunud.

Eestimaal kehtinud mõõtude uurimisele on pühendatud terve rida sellekohaseid käsitusi.⁴³ Kuigi neis ei ole saavutatud koos-kõla täpsustes, on põhilised suurused ja suhted välja selgitatud. Tallinna tünder kui mahu-mõõt oli kogu vaadeldaval peri-oodil oluliselt muutumatu suurus, kõikudes sajandi jooksul mit-mesugustes allikates 126—132,8 liitri piirides.⁴⁴ XVIII sajandil kehtis valdavalt suhe, et 24 tündrit (sälitis) on võrdne $14\frac{2}{5}$ set-vertiga ehk üks tünder $\frac{3}{5}$ setvertiga ja setvert $1\frac{2}{3}$ tündriga.⁴⁵

XVII sajandi lõpus olid tallinna tündri kõrval mõisates kasu-tusel veel Viru-, Järva- ja Läänemaa mõõdud. Vakuraamatutest

rung der Landwirtschaft in Lief- und Ehstländische Gutsherren, wie auch für deren Disponenten, I Theil, Riga 1796.

⁴² С. Г. Струмилин, О мерах феодальной России. — Вопросы исто-рии народного хозяйства СССР, Москва 1957, lk. 11.

⁴³ G. Paucker, Authentische Bestimmungen inländischer Maaß und Gewichte. — Neues Museum der teutschen Provinzen Rußlands, I Bd., 2. H., Dorpat 1825, lk. I—XLIV; A. Löwis, Tabellarische Übersicht der Maße und Gewichte verschiedener Länder nebst einer Vergleichung derselben mit den früheren Maßen und Gewichten: dem rigischen Stof, dem rigischen Lof, der revisorischen Lofstelle und dem rigischen Pfunde, Dorpat 1859; B. M. Smeil, Ueber das Verhältniß der in Lief- und Ehstland üblichen Landmesser-Elle gegen das russisch englische Maas. — Oekonomisches Repertorium für Lief- und Ehstland, 7. Bd., 1. St., Riga 1811; J. D. Intelmänn, Arithmetischer Weg- weiser oder nach Ehst- und Liefländischer Handlung gründlich eingerichtetes erstes Revalsches Rechenbuch, Halle 1736; [H. J. Jannau], Geschichte der Sklaverey und Charakter der Bauern in Lief- und Ehstland. Ein Beytrag zur Verbesserung der Leibeigenschaft. Nebst der genauesten Berechnung eines Liefländischen Haakens, 1786; J. B. Fischer, Liefländisches Landwirtschafts- buch; J. Johnson, Grundsätze; C. Schirren, Verzeichniss livländischer Geschichts-Quellen in schwedischen Archiven und Bibliotheken, 1. H., Dorpat 1861, lk. 202 jj.; A. Fr. Hueck, Darstellung, lk. XVII jj.; G. Ch. Bohn, Wohlerfahrener Kaufmann, II Theil, Hamburg 1750.

⁴⁴ ENSV RAKA, f. 3, nim. A1, s.-ü. 940, lk. 856—864; f. 178, nim. 1, s.-ü. 4404, lk. 1.

⁴⁵ Siin on tünder võetud 127 liitrit ja setvert 209,9 liitrit. Tündris oli 3 vakka, vakas 3 külimittu.

ilmneb, et need mõõdud ei olnud maakonna piirides mitte päris ühesuurused, pealegi täideti neid kord triiki või pooltriiki, kord kuhjaga jne. Nii näiteks olid Järvamaal ühes mõisas kasutusel kohalikud vakad, mille 4 vakka = 5 tallinna vakaga. Teises mõisas oli vaka suuruseks 5 tallinna külimittu. Kord võrds 20 tündrit 24 tallinna tündriga, teisel aga 22 triiki tündrit 24 tallinna tündriga jne.⁴⁶ Läänemaal oli 9 lääne vakka = 4 tallinna tündriga või kaks lääne kuhjaga vakka = 1 tallinna tündriga, 5 lääne triiki vakka = 6 tallinna vakaga jne. Virumaa 4 tündrit = 5 tallinna tündriga, 6 külimittu = 7 tallinna külimituga jne. Nagu sellest nähtub, olid samanimelised mõõdud teistes maakondades tavaliselt natuke suuremad kui Harjumaal. Teiste maakondade mõõtude osa langes XVIII sajandil aga miinimumini ja valdavaks kujunes tallinna mõõdustik, kus 1 sälitis = 24 tündrit, tünder = 3 vakka, vakk = 3 külimittu ja külimit = 12 toopi.⁴⁷

Samal ajal kui tallinna tünder jäi pikema aja jooksul peaaegu muutumatuks, tegi tündrimaa läbi olulisi muutusi ja praktikas olid kasutuses mitmesugused tündrimaad.

Vana, siin maal traditsiooniliseks kujunenud tündrimaa suurst muudeti XVII sajandi lõpus Rootsi võimu poolt. Seoses abimõisate (Hoflage) mõõtmisega andis Rootsi kuningas 10. märtsil 1690. aastal käsu, et nüüdsest peale tuleb tündrimaaks arvata 14 000 ruutküünart. Samas dokumendis märgitakse, et tegelikkuses kulub tündri külviks rohkem maad.⁴⁸ Selle käsu kohaselt rootsi maamõõtjad ka tegutsesid ja mõisad, mis Eestimaal sajandi viimasel aastakümnel kaardistati, on mõõdetud selle vähendatud tündrimaa suurusega.

Kui palju maad kasutati aga tündri rukki külviks tegelikult? Tündrimaa suuruse ümber toimunud vaidlustest näib, et see ulatus 18 000 ruutküünrale.⁴⁹ Ametlikes arvestustes võeti XVII sajandi lõpus aluseks, et sellele uuele, nn. geomeetrilisele tündrimaale (14 000 ruutküünart), mida nimetati ka maamõõtja tündrimaaks, külvatakse $\frac{5}{6}$ tündrit rukist (ühe tündri külviks kulub $1\frac{1}{5}$ maamõõtja tündrimaad).⁵⁰

Maamõõtjad tegid külvitiheduse kohta mõisates ka kontrolli-

⁴⁶ ENSV RAKA, f. 1, nim. 1, s.-ü. 942.

⁴⁷ tünder = 108 toopi = 127 liitrit.

⁴⁸ ENSV RAKA, paberürikud, nr. 6621; [H. J. Jannau] Geschichte der Sklaverey, lk. 239; R. J. L. Samson Himmelstiern, Historischer Versuch über die Aufhebung der Leibeigenschaft in den Ostseeprovinzen, in besonderer Beziehung auf das Herzogthum Livland. — Beilage zum Inland, 1838, lk. 35 jj.; A. Transehe-Roseneck, Gutsherr und Bauer, lk. 64.

⁴⁹ G. J. Buddenbrok, Sammlung der Gesetze, lk. 1259 jm.; J. Eckardt, Livland im achtzehnten Jahrhundert, I Bd., Leipzig 1876, lk. 96; H. Hagemeister, Materialien zu einer Geschichte der Landgüter Livlands, I Theil, Riga 1836, lk. 15—16.

⁵⁰ [H. J. Jannau] Geschichte der Sklaverey, lk. 274, 308—309; R. J. L. Samson Himmelstiern, Historischer Versuch, lk. 35.

mõõtmisi. Neist ilmneb, et kohati kasutati tündri külviks isegi rohkem kui 18 000 ruutküünart maad. Nii näiteks Kūti mõisas Virumaal kasutati 1696. aasta sügisel tündri rukki külviks mõisaja talupõldudel 19 000 ruutküünart.⁵¹

Võrreldes omavahel 1690-ndatel aastatel koostatud mõisakaartidel antud tündrimaade (á 14 000 ruutküünart) arve samast perioodist pärinevates vakuraamatutes toodud külviandmetega (tündrites), tuleb konstateerida, et keskmiselt külvati siis 0,5—0,7 tündrit rukist tündrimaale.⁵²

Külv mõisapõldudel on tavaliselt mõnevõrra tihedam kui talupõldudel, ulatudes 0,8—0,9 tündrini tündrimaale, mis oli tingitud sellest, et mõisapõldude kasutamine toimus kompaktset, küla põllumaid kasutati aga ribade viisi. Sageli oli taludele kuuluv põllumassiiv jaotatud mitmekümneks mõne meetri laiuseks ja mõnekümne meetri pikkuseks ribaks, milliseid igal talul oli 2—3, vahel isegi 10—12 ja rohkem. Loomulikult kulus sellise maakasutamise juures väga palju põllupinnast kasutult ribakestevahelisteks põlupeenardeks. Mõisate kaartidel määrasid maamõõtjad aga talupõldude suuruse põllumassiivide viisi, arvestades peenarde arvel maha vaid 10—15%. Tegelik talude põllumaa kaotsimine ribadevaheliste peenarde arvel oli aga tunduvalt suurem ja seega siis ka külv tündrimaa kohta väiksem kui mõisas. Külvitihedus sõltus kohati veel põllupinna kvaliteedist.⁵³

Püüame nüüd kindlaks teha, kui suur oli see geomeetriline tündrimaa, millele külvati 0,5—0,9 tündrit. Maamõõtjatel kasutusel olnud küünar ei olnud päris kindel suurus. On andmeid, et rootsi küünra pikkus Eestimaal kõikus 263,23—272,4 pariisi liinini.⁵⁴ Arvatakse, et valdavalt viidi maamõõtmised läbi küünra alusel, mille pikkus oli 270,23 pariisi liini.⁵⁵ Seega oli kasutusel olev küünar 610,65 mm pikk ehk peaaegu täpselt 24 vene tolli (= 609,6 mm) või 2 jalga.⁵⁶ Maamõõtja tündrimaa, s. o. 14 000 ruutküünart on võrdne 0,52192 hektariga.

On ilmne, et sellisele tündrimaale külv üks tünder (tolla

⁵¹ ENSV RAKA, f. 1, nim. 1, s.-ü. 945.

⁵² ENSV RAKA, f. 1, s.-ü. C (kaardid), I, II, III köide ja kaardikirjedused; f. 1, s.-ü. 940—942 ja fotokoopiate kogu nr. 129, vt. Raasiku, Kostivere, Jägala, Keila, Joa, Ohtu, Kiiu, Kõnnu jt mõisaid.

⁵³ J. B. Fischer, Liefländisches Landwirtschaftsbuch, lk. 56; [H. J. Jan-naul] Geschichte der Sklaverey, lk. 239; J. Herman, Liefländischer Landmann, lk. 55.

⁵⁴ A. Löwis, Tabellarische Übersicht, lk. 10; D. Fr. G. Bunge, Das liv- und esthländische Privatrecht, I Theil, lk. 132 jj.

⁵⁵ Pariisi liin = 2,2558 mm. G. Paucker, Authentische Bestimmungen, lk. XXXII.

⁵⁶ J. D. Intelmann, Arithmetischer Wegweiser, lk. 22; B. Smeil, Ueber das Verhältniß, lk. 81 jj. Kui võrrelda kindlaid vahemaid XVII sajandi lõpust ja XIX sajandi algusest pärinevatel mõisakaartidel (ühed on koostatud küünramõõdus, teised süllamõõdus), siis leiame samuti, et maamõõtja küünar = 1,9—2 jalga.

127—133 liitrit) oleks olnud liiga tihe. Sel ajal loetakse keskmiseks külvihiheduseks setvert tiinule, s. o. 209,9 liitrit 1,09 hektarile.⁵⁷ Sellisele külvihihedusele vastab Eestimaa mõõtudes 1 tün-der külvi 17 000—18 000 ruutküünra kohta ehk 0,7—0,8 tündrit tündrimaale. Talupõldudel, kus palju pinda läks peenarde alla, oli tegelik viljakulu tündrimaa kohta loomulikult väiksem.

Olgu märgitud, et ka vanad kohalikud pinnamõõdud ja külv nendele kinnitavad eelöeldut. Eestimaal loeti vaka⁵⁸ külviks vajalikuks 9×18 stange suurune pindala (stange = 6 küünart), seega siis vaka külviks 5832 ruutküünart ja tündri külviks 17 496 ruutküünart.

On ilmne, et XVII sajandi viimasel aastakümnel rakendatud maamõõtja tündrimaale (14 000 ruutküünart) külvati tunduvalt vähem kui üks tün-der rukist.⁵⁹ Selline vastuolu nimetuse tündrimaa ja tegelikult tündri külviks vajaliku pinna vahel on tingitud sellest, et 14 000 ruutküünra suurune tündrimaa ei olnud kohapeal traditsiooniline. Ta oli XVII sajandi lõpus Rootsi riigivõimu poolt sihilikult määratud kohapealsest väiksem, selleks et abimõisates ja mujal saada rohkem adramaid ning seega ka suuremaid riigimakse.

XVIII sajandi esimesest poolest pärinevad andmed näitavad, et külvihiheduses mingeid suuremaid muutusi ei toimunud. Endist viisi kulus tündri külviks valdavalt rohkem kui maamõõtja tündrimaa. Sajandi teisel poolel kinnitavad seda ka tolleaegsed ametimehed, kes nende küsimustega tegelesid,⁶⁰ ja balti-saksa ajalookirjutajad.⁶¹

Et külvihihedus oli ka nüüd sõltuvalt maa kvaliteedist mõnevõrra kõikumine,⁶² siis oli igas mõisas ja talus oma kohapealne traditsioon.

Lähtudes tegelikest külvandmetest, määrati XVIII—XIX sajandi vahetusel kindlaks, et nn. regulatiivi või revisjoni tündrimaa on 1377²⁴/₂₉ ruutsülda. Senisele 14 000-ruutküünralisele tündrimaale vastas 1142,85 ruutsülda.⁶³ Rüütelkond taotles ägedalt väiksema tündrimaa kehtimapanekut, väites, et tündrimaa on XVII sajandi lõpust alates alati väiksem olnud.

⁵⁷ С. Г. Струмилин, О мерах феодальной России, lk. 10.

⁵⁸ Mõnedes allikates on ekslikult toodud vaka asemel tün-der. Vt. C. Schirren, Verzeichniss, lk. 202.

⁵⁹ O. Liiv, keda kodanlikus Eestis loeti üheks suuremaks XVII sajandi olukordade tundjaks, ei pööra sellele küsimusele erilist tähelepanu, samastades tündrimaa tündri külviga, ja tuleb seetõttu külvisuuruste küsimuses vääradel järeldustele. Vt. Die Wirtschaftliche Lage, lk. 112 jj.

⁶⁰ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 463, lk. 211 jj.

⁶¹ A. W. Hupel, Topographische Nachrichten, II Bd., lk. 201; A. Ger- net, Geschichte und System, lk. 133; W. Chr. Friebe, Physisch-ökono- misch' und statistische Bemerkungen, lk. 134.

⁶² J. Johnson, Grundsätze, lk. 65.

⁶³ S. o. siis, kui küünar = 2 jalga. Käibel oli ka veel teistsuguseid tündrimaa suurusi.

Jah, maamõõtja tündrimaa oli küll väiksem kui uus, regulatiivi tündrimaa, kuid sellele ei külvatud kunagi täit tündrit vilja. Nüüd, kus küsimuses oli külvi ja pinna kooskõlla viimine, vastas regulatiivi tündrimaa palju paremini elu tegelikkusele kui senine rootsiaegne maamõõtja tündrimaa. Rüütelkonna taotlus oli suunatud sellele, et võimalikult väikese tündrimaa abil eeloleval reguleerimisel talupoegade maid kas kärpida või tündrimaades võimalikult suurtena näidata.

Uus, regulatiivi tündrimaa oli tündri rukki külviks kasutatava pinna «keskmise», millest tegelikkuses esines kõikumisi mõlemale poolele. See selgub, kui võrdleme XIX sajandi algusest pärinevaid mõisakaarte, kus on antud põllupinnad, ja vakuraamatuid, kus on antud külvid.⁶⁴ Ilmneb, et mõisapõldudel ja ka talupõldudel kasutati parematel maadel regulatiivi tündrimaa külviks 1—1,1 tündrit rukist. Halvematel maadel, eriti aga paljude põllupeenardega talupõldudel, kulus regulatiivi tündrimaa külviks tavaliselt vähem kui üks tünder rukist. Odra- ja kaerakülv oli mõnevõrra suurem (mahumõõdus) kui rukki- ja nisukülv. Niisiis viidi regulatiivi tündrimaaga samanimeline pinnamõõt — tündrimaa — jällegi enam-vähem kooskõlla tündri külviga, ja selline külvitihedus vastab ka külvi suhtele setvert tiinule.

Eeltoodu laseb väita, et külvitihedus Eestimaal XVIII sajandi jooksul oluliselt ei muutunud. See on kooskõlas üldise nähtusega, et külvinormid teatud territooriumil jäid feodalsismi ajal isegi sajandite jooksul ühesugusteks.⁶⁵ Ka naaberladega võrreldes ei erinenud külvitihedus Eestimaal sealsetest kuigivõrd.⁶⁶

Külvinormide endiseks jäämisel tähendab külvide kahekordistumine Eestimaal XVIII sajandi jooksul seda, et oli haritud üles niisama palju uut põllumaad, kui seda oli olnud eelmise sajandi viimasel aastakümnel. Majanduslikult oli see suur samm edasi, mis saavutati pärisorjast talupoja ekspluateerimise süvendamise arvel. Selline kasv oli võimalik vaid looduslikes tingimustes, kus põlluks kõlblikke maid oli küllaldaselt. Ka XVIII sajandi lõpuks ei olnud olukord selles osas muutunud. Nagu väidavad tolleaegsed autorid G. Merkel ja J. Ch. Petri, oli arengu reserve veel palju

⁶⁴ ENSV RAKA, f. 2072, kaardikogu, Tapa mõisa (Ambla khk. Järvamaal) kaartide atlas aastaist 1804—1805 ja vakuraamat 1803. a.; f. 864, nim. 1, s.-ü. 27, lk. 123 jj.; Triigi (Väike-Maarja khk. Virumaal) mõisa kaart 1796. a., f. 1687, nim. 1, s.-ü. 1 ja vakuraamat 1803. a., f. 864, nim. 1, s.-ü. 270, lk. 4 jj.; Karkuse (Ambla khk. Järvamaal) mõisa atlas aastaist 1803—1806. f. 2072 ja vakuraamat 1803. a., f. 864, nim. 1, s.-ü. 26, lk. 5 jj.

⁶⁵ С. Г. Струмилин, Очерки, lk. 137.

⁶⁶ Д. Л. Похилевич, Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI—XVIII вв., Львов 1957; Е. П. Шлоссберг, К вопросу об изменении феодальной ренты, lk. 105 jj.

Külvinormide stabiilsus ja pinnaühiku — tündrimaa — suuruse muutumine kinnitavad veel kord, et olukordade võrdlemisel on õigem aluseks võtta külve (mahu- või kaalumõõdudes) kui külvipinda (pinnamõõdudes).

ja maapuudust mõisates ei esinenud.⁶⁷ Lähtudes kubermangu üldisest külvisuurusest ja keskmisest külvitihedusest, võib arvata, et sellel ajal oli põllu all umbes 11—12% kogu pinnast. Ligilähedalt samasugustele järeldustele on tulnud ka K. V. Sivkov.⁶⁸ Viiskümme aastat hiljem moodustas põllumaa 14,7% üldpinnast (heinamaad 20,4%, karjamaad 13,3%, metsad 24,9%, sood, järved ja muu pind 26,7%).⁶⁹ Võrreldes kesk-tööstusrajooni, eriti aga kesk-põllumajanduslikku rajooni kuuluvate kubermangudega, oli Eestimaal põllumaa protsent üldpinnast väga väike.⁷⁰ Vaatamata põlupinna suurele kasvule XVIII sajandi lõpuks, olid põldude alla võetud vaid selleks kõige sobivamad maad.

S a a g i k u s. Stabiilsete külvinormide juures tõusis teraviljade keskmine saagikus Eestimaal XVIII sajandi jooksul märgatavalt.

XVII sajandi lõpust pärinevatest andmetest nähtub, et Harjumaal Keila kihelkonnas asuvas Jõgise mõisas külvati mõisapõldudele 1685. aastal 30 tündrit rukist ja saadi sellest järgmisel aastal 116 tündrit.⁷¹ Samal aastal külvati 22 tündrit otra ja saadi 110 tündrit. 1686. aastal külvati 24 tündrit otra ja saak oli 116 tündrit. Kaera külv ei ületanud 7—8 tündrit, nisu külvati vaid

Tabel 7⁷²

Teraviljade keskmine saagikus maakonniti 1680-ndatel aastatel
(mitmekordne seeme)

Maakond	Rukis	Oder	Kaer
Harjumaa	3,5	3,5	3,2
Virumaa	3,6	3,6	3,2
Järvamaa	4,3	4,0	3,6
Läänemaa	4,6	4,6	3,5

⁶⁷ G. Merkel, Die Letten vorzüglich in Liefland am Ende des philosophischen Jahrhunderts, Leipzig 1800, lk. 315; J. Ch. Petri, Ehstland und die Ehsten, I Theil, lk. 320. *

⁶⁸ Симпозиум по аграрной истории восточной Европы. «Вопросы истории» 1959, № 4, lk. 214—221. Vt. K. V. Sivkovi ettekanne.

⁶⁹ R. Uexküll, Verzeichniß der Rittergüter, lk. 67.

⁷⁰ Симпозиум по аграрной истории Восточной Европы. «Вопросы истории» 1959, № 4, lk. 214—221. Vt. K. V. Sivkovi ettekanne.

Kesk-põllumajanduse piirkonnas oli põlde 67,5% üldpinnast.

⁷¹ Tündri suurus oli seal 132,8 liitrit.

⁷² ENSV RAKA, f. 1, nim. 1, s.-ü. 940, 941, 942, fotokoopiate kogu nr. 129; A. Soom, Der Herrenhof, lk. 76.

O. Liivi andmetel oli odra ja kaera saak domeenides natuke suurem, kuides odral 4—5 ja kaeral 4—6 seemneni, vt. Die Wirtschaftliche Lage, lk. 167.

üks tünder, herneist 1 tünder, millest loodeti saaki saada 2 tündrit.⁷³

Kuusalu kihelkonnas asuvates Kolga, Kõnnu ja Loo mõisas külvati 1684. aastal kokku 373¹/₃ tündrit rukist ja sellest saadi järgneval aastal 1223 tündrit. Rukki saagikus talupõldudel oli suurem kui mõisapõldudel — neli ja isegi üle nelja seemne.

Odrakülv oli nendes mõisates 257 tündrit ja saak 977 tündrit. Kaera külvati samal aastal 86 tündrit ja saadi 254 tündrit.⁷⁴

Mõnevõrra suurem saagikus kui Harjumaal oli Järva- ja Läänemaal (vt. tabel 7). Järvamaal oli see põhiliselt tingitud parematest põllumaadest, Läänemaal kohati headest maadest, teisel parematest väetamistingimustest.

Selline madal saagikus oli XVII sajandi lõpus põhjustatud peaaesjalikult põldude nõrgast väetamisest, mis omakorda oli tingitud kariloomade vähesusest.⁷⁵ Et tol ajal põldude väetamise tähtsust üldiselt alahinnati, näitab ka niisugune fakt, et siin ilmunud põllumajanduslik käsiraamat propageeris: heale maale ei olevat isegi kaheksa aastat sõnnikut vaja, ikka andvat ta head saaki.⁷⁶ Eestimaa tingimustes see väide tegelikult paika ei pidanud ja peegeldab vaid selleaegse põllumajandusliku kirjanduse asjatundmatust.

Kehtiva kolmeväljasüsteemi juures moodustas rukkikülv mahu-möödus 44—46% üldisest külvist, oder 36—41%, kaer 13—17%, talinisu 0,2—1%, hernes 0,3—0,8%. Maakonniti oli olukord järgmine (%-des):

Tabel 8⁷⁷

Maakond	Rukis	Oder	Kaer	Talinisu	Hernes	Lina
Harjumaa	45,6	38,9	14,5	0,3	0,6	0,3
Virumaa	46,2	35,6	17,0	0,2	0,8	
Järvamaa	45,9	39,3	13,4	0,4	0,6	
Läänemaa	44,2	41,1	12,9	1,0	0,3	

Koos karjakasvatuse kiire arenemisega XVIII sajandi esimesel poolel tõusis märgatavalt ka teraviljade saagikus. Nagu nähtub Sagadi mõisa arveraamatust, külvati 1745. aastal mõisapõldudele 123 tündrit rukist ja saadi sellest 617 tündrit, odrakülv oli 91

⁷³ ENSV RAKA, f. 1, nim. A-1, s.-ü. 940.

⁷⁴ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 426.

⁷⁵ Vt. A. Soom, Der Herrenhof, lk. 82 jj.; ENSV RAKA, f. 1, foto-koopiate kogu, nr. 129, lk. 267 jj.

⁷⁶ J. Herman, Liefpländischer Landman, lk. 80.

⁷⁷ Vt. A. Soom, Der Herrenhof, lk. 62.

tündrit, saak 378 tündrit, kaerakülv 24, saak 130 tündrit.⁷⁸ Sajandi teisel poolel, kui mõisakülvid veelgi kasvasid, jäi saagikus aga enam-vähem samale tasemele. Teraviljade omavaheline suhe muutus odra- ja kaerakülvi, eriti aga -saagi osatähtsuse tõusu suunas.

Teraviljade külv ja saak Sagadi mõisas
(tündrites)

Tabel 9⁷⁹

Aastad	Rukis		Oder		Kaer		Nisu	
	Külv	Saak	Külv	Saak	Külv	Saak	Külv	Saak
1783	147	773	107	796	44	194	12 ² / ₃	16 ¹ / ₂
1784	137 ¹ / ₂	591	107	360	47	84	11 ¹ / ₃	11
1785	122	452	106	512	39	104	12 ² / ₃	9
1786	153	560	147	784	36	113	3	22
1787	143	663	112	884	40	131	4 ¹ / ₃	27 ¹ / ₂
1788	177	829	114	715	38	138	8	51
1789	145	978	161	806	26	64	10	42
1790	159	857	141	764	38	100	3	19
1791	188	619	135	555	33	60	4	19
1792	164	985	156	836	32	81	4	29
1793	157	735	140	774	35	88	4	25 ¹ / ₂
1794	201*	713	149	663	36	79	2	7
1795	195*	945	168	994	33	130	2 ¹ / ₂	15
1796	170	1048	140	735	31	100	2 ² / ₃	22
1797	193	633	143	705	45	136	3	16
1798	117**	652	178	1192	44	177	3	27
1799	157	—	133	—	69	—	—	—
1800	163	751	130	657	49	155	5 ¹ / ₂	13
1801	151	671	169	903	37	76	—	—
1802	160	679	127	707	45	161	—	—
1803	168	774	124	604	57	167	2	18 ¹ / ₂

Sagadi mõisa teraviljade saagikus oli alla keskmise. Samal ajal oli Eestimaal mõisaid, kus saagikus oli tolle aja kohta väga kõrge, näiteks Läänemaal Martna kihelkonnas asuvas Väike-Rõude mõisas (vt. tabel 10). Peale tabelis toodud viljade külvati Väike-Rõude mõisas 1761. aastal veel 6 vakka lina ja saadi sellest 10 vakka linaseemet ning 35¹/₂ leisikat linakiudu.

Saagikuse võrdlemisel hakkab silma, et väga paljudel puhkudel on teraviljade saagikus suurem just väiksema külviga mõisates. Põllupinna tingimustelt ei erine aga need suhteliselt suurema saagikusega väikesed mõisad tavaliselt naabruses asuvatest

⁷⁸ ENSV RAKA, f. 1324, nim. 1 (A-1), s.-ü. 50. 1691. aastal külvati selles mõisas rukist 81, otra 69 ja kaera 8 tündrit (f. 1324, nim. 1, s.-ü. 206).

⁷⁹ ENSV RAKA, f. 1324, nim. 1, s.-ü. 53-a.

* 1794. ja 1795. aasta sügisel oli rukkiuss väga levinud ja seepärast külvati samale pindalale palju tihedamalt kui tavaliselt.

** Osa rukkipooldu jäi sügisel vihma tõttu täis külvamata. Kevadel külvati sinna oder.

suurtest mõisatest, kus saagikus on väiksem. Nii näiteks ei saa Väike-Rõude mõisa põllumaid sugugi heade maade hulka arvata. Maamõõtja on andnud neile järgmise iseloomustuse: umbes $\frac{1}{4}$ küünra sügavuseni must muld, mis on liivaga segi, all paas; peal must muld, all kruus ja paas, mullaga segatud paeklibustik jne.⁸⁰ See laseb arvata, et suuremate saakide põhjuseks väiksemates mõisates oli põllupinna hoolikam harimine ja parem väetamine.

Tabel 10⁸¹

Külv ja saak Väike-Rõude mõisas
(tündrites)

Aastad	Rukis		Oder		Kaer		Nisu		Hernes	
	Külv	Saak	Külv	Saak	Külv	Saak	Külv	Saak	Külv	Saak
1760	21	250 $\frac{1}{2}$	28 $\frac{1}{2}$	209 $\frac{1}{2}$	2	14 $\frac{1}{6}$	22 $\frac{2}{3}$	17 $\frac{1}{3}$	11 $\frac{1}{2}$	7 $\frac{1}{6}$
1761	25	214 $\frac{1}{3}$	34 $\frac{1}{2}$	123 $\frac{1}{2}$	6	28	21 $\frac{1}{2}$	11 $\frac{5}{6}$	11 $\frac{1}{2}$	5 $\frac{1}{6}$

Kahjuks puuduvad meil täpsed andmed Väike-Rõude mõisa kariloomade arvu kohta. Sagadi mõisas oli aga 1790-ndatel aastatel 250—300 sarvlooma, peale selle hobused ja väiksemad koduloomad,⁸² seega siis 1,4—1,6 sarvlooma ühe tündri rukkikülvi kohta. Vaatamata sellisele suurele kariloomade arvule oli see mõisapõldude väetamise seisukohalt mitteküllaldane. Nimelt loeti normiks, mis võimaldab kesa normaalselt väetada, kaks sarvlooma ühe tündri rukkikülvi kohta.⁸³ XVIII sajandi lõpus oli põldude väetamine Sagadi mõisas veelgi halvem, sest siis oli mõisal tündri rukkikülvi kohta keskmiselt vaid 1,2—1,3 sarvlooma.⁸⁴

Mõisa põllupindade laiendamine XVIII sajandil, eriti nende laiendamine suurtes mõisates, nõudis põldude väetamise seisukohalt mitmesajapealiste sarvloomakarjade rajamist. Teraviljakasvatuse ekstensiivne laiendamine nõudis karjakasvatuse ekstensiivset suurendamist. On ilmne, et karjakasvatuse vastav laiendamine suurtes mõisates oli palju raskem kui väiksemates mõisates, millest omakorda tulenevad mõnevõrra erinev suhtumine mõisapõldude laiendamisse ja erinevad võimalused selleks suurtes ja väiksemates mõisates. Ajal, mil karjakasvatust tabasid loomataudid ja suur osa karjast hävis, ei olnud ju mõisatel mõtet ega ka võimalust oma põlde laiendada, sest selleks puudusid enam-vähem

⁸⁰ ENSV RAKA, f. 1862, nim. 1, s.-ü. 451.

⁸¹ Samas, lk. 16 jj.

⁸² ENSV RAKA, f. 1324, nim. 1, s.-ü. 53-a.

⁸³ A. Soom, Der Herrenhof, lk. 111; Der getreue Amt-Mann oder Unterricht eines guten Haus-Halters, Riga 1696, lk. 8. J. B. Fischer pidas normiks 100 koormat liivimaa vakamaale, s. o. ligikaudu 400 koormat tiinule, vt. Liefländisches Landwirtschaftsbuch, lk. 18. Sama normi esitab ka Н. Л. Рубинштейн, Сельское хозяйство России во второй половине XVIII в., Москва 1957, lk. 175.

⁸⁴ ENSV RAKA, f. 1324, nim. 1, s.-ü. 172 ja 206.

normaalsed väetamistingimused ja samuti veojõud nende ülesharimiseks. Kui ei laiendatud aga mõisa põlde, siis ei laienenud ka talupoegade põllud. Sellised loomataudidest tekitatud tagasilöögid olid suurtes mõisates muidugi raskemini ületatavad kui väiksemates. Ei ole kahtlust, et see erinevus mõjutas oluliselt teravilja tootmise taset suurtes ja väikestes mõisates.

Üksikuid andmeid teraviljade saagikuse kohta Eestimaa mõisates XVIII sajandi teisel poolel esitavad mitmed balti-saksa autorid.⁸⁵ Nende andmete puuduseks on aga see, et nad ei võimalda teha täpsemaid üldistusi. Alates 1780-ndatest aastatest on meil kasutada ülekubermangulised andmed külvide ja saakide

Tabel 11⁸⁶

Teraviljade saagikus (mitmekordne seeme)

Aastad	Rukis	Oder	Kaer	Nisu	Taliviljad	Suvi- viljad	Keskmine saagikus
1782	*	7,2	4,9	*			5,1**
83	6,7	7,3	5,3	6,2			
84	*	*	*	*			
85	*	5,1	5,1	*			
86	4,0	5,4	5,1	3,5			
87	4,8	5,4	5,0	3,5			
88	3,4	4,1	4,1	*			
89	5,6	*	3,1	*			5,5
1790	6,3	6,0	6,0	8,4			
91	5,1	4,4	4,7	5,4			
92	5,5	5,2	4,6	7,1			
93	5,5	5,4	4,3	8,1			
94							
95							
96							5,4
97		5,8	5,3				
98	6,9	7,5	5,1	8,0			
99	5,5	5,2	4,8	7,3			5,1
1800					6,8	4,9	
01					4,6	5,0	
02					4,9	5,4	
03					5,7	5,0	
04					5,0	5,0	
05					6,0	5,0	
06					3,9	5,6	

* Andmed selle aasta kohta puuduvad.

** Keskmine saagikus on arvutatud kubermangu üldsaaikide alusel.

⁸⁵ A. W. Hupel, Topographische Nachrichten, I Bd., lk. 98—99, II Bd., lk. 201, 261—267, 282—288; A. Gernet, Geschichte und System, lk. 138; W. Chr. Friebe, Physisch-ökonomisch' und statistische Bemerkungen, lk. 135, 296 ine.

⁸⁶ ENSV RAKA, f. 291, nim. I, s.-ü. 1832, 1937, 2075 II köide, 2194, 2347; f. 29, nim. I, s.-ü. 13 A.

kohta, mis näitavad, et teraviljade keskmine saagikus oli XVIII sajandi kolme esimese veerandi jooksul tunduvalt tõusnud. Rukki keskmine saagikus on nüüd enamikul aastatel üle 6 seemne, kuid esineb ka üksikuid langusi 3,4—4 seemneni. Oder annab tavaliselt üle 5 seemne, üksikutel aastatel isegi üle 7 seemne. Kaera saagikus on vaid natuke väiksem kui odral. Talinisu saagid on kõikumad, 3,5 seemnest kuni üle 8 seemne. Eestimaa kroonupalat hindas teraviljade saagikust 1780-ndatel aastatel keskmiselt 4 seemet üle külvi, s. t. kokku 5 seemet.⁸⁷

Üheksakümnendatel aastatel saagikus tõusis veelgi. Perioodil 1790.—1797. a. oli kõigi teraviljade keskmiseks saagikuseks Eestimaa kubermangus 5,5 seemet, s. o. 0,4 seemet rohkem kui oli eelmise kaheksa-aastaku keskmine (a. 1782—1789).⁸⁸ Sajandivahetusel saagikus mõnevõrra langes. Perioodil 1798.—1805. a. oli see 5,4 seemet. Kui aga välja jätta erakordselt kõrgete saakidega 1798. aasta, siis langes keskmine saagikus selle kaheksa-aastaku jooksul 5,1 seemnele.

XIX sajandi alguse seadusandluses võeti Eestimaal keskmiseks saagikuseks 5,5 seemet.⁸⁹ Kõikumised keskmisest olid tegelikkuses vägagi suured, olenedes maapinna headusest, väetamisest jne. Eriti häid saake andsid ale- ja kütisemaad.

Maakonniti on kõige suuremad rukkisaagid Virumaal (6—8 seemet), üksikutel aastatel ka Järva- ja isegi Harjumaal. Oder annab kõige paremaid saake samuti Virumaal (7—9 seemet) ja mõnel aastal ka Läänemaal. Kaerasaagid on parimad Läänemaal (6—8 seemet) ja üksikutel aastatel Järva- ning Harjumaal. Talinisu saagikus on kõige suurem jällegi Virumaal (8—12 seemet)⁹⁰ (vt. tabel 12).

Lõuna-Eesti maakondadega võrreldes ei ole teraviljade saagikus Põhja-Eestis mitte väiksem, vaid sageli isegi suurem. Nii näiteks 1792. aastal oli odra keskmine saagikus Eestimaa kubermangus 5,2 seemet, Liivimaa kubermangu eesti kreisides 4,2 seemet; kaera saagikus vastavalt 4,6 ja 3,4 seemet.⁹¹

XVIII sajandi jooksul muutus mõningal määral ka üksikute teraviljade osatähtsus üldises külvikoguses. Sajandi viimastel aastakümnetel moodustas rukkikülv 42—44% üldisest külvist (mahu mõõdus). Teistest maakondadest natuke vähem külvati rukist Läänemaal. Üheksakümnendatel aastatel kasvas teise talivilja — talinisu — osa, ulatudes sajandi viimastel aastatel 1,5—2,4%-ni,

⁸⁷ ENSV RAKA, f. 854, nim. 1, s.-ü. 1248, lk. 68 jj.

⁸⁸ Osalt oli selline tõus tingitud asjaolust, et eelmise kaheksa-aastaku sisse kuuluvad kaks-kolm madala saagikusega aastat.

⁸⁹ Eestimaa Tallorahwa seadus, 1805, lk. 5, § 3 jm.

⁹⁰ Samasugune saagikuste suhe maakonniti säilis ka järgmise sajandi jooksul enam-vähem muutumatult. Vt. P. Jordan, Beiträge zur Geographie und Statistik des Gouvernements Ehstland, Reval 1889, lk. 42.

⁹¹ ENSV RAKA, f. 291, nim. 2, s.-ü. 2347.

Teraviljade saagikus maakonniti
(mitmekordne seeme)

	Rukis						Oder						Kaer						Nisu					
	1788	1789	1790	1797	1798	1799	1788	1789	1790	1797	1798	1799	1788	1789	1790	1797	1798	1799	1788	1789	1790	1797	1798	1799
Kuber- mangu keskmine		5,6	6,3		6,9	5,5	4,1		6,1	5,8	7,5	5,2	4,1	3,1	6,1	5,3	5,1	4,8			8,4		8,0	7,3
Harjumaa		5,2	5,6		5,9	6,1	4,1	3,9	4,9	5,3	5,6	5,3	3,9	3,7	4,6	4,9	4,9	5,4			8,2		5,9	6,7
Virumaa		6,2	7,5		8,4	5,0	4,1	3,7	7,6	6,6	8,9	4,8	4,2	3,2	5,1	5,5	4,2	4,2			11,7		8,3	11,9
Järvamaa		5,1	6,6		6,9	6,1	3,8	*	6,2	5,4	6,4	4,8	3,9	2,3	5,7	4,8	7,3	4,8			9,7		7,2	5,4
Läänemaa		5,5	5,6		6,2	5,2	4,4	3,0	4,9	5,8	5,4	5,8	4,0	3,0	8,1	6,2	4,4	5,0			7,1		9,3	6,7
Paldiski kreis ⁹³		5,5	5,7				4,1	2,2	5,6				4,4	3,5	6,9						7,7			

* Andmed puuduvad.

⁹² ENSV RAKA f. 291, nim. 1, s.-ü. 1832, 1937, 2075 II köide, 2194; f. 29, nim. 1, s.-ü. 13 A.

⁹³ Aastatel 1788—1790 on toodud jaotus kresidesse. Nelja maakonna asemel oli viis kreisi. Seepärast ongi juurde lisatud andmed Paldiski kreisi kohta.

Läänemaal isegi 4,0—4,7%-ni⁹⁴ teraviljade kogukülvist. Nii on siis taliviljade osa üldisest külvist ligikaudu niisama suur, kui ta seda oli XVII sajandi lõpus.

Odra osa külvist on kõige suurem Läänemaal (40—46%). Ka Harjumaal on odra osatähtsus veel kaheksakümnendatel aastatel suurem kui teistes maakondades, nivelleerub siis aga sajandi lõpuks. Võrreldes XVII sajandi kaheksakümnendate aastatega, oli odra osatähtsus Harju-, Viru- ja Järvemaal mõne protsendi võrra vähenenud, Läänemaal aga jäänud endisele, teistest maakondadest kõrgemale tasemele.

Kaerakülvi osatähtsus seevastu on XVIII sajandi jooksul suurenenud, ulatudes Harju-, Viru- ja Järvemaal 21—22%-ni, Läänemaal 14—15%-ni (vt. tabel 13).

Teistest põllukultuuridest külvati sajandi lõpus Eestimaal: 2—3 tuhat tündrit hernest, saak 12—16 tuh. tündrit; umbes niisama palju tatart. Kartulikülv, mis kaheksakümnendatel aastatel ulatus vaid mõnesaja tündrini ja saak oli tuhande tündri ümber, kasvas sajandi lõpus kiiresti, nii et saak oli üheksakümnendate aastate lõpus 14—16 tuhat tündrit. Lina ja kanepi külv kokku oli 2—3 tuhat tündrit. Peale selle külvati vähemal määral veel ube, läätse, humalat, naerist, kapsast jne.

Endiselt oli mõisas ja talus valdavaks kolmeväljasüsteem ning ainult üksikutes mõisates oli kartuli ja ristiku kasvatamisega hakatud rajama eeldusi üleminekuks mitmeväljasüsteemile.⁹⁵

Eeltoodud faktide põhjal ei saa nõustuda nende autoritega, kes rõhutavad ainult mõisamajanduse ekstensiivset iseloomu XVIII sajandil Eestimaal, ei näe aga selle kõrval kogu teraviljakasvatuses ilmnevaid kvalitatiivseid nihkumisi saagikuse suurenemisele.⁹⁶

Teravilja üldine saagikuse kasv võrreldes XVII sajandi lõpuga näitab, et põldude harimine ja väetamine XVIII sajandi jooksul pidi paranema. Kui raske ka iganes oli talupoegade teokoormis mõisas, ometi ei toonud see kaasa üldist põldude hooletsusse jätmist. Ka suure hulga uute maade kasutuselevõtmine põldudena ei põhjustanud saagikuse langemist. Vastupidi. Koos teraviljakasvatuse ulatusliku ekstensiivse laienemisega, mis andis peamise osa toodangu juurdekasvust, toimus ka tema mõningane intensiivistamine, mille väljenduseks on saagikuse tõus.

Võrreldes naabruses asuvate Pihkva, Novgorodi, Peterburi jt. kubermangudega, oli teraviljade saagikus XVIII sajandi lõpus Eestimaa kubermangus sealsetest kõrgem.⁹⁷ Ka Leedu ja Valge-

⁹⁴ Talinisu ulatuslikumale kasvatamisele just Läänemaal viitab ka A. W. Hupel, *Die gegenwärtige Verfassung*, lk. 687.

⁹⁵ Th. Hippius, *Wünsche und Vorschläge*.

⁹⁶ Eesti majandusajalugu, toim. H. Sepp jt., lk. 318; A. Gernet, *Geschichte und System*, lk. 42.

⁹⁷ Н. Л. Рубинштейн, *Сельское хозяйство*, lk. 454. Vt. ka P. I. Ljaštšenko, *NSV Liidu rahvamajanduse ajalugu I*, Tallinn 1957, lk. 365.

Tabel 13⁹⁸

Üksikute teraviljade osa külvist
(%-des)

	Rukis						Oder						Kaer						Nisu					
	1788	1789	1790	1797	1798	1799	1788	1789	1790	1797	1798	1799	1788	1789	1790	1797	1798	1799	1788	1789	1790	1797	1798	1799
Harjumaa	43,9	44,0		43,6	43,4	42,9	38,4	37,0		35,8	34,4	34,6	17,7	18,1		19,1	20,7	20,9		9,9		1,5	1,5	1,6
Virumaa	43,8	44,3		42,7	26,8 ⁹⁹	44,0	34,1	32,1		32,6	57,2	33,1	22,1	22,7		23,1	15,2	21,1		0,9		1,6	0,8	1,8
Järvamaa	42,1	43,5		42,6	41,9	42,1	34,3	32,3		33,5	32,0	33,3	23,6	23,1		21,8	23,7	22,6		1,1		2,1	2,4	2,0
Läänemaa	39,5	44,5		43,5	41,4	41,0	45,8	37,9		40,0	39,8	40,1	14,7	14,4		12,5	14,2	14,2		3,2		4,0	4,6	4,7
Paldiski kreis	43,0	43,3					39,5	35,8					17,5	19,0						1,9				

⁹⁸ ENSV RAKA f. 291, nim. 1, s.-ü. 1832, 1937, 2075 II köide; f. 29, nim. 1, s.-ü. 13 A.

⁹⁹ Osa rukkipõldu jäi 1797. a. sügisel vihma tõttu külvamata ja see maa kasutati 1798. a. kevadel odrakülviks (ENSV RAKA, f. 1324, nim. 1, s.-ü. 53a). Seetõttu on odrakülv 1798. a. nii absoluutselt kui ka protsentuaalselt erakordselt kõrge. Rukki, kaera ja talinisu külv 1798. a. on protsentuaalselt väiksem, absoluutarvudes aga tavalisel tasemel.

vene aladel oli saagikus XVIII sajandil madalam kui Eestimaal.¹⁰⁰ Mis puutub saagikuse tõusu XVIII sajandi jooksul, siis oli see Eestimaa kubermangus palju suurem (tõus ca 40%) kui ülevenemaaline keskmine viljakuse kasv, mis oli poolteise sajandi jooksul, s.t. kuni XIX sajandi keskpaigani, vaid 9—10%.¹⁰¹

Kõik see annab tunnistust teraviljakasvatuse suhteliselt kõrgest tasemest Eestimaa kubermangus XVIII sajandil.¹⁰²

4. LOOMAKASVATUSE TASEMEST

Kuigi teraviljakasvatus oli Eestimaal XVIII sajandil põllumajanduse peamiseks haruks, ei või alahinnata karjakasvatuse osa. Mõisa- ja talupõldude ülesharimise võimalused veojõu seisukohalt määras hobuste ja härgade arv. Lehmade, sigade ja muude väiksemate koduloomade hulk mõjutas talupoja toitumistingimusi. Kogu karja suurusest olenes põldude väetamine ja seega ka teraviljade saagikus.

Karja oli vaadeldaval perioodil nii taludel kui ka mõisates. Suhteliselt rohkem on andmeid säilinud talupoegade loomade hulga kohta, sest kõikidel maarevisjonidel märgiti need talude viisi vakuraamatutesse. Eramõisate omanikud mõisa enese majanduse kohta andmeid revisjonikomisjonidele ei esitanud, ja seetõttu on ülevaate saamine mõisate karja suurusest XVIII sajandil Eestimaal väga raske.

XVII sajandi viimastest aastakümnetest on säilinud andmeid loomade arvu kohta riigimõisates. Nendest nähtub, et veoloomi oli mõisatel enestel väga vähe.¹⁰³ Lehmi oli tavaliselt 10—20, vaid üksikjuhtudel üle 30—40, peale selle noorloomad. Lambaid polnud mitte palju rohkem kui lehmi, sigu tavaliselt alla kümne, kuid üksikutes mõisates ka rohkem.¹⁰⁴ Kõikjal mõisates oli kariloomi ainult nii-öelda oma tarviduseks, s.t. niipalju, kui kulus mõisa enese naturaalse iseloomuga majapidamises. Karja ja karjasaadusi läks tollal vaid väga vähesel määral väljapoole realiseerimisele.¹⁰⁵ Mõisate sissetulekutes oli tulu karjasaadustest tühine, võrreldes sissetulekutega teravilja müügist.¹⁰⁶

¹⁰⁰ Д. Л. Похилевич, Крестьяне Белоруссии, lk. 160.

¹⁰¹ С. Г. Струмилин, Очерки, lk. 147.

¹⁰² J. Ch. Petri, Ehstland und die Ehsten, I Theil, lk. 63, 312; II Theil, lk. 193.

¹⁰³ A. Soom, Der Herrenhof, lk. 108 jj.

¹⁰⁴ ENSV RAKA, f. 1, nim. 1, s.-ü. 940—942, fotokoopiate kogu nr. 129.

¹⁰⁵ A. Soom, viidatud teos, lk. 107—108.

Rootsi veeti karjasaadusi välja minimaalselt ja Eestimaa oma linnade tarvidus oli suhteliselt väike, sest linnaelanikke oli vähe ja paljudel neist olid endal lehmad, kitsed, lambad, sead jne. Linnas elavad aadlikud ja nende teenijaskond ei ostnud toiduaineid mitte turult, vaid said need oma mõisatest.

¹⁰⁶ A. Soom, viidatud teos, lk. 350 jj.

Karja vähesus mõisates andis end teravalt tunda teraviljakasvatuses. Tolleaegse tava kohaselt ühe tündrimaa kesa väetamiseks parematel ja keskmistel muldadel peeti vajalikuks kahe veise olemasolu. Halvematel muldadel oli normaalseks väetamiseks vaja kolm veist.¹⁰⁷ Selline kesa väetamiseks vajalik kariloomade hulk oli tollal aga vaid üksikutes Eestimaa mõisates. Rõhuvas enamikus mõisates oli härgi, pulle, lehma ja noorloomi kokku isegi vähem, kui oli mõisa rukkikülv tündrites.¹⁰⁸ See tähendab, et mõisa kesa sai väetist alla poole vähem vajalikust normist¹⁰⁹ ja selliselt pidevalt, aastast aastasse. Pärast sagedasi loomataude oli mõisapõldude väetamine veel halvem. Ei ole siis midagi imestada, et teraviljade saagikus oli mõisapõldudel tihti vaid 3 ja isegi vähem kui 3 seemet.

Karja vähesust mõisates XVII sajandil peegeldavad ka mõisate väikesed heinasaagid. Nii kogusid riigimõisad Harjumaal oma heinamaadelt vaid ligikaudu kolm koormat heina ühe tündri taliviljakülvi kohta. Lisaks sellele laekus talupoegadelt koormiste näol veel 0,5—1 koorem ühe tündri mõisa taliviljakülvi kohta. Läänemaal tuli mõisatel heinu kokku ligikaudu 3 koormat, Järvamaal ja Virumaal 2,5 koormat ühe tündri mõisa taliviljakülvi kohta.¹¹⁰ Tollal peeti normaalseks talve toiduks ühele kariloomale 3—4 koormat heinu.¹¹¹ Nii on siis heinasaagid ja kariloomade hulk mõisates omavahel kooskõlas.

Vaatamata mõisakarjade väiksusele hakkab silma, et paljud mõisad võtavad talupoegadelt heinakoormise asemel raha. Kõik see näitab, et XVII sajandi lõpus ei olnud mõisates huvitatud mõisakarjade suurendamisest. Selle põhjused ei peitu mitte looduslikes tingimustes, nagu vahel on väidetud,¹¹² vaid tolleaegsetes tootmis- ja turustamistingimustes. Saadi ju veoloomad mõisapõldude harimiseks koos teolistega taludest. Lehma peeti mõisates vaid oma tarviduse jaoks (piim, või, juust), samuti lambaid ning sigu. Mitte võimaluste puudumine, s.t. heina- ja karjamaade nappus, vaid pärisorjusliku tootmise iseloom ja turu puudumine karjakasvatussaadustele oli peamiseks põhjuseks, miks mõisates peeti tollal vähe kariloomi.

Kuid ei saa hästi hoolitseda põllu eest, kui ei hoolitseta karja eest. Nii areneski Eestimaa põllumajandus XVII sajandil ühe-

¹⁰⁷ Der getreue Amt-Mann, lk. 8.

¹⁰⁸ ENSV RAKA, f. 1, nim. 1, s.-ü. 940—942, fotokoopiate kogu nr. 129. A. Soom, viidatud teos, lk. 112 jj. esitab selles küsimuses küllaldase statistilise materjali.

¹⁰⁹ A. Soomi andmetel tuli 1 tündri talivilja külvi kohta kariloomi: Harjumaal — 1,1, Virumaal — 0,8, Järvamaal — 0,7 ja Läänemaal — 1,0 (saartel 1,2). Kurtmine väetisepuuduse üle on sel ajal üldine. Vt. ENSV RAKA, f. 1, nim. 1, s.-ü. 940—942, fotokoopiate kogu nr. 129.

¹¹⁰ ENSV RAKA, f. 1, nim. 1, s.-ü. 940—942, fotokoopiate kogu nr. 129.

¹¹¹ A. Soom, viidatud teos, lk. 120—121.

¹¹² A. Soom, viidatud teos, lk. 114 jj.

külgsest ekstensiivse teraviljakasvatuseks. Möisad laiendasid tunduvalt oma põlde. Sellega ei kaasunud aga vastavat karja kasvu ja tulemuseks oli mõisates suuremate põldude puhul väiksem saagikus kui varem.

XVIII sajandil, kui tekib avar turg teravilja kõrval ka karjasaadustele, suurenevad nendessamades looduslikes tingimustes mõisate heinasaagid ja karjad mitmekordseks. Koos sellega paranevad mõisapõldude väetamistingimused, tõuseb saagikus, tõusevad mõisate sissetulekud teravilja- ja loomakasvatusest. Toimub mitte ainult põllumajanduse ekstensiivne laienemine, vaid ka intensiivsuse kasv. Viimase põhjused peituvad niisiis asjaolus, et kaubalis-rahalistes suhetes arenesid XVIII sajandil peale teravilja ka karjakasvatussaaduste alal. Just need uued tingimused karjasaaduste realiseerimisel on üheks peamiseks põhjuseks loomakasvatuse ulatuslikule arengule XVIII sajandil Eestimaal. Siin asuvad sõjaväed vajasid toiduks suurel hulgal liha, võid jne., mida osteti kohalikest mõisatest.¹¹³ Uus pealinn Peterburi vajas teravilja kõrval peaaegu piiramatul hulgal ka karjasaadusi. Neid osteti hulgaliselt kokku jällegi Eestimaalt (vt. IV ptk. 3. osa). Kõige selle tulemusel muutusid kariloomad teraviljakasvatuse «kasutust» lisandist suureks kasusaamise vahendiks. Neid ei muretsenud mõisa nüüd enam mitte ainult oma tarbeks, vaid ka müügiks. Sellel pinnal kujunes sajandi lõpul välja üldiselt teadaolev härgade nuumamine Peterburi turu jaoks. Loomulikult mõjus mõisakarjade kasv positiivselt teraviljakasvatusele selle saagikuse tõstmise näol. XVIII sajandil asetleidnud turusuhete laienemine loomakasvatussaadustele likvideeris Eestimaa põllumajanduse senise ühekülge, ainult ekstensiivse teraviljakasvatustliku iseloomu ja võimaldas teraviljakasvatuses saagikuse tõusu.

XVIII sajandi esimesest poolest pärinevad allikad mõisate karja suuruse kohta on väga lünklikud ja vasturääkivad. Näib, et osas mõisates oli loomade arv õige suur,¹¹⁴ teisel esineb aga põldude väetamisega endiselt suuri raskusi.¹¹⁵ Sajandi keskel tabasid maad kaks ulatuslikku loomataudi, mis hävitasid paljudes mõisates kõik või peaaegu kõik veised (sarvloomad).¹¹⁶ Sellele järgnes aga väga kiire taastumine. Nii näiteks Virumaal Haljala kihelkonnas Sagadi mõisas oli sajandi keskel 80 lehma ümber,¹¹⁷ 1783. aastal juba 173 sarvlooma ja 1769. aastal 317

¹¹³ XVII sajandil oli Eestimaal sõjaväge palju vähem kui XVIII sajandil.

¹¹⁴ H. Sepp, Majandusolud Eestis, lk 90 jj.

¹¹⁵ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 466—470.

Riigimõisate talupoegade seletuste kohaselt väetati juba paljudes mõisates kesa $\frac{2}{3}$ ja isegi terves ulatuses. Samas on aga ka mõisaid, kus väetist saab vaevalt pool kesast.

¹¹⁶ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 484—490.

¹¹⁷ ENSV RAKA, f. 1324, nim. 1, s.-ü. 211.

sarvloomade (nendest 30—40 nuumhärja).¹¹⁸ Samasugune on karja kasv ka paljudes teistes eramõisates. Iseloomulik on, et 1774. aasta maarevisjoni ajal küsitakse riigimõisate talupoegadelt: kas mõis peab küllaldaselt karja ja harib põlde korralikult? Nendes mõisates, kus taud karja ei olnud hävitanud, annavad talupojad küsimusele tavaliselt jaatava vastuse.¹¹⁹ Ka paljudest teistest üksikute mõisate andmetest ja detailidest¹²⁰ ilmneb, et XVIII sajandi teisel poolel kasvas mõisates ulatuslikult piimakari, väikeloomade, eriti sigade pidamine¹²¹ ja härgade nuumamine. Samas oli ka mõisaid, mis ühel või teisel põhjusel kannatasid karja vähesuse all ja kus põldudel oli suur puudus väetisest.¹²² Kahjuks puuduvad ülekubermangulised andmed mõisate loomade arvu kohta XVIII sajandi lõpust. Küll näitavad aga kaudsed allikad, et karjakasvatusele pühendatav tähelepanu on mõisates sajandi jooksul mitmekordistunud. Kõige selgemini ilmneb see mõisate suures huvis kõrgete heinasaakide vastu. 1803. aastal kogusid mõisad iga tündri rukkikülvi kohta mõisapõllul: Harjumaal 7—8 koormat, Läänemaal 8—9 koormat, Järvamaal 5—6 koormat ja Virumaal 4,5—5,5 koormat heinu.¹²³ Võrreldes XVII sajandi lõpuga on heinasaak mõisa rukkikülvi tündri kohta kõikides maakondades v ä h e m a l t k a h e k o r d i s t u n u d. Arvestades endise normi järgi 3—4 koormat heinu ühe karilooma talvetoiduks ja kaks karilooma tündri rukkikülvi väetamiseks, oli Harju- ja Läänemaal heinasaak nüüd küllaldane mõisates vajaliku arvu kariloomade ülalpidamiseks. Järva- ja Virumaal näib olevat heina nappus. Kui sellega käis koos ka vastavalt väiksem kari mõisates, siis võib arvata, et Harju- ja Läänemaa halvemad põllupinnad kompenseeris mõnel määral ulatuslikum karjakasvatus nende maakondade mõisates. XVIII sajandil asetleidnud heinasaagi kasvu illustreerimiseks esitame rukkikülvid (tündrites) ja heinasaagid (koormates) võrdlevalt 1680-ndatel aastatel ja 1803. aastal mõnedes Järvamaa mõisates (vt. tabel lk. 110).

Kas mõisates tegelikult nii palju kariloomi oli, kui seda võimaldasid heinasaagid, on raske kindlaks teha. Pealegi oli loomade arv sagedaste loomataudide tõttu õige kõikuv. Küll aga võib arvata, et asjatult mõisad selliseid väga suuri heinasaake ei varunud. Heina müüdi küll ka kohalikele sõjaväeosadele, kuid

¹¹⁸ ENSV RAKA, f. 1324, nim. 1, s.-ü. 53-a.

¹¹⁹ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 507.

¹²⁰ Üheks selliseks detailiks on piima- ja võipüttide arvu kasv mõisate inventari hulgas. Nii näiteks oli Harjumaal Lagedi mõisas 1750-ndatel aastatel 50 piimapütti, 1767. aastal aga juba 155 piimapütti, 12 võipütti, 6 piimakannu ja veel teisi piimanõusid.

¹²¹ J. Ch. Petri, *Ehstland und die Ehsten*, II Theil, lk. 227.

¹²² J. Ch. Petri, *Ehstland und die Ehsten*, I Theil, lk. 341; Th. Hippius, *Wünsche und Vorschläge*, lk. 51 jj., W. Chr. Friebe, *Physisch-ökonomisch* und statistische Bemerkungen, lk. 123 jj.

¹²³ ENSV RAKA, f. 864, nim. 1, s.-ü. 1—246.

Mõis	1680-ndatel aastatel		1803. aastal	
	rükkikülv tündrites	heinasaak koormates	rükkikülv tündrites	heinasaak koormates
Moe (Ambla)	72	20	130	250
Nõmmküla „	61	60	55	200
Käravete „	65	53	58	200
Kirna (Türi)	85	421	190	1000
Mäu (Paide)	84	50	160	800

mitte eriti suurtes kogustes. Valdav osa heinasaagist kulus mõisates oma loomade toiduks. Liialdamist kartmata võib arvata, et kariloomade arv mõisates XVIII sajandi jooksul vähemalt kolmekordistus või kasvas isegi neljakordseks.¹²⁴ Sellega kaasnes loomakasvatusest saadavate tulude osatähtsuse suur kasv mõisate sissetulekutes. Kaasnes ka teraviljade saagikuse üldine tõus mõisapõldudel.

Järgnevalt vaatleme loomakasvatuse taset ja selle dünaamikat XVIII sajandi jooksul talumajapidamistes.

Sajandi esimestel aastatel asetleidnud sõjategevuse ajal Eestimaa territooriumil hävis taludes väga palju veoloomi ja muud karja. 1713.—1714. aastal tabas maad veel suur loomataud, mis kohati hävitas kõik loomad.¹²⁵ Järgnevatel aastakümnetel arenes karjakasvatus Eestimaal aga väga jõudsasti. 30-ndatel aastatel oli taludes iga tööjõulise mehe kohta ligikaudu üks hobune, üks härg ja üks kuni poolteist lehma. Maakonniti oli suhteliselt kõige rohkem hobuseid Järvamaal ja kõige vähem Läänemaal. Läänemaal oli see-eest suhteliselt enam härgi, ligikaudu poolteist härga tööjõulise mehe kohta. Lehmade osas oli olukord maakonniti enam-vähem ühtlane.¹²⁶

Võttes aluseks tolleaegse tööjõuliste meeste arvu Eestimaa kubermangus, võime eeldada, et taludes oli siis kokku vähemalt 18—19 tuh. hobust, ligikaudu niisama palju veohärgi ja 25—27 tuh. lehma.

Et kariloomade toidu- ja laudatingimused olid üldiselt halvad ja loomi ei osatud ravida, siis olid XVIII sajandil sagedasteks nähtusteks mitmesugused loomataudid.¹²⁷ Ulatuslikumad nendest leidsid aset 1739., 1749. ja 1756. aastal, hobuste taud 1758.—1762. aastani, sarvloomade taudid veel 1760., 1766., 1769. ja 1774. aas-

¹²⁴ XVII sajandi lõpuks oli tündri rükkikülvi kohta mõisates keskmiselt üks kariloom. XVIII sajandi jooksul mõisa rükkikülv kahekordistus ja heinasaak võimaldas ülal pidada 1,5—2 karilooma tündri rükkikülvi kohta.

¹²⁵ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 2, lk. 321; Landrath Wrangell's Chronik, lk. 111.

¹²⁶ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 466—470.

¹²⁷ G. Ellisen, Kurzer Unterricht von Viehseuchen und der nöthigen Fürsorge bey denselben, St. Petersburg 1798.

tal.¹²⁸ Sajandi viimastel aastakümnetel oli vaid paar väiksemaulatuslikku taudi, 1785. ja 1792. aastal.¹²⁹ Eriti suure tagasilöögi talupoegade karjakasvatusele andis 1749. aasta loomataud. 1750. aasta maarevisjoni materjalidest nähtub, et väga paljudes taludes ei olnud säilinud ühtki sarvloomu. Nii näiteks Kolga ja Loo mõisas Kuusalu kihelkonnas olid pooled taludest ilma lehmeta. Valkla mõisa taludes oli 1739. aastal 50 lehma ja 54 härja, 1750. aastaks jäi järele vaid 6 lehma ja 2 härja. Sausti mõisas Jüri kihelkonnas oli 1732. aastal taludes 140 lehma ja 280 noorloomu, 1750. aastaks jäi alles vaid 18 lehma ja 15 noorloomu jne. jne. Karja hävimine oli ülemaaline, see leidis aset kõikides maakondades.¹³⁰ Hobuseid seekordne taud ei puudutanud. Küll aga hävis hobuseid suurel hulgal 1758.—1762. aasta taudi ajal. Raske on täpselt kindlaks teha taudikähjustuste kogu ulatust, kuid võib arvata, et sajandi keskel hävis kaugelt üle poole talupoegade sarvloomadest ja hobustest.

Karja taastumine taludes toimus järgnevatel aastatel väga kiiresti. Absoluutarvudes saavutati suurte taudide eelne karja tase juba 60-ndatel aastatel. Suhteliselt inimeste arvuga oli karja taludes nüüd aga vähem kui sajandi esimesel poolel. Tööjõulise mehe kohta arvatult oli 1765. aasta maarevisjoni ajal hobuseid, härgi ja lehmi vähem kui 1732. aastal. Sajandi lõpuks suurenes hobuste arv, vähenes aga härgade arv tööjõulise mehe kohta. Lehmade arv jäi sajandi lõpuni samale tasemele kui see oli 1765. aastal. Ületanud sajandi lõpuks absoluutarvudes tunduvalt sajandi esimese poole loomade hulga taludes, ei jõutud sellele tasemele aga inimese kohta arvestatult. Võrreldes XVII sajandi 80-ndate aastatega oli XVIII sajandi lõpus taludes mõnevõrra rohkem hobuseid, härgi ja lehmi nii absoluutarvudes üle kubermangu kui ka tööjõulise mehe kohta arvestatult (vt. tabel 14).

Millised järeldused tulenevad nendest keskmistest arvudest? Kõigepealt on ilmne, et talupoegade toitumise seisukohalt oli olukord loomakasvatuse osas XVIII sajandi lõpul halvem kui sajandi esimesel poolel enne suuri taude ja vaid natuke parem kui eelmise sajandi lõpus. Selline on olukord keskmiselt üle kubermangu. Konkreetset talude viisi vaadates on kõrvalekaldumised sellest keskmisest mõlemale poole küllalt suured. Neid vaatleme lähemalt IV peatükis.

Talupoegade rukkikülvi tündri kohta oli taludes XVIII sajandi lõpus keskmiselt üle kubermangu 1,4 täiskas-

¹²⁸ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 432, lk. 242; F. G. Bunge, Chronologisches Repertorium, I Bd., lk. 159, 187; A. W. Hupe l, Topographische Nachrichten, I Bd., lk. 569, 574; ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 502—506.

¹²⁹ W. Chr. Friebe, Physisch-ökonomisch' und statistische Bemerkungen, lk. 162.

¹³⁰ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 487—490.

Loomade arv talumajapidamistes tööjõulise mehe kohta

Maakond	Hobuseid				Härgi				Lehmi			
	1680-ndad aastad	1732. a.	1765. a.	1803. a.	1680-ndad aastad	1732. a.	1765. a.	1803. a.	1680-ndad aastad	1732. a.	1765. a.	1803. a.
Harjumaa	0,46	0,94	0,68	0,76	0,71	1,08	0,84	0,67	0,69	1,35	0,94	0,91
Virumaa	0,55	0,85	0,58	0,67	0,64	0,90	0,71	0,64	0,75	1,14	0,85	0,80
Järvamaa	0,58	1,13	0,62	0,77	0,72	1,03	0,75	0,69	0,76	1,39	0,94	0,78
Läänemaa	0,42	0,76	0,53	0,65	0,91	1,57	1,18	1,11	0,74	1,42	1,01	0,88

¹³¹ Tabeli koostamisel on arvestatud ainult täiskasvanud loomi, noorloomad on välja jäetud. ENSV RAKA, f. 1, nim. 1, s.-ü. 940—942, fotokoopiate kogu nr. 129, f. 3, nim. 1, s.-ü. 466—470; f. 3, nim. 1, s.-ü. 496—499; f. 864, nim. 1, s.-ü. 1—246.

vanud sarvlooma, peale selle veel noorloomad. Koos hobustega oli taludes ühe tündri rukkikülvi kohta kaks täiskasvanud looma, lisaks noorloomad, sead, lambad, kitsed jne. Ometi ei saa seda põldude väetamise seisukohalt pidada veel küllaldaseks. Talupoegade põldude väetamistingimused olid XVIII sajandi lõpus halvemad kui sajandi esimesel poolel ja enam-vähem samal tasemel või siis mõnevõrra halvemad kui eelmise sajandi lõpus. Vaevalt laseb see eeldada saagikuse kasvu talupõldudel XVIII sajandi teisel poolel. Tuleb arvata, et sellel ajal kubermangus esinenud saagikuse kasv leidis aset just mõisapõldudel, kus saagikus seni oli olnud sageli madalam kui talupõldudel.

Ka veoloomade seisukohalt on olukord taludes XVIII sajandi lõpus halvem kui sajandi esimesel poolel, nagu näeme tabelist 15.

Tabel 15¹³²

Maakond	Ühe tündri mõisa ja talu rukkikülvi kohta					
	hobuseid			härgi		
	1680-ndail aastail	1732. a.	1803. a.	1680-ndail aastail	1732. a.	1803. a.
Harjumaa	0,3 —0,35	0,45	0,35	0,45—0,55	0,55	0,30
Virumaa	0,30—0,35	—	0,25	0,35—5,40	—	0,22
Järvamaa	0,35	—	0,25	0,40	—	0,22
Läänemaa	0,35—0,40	—	0,27	0,75—0,8	—	0,50

Tabeli koostamisel on aluseks võetud ainult talude hobused ja härjad. Et XVIII sajandil oli ka mõisates sageli hulgaliselt veoloomi, keda anti veojõu poolest nõrgematele talupoegadele mõisapõldude harimiseks kasutada, siis selle võrra talude veoloomade tegelik koormus vähenes. Ilma mõisa veoloomi arvestamata oli taludes kolme tööjõulise mehe kohta kaks hobust ja kaks härja, s. t. kaks hoburakendit ja üks härjarakend. Niisiis oli iga tööjõulise mehe kohta taludes keskmiselt ühe rakendi jaoks veoloomi olemas. Rukkikülvi hulk, mis mõisa- ja talupõllul kokku langes rakendile, oli 2—3 tündrit.¹³³ Seda normi ei saa kõrgeks pidada. Karjakasvatuse seisukohalt ei takistanud talupoegade põldude saagikuse tõstmist niisiis mitte põldude harimiseks vajalike veoloomade puudus, vaid põldude väetamiseks vajaliku karja vähesus. Loomade arvu suurendamist takistasid aga sagedased taudid, kohati heinamaade vähesus ja kindlasti ka asjaolu, et omandiõigus kariloomadele oli piiratud, mistõttu talupojal puu-

¹³² ENSV RAKA, f. 1, nim. 1, s.-ü. 940—942, fotokoopiate kogu nr. 129; f. 3, nim. 1, s.-ü. 466; f. 864, nim. 1, s.-ü. 1—246.

¹³³ Ümberarvestatult on see 1,3—2,0 tiinu rukkipõldu rakendi kohta.

dus huvi suuremat karja muretseda ja selle söötmisega enam vaeva näha, kui oli hädapärast vaja tööloomadeks ja talusisestest toiduvajadustest rahuldamiseks.

Et talude põllud seejuures kannatasid väetamise vähesuse all, see on paratamatu. Alles siis, kui talupoeg võis hakata omama kariloomi ja kaubalis-rahaliste suhete arenedes karjasaadused kujunesid kasu saamise vahenditeks ka talus, tekib uus stiimul talude karja suurendamiseks ja karja kvaliteedi parandamiseks. Need momendid hakkasid vaadeldava perioodi lõpul aga alles arenema ja nende mõju oli veel minimaalne. Seni kuni karjakasvatus taludes karjasaaduste müügi eesmärgil puudus või väga vähene oli, ei sundinud tööloomade vajadus ja talusisene tarbimine tugevasti laiendatud talupõldude väetamiseks küllaldast karja muretseda. Nii toimubki XVIII sajandil peamiselt vaid talupõldude laiendamine, kusjuures neid suudetakse kindlustada vaid enam-vähem endiste väetustingimustega.

Kui palju oli siis Eestimaa kubermangus kariloomi XVIII—XIX sajandi vahetusel mõisates ja taludes kokku? Otseste andmete puudumisel peame piirduma kaudsete arvestustega. Võttes aluseks tööjõuliste meeste arvu ja tööjõulisele mehele langeva keskmise hobuste, härgade ja lehmade hulga, saame taludes ligikaudu 36—37 tuh. hobust ja umbes niisama palju härgi ning 45—46 tuh. lehma, peale selle noorloomad, kitsed, lambad, sead jne. Mõisate loomade arvu kohta saame teha kõige umbkaudsemaid oletusi. Arvatavasti kõikus see 65—75 tuh. looma piirides. Need arvud on pigem liiga väikesed kui suured. Kroonupalati andmetel kasvatati Eestimaal igal aastal 6 639 hobust, 21 495 sarvloomi, 27 559 vasikat, 91 364 lammast ja kitse, 35 096 siga, 35 048 hane, 9 333 kalkunit, 6 828 parti ja 142 552 kana.¹³⁴ Need arvud näitavad, et kaubatootmise osa karjakasvatuses oli sajandi lõpus üle kubermangu juba küllalt suur. Võrreldes eelmise sajandi lõpuga oli härgade, hobuste ja lehmade arv kasvanud ligikaudu poole võrra. Ei ole siis midagi imestada, et juba 1770. aastatel kirjutas A. W. Hupel, et Eesti- ja Liivimaal on usumatult palju koduloomi.¹³⁵ Sajandi lõpuks oli neid veelgi rohkem, sest vahepeal suuri loomataude ei esinenud. Iga 100 elaniku kohta tuli XVIII—XIX sajandi vahetusel a i n u ü k s i t a l u d e s ligikaudu 18 hobust, umbes niisama palju härgi ja 22—23 lehma. Koos mõisate loomadega on need arvud aga palju suuremad. Võrdluseks märgime, et I. Kovaltšenko andmetel oli XIX sajandi keskel läänepoolsetes kubermangudes 100 elaniku kohta taludes ja mõisates kokku 22,2—26,6 hobust.¹³⁶ Piimalehmi oli XIX sajandi teisel poo-

¹³⁴ ENSV RAKA, f. 178, nim. 1, s.-ü. 4220, lk. 42.

¹³⁵ A. W. Hupel, Topographische Nachrichten, II Bd., lk. 245—246.

¹³⁶ И. Д. Ковальченко, Динамика уровня земледельческого производства России в первой половине XIX в. «История СССР» 1959, № 1, lk. 78.

lel Balti ja läänekubermangudes iga 100 elaniku kohta 13,6, teistes kubermangudes veel vähem.¹³⁷ Need on kvantitatiivsed näitajad. Tuleb aga arvestada, et XVIII sajandil oli kari kvaliteedilt väga vilets. Lehma, kes andis 5 liitrit piima päevas, loeti väga heaks lehmaks. Madala rasvaprotsendi tõttu saadi lehma kohta aastas võid vaid 1—2 leisikat (s. o. 8—16 kg). Hobused olid väikesed — 4 jalga kõrged, kuid vastupidavad. Hästi nuumatud siga kaalus 40—50 kg jne. jne.¹³⁸

V. I. Lenin, viidates W. Roscherile, juhib tähelepanu sellele, et loomade arv elanikkonna ühiku kohta osutub suurimaks just ekstensiivse karjakasvatuse piirkondades. Ka Eestimaa karjakasvatus XVIII sajandil oli põhiliselt ekstensiivse iseloomuga. Tähtis oli karja hulk ja palju vähem tähtis tema kvaliteet. Karja oli kõigepealt vaja põldude väetamiseks ja müügiks lihaloomadena. Alles arenemas oli karjasaaduste — piima, või, juustu jne. — tootmine müügi eesmärgil ja sedagi peamiselt mõisates ning suhteliselt palju vähem taludes. Üleminekuks intensiivsele karjakasvatusele oli vaja loobuda kolmeväljasüsteemist, tagada karjale korralik sööt talveks, põldudele vajalik väetis ja võimaldada karjakasvatussaadusi müüa ka talupojal. Kõik need tootlike jõudude ja tootmissuhete arenguga seoses olevad küsimused lahenevad XIX sajandil, mil karjakasvatuse edasine areng ei seisne mitte enam niivõrd karja arvulises suurendamises kui tema kvaliteedi parandamises.¹³⁹

Senistes uurimustes on karjakasvatuse arengule Eestimaal XVIII sajandil pööratud väga vähe tähelepanu. Puudub monograafia, mis seda huvitavat probleemi üksikasjalikult käsitleks. Isegi sellistes töödes nagu «Eesti majandusajalugu» (Tartu 1937) minnakse karjakasvatusest XVIII sajandil peaaegu vaikides mööda. Ometi mõjustas karjakasvatus sellel perioodil väga suuresti kogu põllumajanduse arengu iseloomu. Karjakasvatuse enese areng oli küllalt ulatuslik ning keerukas ja kõige tihedamalt seotud naturaalmajapidamise lagunemise ning kaubalis-rahaliste suhete levikuga Eestimaal XVIII sajandil.

5. ELANIKE ARV EESTIMAA KUBERMANGUS

Elanike arv Eestimaal kubermangus langes XVIII sajandi esimesel aastakümnel võrreldes eelmise sajandiga õige madalale tasemele. Seda põhjustasid XVII sajandi lõpus olnud suur nälja-

¹³⁷ V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 214.

¹³⁸ J. Ch. Petri, Huvitav tüki kodumaa ajaloost, toim. A. Peterson, 1903, lk. 40; J. Ch. Petri, Ehstland und die Ehsten, II Theil, lk. 225 jj.; [A. F. Hueck] Darstellung, lk. 90 jj.; W. Chr. Friebe, Physisch-ökonomisch' und statistische Bemerkungen, lk. 151 jj.; A. W. Hupel, Oekonomisches Handbuch, I Theil, lk. 168 jj.

¹³⁹ P. Jordan, Beiträge zur Geographie, lk. 46.

häda, mille tõttu hävis ligikaudu $\frac{1}{5}$ tolleaegsest elanikkonnast,¹⁴⁰ sõjategevus Eestimaa pinnal aastail 1700—1710 (täpsemalt 1700—1703 ja 1707 ja 1710), mis eriti valusalt puudutas idapoolseid kihelkondi, sõjategevusele järgnenud katk, mis 1710. a. puhkes Virumaal ning levis teistesse maakondadesse ja lõppes alles 1713. a., hävitades kohti 60% ja isegi rohkem seni säilinud elanikkonnast.¹⁴¹

Võttes aluseks 1712. a. inkvisitsiooni andmed, oli maaelanike arv Eestimaal tollal vähemalt 30 tuhat inimest. Et loendus toimus vahetult pärast sõjategevuse lõppemist ja ei olnud küllalt hoolikas, siis võib arvata, et paljud inimesed jäid loendusest välja ning et tegelik elanike arv oli mõnevõrra suurem, kui näitavad revisjoni materjalid. P. Jordan hindab elanike arvu Eestimaa kubermangu territooriumil 1712. aastal 28 626 inimesele ja 1716. aastal 44 000 talupojale.¹⁴²

Nähtavasti tuleb talupoegade arvu Eestimaal XVIII sajandi teisel aastakümnel hinnata umbes 40—45 tuhandele inimesele.¹⁴³ See oli vaevalt üks neljandik, võrreldes rootsiaegse suure näljahäda eelsete aastatega. Kahjuks ei ole XVII sajandist säilinud mingisuguseid täpsemaid ülekubermangulisi andmeid elanike arvu kohta. Teades aga, et adramaal elas tollal maakonniti erinevalt 18—20 talupoega, võib arvata, et maaelanike üldarv ulatus siis 165—170 tuhandele inimesele.¹⁴⁴

XVIII sajandi kolmel esimesel veerandil on elanike arvu dünaamika kaudselt jälgitav maarevisjonide andmete põhjal, sest on ju nendes toodud tööjõuliste meeste arvud mõisate viisi. Sajandi kahel viimasel aastakümnel on meil inimeste arv teada hingede revisjonide materjalide alusel.

¹⁴⁰ Eesti NSV ajalugu I, lk. 357.

¹⁴¹ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 1, 2, 3, 4; P. Jordan, Geschichte der Pest in Ehstland, St. Peterburg 1879; [Fr. Bieneman] Die Landbevölkerung Harriens, lk. 115—120; P. Ungern-Sternberg, Das Annotations-Protokoll de A° 1716, lk. 15—63; O. W. Greifenhagen, Tallinna piiramine ja allaandmine aastal 1710, Tallinn 1910.

¹⁴² P. Jordan, Die Resultate der ehstländischen Volkszählung, Reval 1886, lk. 33 jj.

¹⁴³ Vt. ka Põhjasõja sündmuste järgedel, lk. 89.

¹⁴⁴ P. Jordani arvates elas 1696. aastal Eestimaa kubermangus 174 000 inimest maal ja 12 500 inimest linnas, kokku 186 500 inimest. «Eesti majandusajaloos» (lk. 164) toodud kogu Eestimaa elanike arv koos linnaelanikega — 350 000 inimest — on ilmselt liiga väike. Eestimaa kubermangu piirides elas vähem kui pool (ca 40%) kogu Eestimaa elanikkonnast ja nii pidanuks siis Eestimaa kubermangus olema vaid ligikaudu 140 000 inimest. Mõnede autorite (Bienemann, Ungern-Sternberg) käsitlestes jällegi eeldatakse liialt suurt elanike arvu Eestimaal XVII sajandi viimastel aastakümnetel. Nende seisukohtade ekslikkus tuleneb sellest, et rootsi ajal arvatakse adramaa kohta liiga suur inimeste arv. Need autorid ise panevad saadud arvud kahtluse alla, «parandavad» neid oma suva kohaselt, kuid ikkagi ei jõua tõeni. Tegelikud adramaal elanud inimeste arvud leiame XVII sajandi vakuraamatutest, mis nähtavasti ei olnud nendele autoritele kättesaadavad.

1732. a. maarevisjonil saadi kokku 3567 revisjoniadramaad, nendest 359 revisjoniadramaad mõisates, mis võtsid omaks rootsiaegse adramaade arvu. Et revisjoniadramaad suuruseks oli viis tööjõulist meest, siis oli eeldatav tööjõuliste meeste arv kubermangus 19—20 tuhat¹⁴⁵ ja talupoegade koguarv vähemalt 67—70 tuhat inimest.¹⁴⁶

Järgnevate maarevisjonide andmete alusel on tööjõuliste meeste täpse arvu määramine üha enam raskendatud. Iga aastaga kasvas nende mõisate arv, mis võtsid omaks rootsiaegse adramaade arvu. Kui palju oli nendes tegelikult töövõimelisi mehi, seda on võimalik vaid oletada, lähtudes üldisest kasvutempost. Sellekohased arvutused lasevad eeldada, et 1774. aasta maarevisjoni ajal elas Eestimaa kubermangus vähemalt 45—46 tuhat põllutööga tegelevat tööjõulist meest, s. o. ligikaudu 158—161 tuhat talupoega.¹⁴⁷ P. Jordan, viidates A. W. Hupelile, kelle käsutuses olevat olnud elanikkonna loenduse andmed 1772. aastast, toob arvu 158 264 inimest.¹⁴⁸ Samas märgib ta aga, et need andmed on olnud puudulikud ja ilmselt väiksemad tegelikest. A. W. Hupel ise arvab teisel, et Eestimaa elanikkond oli sel ajal ligikaudu 176 tuhat.¹⁴⁹ Ka Fr. Albaum arvab Eestimaa kubermangus elanikke olevat maal 158 tuhat hinge ja linnades 18 tuhat hinge.¹⁵⁰ Ilmselt on siin linnade tsiviilelanikkonda liiga suureks arvatud, maaelanikkonda seevastu mõnevõrra liiga väikeseks.¹⁵¹ Elanikkonna üldarvuga võib aga nõustuda.

Sajandi viimastel aastakümnetel Eestimaa kubermangus läbi viidud hingede revisjonide andmed on esitatud tabelis 16.

Toodud arvudest nähtub, et XVII sajandi kõrgseis maa

¹⁴⁵ Eeldatav tööjõuliste meeste arv on revisjoniadramaade arvu lihtsast korrutisest viiega seetõttu suurem, et nendes mõisates, mis võtsid omaks rootsiaegse adramaade arvu, elas kindlasti rohkem tööjõulisi mehi. Vastasel juhul ei oleks olnud põhjust omaks võtta rootsiaegset adramaade arvu. Ka teame meie revisjoni käigust, et rida maaelanike kategooriaid jäi revisjoniadramaade arvu määramisel arvestamata. Rannaäärsed revisjoniadramaad olid aga 10 tööjõulist meest suured.

¹⁴⁶ Sellel ajal moodustasid tööjõulised mehed ligi 57% kogu meessoost elanikkonnast. ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 466—470. Vt. В. И. Семеновский, Крестьяне в царствовании Императрицы Екатерины II, том I, С.-Петербург 1881, lk. 496.

¹⁴⁷ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 503—506. Endiselt moodustasid tööjõulised mehed ligikaudu 57% kogu meessoost elanikkonnast. Peale pärustalupoegade elas maal veel ligikaudu 5—6 tuhat vaba inimest, kellest väga paljud põllutööga otseselt ei tegelnud.

¹⁴⁸ P. Jordan, Die Resultate, lk. 35.

¹⁴⁹ A. W. Hupel, Topographische Nachrichten, I Bd., lk. 143.

¹⁵⁰ [Fr. Albaum], Ueber die freye Ein- und Ausfuhr des Getraides, lk. 35.

¹⁵¹ Isegi 1795. a. elas linnades palju vähem kui 18 tuhat tsiviilinimest metel ainult Tallinnas paiknes rohkem kui 12 tuhat meest, vt. Ehstland und die Ehsten, I Theil, lk. 190.

Tabel 16¹⁵²

	Pärustalupoegi			Kokku		
	1782. a. mehi	1795. a.		1782. a. mehi	1795. a.	
		mehi	naisi		mehi	naisi
Tallinna kreis	16 593	19 036	18 659	18 014	20 232	19 827
Paldiski "	17 621	18 958	19 196	18 215	19 348	19 600
Rakvere "	23 222	24 154	24 471	24 209	24 812	25 183
Paide "	13 574	14 453	14 409	14 046	14 779	14 706
Haapsalu "	18 331	18 390	18 507	19 866	19 691	19 691
Linnades kokku	331	634	640	4 652	6 090	5 769
Kokku	89 672	95 625	95 882	99 002	104 755	104 776

¹⁵² Tabeli andmed on võetud: 1782. a. kohta — ENSV RAKA, f. 854, nim. A-3, s.-ü. G 1—14, lk. 52; 1795. a. kohta — ENSV RAKA, f. 1864, nim. 2, s.-ü. V-74, lk. 402 ja f. 178, nim. 1, s.-ü. 4220.

Maakonniti esitab 1782. a. andmed «Mitauische Montsschrift, Mitau 1784, lk. 91—92.

Samal ajal elas Liivimaal 262 944 meeshinge, nendest Tartu kreisis 81 243, Pärnu kreisis 36 554, Saaremaal 15 705 jne. 1795. a. kohta toob andmed J. Ch. Petri, Ehstland und die Ehsten, I Theil, lk. 20 jj. Sealsed arvud on natuke suuremad tabeli omadest.

elanike arvus saavutati kusagil 1770-ndate aastate keskel.¹⁵³ Ei saa nõustuda «Eesti majandusajaloos» toodud väitega, et 1780-ndail aastail oli Eestimaa rahvastik kasvanud 45% võrra suuremaks, kui see oli rootsi ajal. Siin on tegemist ilmse liialdusega, mis on tulnud XVII sajandi Eestimaa elanike arvu alahindamisest.¹⁵⁴

Mis puutub maaelanikkonna juurdekasvu temposse XVIII sajandi jooksul, siis on iseloomulik, et 1730- ja 1740-ndatel aastatel andis talupoegade suhteliselt väike üldarv väga suure juurdekasvu. 1732. a. revisjonist kuni 1744. revisjonini oli töøjõuliste meeste aastane juurdekasv keskmiselt 600 meest, s. o. ligikaudu 3% aastas.¹⁵⁵ Ajavahemikul 1750—1770-ndate aastateni jätkub talupoegade absoluutne juurdekasv enam-vähem endises suuruses. Et aga elanike arv on suurem, siis on iive mõnevõrra väiksem kui sajandi esimesel poolel.

Alates 1780-ndatest aastatest hakkab aga elanikkonna absoluutne juurdekasv langema, veel enam iive. Võttes talupoegkonna arvuks 1774. aastal ümmarguselt 160 000 inimest ja kogu kubermangu elanikkonnaks 176 000 inimest, moodustab keskmine juurdekasv perioodil 1774.—1782. a. 2750 inimest aastas.¹⁵⁶ Ajavahemikul 1782.—1795. a. langeb elanikkonna juurdekasv, olles keskmiselt 1000 inimest aastas.¹⁵⁷ Kogu elanikkonna keskmine iive on nüüd 0,5%, pärustalupoegade iive veel väiksem. Järgnevatel aastatel (1792.—1816. a.) langeb iive 0,37%-le aastas, hakkab siis aga uuesti tõusma.¹⁵⁸

Eestimaa elanikkonna suur kasv XVIII sajandi kolme esimese veerandi jooksul on kaheldamatu.¹⁵⁹ See näitab meile, et sel ajavahemikul pidid olema Eestimaal sellised tingimused, mis tegid

¹⁵³ Очерки истории СССР. Период феодализма. Россия во второй четверти XVIII в., Москва 1957, lk. 657.

¹⁵⁴ Eesti majandusajalugu, lk. 330.

¹⁵⁵ 1732. a. maarevisjonist kuni 1744. a. revisjonini kasvas revisjoni-adramaade arv 1324 adramaa võrra, lisaks sellele veel varjatud kasv nendes mõisates, mis võtsid omaks rootsiaegse adramaade arvu.

¹⁵⁶ Nendest 2400 talupoega, kellest omakorda töøjõulisi mehi oli ca 650—700.

¹⁵⁷ G. Merkeli andmetel oli 1796. aastal Eestimaal sündinud 3400 inimest rohkem kui surnud. Asjaolu, et kubermangu elanikkond kasvas aastas keskmiselt vähem, kui oli sündinute juurdekasv, seletub inimeste müümisega väljapoole kubermangu, nekrutiks võtmisega jne. Vt. G. Merkel, Supplement zu den Letten, Weimar 1798, lk. 36.

¹⁵⁸ R. Uexküll, Verzeichniß der Rittergüter, lk. 69.

Petri väide, et eestlaste arv silmanähtavalt vähenevat, on ilmne liialdus. Vt. J. Ch. Petri, Huvitav tüki ke kodumaa ajaloost, lk. 55.

¹⁵⁹ Vt. B. И. Семейский, Крестьяне, lk. 274; V. Fainštein, Olu-korra normaliseerimine, lk. 176. Üksikud autorid vähendavad selle kasvu ulatust (Fr. Bienemann). Nende viga on tulnud Eestimaa elanike arvu ülehindamisest rootsi ajal. Viga teenib neil aga poliitilisi eesmärke, võimaldades väita, et «Põhjasõja purustused olid nii suured, et nende likvideerimiseks kulus peaaegu kaks sajandit».

võimalikuks pärisorjadest talupoegade kiire ja ulatusliku juurdekasvu. Esines küll rida ikaldusaastaid, kuid ükski neist ei toonud kaasa näljahäda, nii nagu neid korduvalt oli esinenud XVII sajandil.¹⁶⁰

Sajandi viimasel veerandil avalduvad feodaalpärisorjusliku mõisamajanduse kriisinähtused ajaliliselt enne talupoegade iibe aeglustumises (80-ndate aastad) kui teravilja tootmise kasvu aeglustumises (90-ndate aastate teine pool). Rahvaarvu kasv ei jäänud seisma mitte inimeste ülikülluse pärast. Kroonupalat oma aruannetes ja tolleaegsed autorid kinnitavad üksmeelselt, et mõisates valitseb inimeste puudus, mitte aga ülejääk.¹⁶¹ Rahva iibe järsk vähenemine oli kõigepealt ning peamiselt tingitud mitte elatusvahendite üldisest vähenemisest, vaid talupoja tööjõu ekspluateerimise suurenemisest ja suurendamisest.¹⁶² Talupoegade feodaalne ekspluateerimine viidi sajandi lõpuks paljudes mõisates sellise kõrge astmeni, et see hakkas mõjuma hävitavalt rahva juurdekasvule.¹⁶³ teisel tekitas see talupoegade näiliku ülejäägi. Siit siis meeste hulgaline nekrutiks müümine ja talupoegade müük väljapoole kubermangu, mis sajandivahetusel olid Eestimaa kubermangu osas mõisates laialt levinud.

6. KÜLVIDE JAGUNEMINE TALU- JA MÕISAPÕLDUDE VAHEL

Konstateerides külvide üldist suurt kasvu XVIII sajandi jooksul, huvitab meid küsimus: kas laienesid ainult mõisapõllud või leidis aset ka talupõldude kasv?

Mõisaid, mille kohta on säilinud külviandmed XVII ja XVIII sajandist, ei ole kuigi palju.¹⁶⁴ Nende mõisate andmete võrdlemine näitab, et XVIII sajandi jooksul leidis valdavalt aset mõisa- ja talukülvide kasv (vt. tabel 17).

¹⁶⁰ Vt. J. B. Fischer, *Liefländisches Landwirtschaftsbuch*, lk. 351 jj.

¹⁶¹ ENSV RAKA, f. 178, nim. 1, s.-ü. 4220, lk. 42; J. Ch. Petri, *Huvitav tüki kodumaa ajaloost*, lk. 25 jj.; G. Merkel, *Supplement*, lk. 26; A. W. Hupel, *An das Lief- und Ehstländische Publicum*, 1772, lk. 138 jj.; [A. Fr. Hueck] *Darstellung*, lk. 110 jj.

Täiesti alusetu on «Festi majandusajaloo» väide «rahvastiku äramahutamise kriisist» ja väärad selle alusel tehtud järeldused. Vt. Eesti majandusajalugu, lk. 329–332.

¹⁶² Vt. V. I. Lenini kriitika Struve jt. seisukohtadele nn. «mittekapitalistliku ülerahvastuse» küsimuses. Teosed, 1. kd., lk. 415–417.

¹⁶³ Puudub võimalus analüüsida pärustalupoegade keskmist vanust. Küll võib aga märkida, et sajandi lõpuks vähenes järsult vanade inimeste arv: 1774. a. revisjoni ajal oli vanu inimesi ca 9%, 1803. a. aga ainult 4–5%, ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 503–506 ja f. 864, nim. 1, s.-ü. 1–169.

¹⁶⁴ Kõige rohkem on selliseid mõisaid Järvamaal. Teiste maakondade andmed on lünklikud: kui on olemas 1680-ndate aastate materjal, siis puuduvad sama mõisa kohta 1803. aasta vakuraamatud; kui on antud mõisa külv, siis puuduvad andmed talupoegade külvide kohta või vastupidi jne. jne.

Maakond, kihelkond, mõis	Rukkikülv 1680-ndatel aastatel (tündrites)		Taliviljade külv 1803. aastal (tündrites)	
	mõisapõllul	talupõllul	mõisapõllul	talupõllul
H a r j u m a a Rapla khk.				
Kehtna	92	201	130—140	251
Ohukatku	42	68	70	77
J ä r v a m a a Ambla khk.				
Jootma	19	14	35	29
Jäneda	72	69	90	176
Käravete	65	63	90	182
Koigi	48	103	86	122
Kukuvere	36	40	71	98
Kuru	28	45	65	104
Linnapäa	37	45	75	98
Moe	72	115	115	137
Nõmmküla	61	112	55	84
Raka	36	30	65	76,5
Järva-Jaani khk.				
Orina	36	90	100	153
Türi khk.				
Kärevere	26	53	58	60
Kirna	85	108	185	163
Laupa	47	95	120	246
Mäu	84	300	160	259
Mündi	31	20	56	70
Rõa	28	80	60	100
Tori	33	26	45	81

Terve rea mõisate kohta on XVII ja XVIII sajandist säilinud veel mõisate kaardid, kus mõisa- ja talupõldude kasv on jälgitav põllupinnaliselt.¹⁶⁶ Olemasolevad andmed ei jäta kahtlust, et XVIII sajandi jooksul laienesid Eestimaa kubermangus nii mõisate kui ka talupoegade põllud.

¹⁶⁵ Andmed on võetud 1680-ndate aastate kohta ENSV RAKA, f. 1, nim. 1, s.-ü. 940 ja 942, ning 1803. aasta kohta f. 864, nim. 1. Nendel puhkudel, kus külvid 1803. aastal on väiksemad kui 1680-ndatel aastatel, on see tavaliselt tingitud mõisa piiride muutumisest. Mõis on kas tükeldatud, teatud osa ära müüdud jne.

¹⁶⁶ Vt. Kuusiku (Rapla khk. Harjumaal) mõisa kaardi kirjeldus XVII sajandi lõpust (RAKA, f. 1, nim. 1, s.-ü. C V-36); sama mõisa geomeetriline kaart aastaist 1811—1812 (RAKA, f. 1373, nim. 1, s.-ü. 7). Sama laadi materjalid on säilinud Harjumaal Ohukatku mõisa kohta Rapla khk., Ruila mõisa kohta Hageri khk. jt.

Et selliseid mõisaid, millest on kasutada otseselt võrreldavad külviantmed pikema perioodi jooksul, on vähe, siis peame talu- ja mõisapõldude suhte dünaamika jälgimiseks rakendama kaudseid arvutusi. Rohkem kui samade mõisate kohta erinevatest aegadest on külviantmeid säilinud erinevate mõisate kohta teatud aegadel. See võimaldab meil välja arvutada mõisa- ja talupõldude keskmisi suhteid nii ühel kui teisel ajal. Lähtudes üldisest andmetest on nende alusel võimalik siis määrata mõisa- ja talupõldude suurust erinevatel aegadel ja selle alusel nende arengu ulatust XVIII sajandil.

XVII sajandi lõpul läbiviidud inkvisitsiooni andmed annavad meile keskmise rukkikülvi suuruse mõisa- ja talupõldudel sellel ajal.¹⁶⁷ 1803. a. vakuraamatud võimaldavad määrata mõisa- ja talukülvide suhet poolteisesaja mõisa andmete põhjal. Võttes ka viimaste puhul aluseks rukkikülvi mõisa- ja talupõldudel, kujuneb mõisa- ja talupõldude suhe järgmiseks.

Tabel 18

Maakond	1680-ndad aastad		1803. aasta	
	Mõisate arv ¹⁶³	Suhe	Mõisate arv ¹⁶⁸	Suhe
Harjumaa	45	1 : 1,9	18	1 : 1,4
Virumaa	6	1 : 1,9	40	1 : 1,6
Järvamaa	25	1 : 1,6	39	1 : 1,4
Läänemaa	21	1 : 2,0	45	1 : 1,3

1803. aasta vakuraamatute andmeid ja nende alusel saadud suhtarve on meil võimalik veel teiste allikatega kontrollida. Nimelt on Järva- ja Harjumaa osas topograafiliste teadete näol

¹⁶⁷ ENSV RAKA, f. 1, nim. 1, s.-ü. 940, 941, 942, fotokoopiate kogu nr. 129.

¹⁶⁸ Et vaadeldavates mõisates mõisa ja talude rukkikülvide suhte kõikumine ei ole suur, siis võib tabelis keskmise suhte arvutamisel aluseks võetud mõisate arvu pidada küllaldaseks. Virumaa kohta ei ole 1680-ndatest aastatest rohkem külviantmeid meil kasutada olnud.

J. Konks, Eestimaa feodaal-pärisorjuslik põllumajandus, lk. 42, tuleb enam-vähem samasugustele tulemustele. Võttes aluseks teistsuguse arvu mõisaid, on temal 1680-ndatel aastatel suhe Harjumaal 1 : 2,1, Läänemaal 1 : 2,5 ja 1803. aastal Läänemaal 1 : 1,1. Mujal piirduvad erinevused ühe kümnendikuga.

Eesti majandusajalugu, lk. 206—207 hinnatakse mõisa- ja talupõldude suhet XVII sajandi lõpus 1 : 3. Siin on ilmselt alahinnatud mõisapõldude laiendamise ulatust XVII sajandi jooksul ja nende osa sajandi lõpus. Tegelikult oli mõisapõldude osa teraviljatootmises siis juba palju suurem. Suhtarvule 1 : 3 räägivad vastu ka O. Liivi poolt mõisate viisi toodud külviantmed. Vt. Wirtschaftliche Lage, lk. 158 jj.

1797. aastast säilinud andmed mõisa- ja talupõldude kohta kihelkonniti.¹⁶⁹ Võrdlemine näitab, et need andmed üksteist vastastikku kinnitavad.

Tabel 19¹⁷⁰

Mõisa- ja talupõldude suurus 1797. aastal (tündrimaades)

Kihelkonnad	Mõisate arv	Mõisapõld	Talupõld
J ä r v a m a a			
Ambla	27	5108	5667
Peetri	18	4468	6140
Paide	3	800	1250
Järva-Madise	7	2345	3189
Koeru	14	4005	5832
Türi	15	2748	3678
Järva-Jaani	10	2640	4068
H a r j u m a a			
Keila	28	6003	6681
Hageri	19	3784	4737
Rapla	20	5481	8544
Kose	16	5025	5568
Jüri	10	2828	3377
Jõelähtme	5	2034	2616
Harju-Jaani	9	3080	3759
Kuusalu	9	2324	3726
Juuru	21	4615	5648

Lähtudes maakondlikest keskmistest mõisa ja talu rukkikülvide suhetest (vt. tabel 18), võib kogu rukkikülvi jagunemist Eestimaal 1680-ndatel aastatel pidada järgmiseks: mõisate põldudel 22—24 tuhat tündrit ja talude põldudel 42—44 tuhat tündrit rukkikülvi.¹⁷¹

XVIII—XIX sajandi vahetusest on üldised andmed (mõisad ja talud kokku) külvide ja saakide kohta olemas maakonniti. Rakendades jällegi maakondlikke keskmisi mõisa ja talude külvide suhteid, saame taliviljakülvi järgmise jagunemise mõisa- ja talupõldude vahel (vt. tabel 20).

Andmed näitavad, et XVIII sajandi jooksul on ulatuslikult kasvanud mõisate ja talude rukkikülvid, s. t. vastavalt ka mõisa ja talu põllumaad.¹⁷² Absoluutarvudes võttes oli rukkikülvi kasv üle

¹⁶⁹ ENSV RAKA, f. 30, nim. 1, s.-ü. 1141 (Topographische Nachrichten über die Güter in Jerwen und Harrien, 1797).

¹⁷⁰ ENSV RAKA, f. 30, nim. 1, s.-ü. 1141, l. 2—58.

¹⁷¹ ENSV RAKA, f. 1, nim. 1, s.-ü. 940, 941, 942, fotokoopiate kogu nr. 129.

¹⁷² Talumaade laienemist XVIII sajandi teatud perioodil on konstateerinud D. L. Pohhilevitš ka Leedu ja Valgevene aladel. Vt. Перевод государственных крестьян Литвы и Белоруссии в середине XVIII в. с денежной ренты на отработанную. «Исторические записки» 1952, № 3, lk. 128.

Maakond	Taliviljakülv (tündrites)	
	Mõisapõllul	Talupõllul
Harjumaa	13 800	20 100
Järvamaa	8 800	12 400
Virumaa	14 300	23 400
Läänemaa	12 700	16 100
Kokku	49 600	72 000

kubermangu talude ja mõisate põldudel peaaegu ühesuurune — 21—22 tuhat tündrit.¹⁷⁴

Kui rukkikülvi kasv absoluutarvudes oli mõisa- ja talupõldude osas enam-vähem ühesuurune, siis suhteliselt on külvi kasv mõisapõldudel palju suurem (ca 90—100%) kui talupõldudel (kasv ca 50%). Seetõttu muutuski mõisa- ja talupõldude suhe XVIII sajandi jooksul mõisapõldude kasuks. Mõisa- ja talukülvide ning -põldude suhte muutumine mõisa kasuks peegeldab feodaalse ekspluateerimise süvenemist XVIII sajandil põllupinnaliselt. Talupoja kasutuses oleva põllumaa ühiku eest peab ta üles harima suurema hulga mõisamaad.

Võrreldes naabruses asuvate kubermangude andmetega, kus valdavaks rendiks oli samuti teorent, langes Eestimaal XVIII sajandi lõpul mõisapõldudele üldisest külvist palju suurem osa.¹⁷⁵ See laseb arvata, et eesti talupoja ekspluateerimise aste oli põllupinna seisukohalt vaadatuna XVIII sajandi lõpus Eestimaal suurem kui naabruses asuvatel territooriumidel.

Kui põllupinna üldist laienemist Eestimaal XVIII sajandil tunnustavad paljud autorid, siis ilma faktilist materjali esitamata on mõnede autorite poolt väidetud, et sellel sajandil laienesid ainult mõisapõllud ja et see osalt toimus isegi talupõldude vähenemise arvel.¹⁷⁶ Selline seisukoht variseb kokku, niipea kui me kasutame konkreetseid arve. Kui kogu külvi suurenemine oleks tõesti toimunud vaid mõisapõldude arvel, siis oleksid mõisapõllud pidanud XVIII sajandi lõpul vähemalt poolteist korda

¹⁷³ ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 13A, lk. 58.

¹⁷⁴ XVIII sajandi lõpus moodustas rukkikülv umbes 90% taliviljade külvist.

¹⁷⁵ Н. А. Рубинштейн, Сельское хозяйство, lk. 37; П. К. Алефиров, Крестьянское движение и крестьянский вопрос в России в 30—50-х годах XVIII века, 1958, lk. 80; Д. Л. Похилевич, Крестьяне Белоруссии, lk. 37; И. А. Воронков, Инвентари имений, lk. 135; В. И. Семевский, Крестьяне, том I, lk. 495.

¹⁷⁶ Eesti rahva ajalugu III, toim. J. Libe jt., lk. 1340—1341; Eesti majandusajalugu, lk. 328—329.

suuremad olema kui talude põllud. Tegelikult, nagu näitavad kõik andmed, oli suhe sajandi lõpus just vastupidine — talude põllud olid ligi 1,5 korda suuremad kui mõisapõllud. Ja talude põllud jäid mõisapõldudest suuremaks ka veel järgmistel aastakümnetel.¹⁷⁷

Nähtavasti on nende autorite vead tulnud liig ennatlike järelduste tegemisest mõisa- ja talupõldude suhte muutumisest. Selle suhte halvenemine talupojale, mis leidis aset XVIII sajandi jooksul, ei tähenda seda, et talupoja kasutusse jäi üha vähem maad. Kõik oleneb ju sellest, kas ja kuidas muutus sellel maal elavate talupoegade arv, s. t. kui palju mõisa- ja talupõlde tuli ühel või teisel juhul ühe töötajaja kohta. Ja nagu me järgnevalt näeme, leidis Eestimaal XVIII sajandil aset mõisa- ja talupõldude suhte halvenemise juures talupõllu suurenemine keskmiselt ühe töötajaja kohta. Niisamuti nagu ainuüksi ekspluateerimise astme alusel ei saa kapitalismi puhul otsustada ekspluateerimise absoluutse suuruse ega ka vajaliku produkti suuruse üle, nii ka mõisa- ja talupõldude suhtest ning selle muutumisest ei saa teha järeldusi feodaalrendi suuruse ega talupoegade kasutusse jääva osa kohta.

Nende autorite eksitust on soodustanud-põhjustanud veel see, et nad on vaadelnud mõisateo ning -külvide kasvu talupojaadramaa kohta ja on tähele panemata jätnud talupoja enese külvi kasvu talupojaadramaa kohta, eriti aga sellel adramaal elava talupoja, s. t. töötajaja kohta. Kuidas muutusid XVIII sajandi jooksul mõisakülv, talukülv ja talus elavate tööjõuliste inimeste arv talupojaadramaa kohta Eestimaal, selle illustreerimiseks esitame tabelis 21 vastavad maakondlikud keskmised arvud.

Tabel 21¹⁷⁸

Maakond	Mõisate arv		Rukikülv				Tööjõulisi inimesi	
			Mõisapõllul		Talupõllul			
	1680	1803	1680	1803	1680	1803	1680	1803
Harjumaa	56	18	2,5—3,0	6,0	4,5—5,0	8,6	10—12	13—14
Virumaa	6	40	4,2—4,7	9,4	7,0—8,0	15,4	13—15	17—18
Järvamaa	25	39	3,5—4,0	9,4	6,0—6,5	13,2	10—12	14—15
Läänemaa	21	45	2,0—2,5	7,9	4,5—5,0	10,0	12—14	15—16

Autorid, kes on näinud vaid ühte poolt, s. o. mõisakoormiste ja -põldude kasvu adramaa kohta, ja ei pööra küllaldast tähele-

¹⁷⁷ R. Uexküll, Verzeichniß der Rittergüter, lk. 85; P. Jordan, Beiträge zur Geographie, lk. 39 jj.

¹⁷⁸ ENSV RAKA, f. 1, nim. 1, s. ü. 940—942 ja fotokoopiate kogu nr. 129; ENSV RAKA, f. 864, nim. 1, s. ü. 1—245.

panu teisele poolele — talupojaadramaa enese muutustele, satuvad ekslikele järeldustele nii talupoja maaga varustatuse kui ka paljudes muudes küsimustes. Paratamatult tõusetub küsimus, kas ka lõunapoolsetel territooriumidel (Liivimaa, Leedu, Valgevene ja Poola ala), kus on jälgitud küll mõisa- ja talupõldude suhte dūnaamikat ning vaadeldud mõisakoormisi mingisuguse kohaliku talusuurust, pindala jne. tähistava üksuse kohta, ei ole aga täpselt jälgitud sellel elavate inimeste arvu ega muutusi selles arvus, kas ka seal ei ole võimalikud taolised eksitused? Selline kahtlus langeks ära, kui kõikjal oleksid majanduslikud näitajad ning nende dūnaamika esitatud inimese, mitte aga kohaliku, ja pealegi veel ajaliselt ja territoriaalselt muutuva üksuse kohta.

Et kindlaks määrata ekspluateerimise, feodaalrendi absoluutset suurust ja selle kasvu Eestimaal XVIII sajandil, peaksime välja selgitama vajalikud näitajad töötegi ja kohta. Kahjuks puuduvad meil põllutööga tegelevate inimeste arvu kohta ülekubermangulised andmed. Seetõttu ei saa me täpselt välja arvutada ei ülekubermangulisi, maakondlikke jne. keskmisi ega ka konkreetseid feodaalrendi suuruse näitajaid mõisate ja talude viisi. Küll on meil aga teada maal elavate tööjõuliste talumeeste arvud. Ja et tööjõuliste meeste arv moodustas kogu vaadeldaval perioodil enam-vähem ühesuguse osa töövõimelisest põllutööga tegelevast maaelanikkonnast, siis võime arvutustest töövõimelise mehe kohta teha kindlaid järeldusi ka töötegi ja kohta tulevate vastavate näitajate arengusuuna suhtes.

Mis puutub näitajate absoluutsesse suurusesse ühe töötegi ja kohta, siis saame selles osas teha vaid umbkaudseid arvutusi, eeldades, et põllutööga tegelevaid töövõimelisi naisi oli umbes nii-sama palju kui mehi. Muidugi ei ole see kõikjal just täpselt nii.

Järgnevas on tööjõulisele mehele langevate keskmiste näitajate ja nende dūnaamika kõrval jälgitud veel vastavate näitajate konkreetseid suurusi ühtedes ja samades mõisates ning taludes pikema ajavahemiku jooksul. Illustreerides keskmisi näitajaid, võimaldavad nad konkretiseerida majanduslikke olukordi, mis esinesid eesti külas XVIII sajandil.

7. TALU- JA MÕISAKÜLVI KESKMINE SUURUS TÖÖJÕULISE MEHE KOHTA

Konstateerinud mõisa- ja talukülvide laienemist suhte muutmisega mõisapõldude kasuks, vaatame alljärgnevalt, milline oli keskmine külvi hulk talu- ja mõisapõllul tööjõulise mehe kohta ja kui palju see XVIII sajandi jooksul muutus.

Lähtudes XVII sajandi lõpus vakuraamatutes toodud külviandmetest ja tööjõuliste meeste arvust, näeme, et tööjõulise mehe kohta tulev rukkikülv erinevates mõisates siis kuigi olul-

selt ei kõikunud ning oli kõikides maakondades talupõllul ligikaudu üks tünder ja mõisapõllul 0,5 tündri ümber.¹⁷⁹

1732. a. maarevisjoni ajal oli rukkikülv Harju- ja Läänemaal talu- ja mõisapõldudel kokku ligikaudu kaks tündrit, kohati natuke rohkemgi, sellest talupõldudel üle ühe tündri.¹⁸⁰ Järgnevatel maarevisjonidel külve vakuraamatutesse enam ei märgitud, mistõttu puuduvad võimalused ülekubermanguliste keskmiste väljarvutamiseks XVIII sajandi kahe järgmise veerandi jooksul.

1785. a. veebruaris küsis kindralprokurör A. Vjazemski kroonupalatilt mitmesuguseid andmeid põllumajanduse olukorra kohta Eestimaal. 29. aprillil 1785. a. saatis kroonupalat vastuse, milles ta muuhulgas iseloomustas ka taluadramaa suurust selle majanduslike näitajate poolest.¹⁸¹ Kroonupalati andmetel külvati taluadramaale 4—7 setverti rukist (s. o. 6,8—11,9 tündrit) ja sellel elas 8—9 täiskasvanud inimest, nendest 4—5 tööjõulist meest. Nende andmete alusel oli niisiis rukkikülv tööjõulise mehe kohta talupõldudel nüüd ca 1,7—2,4 tündrit, seega palju suurem kui kolmekümnendatel aastatel. Kas see kroonupalati arvamus oli kujundatud suure hulga statistiliste materjalide alusel, lihtsalt tollal valitsenud mulje põhjal või mingil muul alusel, selle kohta puuduvad meil andmed. Et aga XVIII—XIX sajandi vahetusest pärinevad külvi suurused kroonupalati seisukohta kinnitavad, siis võib neid keskmisi arve 1780-ndate aastate kohta tõepärasteks pidada.

A. Gerneti andmetel külvas XVIII—XIX sajandi vahetusel poole adramaa või kuue päeva koht oma põllule keskmiselt 6 tündrit rukist ja sellises talus elas 3 tööjõulist meest, seega siis tuli rukkikülvi ühe tööjõulise mehe kohta talupõllul ligikaudu 2 tündrit.¹⁸²

Hulgaliselt on mõisate ja talude külviandmeid säilinud 1803. aastast.¹⁸³ Need andmed näitavad, et sel ajal oli rukkikülv tööjõulise mehe kohta tõusnud Harju- ja Läänemaa talupõldudel ligikaudu poolteisele tündrile, mõisapõldudel umbes ühele tündrile, Järva- ja Virumaal oli ta talupõldudel ligi kaks tündrit, mõisapõldudel üle ühe tündri.

Võttes aluseks kõik säilinud ja meil kasutada olnud külviandmed, on maakondlikud keskmised rukkikülvid tööjõulise mehe kohta mõisa- ja talupõldudel toodud tabelis 22.

Ka ülekubermangulistest andmetest, s. o. üldisest külvi suurusest ja tööjõuliste meeste üldarvust lähtudes, ilmneb keskmise rukkikülvi kasv tööjõulise mehe kohta XVIII sajandil. XVII sa-

¹⁷⁹ ENSV RAKA, f. 1, nim. 1, s.-ü. 940, 941, 942 ja fotokoopiate kogu nr. 129.

¹⁸⁰ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 466—470.

¹⁸¹ ENSV RAKA, f. 854, nim. 1, s.-ü. 1248, lk. 66—79.

¹⁸² A. Gernet, *Geschichte und System*, lk. 118.

¹⁸³ ENSV RAKA, f. 864, nim. 1, s.-ü. 1—245.

Maakond	Mõisate arv, millede andmed on võetud aluseks		Rukkikülv (tündrites)			
			Mõisapõllul		Talupõllul	
	1680-ndad aastad	1803. a.	1680-ndad aastad	1803. a.	1680-ndad aastad	1803. a.
Harjumaa	56	18	0,5—0,6	0,95	0,8—1,0	1,3
Virumaa	6	40	0,6—0,7	1,1	1,0—1,1	1,8
Järvamaa	25	39	0,7	1,3	1,0	1,9
Läänemaa	21	45	0,4	1,05	0,7—0,8	1,3

jandi lõpus elas Eestimaa kubermangus 46—49 tuhat põllutööga tegelevat tööjõulist meest, rukkikülv oli mõisapõldudel 22—24 tuhat tündrit ja talupõldudel 42—44 tuhat tündrit. Seega keskmine külv tööjõulise mehe kohta oli mõisapõldudel 0,5 tündrit ja talupõldudel 0,9 tündrit.

XVIII—XIX sajandi vahetusel elas Eestimaa kubermangus maal umbes 54 tuhat tööjõulist meest ja taliviljade külvid mõisapõldudel olid 49—50 tuhat tündrit, talupõldudel 72 tuhat tündrit, niisiis keskmine külv tööjõulise mehe kohta mõisapõldudel 0,9 tündrit ja talupõldudel 1,3 tündrit. Ülekubermangulised arvud annavad meile mõnevõrra madalamad keskmised XVIII—XIX sajandi vahetuse kohta seetõttu, et kubermanguvalitsuse andmed külvi suuruse kohta, nagu eespool märgitud, olid tegelikest vähemalt 10—20% võrra väiksemad. Ka sisaldas ülekubermanguline maal elavate tööjõuliste meeste arv umbes 5% selliseid inimesi, kes põllutööga otseselt ei tegelnud (maksuvabad inimesed, kaupmehed, mõisateenijad jne.).¹⁸⁵ Maakondlike keskmiste arvutamisel neid tööjõulisi mehi arvesse ei võetud.

Nagu juba öeldud, on need keskmised külvid esitatud vaid kui külvide a r e n g u s u u n a näitajad, mitte aga kui konkreetseid külvid, mida tööjõulisel mehel tuli teha. Viimaseid käsitleme taga-pool üksikute mõisate ja talude külve jälgides.

Kõigile olemasolevatele andmetele tuginedes ei saa kuidagi nõustuda «Eesti majandusajaloos» ja ka mõnel pool mujal esitatud seisukohaga, mis eitab talupoegade põldude kasvu XVIII sajandi jooksul, ja väitega, et inimese kohta arvestatuna talupoegade põllud isegi vähenesid.¹⁸⁶ See käsitus, mis ei rajane fakti-

¹⁸⁴ Kokku oli Eestimaal 500—550 mõisat. 1680-ndatel aastatel on antud kaks arvu seal, kus kihelkondlikud keskmised on mõnevõrra suuremate erinevustega.

¹⁸⁵ Vt. näiteks 1782. a. hingede revisjoni andmeid, ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, s.-ü. G 1—14, l. 52 ja 1796. a. hingede revisjoni andmeid, ENSV RAKA, f. 1864, nim. 2, s.-ü. V 74, l. 402.

¹⁸⁶ Eesti majandusajalugu, lk. 328—329; Eesti rahva ajalugu III, lk. 1350—1351.

dele, vaid oletustele ning ebaõigele adramaade arvude võrdlemisele, on läbinisti väär.¹⁸⁷

XVIII sajandi jooksul tuli eesti talupojal üles harida väga suur hulk uut põllumaad. Palju sellest läks mõisale. Sageli tuli talupoegadel loobuda ka oma vanast põllust ning asuda uudismaadele. Kuid vaatamata kõigele sellele laienesid kõrvuti mõisapõldudega ka talupoegade kasutusse jäävad põllud ning mitte ainult absoluutselt üle kubermangu, vaid ka keskmiselt tööjõulise inimese kohta arvestatuna.

Nii ei tähenda siis mõisapõldude suurenemine ja mõisa- ning talupõldude suhte muutumine mõisapõldude kasuks mitte alati külvide vähenemist talupoja põllul ühe inimese kohta, s. t. talupoja majandusliku olukorra halvenemist. Nagu nägime, laienesid Eestimaal XVIII sajandil kõrvuti nii mõisa- kui ka talukülvid ja -põldud tööjõulise mehe kohta.

Kuidas sai see kasv võimalikuks ja millised tegurid olid selle allikateks, neid küsimusi käsitleme üksikasjalikult järgmises peatükis.

Võrreldes meie andmeid naaberalade vastavate andmetega, jääb mulje, et XVIII sajandi esimesel poolel oli Valgevenes ja Leedus keskmine külvi hulk tööjõulise mehe kohta enam-vähem niisama suur kui Eestimaal.¹⁸⁸

Sajandi lõpus oli Venemaal mittemustmullavööndis teorendiga mõisates keskmiselt 2,5 tiinu põllumaad meeshinge kohta, obrokile rajatud mõisates 3,7 tiinu, mustmullavööndis vastavalt 3,1 ja 4,5 tiinu.¹⁸⁹ Tolleaegses kirjanduses loeti normaalseks 3 tiinu põldu ühele meeshingele.¹⁹⁰ Ümberarvestatult on 3 tiinu meeshingele võrdne 8,73 tündri külviga kolmel väljal ehk 2,91 tündri rukkikülviga mõisa- ja talupõllul ühel väljal tööjõulise mehe kohta.¹⁹¹

Nii näib, et keskmised külvid tööjõulise mehe kohta Harju- ja Läänemaal olid mittemustmullavööndi teorendimõisate keskmiste tasemel, Viru- ja Järvamaa külvid aga mõnevõrra üle selle keskmise, kuid alla obrokimõisate keskmise.

Eestimaal kubermangus jagunes see keskmine külvi mõisa ja talu vahel aga talupojale palju ebasoodsamalt.¹⁹² N. L. Rubinštein

¹⁸⁷ Kahjuks on see seisukoht leidnud tee ka «Eesti NSV ajaloo» I köite veergudele (lk. 503).

¹⁸⁸ Д. К. Похилевич, Крестьяне Белоруссии, lk. 25 jj.

¹⁸⁹ Очерки истории СССР. Период феодализма. Россия во второй половине XVIII в., Москва 1956, lk. 52; Н. Л. Рубинштейн, Сельское хозяйство, lk. 213 jj.; В. И. Семевский, Крестьяне, том I, lk. 43, 492—493, 497; Е. И. Индова, Крепостное хозяйство, lk. 24—25 jm.

¹⁹⁰ Н. Л. Рубинштейн, viidatud teos, lk. 234 jj.; В. И. Семевский, viidatud teos, lk. 495 jm.

¹⁹¹ Arvestamisel on aluseks võetud külvinorm setvert tiinule ja tööjõulised mehed moodustavad 57% meeshingedest.

¹⁹² Н. Л. Рубинштейн, Сельское хозяйство, lk. 164, 234, 236.

andmetel kõikus mõisa- ja talupõllu suhe Venemaal 1 : 2, 1 : 2,5 ja isegi 1 : 3,¹⁹³ Eestimaal aga, nagu juba nägime, oli see tunduvalt vähem kui 1 : 2. Tööjõulise mehe kohta olid Eestimaal talupõld ning -külvi väiksem ja mõisapõld ning -külvi suurem kui naaber-kubermangude teorendimõisates.¹⁹⁴ See laseb meid põllupinna ja -külvi seisukohalt vaadatuna konstateerida Eestimaal tööjõulise mehe kohta mitte ainult kõrgemat ekspluateerimise astet, mida sai juba järeldada mõisa ja talu põllupindade üldiste suhete võrdlemisest, vaid ka suuremat ekspluateerimise keskmist absoluutset suurust. Nagu hiljem näeme,

Tabel 23¹⁹⁵

Mõis	Tööjõulise mehe kohta rukki- külvi (tündrites)			Mõisa- ja talu- külvi suhe
	mõisa- põllul	talu- põllul	Kokku	
Järvamaa				
Moe (Ambla khk.)	2,22	2,36	4,58	1 : 1,06
Nõmmküla „	1,72	2,62	4,34	1 : 1,52
Kärvete „	1,32	2,68	4,00	1 : 2,03
Virumaa				
Kloodi (Rakvere khk.)	1,68	2,87	4,55	
Küti (Viru-Jaagupi khk.)	1,63	2,65	4,28	1 : 1,63
Põllula „	1,47	2,52	3,99	1 : 1,71
Konju (Jõhvi khk.)	1,49	1,72	3,21	1 : 1,15
Harjumaa				
Kabala (Rapla khk.)	1,30	2,03	3,33	1 : 1,56
Hagudi „	1,32	1,88	3,20	1 : 1,42
Tuhala (Kose khk.)	1,11	1,82	2,93	1 : 1,64
Ohukatku (Rapla khk.)	1,12	1,32	2,44	1 : 1,18
Läänemaa				
Tuudi (Käru khk.)	1,56	1,60	3,16	1 : 1,03
Saastna „	1,14	1,66	2,80	1 : 1,46
Kasti (Märjamaa khk.)	1,20	1,53	2,73	1 : 1,28
Massu (Hanila khk.)	1,08	1,59	2,67	1 : 1,47

¹⁹³ Vt. ka В. И. Семевский, viidatud teos, lk. 495; Г. Н. Бибиков, Расслоение, lk. 81.

¹⁹⁴ Н. Л. Рубинштейн, Сельское хозяйство, lk. 234 jm.; В. И. Семевский, viidatud teos, lk. 499 jm.

¹⁹⁵ ENSV RAKA, f. 864, nim. I, s. ü. 6, 8, 10, 17, 26, 27, 49, 64, 134, 186, 242, 245. Edaspidi nimetame selles tabelis toodud mõisate rühma kuuluvaid mõisaid «eesmisteks».

kinnitab seda seisukohta teotöö suuruste võrdlemine Eestimaal ja naaberkubermangudes.

Maakondlike keskmiste külvide ja ülekubermangulise keskmise külvi jälgimine näitab meile asetleidnud arengu suunda. Et aga kindlaks määrata, millistes mõisates ja kuidas see areng toimus, peame analüüsima olukorda mõisate ja talude viisi. Ilmneb, et maakondlikest keskmistest külvidest oli mõisate viisi vaadatuna küllalt suuri kõrvalekaldumisi mõlemale poole. Oli mõisaid, kus keskmine rukkikülv töövõimelise mehe kohta oli tunduvalt suurem kui maakondlik keskmine. Nii näiteks 1803. aastal oli igas maakonnas mõisaid, kus mõisa ja talu rukkikülv töøjõulise mehe kohta ulatus üle 3 ja isegi kuni 4,5 tündrini (vt. tabel 23). Nendessamades kihelkondades oli aga ka mõisaid, kus keskmine rukkikülv töøjõulise mehe kohta oli maakondlikust keskmisest märgatavalt väiksem, küündides vaevalt kahe tündrini (vt. tabel 24).

Tabel 24¹⁹⁶

Mõis	Töøjõulise mehe kohta rukkikülvi (tündrites)			Mõisa- ja talukülvi suhe
	mõisapõllul	talupõllul	Kokku	
Järvamaa				
Kirna (Türi khk.)	1,09	0,96	2,05	1 : 0,88
Mäu (Paide khk.)	1,00	1,61	2,61	1 : 1,61
Virumaa				
Pagari (Jõhvi khk.)	0,71	1,19	1,90	1 : 1,68
Aa (Lüganuse khk.)	1,15	0,80	1,95	1 : 0,69
Harjumaa				
Vahakandi (Rapla khk.)	0,62	1,18	1,80	1 : 1,90
Hertu "	0,88	0,95	1,83	1 : 1,08
Raiküla "	0,81	1,20	2,01	1 : 1,48
Läänemaa				
Koluvere (Kullamaa khk.)	0,68	1,09	1,77	1 : 1,60
Vatla (Karuse khk.)	0,97	1,14	2,11	1 : 1,18

Toodud andmed näitavad, et Eestimaal oli XVIII—XIX sajandi vahetusel külvi suurus töövõimelise mehe kohta mõisates vägagi erinev.

Mõisapõllul kõikus rukkikülvi hulk töövõimelise mehe kohta Järvamaal ühest tündrist poolteise ja üksikjuhtudel isegi

¹⁹⁶ ENSV RAKA, f. 864, nim. 1, s.-ü. 19, 23, 24, 30, 33, 66, 81, 190. Edaspidi nimetame selles tabelis toodud mõisate rühma kuuluvaid mõisaid «maha-jäänuteks».

üle kahe tündrini; Virumaal oli külve alla tündri kuni ligi kaks tündrit; Harju- ja Läänemaal olid väiksemad külvid samasugused kui Virumaal, s. o. alla ühe tündri, suurimad külvid küündisid aga vaevalt poolteise tündrini. Külvi seisukohalt vaadatuna oli niisiis talupoja ekspluateerimine kõige suurem Järva- ja Virumaal ning mõnevõrra väiksem Harju- ja Läänemaal. Huvitav on märkida, et tolleaegses kirjanduses loeti maksimaalseks piiriks, mida tööjõuline mees «hea ülevaatuse» puhul üles harida suutvat, 1½ tündrit igal mõisa väljal.¹⁹⁷ Tegelikult, nagu näeme, oli üksikutes «eesmistes» mõisates see «piir» isegi natuke ületatud.

Maakonnasiseselt vaadatuna on suurimate ja väikseimate mõisakülvide vahe tööjõulise mehe kohta kõikides maakondades ligikaudu pool tündrit (Järvamaal veidi rohkem), maakondadevaheliselt aga on suurimate ja väikseimate mõisa rukkikülvide vahe üle ühe tündri.

Talupõllul kõigub rukkikülv tööjõulise mehe kohta suuresmates piirides kui mõisapõllul. Järvamaal on see ühest tündrist kahe ja poole, ligi kolme tündrini, Virumaal umbkaudu samades piirides, Harju- ja Läänemaal ühest tündrist kuni kahe tündrini. Niisiis on talu «keskmise» rukkikülvi kõikumine mõisate vahel maakonna piirides ligikaudu üks tünder, maakondadevaheliselt üle ühe tündri. Rukkikülvi kõikumine mõisa- ja talupõllul kokku on Viru- ja Järvamaal 2—4, isegi 4,5 tündrini, Harju- ja Läänemaal 1,8—3,3 tündrini.

Eelmise, XVII sajandi lõpus me nii suuri mõisatevahelisi erinevusi külvi osas ei näe. Siis kõikus rukkikülv nendessamades mõisates kõikides maakondades mitte rohkem kui ühe tündri piirides.¹⁹⁸ 1732. aastal näib olukord Harjumaa mõisates samuti ühtlasem olevat.¹⁹⁹

XVIII sajandi lõpus on külvide suur erinevus tööjõulise mehe kohta kõrvuti asuvates mõisates aga juba üldine nähtus ja seda mitte ainult Eestimaa kubermangus. Või teisiti öeldes — see tasapindade erinevus, mis feodalismi ajal alati esineb, on Eestimaal XVIII sajandi jooksul tunduvalt suurenenud.

Mida räägivad talupoja põllu ja külvide suurusest siis tolleaegsed kohalikud autorid? Ükski nendest ega ka hilisematest eesti kodanlikest ajaloolastest ei ole lähemalt uurinud tööjõulisele mehele langeva mõisa- ja talukülvi suurust ning selles esinenud kõikumisi, ei erinevates mõisates ega ka samades mõisates erinevatel aegadel. Faktiliselt olukorda analüüsivad ja üldistavad käsitlused seetõttu puuduvad. Küll on aga rida XVIII sajandi tei-

¹⁹⁷ [H. J. Jannau] Geschichte der Sklaverey, lk. 148. Ka V. N. Tatištšev luges normiks 1 tiin tjaгло (s. o. tööjõuline mees ja naine) kohta mõisapõldu (ümberarvestatult on see 1,66 tündrit rukkikülvi).

¹⁹⁸ ENSV RAKA, f. 1, nim. 1, s.-ü. 940—942 ja fotokoopiate kogu nr. 129.

¹⁹⁹ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 466—470.

sest poolest pärinevaid ajaloolasi märkinud asjaolu, et talupoegade maaga varustamine oli erinevates mõisates erinev. Ühtlasi seostatakse seda siis mõisa tulukuse küsimusega. Väga tagasihoidlikus sõnastuses on need autorid seda asjaolu oma töödes maininud, ilma sellel nähtusel ja tema põhjustel pikemalt peatumata. Juba 1764. aastal märgib Eisen-Schwarzenberg Liivimaal talupoegade üldise vaesuse kõrval ka mõisaid, kus talupoegadel on rohkem põllumaad ja karja, kui neile elamiseks vaja läheb.²⁰⁰ Talupoegade erinevat maaga varustatust märgivad veel G. Merkel²⁰¹ ja J. Ch. Petri.²⁰² Nad väidavad, et nendes mõisates, kus talupoegadel on rohkem maad, on ka mõisa enese sissetulekud suhteliselt suuremad.

Suurte erinevuste tekkimist mõisa- ja talukülvides tööjõulise mehe kohta ei põhjustanud mitte erinevad looduslikud tingimused mõisates, vaid mitmesugused majanduslikku laadi tegurid, mida vaatleme allpool üksikasjalikumalt. Siinkohal rõhutame vaid seda asjaolu, et külvi suurused mõisa- ja talupõldudel tööjõulise mehe kohta olid XVIII sajandi lõpus omavahel tihedalt seotud, käies nii-öelda käsikäes. Nendes mõisates, kus külv tööjõulise mehe kohta mõisapõllul oli maakondlikust keskmisest suurem, oli ta sellest suurem ka talupoja põllul, ning vastupidi — suhteliselt väiksema külviga mõisapõllul kaasneb väiksem külv talupõllul. Sellest reeglist ei leia me peaaegu ühtki erandit. Ka see fakt kinnitab asjaolu, et mõisapõldude laiendamine tööjõulise inimese kohta XVIII sajandil ei leidnud aset mitte talupõldude arvel, vaid nad arenesid kõrvuti, teineteisest sõltuvalt — ühe kasvule kaasnes ka teise kasv.

Tööjõulise mehe kohta kõige suurema külviga mõisates oli XVIII sajandi lõpuks saavutatud tolleaegsete tootmistingimuste piir (töönormide maksimaalne piir) või läheneti sellele. Teada on, et XIX sajandil loeti tiinu künninormiks 3 tööpäeva hobusega.²⁰³ Kevadiste põllutööde kestus oli 2—3 nädalat. Selle aja jooksul suutis tööjõuline mees hobusega ühekordselt üles kunda

²⁰⁰ [J. G. Eisen-Schwarzenberg] Eines Liefländischen Patrioten Beschreibung der Leibeigenschaft, wie solche in Liefland über die Bauern eingeführt ist. — Sammlung Russischer Geschichte von G. Fr. Müller, IX Bd., St. Petersburg 1764, lk. 499. Vt. ka Sammlung Rußischer Geschichte von Müller in Moscow, I Theil, Offenbach am Main 1777, lk. 8.

²⁰¹ G. Merkel, Die Letten, lk. 89.

²⁰² J. Ch. Petri, Ehistland und die Ehsten, II Theil, lk. 22—23; Huvitav tükike kodumaa ajaloost, lk. 19 jm.

²⁰³ С. Г. Струмилин, Очерки, lk. 137.

XIX sajandi alguse seadusandlus Eestimaal võttis töönormiks kündmisel 17×17 sülda söögivahes, s. t. $289 \times 3 = 867$ ruutsülda päevas, niisiis ligikaudu 3 päeva tiinu (2400 ruutsülla) künniks. Korduskünni norm oli 19×19 sülda söögivahes ja kolmanda kordamise ning seemendamise norm 21×21 sülda söögivahes.

4—6 tiinu, koos korduskünniga aga 2,2—3,3 tiinu. Ümberarvestatult külvi tündritesse on see 3,7—5,6 tündrit.²⁰⁴ See on maksi-
maalne piir, mida oli võimalik täita siis, kui ükski päev halva
ilma tõttu kaduma ei läinud, kui kõik tööjõuliste meeste hulka
kuuluvad 15—60 aasta vanused talupojad tegelesid külvitööde
ajal ainult kündmisega, kui kündmisele lisaks äestamist ei
tehtud jne. Näeme, et Järva- ja Virumaa eesmiste mõisate külvid
olid 1803. aastal nendes maksimaalsetes piirides. Harju- ja Lää-
nemaa mõisates oli külv küll mõnevõrra väiksem, kuid arvestades
seda, et halvemate maade puhul külvati harvemalt, s. t. tündri kül-
viks kulus rohkem põllumaad, võib arvata, et ka nendes mõisates
oli põllupinnaliselt künd tööjõulise mehe kohta maksi-
maalsetes piirides. Pealegi nõudsid mõisad oma põldude hoolika-
mat harimist, näiteks kolm korda kündmist, äestamist jne.,²⁰⁵ mis
võttis rohkem aeg ja jättis kiirel põllutööde ajal talude põllud
meeste töökäte puudusesse.

Ka teiste territooriumide praktikast näeme, et vaid väga harva,
ja seda siis just paremate mullastikutingimuste puhul, tõusis
teorendimõisates külv üle 4,5—5 tiinu meeshinge kohta mõisas
ja talus kolmel väljal kokku²⁰⁶ (sellele vastab külv üle 4,5 tündri
tööjõulise mehe kohta ühel väljal). Põhjapoolsetel aladel oli kül-
vihulk inimese kohta tavaliselt aga palju madalam.²⁰⁷

Mahajäänud mõisates seevastu ulatus mõisa ja talu rukkikülv
kokku vaid pooleni tolleaegsetest maksimaalsetest võimalustest
ja eesmistel mõisatel praktikast.

Eeltoodu näitab, kuivõrd erinev võib olla külvi tase mõisates
ühe ja sama rendivormi juures ühel ja samal ajal küllaltki väi-
kese territooriumi piirides, nagu seda oli Eestimaa kubermang.
Eesmistes teorendil olevates mõisates Eestimaal ületas külv töö-
jõulise mehe kohta mõisa- ja talupõllul kokku isegi mittemust-
mullavööndi keskmise külvi obrokimõisates.²⁰⁸ Talupõllul oli aga
külv ka nendes eesmistes mõisates tunduvalt väiksem kui kesk-
miselt obrokitalupoegadel. Eestimaa eesmistes mõisates oli külv
2,5 tündrit tööjõulisele mehele ühel väljal, millele vastab natuke
üle 2,5 tiinu meeshinge kohta kolmel väljal. Keskmise külv obro-
kitalupoegadel oli mittemustmullavööndis aga 3,7 tiinu.

²⁰⁴ Külvinormiks on võetud keskmiselt setvert tiinule ehk 1,66 tündrit ti-
nule.

²⁰⁵ J. Johnson, Grundsätze, lk. 49.

²⁰⁶ Vt. Г. Н. Биби́ков, Расслоение, lk. 76—112; А. М. Разгон, К ис-
тории разложения, lk. 65 jm.

²⁰⁷ Г. Н. Богданова, К вопросу об имущественном и социальном
расслоении крестьянства Карелии во второй половине XVIII века. — Воп-
росы истории Карелии, Петрозаводск 1958, lk. 37 jm.

²⁰⁸ Е. И. Дракохруст, Расслоение, lk. 117; Е. И. Индова, Крепост-
ное хозяйство, lk. 119, 122.

Oluline erinevus eesmistest ja mahajäänud mõisate külvides tööjõulise mehe kohta kujunes Eestimaal välja XVIII sajandi jooksul. Töö kolmandas peatükis püüamegi selgitada, millistes mõisates ja kuidas saavutati need suhteliselt suured külvid tööjõulise mehe kohta XVIII sajandil Eestimaal.

8. TALUPOEGADE KIHISTUMISEST TULENEVAD ERINEVUSED MÕISA- JA TALUKÜLVI SUURUSES TÖÖJÕULISE MEHE KOHTA

Külvi suurust tööjõulise mehe kohta on meil võimalik jälgida ka konkreetset, talude viisi, mille külviandmed on säilinud XVIII sajandi esimestest ja viimastest aastakümnetest.

Harjumaal Rapla kihelkonnas asuvas Kabala mõisas tuli 1732. aastal rukkikülvi ühe tööjõulise mehe kohta mõisapõllul 1,03 tündrit ja talupõllul 0,87 tündrit; 1803. aastal aga vastavalt 1,28 tündrit ja 2,29 tündrit.²⁰⁹

Olukorda üksikute talude viisi näitab tabel 25.

On ilmne, et erineva suurusega taludes oli külvi hulk tööjõulise mehe kohta erinev.

Tabelist ilmneb samuti, et talu adramaade arvu ja talu rukkikülvi vahel oli enam-vähem kindel seos ühel ja samal ajal, näiteks 1732. aastal või 1803. aastal. Erinevatel aegadel tähistas sama adramaade arv aga hoopis teisi talukülve, samuti ka teisi majanduslikke näitajaid erinevas suuruses.

Harju-Jaani kihelkonnas asuvas Raasiku mõisas oli rukkikülvi tööjõulise mehe kohta 1732. aastal mõisapõllul 0,72 tündrit ja talupõllul 0,93 tündrit, 1803. aastal vastavalt 0,78 ja 1,43 tündrit. Talude viisi oli külvi tööjõulise mehe kohta samuti märgatavalt erinev.²¹⁰

Juuru kihelkonnas asuvas Kaeva mõisas oli 1732. aastal rukkikülvi töövõimelise mehe kohta mõisapõllul 1,04 tündrit ja talupõllul 1,40 tündrit; 1774. aastal talupõllul 1,69 tündrit.²¹¹

Üksikute talude viisi on muutused selles mõisas toodud tabelis 26.

Läänemaal Ridala kihelkonnas Unguru mõisas oli rukkikülvi tööjõulise mehe kohta 1732. aastal mõisapõllul 0,42 tündrit, talupõllul 0,54 tündrit, 1803. aasta vakuraamatu alusel vastavalt 1,00

²⁰⁹ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 467, lk. 167; f. 864, nim. 1, s.-ü. 10, lk. 7.

²¹⁰ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 466, lk. 211; f. 864, nim. 1, s.-ü. 1, lk. 3 jj.

²¹¹ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 466; f. 3, nim. 1, s.-ü. 487, lk. 492.

Talu nimi	Taluadramaid				Tööjõulisi mehi			Rukkikülvi talupõllul (tündrites)	
	1732. a.		1765. a.	1803. a.	1732. a.	1765. a.	1803. a.	1732. a.	1803. a.
	täis	tühje							
Sõtku	$\frac{2}{3}$	$\frac{1}{3}$	1	$\frac{1}{2}$	3	2	3	2	7
Karja	$\frac{2}{3}$	$\frac{1}{3}$	1	$\frac{1}{2}$	2	4	3	2	7
Pilpa	$\frac{1}{4}$	$\frac{3}{4}$	1	$\frac{1}{2}$	1	2	3	$\frac{3}{4}$	7
Tiidori	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	1	$\frac{1}{2}$	2	3	3	$\frac{1}{2}$	7
Sõõse	$\frac{1}{4}$	$\frac{3}{4}$	1	$\frac{1}{2}$	—	3	3	$\frac{3}{4}$	7
Tõnso	$\frac{2}{3}$	$\frac{1}{3}$	1	$\frac{1}{2}$	3	2	3	2	7
Kollo	$\frac{1}{4}$	$\frac{3}{4}$	1	$\frac{1}{2}$	1	2	3	$\frac{3}{4}$	7
Peti	$\frac{2}{3}$	$\frac{1}{3}$	1	$\frac{1}{4}$	2	2	3	2	$3\frac{1}{2}$
Talli	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2} + \frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	1	2	2	$\frac{1}{2}$	7
Laikmaa Jaan	$\frac{2}{3}$	$\frac{1}{3}$	1	$\frac{1}{4}$	2	5	3	2	$3\frac{1}{2}$
Laikmaa Jüri	$\frac{2}{3}$	$\frac{1}{3}$	1	$\frac{1}{4}$	2	4	4	2	$3\frac{1}{2}$

¹¹² ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 467, lk. 167; f. 3, nim. 1, s.-ü. 496, lk. 686; f. 864, nim. 1, s.-ü. 10, lk. 7.
1765. aasta kohta külviandmed puuduvad.

Tabel 26

Talu nimi	Taluadramaid		Tööjõulisi mehi		Rukkikülvi talupõllul (tündrites)	
	1732. a.	1774. a.	1732. a.	1774. a.	1732. a.	1774. a.
Raka	$\frac{1}{4}$	$\frac{1}{2}$	1	3	$1\frac{1}{2}$	3
Viru	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	2	2	3	3
Tooma	$\frac{1}{2}$	1	2	4	3	6
Uustalu	$\frac{1}{4}$	$\frac{1}{2}$	2	1	$1\frac{1}{2}$	3
Otsa Tõnis	$\frac{1}{4}$	$\frac{1}{2}$	1	2	$1\frac{1}{2}$	3
Sõnni Toomas	$\frac{1}{2}$	1	3	2	3	5
Sõnni Jaan	$\frac{1}{4}$	1	1	3	$1\frac{1}{2}$	5

ja 1,44 tündrit. Talude viisi oli külv tööjõulise mehe kohta õige kõikuv.²¹³

Virumaal Lüganuse kihelkonnas asuvas Purtse mõisas tuli rukkikülvi töövõimelise mehe kohta 1731. aastal talupõldudel 1,15 tündrit, mõisakülvi kohta puuduvad andmed.²¹⁴ 1803. aastal oli rukkikülv talupõldudel tõusnud 1,43 tündrile ja mõisapõldudel 1,01 tündrile. Andmed talude viisi on järgmised.

Tabel 27²¹⁵

Talu nimi	Taluadramaid		Tööjõulisi mehi		Rukkikülvi talupõllul (tündrites)	
	1731. a.	1803. a.	1731. a.	1803. a.	1731. a.	1803. a.
Napa	$\frac{1}{6}$	$\frac{1}{4}$	1	4	2	$4\frac{1}{2}$
Matsu	$\frac{1}{3}$	$\frac{1}{2}$	2	5	$2\frac{2}{3}$	$7\frac{1}{2}$
Jaagu	$\frac{1}{3}$	$\frac{1}{4}$	2	3	$2\frac{1}{3}$	$4\frac{1}{2}$
Oru	$\frac{1}{3}$	$\frac{1}{4}$	2	3	$2\frac{2}{3}$	$4\frac{1}{2}$
Hannuse	$\frac{1}{3}$	$\frac{1}{6}$	2	2	$2\frac{2}{3}$	$3\frac{1}{2}$

Kõrvuti kirjalike, arvuliste andmetega on üsna mitme mõisa kohta säilinud XVII sajandi lõpust ja 1800. aasta ümbrusest mõisate kaardid. Võrreldes neid omavahel ja samast perioodist pärinevate vakuraamatutega, on külvide erinevus tööjõulise mehe

²¹³ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 468, lk. 828 jj.; f. 864, nim. 1, s.-ü. 167, lk. 3 jj.

Vakuraamatutes toodud andmed on kontrollitavad mõisniku taskuraamatu põhjal, mis on säilinud Ungern-Sternbergi perekonna arhiivis, f. 1423, nim. 1, s.-ü. 21.

²¹⁴ 1724. aastal oli külv mõisapõllul 0,65 tündrit rukist tööjõulise mehe kohta.

²¹⁵ 1731. aasta kohta on kasutatud Stackelbergi perekonna arhiivis leiduvat vakuraamatut, ENSV RAKA, f. 1861. 1803. aasta andmed on võetud ENSV RAKA, f. 864, nim. 1, s.-ü. 216.

kohta konkreetsetes taludes jälgitav mitte ainult arvuliselt, vaid ka põllupinnaliselt.²¹⁶

Et kindlaks määrata keskmisi külve töøjõulise mehe kohta erineva suurusega taludes, on igast maakonnast võetud kümme mõisat ja jaotatud nende talud veoloomade arvu järgi kolme rühma. Esimeses rühmas on väikesed, ilma veoloomata või ühe veolooma majapidamised, teises rühmas keskmised majapidamised 2—3 veoloomaga, kolmandas rühmas suuremad, 4 ja rohkema veoloomaga talud.

Sellisel teel saadud neljakümne mõisa keskmised näitavad, et väikestes ja keskmistes majapidamistes tuli talu rukki-külvi töøjõulise mehe kohta tavaliselt vähem kui suuremates taludes (vt. tabel 28).

Erandi moodustab Järvamaa 1803. aastal, kus külv suuremate talude rühmas on väiksem kui keskmistes taludes. See on tingitud sellest, et Järvamaal on kümne mõisa hulka sattunud rida tugevate kriisitunnustega mõisaid (Jäneda, Kuru, Jotme, Moe ja Kirna), kus suuremates taludes tuli talupõllul vähem külvi töövõimelise mehe kohta kui keskmistes taludes. Muutes valikut, s.t. asendades mõned sellelaadiliste kriisitunnustega mõisad teistega, kujuneks olukord Järvamaal teiste maakondade taoliseks. Vajadust selliseks valiku tegemiseks aga ei ole, sest erand kinnitab reeglit. Üldisest erinev olukord esineb vaid sajandi lõpus ja just kriisinähtustega mõisates. Kõikjal mujal on kogu XVIII sajandi jooksul aga külv töøjõulise mehe kohta suuremates taludes suurem kui keskmistes taludes. Tavaliselt — mitte kriisi ajal — olid suuremad talud põlluga suhteliselt paremini varustatud kui keskmised ja väiksemad talud.

Võrreldes omavahel 1732. ja 1803. aasta andmeid, näeme, et sellel ajavahemikul on talupoegade külv Harjumaal kõikides talude rühmades kasvanud. Seejuures on kasv keskmistes ja suuremates taludes suurem kui väiksemates.

Siit nähtub, et töøjõulise mehe kohta eespool ilmsiks tulnud keskmise külvi kasvu üheks allikaks oli külvi kasv töøjõulise mehe kohta kõikides talude rühmades. Teiste maakondade kohta puuduvad meil 1732. aastast talupoegade külvi andmed, mis

²¹⁶ ENSV RAKA, Kuusiku mõisa (Rapla khk. Harjumaal) kaardi kirjel-
dus 169... aastast, f. 1, nim. 1, s.-ü. C-V-36; geomeetriline kaart 1811.—1812.
aastast, f. 1373, nim. 1, s.-ü. 7; vakuraamat 1803. aastast, f. 864, nim. 1, s.-ü. 14.

Ohukatku mõis (Rapla khk. Harjumaal), f. 1, nim. 1, s.-ü. C-V-36; f. 1,
nim. 1, s.-ü. 940, lk. 513 jj.

Ruila mõis (Hageri khk. Harjumaal), vaata lisa kaardikoopiad.

Tapa mõis (Ambla khk. Järvamaal), f. 2072, kaardikogu; f. 864, nim. 1,
s.-ü. 27, lk. 128 jj.

Karkuse mõis (Ambla khk. Järvamaal), f. 2072, kaardikogu; f. 864, nim. 1,
s.-ü. 26, lk. 5 jj.

Triigi mõis (Väike-Maarja khk. Virumaal), f. 1687, nim. 1, s.-ü. 1; f. 864
nim. 1, s.-ü. 270, lk. 4 jj.

Tabel 28²¹⁷

Rukkikülvi (tündrites) talupõllul tööjõulise mehe kohta erinevates talude rühmades

Maakond	Talude arv		Mõisate keskmine külv		Keskmine külv taludes					
					0—1 veoloomaga		2—3 veoloomaga		4 ja enama veoloomaga	
	1732. a.	1803. a.	1732. a.	1803. a.	1732. a.	1803. a.	1732. a.	1803. a.	1732. a.	1803. a.
Harjumaa	418	554	0,80	13,7	0,44	0,61	0,85	1,34	0,91	1,45
Virumaa		528		1,82		1,22		1,82		1,94
Järvamaa		354		1,81		1,16		1,50		1,38
Läänemaa		678		1,38		0,60		1,15		1,49

²¹⁷ Tabeli koostamisel on aluseks võetud igast maakonnast kümne mõisa andmed. ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 466; f. 864, nim. 1, s.-ü. 1, 6, 7, 8, 12, 14, 17, 19, 23, 24, 25, 26, 27, 30, 33, 36, 49, 50, 61, 64, 65, 66, 81, 91, 167, 181, 186, 190, 192, 204, 212, 221, 242, 245, 256.

Tabelis toodud keskmised erinevad mõnel määral maakondlikest keskmistest näitajatest. Tingitud on see sellest, et maakondlike keskmiste aluseks on suurem hulk mõisaid. Kõrvalekaldumised ei ole aga kuigi suured. Peamine on, et keskmiste arengu suunad ja ulatus (Harjumaal), nii kümne kui ka sadade mõisate andmeid aluseks võttes, jäävad ühesugusteks. See lubab meid käesoleva tabeli andmeid olukordade analüüsimisel ja üldistamisel aluseks võtta.

võimaldaksid kindlaks määrata keskmist kasvu ulatust talude eri rühmades ajavahemikul 1732.—1803. a. Võib arvata, et see Järvaja ja Virumaal oli suurem kui Harjumaal, ja Läänemaal enam-vähem samasugune nagu Harjumaal.

Keskmise külvi kasvul tööjõulise mehe kohta oli veel teine allikas. Selleks teiseks keskmise külvi kasvu allikaks oli tööjõuliste meeste koondumine suurematesse taludesse. 1732. aastal elas suuremates taludes Harjumaal mõisate viisi erinevalt 30—60% tööjõulistest meestest, 1803. aastal aga juba 70—80%. Teistes maakondades võime täheldada samasugust tööjõuliste meeste koondumist suurtesse taludesse. Maakonniti ajavahemikul 1680—1803 annab sellest ülevaate tabel 29.

Tabel 29²¹⁸

Maakond ja talude rühm	Tööjõulisi mehi (%-des) vastavas talude rühmas			
	1680-ndad aastad	1732. a.	1765. a.	1803. a.
Harjumaal				
I rühm (väikesed talud)	16,0	18,5	14,5	8,3
II rühm (keskmised talud)	34,9	34,3	27,5	14,3
III rühm (suuremad talud)	49,1	47,2	58,0	77,4
Virumaal				
I rühm (väikesed talud)	28,4	33,0	31,4	10,3
II rühm (keskmised talud)	35,5	38,5	42,1	42,4
III rühm (suuremad talud)	36,1	28,5	26,5	47,3
Järvamaal				
I rühm (väikesed talud)	21,4	19,9	26,9	7,9
II rühm (keskmised talud)	34,3	35,6	46,2	18,4
III rühm (suuremad talud)	44,3	44,5	26,9	73,7
Läänemaal				
I rühm (väikesed talud)	13,7	9,7	10,1	5,7
II rühm (keskmised talud)	37,1	34,9	41,7	17,5
III rühm (suuremad talud)	49,2	55,4	48,2	76,8

Et külv suuremates taludes oli tunduvalt suurem kui väikeses ja ka suurem kui keskmistes taludes, siis andis selline tööjõu ümberpaiknemine ulatusliku keskmise külvi kasvu tööjõulise mehe kohta mõisate viisi.

²¹⁸ Tabeli koostamisel on võetud igas maakonnas aluseks kümne mõisa andmed.

Konstateerinud külvide üldist kasvu talude eri suurusrühmades ja tööjõuliste meeste ümberpaiknemist XVIII sajandi jook-sul neljakümne mõisa keskmiste näitajate põhjal, huvitab meid edasi küsimus: millised erinevused talukülvi suurustes esinesid talude suurusrühmiti eesmistes ja mahajäänud mõisates.

Võtame kõigepealt vaatluse alla eesmised, s. o. tööjõulise mehe kohta maakondlikust keskmisest suurema külviga mõisad. Nende mõisate 1803. aasta talu rukkikülvi andmed tööjõulise mehe kohta erinevates talude suurusrühmades on toodud tabelis 30.

Mahajäänud, s. o. tööjõulise mehe kohta maakondlikust keskmisest väiksema külviga mõisate olukorda näitab tabel 31, kus on toodud samuti 1803. aasta talu rukkikülvi andmed tööjõulise mehe kohta erinevates talude suurusrühmades.

Need andmed näitavad meile XVIII—XIX sajandi vahetusel eesti külas valitsenud väga erinevaid olukordi talupoegade põllu-maaga varustatuses.

Eesmistes mõisates oli külv tööjõulise mehe kohta üle maakondliku keskmise. Nende mõisate väikestes taludes oli rukkikülv tavaliselt mõisa keskmisest külvist väiksem. Üksikjuh-tudel, kus see oligi suurem, moodustasid väikeste talude tööjõu-lised mehed väga väikese osa tööjõuliste meeste üldarvust. Keskmistes taludes seevastu oli külv peaaegu kõikjal suurem kui kesk-mine külv mõisa kohta. Suuremates taludes oli külv enam-vähem mõisa keskmise külvi tasemel, kuid valdavalt väiksem kui keskmistes taludes. Need mõisad olid niisiis sajandivahetusel kriisinähtustest sügavalt haaratud. Kõrgete keskmiste külvide juures on suuremates, s. o. veoloomade poolest tugevamate talu-des külvi töövõimelise mehe kohta paljudel puhkudel vähem kui veoloomade poolest keskmistes taludes. Mõisategu on nendes mõisates viidud nii kõrgele, et see hakkas takistama talupoega-del oma põldude harimist (vt. III ptk.). Ja külvid taludes hakka-sidki seepärast kõigepealt just suuremates taludes tööjõulise ini-mese kohta vähenema. Nendes mõisates oli talu ja mõisa rukki-külv kokku Järva- ja Virumaa suuremates ja keskmistes taludes üle nelja tündri tööjõulise mehe kohta, Hariu- ja Läänemaal kolme tündri ümber, seega siis tolleaegsetes tingimustes võima-liku maksimaalse külvi piirides.

Mahajäänud mõisates oli keskmine külv tööjõulise mehe kohta tunduvalt väiksem kui eesmistes mõisates. Talude suurusrühmiti oli mahajäänud mõisates rukkikülv väikestes talu-des märgatavalt väiksem kui mõisa keskmine külv, või puudus külv üldse. Keskmistes taludes kõikus külv enam-vähem mõisa keskmise külvi tasemel. Esines ka suuremaid kõrvalekaldumisi mõlemale poole. Suuremates taludes oli külv tavaliselt suurem kui keskmine külv mõisas ja enamikul puhkudel ka suurem kui

Mõis	Talude arv	Keskmine külv mõisas tööjõulise mehe kohta (tündrites)	0—1 veoloomaga talud		2—3 veoloomaga talud		4 ja enama veoloomaga talud	
			Tööjõuliste meeste % üldarvust	Külvi tööjõulise mehe kohta (tündrites)	Tööjõuliste meeste % üldarvust	Külvi tööjõulise mehe kohta (tündrites)	Tööjõuliste meeste % üldarvust	Külvi tööjõulise mehe kohta (tündrites)
Järvamaa								
Nõmmküla (Ambla khk.)	21	2,36	39,7	2,26	36,2	2,48	24,1	2,32
Moe „	20	2,62	18,8	1,00	25,0	3,00	56,2	3,00
Käravete „	35	2,68	4,4	—	36,8	2,72	58,8	2,85
Virumaa								
Kloodi (Rakvere khk.)	36	2,88	5,2	2,50	31,2	3,12	63,6	2,79
Küti (Viru-Jaagupi khk.)	51	2,65	1,8	2,75	35,5	2,72	62,7	2,60
Põllula „	45	2,52	10,3	2,73	52,3	2,57	37,4	2,40
Konju (Jõhvi khk.)	18	1,72	17,0	0,38	57,5	2,00	25,5	2,00
Harjumaa								
Kabala (Rapla khk.)	32	2,29	—	—	5,6	2,10	94,4	2,31
Hagudi „	13	1,88	—	—	10,8	2,50	89,2	1,80
Tuhala (Kose khk.)	36	1,82	2,2	2,83	31,5	1,93	66,3	1,73
Ohukatku (Rapla khk.)	24	1,32	5,2	1,72	13,8	1,38	81,0	1,29
Läänemaa								
Tuudi (Karuse khk.)	22	1,60	1,6	2,50	3,3	1,25	95,1	1,60
Saastna „	91	1,66	4,7	—	10,3	1,66	85,0	1,75
Kasti (Märjamaa khk.)	50	1,53	11,3	1,08	6,6	2,43	82,1	1,51
Massu (Hanila khk.)	45	1,59	0,9	—	16,7	1,32	82,4	1,66

²¹⁹ ENSV RAKA, f. 864, nim. 1, s.-ü. 6, 8, 10, 17, 26, 27, 49, 64, 134, 186, 242, 245.

Tabel 31²²⁰

Mõis	Talu- de arv	Keskmine külv mõi- sas töö- jõulise mehe kohta (tündri- tes)	0—1 veoloomaga talud		2—3 veoloomaga talud		4 ja enama veoloomaga talud	
			Tööjõuliste meeste % meeste üld- arvust	Külvi töö- jõulise mehe kohta (tünd- rites)	Tööjõuliste meeste % meeste üld- arvust	Külvi töö- jõulise mehe kohta (tünd- rites)	Tööjõuliste meeste % meeste üldarvust	Külvi töö- jõulise mehe kohta (tünd- rites)
J ä r v a m a a								
Mäu (Paide khk.)	61	1,61	5,6	1,11	26,7	1,58	67,7	1,66
Kirna (Türi khk.)	58	0,96	5,1	—	7,7	1,07	88,2	1,00
V i r u m a a								
Pagari (Jõhvi khk.)	97	1,19	8,6	1,09	55,3	1,24	36,1	1,13
Aa (Lüganuse khk.)	57	0,80	10,8	0,71	39,2	0,67	50,0	0,92
H a r j u m a a								
Vahakandi (Rapla khk.)	35	1,18	4,1	0,83	15,5	1,12	80,4	1,21
Hertu "	130	0,95	26,4	0,45	16,7	1,13	56,9	1,12
Raiküla "	95	1,20	3,7	0,85	11,7	0,91	84,6	1,26
L ä ä n e m a a								
Vatla (Karuse khk.)	51	1,14	3,2	—	8,9	1,75	87,9	1,13
Koluvere (Kullamaa khk.)	216	1,10	4,0	1,00	26,3	0,84	69,7	1,20

²²⁰ ENSV RAKA, f. 865, nim. 1, s.-ü. 19, 23, 24, 30, 33, 66, 81, 190.

keskmistes taludes. Esinevate üksikute erandite puhul ei ole kõrvalekaldumine aga kuigi suur.

Võrreldes omavahel eesmistest ja mahajäänud mõisate vastavald talude rühmi, näeme, et mahajäänud mõisates oli kõikides talude rühmades külv väiksem kui eesmistes mõisates. Ja nagu nägime eespool, oli nendes mõisates ka mõisakülv tööjõulise mehe kohta väiksem (vt. tabelid 23 ja 24). Mõisa ja talu rukkikülv kokku ei tõusnud üheski maakonnas nende mahajäänud mõisate suuremates ja keskmistes taludes tavaliselt üle kahe tündri (erand vaid Mäu mõis). Kõikides maakondades kõikus ta kahe tündri ümber. On ilmne, et me nendes mahajäänud mõisates ei saa eeldada väga kõrgele tasemele viidud teokoormisi tööjõulise mehe kohta ja siit tulenevaid negatiivseid mõjusid talupoja majapidamisele. Nagu järgnevalt näeme, kinnitavad seda seisukohta ka teokoormiste andmed. Seda kinnitab veel ka asjaolu, et mahajäänud mõisate suuremates taludes on tavaliselt külv tööjõulise mehe kohta suurem kui keskmistes taludes, s. t. et suuremates taludes ei olnud tööjõupuudust, mis oleks sundinud külve talus inimese kohta vähendama. Kui mõnes mõisas külv suuremates taludes on siiski väiksem kui keskmistes, siis on sellel teistsugused põhjused. Nendel juhtudel on tegemist n.ö. «üleliigse tööjõuga» suuremates taludes. Nagu näitavad teokoormiste andmed, oli nendes mõisates suuremates taludes ka korraline tegu tööjõulise mehe kohta tavaliselt väiksem kui keskmistes taludes. Sellest on siis ka tingitud osa mõisnike kurtmine, et talupoegi olevat liiga palju, ja nende müümine väljapoole. Tegelikult ei olnud asi mitte talupoegade ülikülluses, vaid teraviljakasvatuse madalas tasemes nendes mõisates.

Talupoegade majanduslik kihistumine oli Venemaal XVIII sajandil üldine, selle ulatus territoriaalselt aga mõnevõrra erinev. Talupoegade maaga varustamise kohta erinevate talusuuruste kaupa on andmeid esitanud mitmed autorid mitmesuguste kubermangude ja alade viisi.²²¹

Nendest andmetest jääb mulje, et kõikjal esines kõrvuti mõisaid, kus talupoegade varustatus põllumaaga (tööjõulise inimese kohta) talude suurusühmiti oli vägagi erinev. Nähtavasti olid igal territooriumil omad piirid, milles see kõikumine aset leidis. Põllumaaga erinevalt varustatud talude omavaheline suhe ja need «piirid» olidki määravad kohaliku «keskmise» väljakujunemisel.

²²¹ Г. Н. Бибилов, Расслоение, lk. 84 jj.; Е. И. Дракохруст, Расслоение, lk. 128; К. В. Сивков, К вопросу; Е. И. Индова, Крепостное хозяйство, lk. 131 jtm.; Е. И. Индова, Наемный труд у крестьян Царско-сельских дворцовых деревень в первой половине XVIII в. — К вопросу о первоначальном накоплении в России (XVII—XVIII вв.), Москва 1958, lk. 201 jtm.; А. М. Разгон, К истории разложения, lk. 65 jtm.; Г. Н. Богданова, К вопросу, lk. 37 jtm.

Eestimaa kubermangus oli XVIII—XIX sajandi vahetusel suhteliselt palju selliseid mõisaid ja talusid, kus külvid olid tolleaegsete tingimuste maksimaalsetes piirides. Mahajäänud mõisad oma kahetündrilise rukkikülviga tööjõulise mehe kohta keskmistes ja suuremates taludes (millele vastab 2,1 tiinu kolmes väljas meeshinge kohta), olid mittemustmullavööndi teorendimõisate keskmise lähedal (keskmine oli 2,5 tiinu). Ja et nii mahajäänud kui ka eesmistes mõisates oli Eestimaal tööjõud valdavalt koonduvad suurematesse taludesse,²²² siis andis see kõik suhteliselt kõrgema talupoegade põllumaaga varustatuse «keskmise» Eestimaa kubermangus.

Konstateerinud suuri erinevusi talupoegade põllumaaga varustatuses Eestimaal XVIII—XIX sajandi vahetusel, vaatleme järgmises, III peatükis talupoegade koormiste suurust ja dūnaamikat, s. o. feodaalrendi suurust ja selle seost talupoegade kasutuses oleva põllupinna suurusega.

9. PÕLLUMAJANDUSLIKU TOOTMISE JA ÜHISKONDLIKU TÖÖTOOTLIKKUSE TASE

Teraviljatootmise ja karjakasvatuse tunduv kasv XVIII sajandi jooksul Eestimaal iseloomustab põllumajandusliku tootmise kvantitatiivset külge. Üldiseks tootmist kvalitatiivselt iseloomustavaks näitajaks on põllumajandusliku tootmise tase, s. o. puhassaak ühe elaniku kohta. Analüüsides põllumajandusliku tootmise olukorda reformijärgsel Venemaal, lähtub V. I. Lenin põllumajandusliku tootmise taseme dūnaamikast.²²³ Ka meil kasutada olevad andmed võimaldavad määrata teraviljatootmise taset ja selle arengu tendentse XVIII sajandil Eestimaal.

Kogu vaadeldaval perioodil moodustas teraviljakasvatus peamise osa põllumajanduslikus tootmises. Seetõttu on teraviljatootmise taseme areng peamiseks põllumajandusliku tootmise taseme dūnaamika näitajaks. Karjakasvatuseliku tootmise taset meie seliselt kui teraviljakasvatuse määrata ei saa, sest puuduvad andmed karjakasvatuse toodangu (või, liha, piim jne.) suuruse kohta. Talupoegade ja mõisate karja arvulise suuruse alusel võime teha selle või teise perioodi kohta vaid õige kaudseid arvestusi.

Lähtudes teraviljasaakide üldkogusest ja elanike arvust XVII sajandi lõpus enne suurt näljahäda, saame ühe isiku kohta teravilja puhassaagiks 2,2—2,3 tündrit.²²⁴

²²² Näib, et tööjõu koondumine suurematesse taludesse on Eestimaal ulatuslikum kui paljudes teistes kubermangudes. Vt. Г. Н. Биби́ков, Расслоение, lk. 110—111; Е. И. Индо́ва, Крепостное хозяйство, lk. 131, jt.

²²³ V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 204 jj.

²²⁴ Teraviljakülv 130—134 tuhat tündrit, üldsaa 530—540 tuhat tündrit, elanikke 178 tuhat.

1732. aasta kohta saavad need arvestused olla vaid väga umbkaudsed, sest nii teravilja üldsaak kui ka inimeste arv on kaudsete andmete põhjal välja arvestatud. Võib oletada, et ühe isiku kohta tuli teravilja puhassaaki 3,0—3,3 tündrit.²²⁵

Ka 1774. aasta andmed on umbkaudsed nii külvide, saakide kui ka elanike arvu osas. Võttes need aluseks, ilmneb, et selleks ajaks oli teravilja puhassaak ühe inimese kohta tõusnud vähemalt 3,4—4,0 tündrile.²²⁶

1782. aasta hingede revisjoni ja ametlikke saakide andmeid samast ajast aluseks võttes on teravilja puhassaak tõusnud 4,5 tündrile inimese kohta.²²⁷

Järgnevatel aastatel tõusis põllumajandusliku tootmise tase eriti intensiivselt, moodustades 1795. aastaks 5,4 tündrit inimesele.²²⁸ Maakonniti oli tase seejuures küllaltki erinev, kõikudes linnaelanikke arvestamata 4,5—7,0 tündrini.

Tallinna kreisis	4,5—4,7 tündrit	²²⁹
Paldiski „	4,5—4,8 „	
Rakvere „	6,7—7,0 „	
Paide „	6,0—6,1 „	
Haapsalu „	5,7—5,8 „	

Edaspidi teravilja tootmise tase aga enam ei tõuse. Järgmise kaheksa-aastaku (1798—1805) keskmisi külve ja saake aluseks võttes oli teravilja puhassaak inimese kohta XIX sajandi esimestel aastatel 5,7 tündrit.²³⁰ Kui aga vahepealt välja jätta erakordselt kõrge külvi ja saagiga 1789. aasta²³¹ siis teravilja tootmise

²²⁵ Teraviljakülv 75—85 tuhat tündrit, üldsaak 300—380 tuhat tündrit, elanikke ligikaudu 75 tuhat.

²²⁶ Teraviljakülv 200—210 tuhat tündrit, saak 800—900 tuhat tündrit ja elanikke 176 tuhat.

²²⁷ Teravilja keskmine külv aastail 1782—1788 oli 217 017 tündrit, saak 1 111 900 tündrit, elanikke 1782. aastal 198 tuhat, 1795. aastal ca 201 tuhat.

²²⁸ Teravilja keskmine külv aastail 1790—1797 oli 255 228 tündrit, saak 1 396 700 tündrit, elanikke ca 211 tuhat.

²²⁹ ENSV RAKA, f. 291, nim. 1, s.-ü. 2347; f. 1864, nim. 2, s.-ü. V-74; f. 1, nim. 1, s.-ü. 4220. Nendes allikates on andmed antud mitte maakonniti, vaid kreiside viisi. Linnaelanikud on arvestusest välja jäetud seepärast, et nad jagunesid maakonniti väga ebaühtlaselt. Üldse elas linnades tol ajal 11—12 tuhat tsiviilisikut, s. o. ca 5% kogu elanikkonnast. Tallinna elanikkonna arvamine ainult Tallinna kreisi andmetesse annaks ebaõige ettekujutuse teraviljatootmise tasemest maakonniti.

²³⁰ Teraviljade keskmine külv aastail 1798—1805 oli 281 975 tündrit ja saak 1 522 112 tündrit; elanikke oli 1803. aastal ca 217 tuhat inimest.

²³¹ Saak oli 1798. aastal kubermanguvalitsuse andmetel umbes 50% suurem kui eelnevatel ja järgmistel aastatel. Siin võib tegemist olla ka veaga. Nimelt on Virumaal tavaliselt odrakülv 23—28 tuhat tündrit ja saak 140—155 tuhat tündrit. 1798. aastal aga on odrakülv näidatud 77 785 tündrit ja saak 695 061 tündrit. Kuigi eelmisel, 1797. aastal jäi osa rukkipoelde vihma tõttu sügisel täis külvamata ja neile külvati kevadel oder, tunduvad 1798. a. arvud siiski kahtlaselt suurtena.

tase sajandivahetusel isegi langes, olles 5,3 tündrit inimese kohta.²³²

Loomulikult tuleb kõiki neid arve ja arvutusi võtta teatud ettevaatusega. Jätab ju tolleaegne statistika täpsuses palju soovida. Kõigepealt on ilmne, et kui külvidele ja saakidele juurde arvata oletatava vea arvel 10—20%, siis tõuseb vastavalt ka puhassaak inimese kohta. Eriti oluline on seda silmas pidada Eestimaa kubermangu teraviljatootmise taseme võrdlemisel naaberkubermangude või teiste territooriumidega.

I. D. Kvaltšenko poolt on tehtud teraviljade ja kartuli puhassaagi arvestused inimese kohta kubermangude viisi XIX sajandi esimesel poolel.²³³ Tema andmetel on ajavahemikul 1802.—1811. a. Eestimaa kubermangus teravilja puhassaak inimese kohta 3,12 setverti, s. o. 5,2 tündrit.²³⁴ Sellest suuremaid puhassaake on vaid vähestes kubermangudes ja nimelt lähematest kubermangudest: Pihkvas — 3,20, Smolenskis — 3,21, Mogilevis — 4,07, Minskis — 3,54, Grodnos — 4,87, Vilnos — 4,16 setverti. Paljudes looduslike tingimuste poolest paremates kubermangudes oli teravilja puhassaak inimese kohta aastail 1802—1811 palju väiksem kui Eestimaal. Kahjuks puuduvad meil andmed teistest kubermangudest XVIII sajandi viimaste aastate kohta. Et Eestimaa kubermangus olid puhassaagid 1790-ndatel aastatel suuremad kui XIX sajandi esimesel aastakümnel, siis võib arvata, et XVIII sajandi viimasel aastakümnel kuulus Eestimaa kubermang teravilja puhassaagilt inimese kohta mittemustmullavööndi eesmistest kubermangude hulka.²³⁵ See annab tunnistust teraviljatootmise suhteliselt kõrgest tasemest Eestimaal XVIII—XIX sajandi vahetusel.

Kui teraviljatootmise taseme määramisel absoluutarvus peame tõsiselt arvestama statistilistes andmetes (saagid, inimeste arv) esineda võivaid vigu, siis taseme dünaamika määramisel on arvatavate vigade osa palju väiksem. Esinevad vead olid kogu vaadeldaval perioodil, eriti alates 1782. aastast, ühesuunalised ja arvatavasti ka ühesuursed, avaldades ühesuunalist ja ühesuurst mõju tootmise taseme näitajale. Nii võime eeltoodud puhassaagi arvestustest inimese kohta täie veendumusega väita, et teraviljatootmise tase Eestimaa kubermangus tõusis kogu XVIII sajandi jooksul. Eriti suur oli tõus saiajandi viimastel aastakümnetel — alates 1770-ndatest aastatest. Ühtlasi laseb teraviljatootmise taseme tõus eeldada ka kaubandusliku tera-

²³² Ajavahemikul 1799.—1806. a. oli teraviljade keskmine külv 276 750 ja saak 1 424 475 tündrit.

²³³ И. Д. Ковальченко, Динамика уровня, lk. 53 jj.

²³⁴ Samas, lk. 73.

²³⁵ Kui kubermanguvalitsuse andmetele juurde arvata nende oletatava vea arvel 20%, siis oli puhassaak inimese kohta Eestimaal 90-ndate aastate keskel 6,5 tündrit ehk 3,9 setverti.

vilja koguse kasvu ja kaubalis-rahaliste suhete arengut Eesti-
maal XVIII sajandil.

Sajandivahetusel jäi teraviljatootmise tase seisma ja langes
ajuti isegi tagasi, andes tunnistust tootlike jõudude teravast
vastuolust eesti külas valitsenud pärisorjuslike tootmissuhetega.²³⁶

Ühiskondliku töötotlikkuse keskmist taset üle
Eestimaa kubermangu on meil täpselt raske kindlaks teha, sest
puuduvad andmed põllutööga tegelnute arvu kohta. Et aga vaa-
deldaval perioodil olulisi muutusi maa- ja linnaelanike suhtes ja
põllutööga tegelevate ning mittetegelevate vahel ei esinenud, siis
on ilmne, et koos põllumajandusliku tootmise tasemega tõusis ka
ühiskondliku töötotlikkuse tase. Ülekuubermanguliselt
oli selle kasvu üheks allikaks keskmise külvi kasv töötegija
(meil tööjõulise mehe) kohta, teiseks allikaks — saagikuse
tõus, mis oli kõige tihedamalt seotud karjakasvatuse arenemi-
sega Eestimaal XVIII sajandil.

Keskmise külvi kasvul tööjõulise mehe kohta mõisate
viisi vaadeldes oli samuti kaks peamist allikat: esiteks külvi kasv
tööjõulise mehe kohta talude suurusrühmades ja teiseks tööjõu
koondumine suurematesse taludesse, kus külv inimese kohta oli
alati suurem kui väikestes ja keskmistes majapidamistes.

Keskmiste näitajate üldise kasvu foonil on mõisate viisi vaa-
dates selgesti eraldatavad eesmised ja mahajäänud mõisad, kus
külvid tööjõulise mehe kohta on suuresti erinevad: eesmistes mõi-
sates ligikaudu kaks korda kõrgemad kui mahajäänutes. Seejuu-
res mahajäänute madal tase ei ole tekkinud mitte kunagisest kõr-
gemast tasemest, vaid eesmised on tekkinud endistest keskpäras-
test mõisatest XVIII sajandi jooksul asetleidnud arengu tulemu-
sel.

Järgnevalt vaatame, kuidas sai võimalikuks külvi kasv töö-
jõulise mehe kohta taludes, miks see kasv oli ühtedes mõisates
suur, teistes aga puudus peaaegu üldse, miks toimus tööjõu koon-
dumine suurematesse taludesse ja milles avaldus feodaal-päris-
orjusliku mõisamajanduse tootmise kriis Eestimaal XVIII--
XIX sajandi vahetusel, s. t. sajandi jooksul arenenud tootlike
jõudude vastuolu vanade tootmissuhetega.

²³⁶ Vt. L. Loone, Tootlike jõudude areng Eesti põllumajanduses XIX sa-
jandi esimesel poolel. — Materjale Baltimaade rahvamajanduse ajaloost, Tal-
linn 1956, lk. 125—139.

III. FEODAALRENDI DÜNAAMIKA EESTIMAAL XVIII SAJANDIL

I. FEODAALRENDI VORMIST EESTIMAAL XVIII SAJANDIL

Marksistlik maarendi teooria tunneb kolme feodaalrendi vormi. Korduvalt märgib K. Marx, et ajaloolises tegelikkuses esinevad need vormid üheskoos, kusjuures üks nendest on valdav. Nii oli see ka Eestimaal XVIII sajandil. Talupoeg pidi tegema tegu, kandma naturaalkohustusi ja maksma raha. Valdav oli tegu ja jäi selleks kogu vaadeldaval perioodil kõikides, nii era- kui riigimõisates.

Ühendatud rendivormiga oli tegemist ka teises aspektis. Nimelt oli teorent ühendatud kolmanda rendivormi — raharendi tunnustega. Produkti ei toodetud mitte ainult oma majapidamise vajaduste rahuldamiseks naturaalses vormis, vaid suurelt osalt turu jaoks. Sellisest kombineeritud vormist räägib K. Marx «Kapitali» I köite VIII peatükis seoses teoorjusega Doonau vürstiriikides.¹ Ta näitab, et sellisele vormile on iseloomulik mõisnike kustutamatu lisatöö-isu, millest on tingitud siis ka talupoegade süvenev ekspluateerimine.

Feodaalrendi vormi poolest ei kujutanud Eestimaa XVIII sajandil ümberkaudsete territooriumidega võrreldes mingit erandit. Kogu ulatuslikul alal, kus valdav oli teorent, oli viimane rohkem või vähem seotud turuga ja sellest tulenevate tendentsidega. Mõisnike kustutamatu lisatöö-isu tõi kaasa teoorjuse üldise suurenemise XVIII sajandil nii Venemaal kui ka teistel ida pool Elbet asuvatel maadel.² Samuti esines nendel aladel kõrvuti teo-

¹ K. Marx, Kapital, I kd., Tallinn 1953, lk. 206 jj.

² П. А. Хромов, Очерки экономики феодализма в России, Москва 1957, lk. 59; И. А. Воронков, Инвентари имений, lk. 131; Е. П. Шлоссберг, К вопросу, lk. 127; В. И. Семевский, Крестьяне, том I, lk. 84 jj.; Д. Л. Похилевич, Перевод, lk. 123 jj.; J. Jordan-Rozwadowski, Die Bauern des 18. Jahrhunderts und ihre Herren im Lichte der neuesten deutschen Forschungen. — Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik, III Folge, 20 Bd., Jena 1900, lk. 359, 510 jm. Ida-Saksa riikidest oli erandiks Böömimaa, kus valdav ei olnud teokoormis, vaid andamid.

töö kui valdava vormiga sageli rendi naturaalne ja rahaline osa.³

Rendi suurus ja tema võtmise alused olid Eestimaa kubermangus aga mõnevõrra erinevad. Nagu nägime esimeses peatükis, nõudis mõisnik talupojalt tegu ja muid koormisi talupoja kasutuses oleva majapidamise suuruse, nn. talupojaadramaade alusel. Riik nõudis makse tööjõuliste meeste arvu järgi. Viis tööjõulist meest moodustasid revisjoniadramaa. Ühelt ratsateenistuse hobuselt ehk 15 revisjoniadramaalt olid riigimaksud 48 rubla (60 riigitaalrit) ratsateenistusraha ja 24 tündrit tollivilja (pool rukkis ja pool suviviljas). Lähtudes mõisamaade maksuvabaduse põhimõttest, jaotasi mõisnikud riigimaksud talupoegade vahel — ja jällegi talupojaadramaade alusel. Enamasti toimus jaotamine selliselt, et talupoegadelt laekus riigimaksude arvel rohkem kui mõisal tuli riigile tasuda. Nendes mõisates, kus revisjoniadramaade arv saavutas rootsiaegse adramaade arvu, jäid riigimaksud sellele tasemele, sõltumata tööjõuliste meeste arvu edaspidisest kasvamisest mõisas. Talupoegadelt nõudsid mõisnikud riigimakse aga endiselt talupojaadramaade alusel. Nii laekus nendes mõisates riigimaksude arvel eriti palju rohkem, kui tuli riigile tasuda. Kogu sellele süsteemile on iseloomulik, et riigimaksud ja koormised mõisale ei olnud omavahel kindlalt seotud. Mõisnik võis suurendada talupoja koormisi, ilma et see oleks kaasa toonud riigimaksude suurenemist. Mõisnikule oli kasulik saada tööjõulise mehe kohta, kes oli riigimaksude määramisel aluseks, maksimaalset tulu. Kas talupoja majapidamine ja sellega seoses külv seejuures väiksem või suurem oli, see riigimaksude suurusele mõju ei avaldanud. Nii ei olnud mõisnik riigimaksude seisukohalt huvitatud talupõldude ja -külvide piiramisest. Mõisale laekuvate koormiste seisukohalt oli aga mõisnikule kasulik, kui talupoja majapidamine, sealhulgas külv tööjõulise mehe kohta, suurem oli, sest siis olid ka mõisakoormised suuremad.

Selline XVIII sajandil Eestimaal kehtinud feodaalrendi võtmise süsteem mõjus teotöö ja mõisapõldude kasvu soodustavalt ning ei olnud takistuseks talupõldude laiendamisele (tööjõulise mehe kohta).

Mõnevõrra erinev olukord oli valitsenud XVII sajandi lõpus. Siis olid koormised mõisale ja riigile omavahel tihedasti seotud. Mõlema aluseks oli mõisale kuuluvate majapidamiste adramaade summa. Mõisnikule oli kasulik saada maksimaalset tulu talupoja võimalikult väikese majapidamise (kül-

³ П. А. Хромов, Очерки экономики, lk. 55; Е. И. Заозерская, Берство и отход крестьян в первой половине XVIII в. К вопросу о первоначальном накоплении в России (XVII—XVIII вв.) Москва 1958, lk. 151 jml.; И. А. Воронков, Инвентари имений; J. Jordan-Rozwadowski, viidatud teos.

vi) pealt, s. t. tõsta mõisakoormisi talupoja külvi kohta. Nii tekkiski olukord, et talupoegade külvid tööjõulise mehe kohta olid XVII sajandi lõpus väikesed,⁴ mõisakoormised aga kõrged.

Täiesti ühekülgne ja väär hinnang on riigimaksude sissenõudmise süsteemidele XVII ja XVIII sajandil antud «Eesti majandusajaloos».⁵ Seal ei nähta rootsiaegse süsteemi halbu külgi ega XVIII sajandil kehtinud süsteemi positiivseid mõjusid. Pealegi on seal XVIII sajandi süsteem esitatud ebatäpselt.

Kehtivad riigimaksude nõudmise alused, soodustades teorendi arenemist, takistasid kaubalis-rahaliste suhete arengut, eriti talupoegade hulgas. Rendi rahaline osa oli Eestimaal palju väiksem kui pearaha Venemaal. XVIII sajandi jooksul asetleidnud majanduslik areng viib aga paratamatult üldisele kaubalis-rahaliste suhete arengule. Selles suunas pidanuks mõjuma ka üleminek pearahasüsteemile 1783. aastal. Balti-saksa mõisnikud hoiavad aga kramplikult kinni teorendist ja püüavad igati takistada kaubalis-rahaliste suhete arengut külas. Sajandi lõpuni jääb valdavaks teorent, mis vahepeal oluliselt on kasvanud. Rendi naturaalne ja rahaline osa püsivad teorendi kõrval teisejärgulistena.

Nii on meil Eestimaal XVIII sajandil tegemist ida pool Elbet asuvatele paljudele aladele tüüpilise nähtusega. Teorent teenib kaubalis-rahaliste suhete arengut mõisas. Kasvades ta takistab, kuid ei suuda peatada nende suhete arengut ka külas. Nagu eespool nägime, suhtusid talupojad 1715.—1716. a. maarevisjonil tehtud ettepanekusse — minna üle raharendi suhetele — passiivselt, eitavalt. Sajandi teisel poolel eelistab talupoeg aga raharenti. Seda kinnitavad toleaeagsed autorid J. G. Eisen—Schwarzenberg⁶ ja J. Chr. Petri⁷. Ilmekalt iseloomustab see teorendi valdavaks olles XVIII sajandi jooksul asetleidnud kaubalis-rahaliste suhete arengut talumajapidamistes.

2. KORRALISE TEOKOORMISE SUURUS

Suurimaks ja raskeimaks koormiseks talupojale XVIII sajandil oli mõisas teol käimine. Juba eelmisel sajandil oli välja kujunenud, et talupojal tuli vastavalt talu suurusele teha mõisale nii korralist tegu kui ka abitegu. Korraline tegu, mille suurus oli fikseeritud vakuraamatutes, jagunes rakmepäevadeks ja jala-tööks. Korralisi rakmepäevi tegid talupojad mõisa põllul tavaliselt oma veoloomade ja tööriistadega. Mõisates oli veoloomi hari-

⁴ Talukülvide väiksus tööjõulise mehe kohta oli üheks põhjuseks, miks 1695.—1697. a. ikaldus tõi kaasa tohutu näljahäda, millesse suri vähemalt 1/5 Eestimaa elanikkonnast.

⁵ Eesti majandusajalugu, lk. 275.

⁶ J. G. Eisen-Schwarzenberg, Eines Liefländischen Patrioten Beschreibung der Leibeigenschaft, lk. 523.

⁷ J. Chr. Petri, Ehstland und die Ehsten, I Theil, lk. 451.

likult vähe. Neid kasutati selleks, et majanduslikult nõrgemaid talupoegi, kellel enestel veoloomi polnud, panna tegema rakmepäevi. Korralisi jalapäevi tegid naised, kusjuures neid rakendati põllutööl, karja eest hoolitsemisel kui ka vastavalt mõisa vajadustele igasugustel muudel töödel.

Korralisi teopäevi nõuti ajaliselt nii, nagu see kusagil mõisas oli saanud tavaks. Valdavas osas mõisatest tehti rakmepäevi ühtlaselt kogu aasta läbi. Sajandi algul oli aga ka palju mõisaid, kus suvel tuli talupojal teha kaks korda rohkem rakmepäevi kui talvel. Aja jooksul see tava näikse kaduvat, ja rakmepäevade arv nädalas on aasta ringi ühtlane.

Korralisi jalapäevi tehti harilikult vaid kevad-suvekuudel: jüripäevast mihklipäevani, jüripäevast 1. novembrini, jüripäevast mardipäevani, 14 päeva enne jüripäeva kuni 14. oktoobrini jne.

Eelmise, s. t. XVII sajandi lõpuks oli Eestimaal peaaegu kõikides mõisates välja kujunenud ka abiteo tegemine. See oli tegu, mida mõisnik nõudis kas kiiretel põllutöö perioodidel või siis teatud töödeks vastavalt mõisa vajadustele.

XVIII sajandi jooksul kasvasid mõlemad, s. o. korraline tegu nii rakme- kui jalapäevades ja abitegu.

Juba esimestel Põhjasõja-järgsetel aastakümnetel oli korraline teokoormis suurem kui eelmise sajandi lõpus. Mõisnikkond, püüdes pärast sõda võimalikult kiiresti oma majanduslikku elujärge parandada, katsus talupojalt välja pressida niipalju tööd kui vähegi võimalik. Üldjoontes toimus see järgmiselt. Talud koormati vastavalt nende põllumaa suurusele enam-vähem traditsioonilise teoga. Et nüüd elas aga talupojaadramaal vähem tööjõulisi inimesi kui enne sõda, siis langes tööjõulisele inimesele rohkem kui varemalt mõisategu ja külvi talupõllul.

Järgnevatel aastakümnetel hakkas tööjõuliste inimeste arv talupojaadramaale kohta kasvama. Samuti kasvasid talupoja külv ja tegu mõisas, kuid mitte täiesti samades proportsioonides. Nii tulebki talupoja teokoormiste dünaamika jälgimisel vahet teha kahe aspekti vahel: koormiste dünaamika tööjõulise mehe kohta ja koormiste dünaamika talukülvi kohta. Alljärgnevalt näeme, et nende aspektide areng on erinev ja nad peegeldavad feodaalrendi keerukat arenguprotsessi XVIII sajandil Eestimaal.

Mis puutub koormiste dünaamikasse talupojaadramaale kohta, siis on see kahest eelmisest aspektist samuti erinev. Et taluadramaal elavate tööjõuliste meeste arv XVIII sajandil pidevalt kasvas, siis tähendas see, et korralise teotöö suhteline juurdekasv tööjõulisele mehele on väiksem kui talupojaadramaale. Ja et ka talupoegade külv adramaale XVIII sajandi jooksul suurenes, siis on korralise teo suhteline juurdekasv talupoja rukkikülvi tündrile samuti väiksem kui adramaale.

Kahjuks tehakse Eestimaa XVIII sajandi põllumajandust käsitlevate autorite poolt sageli see viga, et võrreldakse teokoormiste suurust ainult taluadramaa kohta, nägemata muutusi adramaal elavate tööjõuliste inimeste arvus ja muutusi talupoja külvis. Seetõttu tullakse vääradele järeldustele nii teokoormiste kasvu ulatuse kui ka dünaamika küsimuses ja hinnatakse vääralt sajandi esimesel ja teisel poolel eksisteerinud olukordi. Lähtudes koormistest talupojaadramaale, väidetakse, nagu ei oleks talupoegade teokoormised XVIII sajandi keskpaiku ületanud nende koormisi XVII sajandi lõpus.⁸ Kasvu nähakse vaid seal ja sellest ajast alates, kui tegu adramaa kohta muutus suuremaks kui eelmisel sajandil.⁹ On õige, et koormised määrati tavaliselt¹⁰ taluadramaade arvu järgi. Kuid tegu tegi mõisale mitte mõiste «talupojaadramaa», vaid sellel elavad inimesed. Ja et sajandi esimesel poolel oli inimesi taluadramaal vähem kui eelmise sajandi lõpus, siis olid nende teokoormised juba XVIII sajandi esimesel poolel suuremad kui XVII sajandi lõpus.

Sajandi teise poole käsitlemisel tehakse aga vastupidine viga. Korraliste teokoormiste kasvu esitatakse nüüd suuremana kui see tegelikult oli.¹¹ Tehes jällegi arvestused adramaa kohta, ei nähta sellel tööjõuliste inimeste arvu ja külvide suurenemist, mis leidis aset eriti just sajandi teisel poolel.¹² Seetõttu on teokoormiste kasv tööjõulise inimese ja talupoja külvi tündri kohta sajandi teisel poolel väiksemad kui talupojaadramaa kohta. Tähtis on jälgida teokoormiste arengut töötajate — talupoja — ja tema kasutuses oleva maa (külvi), mitte aga abstraktse ja sajandi jooksul majanduslike näitajate poolest tublisti muutuva taluadramaa kohta.

Püüame järgnevalt kindlaks teha, milline oli teokoormise tegelik suurus ja dünaamika tööjõulise mehe kohta Eestimaa XVIII sajandil.

Juba kahekümnendate aastate algul oli rohkesti talupoegade kaebusi kubermanguvalitsusele mõisnike peale. Kõigis nendes teatavad talupojad, et neid tööga rohkem koormatakse kui varem. Esimestel aastatel asub kubermanguvalitsus tavaliselt seiskohale, et talupoegi ei tule rohkem koormata, kui vanades vakuraamatutes ette on nähtud. Kui vanu vakuraamatuid aga ei olnud,

⁸ Eesti NSV ajalugu I, lk. 434.

⁹ Põhjasõja sündmuste järgedel, Tallinn MCMLXI, lk. 89.

¹⁰ Erandiks olid mõldrid, kõrtsmikud, metsavahid jne., kelle koormised mõisale määrati mitte ainult nende kasutuses oleva maa (põllumaa), vaid ka kõrtsi või veski läbikäigu alusel.

¹¹ Eesti NSV ajalugu I, lk. 496.

¹² Sellised vead teokoormiste dünaamika hindamisel esinevad veel järgmistes teostes: A. W. Hupel, Oekonomisches Handbuch, I Theil, lk. 127 jm.; A. Gernet, Geschichte und System, lk. 48 jm.; H. Sepp, Majandusolud Eestis, lk. 95; Eesti majandusajalugu, lk. 315, 333 jm.; Eesti rahva ajalugu III, lk. 1330, 1346 jm.; J. Kahk, Talupoegade teokoormiste suurusest, lk. 180—191.

siis nõuti uute vakuraamatute koostamist, mis oleksid kohustuslikud nii härrastele kui talupoegadele.¹³

Kuidas mõisnikkond neid korraldusi tegelikult täitis, selle kohta olgu toodud iseloomulik näide. 1721. aastal esitasid Hatu mõisa talupojad kubermanguvalitsusele kaebuse liigsete teokoormiste pärast. Järgneb kuberner Löweni korraldus Harju meeskohtunikule asi kohe selgitada ja talupoegade koormised maa tava kohaselt reguleerida; see aga, mis neile rohkem peale pandud, ära muuta, et kord juba lõpp teha paljudele talupoegade kaebustele. Samas lisatakse: kui aga selgub, et talupojad ebaõigelt kaebavad, tuleb neile vitsakaristus määrata. Meeskohtu otsusega 4. sept. 1721. a. reguleeritigi talupoegade koormised, kusjuures tööpäevade arv talupojaadramaale kahekordistus. Peale selle määrati kaebajaile 8—15 paari vitsu «pahatahtliku kaebuse eest».¹⁴ Ka paljude teiste talupoegade kaebuste puhul on lahendus samasugune.¹⁵

Talupoegadel on aga usku keskvõimusse, kelle poole ikka sagedamini oma kaebustega pöördatakse. See teeb kohaliku baltisaksa mõisnikkonna ärevaks. Küsimust arutatakse korduvalt maapäeval ja selle nimel tehakse maanõunikele ettepanek astuda samme, et niisugused talupoegade kaebused Peterburist tagasi saadetak kohalike kohtute kätte.¹⁶ Selle taotluse mõte on päevaselge. Ei soovita, et keskvõim segaks ennast vahele talupoja koormiste küsimustes. Kohalikes kohtutes istusid baltisaksa mõisnikud ise ja lahendasid küsimusi juba oma huvides.

Kohaliku balti-saksa mõisnikkonna surve muudab Eestimaa kubermanguvalitsus oma senist arvamust taolistes küsimustes, asudes seisukohale, et talupoegadele koormiste määramine on ainuüksi mõisniku asi ega kuulu eramõisates riigipoolsele reguleerimisele. Kammerkontori sellekohasele järelepärimisele vastab Eestimaa asekuberner 1728. aastal juba otseselt, et see oleks kohalike privileegide vastu, kui hakataks mõisnikule ette kirjutama, mida ta oma talupojalt aasta jooksul nõuda võib. Mõisnikul olevat igal ajal õigus talupoegade koormisi oma äranägemise järgi tõsta või vähendada. Kui ta ka talupoja ruineerib, kannatavat ta ise selle all kõige rohkem.¹⁷

Ikka enam ja enam saab eluõigust see Balti aadli seisukoht, et mõisnik võib talupoja koormamisel toimida täiesti oma suva

¹³ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 5, l. 339, 345—346, 375—376, 377 (s. o. aastad 1719—1720); f. 3, nim. 1, s.-ü. 6, l. 81, 85, 86 jj. (s. o. aastad 1721—1722); f. 3, nim. 1, s.-ü. 8, l. 65—66, 241 jj. (s. o. 1724 aasta); f. 3, nim. 1, s.-ü. 10, l. 209 (s. o. 1725. aasta) jj.

¹⁴ ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, s.-ü. 422-a, l. 5 jj.

¹⁵ ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, s.-ü. 423, l. 7 jj.

¹⁶ ENSV RAKA, paberürikud nr. 4292 (14. 03. 1721).

¹⁷ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 192, l. 301 jj.

kohaselt. Nagu eespool nägime, rakendati seda seisukohta ka 1732.—1733. a. revisjoni läbiviimisel, kus mõisale revisjoniadramaade määramisel loobuti talupoegade teokohustuse fikseerimisest, mida oli tehtud 1725.—1726. aasta maarevisjoni ajal. Sellel kui ka järgnevatel maarevisjonidel märgiti talupoegade koormised küll veel revisjonikomisjonile esitatavasse vakuraamatutesse, ei nõutud aga nendest koormistest kinnipidamist. Eriti ilmekalt on balti-saksa mõisnike sellekohased taotlused avaldatud kirikuulsates Roseni ja Eestimaa ülem-maakohtu deklaratsioonides.¹⁸ Vabade käte andmine mõisnikele talupoegade koormiste määramisel oli sellel perioodil iseloomulik kogu Venemaale.¹⁹ Loomulikult ei leidnud vastuseisu siis ka Balti aadli sellekohased nõudmised.

Erinev oli suhtumine riigimõisate talupoegade koormistesse. Valitses seisukoht, et mõisa rentnik ei tohi talupoegade koormisi omavoliliselt suurendada. Sellekohane nõudmine oli fikseeritud rendilepingus, mis sõlmiti riigimõisa rendile andmisel.²⁰ Kui rentnik talupoegi ruineeris, võis see olla aluseks rendilepingu lõpetamisele ja peale selle pidi rentnik tekitatud kahju tasuma. Maarevisjonide puhul kontrolliti vakuraamatus fikseeritud koormistest kinnipidamist. Kui selgus, et koormised on suuremad, siis rakendati «Majandusreglemendi» sellekohaseid sätteid. Nii ei tohtinud siis rentnik rendilepingu kehtivuse jooksul omavoliliselt talupoegade koormisi suurendada. Uue rendilepingu sõlmimisel oli aga väga sagedaseks nähtuseks talupoegadele uute, suuremate korraliste koormiste määramine. Seetõttu kasvavad teokoormised XVIII sajandi jooksul ka Eestimaa riigimõisates. Riigimõisaid oli 1720. aastal 35,²¹ 1774. aastaks vähenes nende arv kümnele.²² Riigimõisate väikese osatähtsuse tõttu ei avaldanud sealsed erinevused erilist mõju teokoormiste üldisele tasemele ja dünaamikale. Valdavaks olid eramõisad, kus talupoegade koormisi riigi poolt ei reguleeritud ja kus nad XVIII sajandi jooksul kasvasid jõudsasti.

Arvestused tööjõulise mehe kohta näitavad, et korralised teokoormised kasvasid XVIII sajandi esimesel kui ka teisel poolel (vt. tabel 32).

¹⁸ J. Vigrabs, Poleemika, lk. 191—202; Я. Я. Зутис, Политика царизма, lk. 182 jj.; Я. Я. Зутис, Остзейский вопрос, lk. 168 jj.; G. Merkel, Die freien Letten und Esthen, Leipzig 1820, lk. 118 jj.; ENSV RAKA, f. 858, nim. 1, s.-ü. 59, nim. 2, s.-ü. 50.

¹⁹ Е. В. Спиридонова, Экономическая политика и экономические взгляды Петра I, 1952, lk. 191—192.

²⁰ Vt. näiteks Aruküla mõisa rendileping 1726. a. märtsikuust, ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 484, l. 221.

²¹ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 191. Peale selle oli Hiiumaal viis ja Vormsis üks riigimõis.

²² ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 507. Peale selle oli veel Toompea hospidali mõis, Narva ja Tallinna komandantide mõisad ja kolm riigimõisat Hiiumaal. Üldse oli mõisaid Eestimaal ligikaudu viis ja pool sada.

Korralise teo päevade arv nädalas tööjõulise mehe kohta²³

Maakond	Rakmepäevi ²⁴				Jalapäevi ²⁵			
	1680-ndad aastad	1732	1765	1803	1680-ndad aastad	1732	1765	1803
Harjumaa	1,23	1,29	1,29	1,66	0,25	1,09	1,25	1,30
Virumaa	0,8	0,98	1,18	1,38	0,6	0,85	1,37	1,93
Järvamaa	1,36	1,36	1,11	1,55	0,93	1,41	1,16	1,65
Läänemaa	1,36	1,55	1,59	1,55	0,95	1,07	1,44	1,70

Suhteliselt väiksem jalatöö päevade arv Harjumaal 1680-ndatel aastatel on tabelis tingitud sellest, et väga mitmes kihelkonnas ei peetud jalatööd korraliseks teoks ja tema suurust vakuraamatutesse ei märgitud. Tegelikult oli jalategu kogu Harjumaal sellel ajal kujunenud korraliseks teoks ja ta oli umbes niisama suur kui teistes maakondades, s. t. ligikaudu üks päev nädalas.

1803. aastal on tabelis samuti Harjumaa jalapäevade arv väiksem tegelikust, sest jällegi rida mõisaid ei näita vakuraamatust jalatööd kui korralist tegu, olgugi et tegelikult seda nõuti. See viib maakondliku keskmise alla. Nendes Harjumaa mõisates, kus jalapäevad on märgitud vakuraamatuse korralise teona, on selle suurus 1,5—2 päeva nädalas.

Järvamaa andmed 1765. aasta kohta on tabelis mõnevõrra väiksemad arvatavast tegelikust keskmisest, sest Ambla ja Türi kihelkonnast on esitanud vakuraamatud valdavalt vaid need mõisad, kus korraline tegu tööjõulise mehe kohta päevades oli tavalisest väiksem. Need mõisad mõjutavad siis ka maakondlikku keskmist. Mõisad, mis võtsid omaks rootsiaegse adramaade arvu, vakuraamatuid ei esitanud. Nagu allpool näeme, ei tähenda ka väiksem tegu tööpäevades mitte alati väiksemat töö hulka mõisas tööjõulise mehe kohta. Võime arvata, et niisamuti kui teistes maakondades, oli ka Järvamaal korraline tegu 1765. aastal keskmiselt suurem kui 1732.—1733. aastal. Seda kinnitab teokoormiste jalgimine mõisate viisi.

Hoopis teistsuguse mulje korralise teokoormise kasvu ulatusest ja dünaamikast annavad arvestused talupojaadramaale.

²³ Tabeli koostamisel on võetud aluseks 1680-ndatel aastatel 108 mõisa andmed, 1732. aastast 301 mõisa andmed, 1765. aastast 210 mõisa andmed, 1803. aastast 142 mõisa andmed. ENSV RAKA, f. 1, nim. 1, s.-ü. 940—942, fotokoopiate kogu nr. 129; f. 3, nim. 1, s.-ü. 466—470; f. 3, nim. 1, s.-ü. 496—499; f. 864, nim. 1, s.-ü. 1—246.

²⁴ Rakmepäevad on aastaringsed.

²⁵ Jalapäevi tehti kevadest sügiseni (aprillist-maist oktoobri-novembrini).

Tabel 33

Korralise teo päevade arv nädalas talupojaadramaa kohta²⁶

Maakond	Rakmepäevi (aasta ringi)				Jalapäevi (kevad-sügisperioodil)			
	1680 ndad aastad	1732	1765	1803	1680-ndad aastad	1732	1765	1803
Harjumaa	6,34	6,21	6,80	10,95	1,14	5,23	6,62	8,57
Virumaa ²⁷	5,5	6,61	7,37	11—12	4,3	5,69	8 60	12—16,45
Järvamaa	7,16	6,39	7,18	10,73	4,92	6,62	7,46	11,48
Läänemaa	9,07	8,44	9,12	11,60	6,21	5,80	8,26	12,74

Et talupojaadramaa ei olnud ei territoriaalselt ega ka ajaliselt — XVIII sajandi jooksul — majanduslike näitajate (talukülv, tööjõuliste meeste arv, karja hulk jne.) poolest muutumatu suurus, siis ei saa neid arvestusi talupojaadramaa kohta võtta aluseks XVIII sajandi teokoormiste iseloomustamisel. Nad on siinkohal toodud vaid selleks, et illustreerida varem püstitatud väidet, et talupojaadramaa kasutamine võrdluste alusena viib vääradele tulemustele talupoja teokoormiste suuruse ja dünaamika küsimuses.

Kõrvalekaldumised tabelis toodud maakondlikest keskmistest koormistest tööjõulise mehe kohta on mõisate viisi vaa-dates väga mitmesugused. On mõisaid, kus nõutakse keskmisest tunduvalt vähem rakme- ja jalapäevi: Harjumaal Raiküla, Läänemaal Ungru, Järvamaal Mäü, Tapa ja Kirna mõis. On mõisaid, kus teokoormis on eriti kõrge: Tuudi, Saastna ja Kasti mõis Läänemaal, Jotme ja Nõmmküla mõis Järvamaal jne. On mõisaid, kus rakmepäevade arv on suhteliselt väiksem, jalapäevi aga palju: kogu Jõhvi kihelkond Virumaal, Tuhala ja Raasiku mõis Harjumaal; või vastupidi: Massu mõis Läänemaal jne. jne.

Igas mõisas olid oma kohalikud tavad korralise teokoormise suuruse ja tema jagunemise kohta rakme- ja jalapäevadeks. Ühtne kõikidele mõisatele oli vaid see, et sajandi jooksul korraline teokoormis tööjõulise mehe kohta tööpäevades kasvas, et see kasv oli sajandi viimastel aastakümnetel suurem kui enne seda ning et see kasv toimus peamiselt just korralise jalateo kasvu arvel.

Kõrvuti korralise teotöö nädalapäevade arvulise kasvuga toimus veel teopäeva maksimaalne ajaline pikendamine,²⁸ teotööd

²⁶ Aluseks on võetud samad mõisad mis tabeli 32 koostamisel.

²⁷ Virumaa kohta on 1680-ndatest aastatest ENSV Riiklikus Aja'oo Kesk-arhiivis säilinud andmed vaid väheste mõisate kohta, mistõttu sajandike näitamine muutub asjatuks. 1803. aastal on antud kaks arvu seepärast, et esineb suuremaid kõikumisi, mis kihelkonniti on nendes piirides.

²⁸ Talupoegade kaebusi selle kohta on XVIII sajandist säilinud hulgaliselt. ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s. ü. 488.

nõuti isegi pühapäevadel,²⁹ korralist jalategu tuli teha senisest pikema perioodi jooksul (jalategu pikendati eriti just sügiskuu-
dele) jne. jne. Ka töö hulga poolest ei olnud tööpäev erinevatel
aegadel ja kõikides mõisates ühesugune suurus. Lisaks sellele,
et tööpäev ajaliselt võis olla lühem või pikem, oli ka tööpäeva
kohta tuleva töö hulk erinevates mõisates erinev. Nii näiteks
nendes mõisates, kus rakendati tükitööd, ja seda tehti just
sajandi teisel poolel ulatuslikult, olid tükitöö normid erinevad
ja sageli nii suured, et ühe päevanormi tegemiseks kulus rohkem
kui üks tööpäev.³⁰ Jalateo päevadeks hakati naiste ja noorte ase-
mel mõisa nõudma tööjõulisi mehi. Kõik see hoiatab meid olu-
kordade võrdlemisel käsitamast nädala tööpäeva mingisuguse
absoluutselt muutumatu suurusena. Töö hulga poolest oli ta eri-
nevates mõisates erinev suurus ja ka ühe ja sama mõisa piirides
kasvas sajandi jooksul töö hulk, mis talupojal nädala tööpäeva
kohta teha tuli. Mitte alati ei õnnestunud seda ühe tööpäeva
jooksul ära teha. Seepärast ei või ainuüksi tööjõulisele mehele
langeva tööpäevade arvu järgi ühes või teises mõisas täpselt
otsustada teoorjusliku ekspluateerimise suuruse üle. Nii näiteks
Moe mõisas (Ambla kihelkond) Järvamaal tuli vakuraamatu
järgi tööjõulise mehe kohta 1803. aastal vaid üks rakmepäev ja
poolteist jalapäeva nädalas, Vatla mõisas (Karuse kihelkond)
Läänemaal aga üle kahe rakme- ja jalapäeva nädalas. Samal
ajal oli mõisa rukkikülv tööjõulise mehe kohta Moe mõisa põl-
lul üle kahe tündri, samuti ka talupõllul üle kahe tündri, Vatla
mõisa põllul aga vaevalt üks tünder. Suur erinevus teopäevade
arvus võrreldes mõisakülvi suurusega oli tingitud kõigepealt
sellest, et Moe mõisas rakendati 1803. aastal selliseid päeva
tükitöö norme, mille täitmiseks talupojal kulus palju rohkem
aega kui üks tööpäev.³¹ Mulje, mis jääb Moe mõisa vakuraama-
tus toodud korralise teo päevade põhjal talupoja eksplua-
teerimise ulatusest, võrreldes Vatla ja ka paljude teiste mõisa-
tega, on järelikult ekslik.

Loomulikult on küsimusel ka teine külg, s. o. milleks teopäevi
kasutati. Peale mõisa põldude harimise kasutasid mõisnikud
korralise teo päevi veel muudeks töödeks, nagu vooris käimi-
seks, metsatöödeks ja metsaveoks, viinapõletamisel abitöödeks
jne. jne. Et nende tööde osa erinevates mõisates oli erinev, siis
ka selle tõttu ei pruugi korralise teo päevade arv tööjõulise mehe

²⁹ Teotöö nõudmine pühapäevadel oli nii levinud, et kubermanguvalitsus
oli sunnitud välja andma erilise plakati, milles pühapäevane teotöö keelatakse
põhjendusega, et pühapäev peab jääma kirikus käimiseks (plakat 2 05. 1726;
vt. veel RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 432).

³⁰ Vt. käesoleva peatüki 6. osa «Töö hulga kasv korralise teo päeva
kohta».

³¹ Vt. käesoleva peatüki 6. osa «Töö hulga kasv korralise teo päeva
kohta».

kohta ja mõisa külv alati kindlas proportsioonis olla. See kehtib ka ühe ja sama mõisa kohta erinevatel aastakümnetel. Kui näiteks Kabala mõisas (Rapla kihelkond) Harjumaal ajavahemikul 1732—1803 rukkikülv mõisapõllul tööjõulise mehe kohta kasvab ühelt tündrilt 1,30 tündrile (s. o. ca 30%), korraline tegu ajaliselt aga vaevalt 20%, siis peegeldab see kõige muu kõrval seda, et ühele tööpäevale langeb nüüd rohkem külvitöid, põllutöid ja loomulikult lisaks sellele veel igasuguseid muid töid mõisas. See on kindel tendents, mida me näeme väga paljudes mõisates. Nii tekib vajadus jälgida teokoormiste kasvu tööjõulise mehe kohta omakorda kahest aspektist: aja ja töötulemuste seisukohalt. See on vajalik seetõttu, et teopäevade arv tööjõulise mehe kohta ja teopäevale langeva mõisakülvi hulk olid mõisates väga erinevad ja kasvasid erinevalt. Miks ühes mõisas mindi rohkem teopäevade arvu suurendamise teed pidi, teises mõisas aga suurendati peamiselt töö hulka tööpäeva kohta, teopäevi endid vähem, see ei ole juhuslik ega tähtsusetu küsimus. Tulemus on mõlemal puhul küll ühesuunaline — mõisakülvide ja muude tööde suurenemine töövõimelise mehe kohta XVIII sajandi jooksul —, kuid mitte ühesugune. Seda küsimust vaatleme lähemalt käesoleva peatüki neljandas osas («Talupoja koormiste seos tema kasutuses oleva põllumaa suurusega»).

Olles kindlaks teinud korralise teokoormise keskmise kasvu maakonniti teopäevades tööjõulise mehe kohta, vaatame järgnevalt korralise teokoormise suurust ja dünaamikat eesmistes, s. t. sellistes mõisates, kus külv ületas maakondliku keskmise, ja mahajäänud, s. t. nendes mõisates, kus külv oli alla maakondlikku keskmist (vt. tabelid 34 ja 35).

Tabelitest näeme, et 1732. aastal on korralise teo koormised tööjõulise mehe kohta kõikides mõisates enam-vähem ühesugusel tasemel,³² (erandiks vaid Pagari ja Aa mõis Virumaal).

1803. aastaks on aga eesmistes mõisates koormis teopäevades suurem. (Erandiks on Moe mõis, mille väikese teopäevade arvu põhjustest meil on juba juttu olnud). Korralise teotöö kasv on nendes mõisates aset leidnud nii ajavahemikul 1732.—1765. a. kui ka 1765.—1803. a.

Seevastu mahajäänud mõisates korraline teotöö, võrreldes 1732. aastaga, enamikul juhtudel ei kasva. Paljud nendest mõisatest on 1765. aastaks omaks võtnud rootsiaegse adramaade arvu, mis näitab, et nad olid juba siis tööjõuliste meestega suhteliselt paremini varustatud.

XVIII sajandi teisel poolel ja lõpus valitsenud olukordade analüüsimisel ilmneb niisiis ka teotöö seisukohalt töö-

³² Enam-vähem samal tasemel olid teokoormised sellel ajal ka Leedu ja Valgevene aladel, vt. Д. Л. Похилевич, Перевод, lk. 137.

Mõis	1732. a.		1765. a.		1803. a.	
	Rakme- päevi	Jala- päevi	Rakme- päevi	Jala- päevi	Rakme- päevi	Jala- päevi
J ä r v a m a a						
Moe (Ambla khk.)	1,00	1,00	1,15	0,98	1,09	1,45
Nõmmküla "	1,15	1,56	1,09	1,49	2,13	2,75
Kärvete "	1,51	1,83	R	R	1,85	1,79
V i r u m a a						
Kloodi (Rakvere khk.)	1,32	0,79	R	R	1,77	2,65
Küti (Viru-Jaagupi khk.)	1,33	2,17	R	R	1,98	2,78
Põllula "	1,20	1,20	1,28	1,28	1,68	2,52
Konju (Jõhvi khk.)	0,77	0,77	1,21	2,66 ³⁴	1,28	1,91
H a r j u m a a						
Kabala (Rapla khk.)	1,82	1,51	1,57	1,44	1,97	1,97
Hagudi "	1,07	0,85	1,85	1,85	1,68	1,68
Tuhala (Kose khk.)	1,52	1,64	1,46	1,46	1,46	2,14
Ohukatku (Rapla khk.)	1,40	1,40	2,03	2,11	1,76	1,62
L ä ä n e m a a						
Tuudi (Karuse khk.)	0,67	0,50	1,36	1,09	1,92	1,92
Saastna "	1,50	0,67	1,42	1,60	1,92	1,96
Kasti (Märjamaa khk.)	1,58	1,06	R	R	2,15	2,15
Massu (Hanila khk.)	1,53	1,22	1,75	1,26	1,94	1,06

Märkus: Täht R tähistab, et mõis oli võtnud selleks ajaks omaks rootsiaegse adramaade arvu. Need mõisad maarevisjonidel vakuraamatuid ei esitanud ja seetõttu puudub meil ülevaade ka teokoormistest.

jõulise mehe kohta kahesuguseid mõisaid.³⁵ Eesmistes mõisates, kus olid maakondlikust keskmisest kõrgemad külvitööjõulise mehe kohta, langevad kokku suur talu- ja mõisakülv ning suur korralise teo koormis tööjõulisele mehele. Nagu eespool nägime, hakkas sajandi lõpus paljudes nendes mõisates suur teokoormis talukülvidele juba negatiivselt mõjuma. Mahajäänud mõisates seevastu olid nii külvitöö kui ka talupoegade

³³ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 466—470, 496—499; f. 864, nim. 1, s.-ü. 6, 8, 10, 17, 26, 27, 49, 64, 134, 186, 242, 245.

³⁴ Väga suur jalapäevade arv on tingitud suure hulga vabadike olemasolust ja nende suhteliselt suurest jalapäevade koormisest selles mõisas.

³⁵ Seda fakti on märkinud ka A. Gernet, kuid ilma et ta oleks lähemalt uurinud selle olemust ja põhjusi (Die Aufhebung der Leibeigenschaft, lk. 4). Teotöö erinevast suurusest erinevates mõisates räägib samuti J. Ch. Petri. Kahjuks ei lähe ta selle fakti esitamisest kaugemale ega too konkreetseid teokoormiste suurusi mõisate viisi (Ehstland und die Ehsten, I Theil, lk. 401).

Korralise nädalase teo suurus töajõulise mehe kohta mahajäänud mõisates
(rakmepäevad aasta ringi, jalapäevad kevad-sügisperioodil)

Mõis	1732. a.		1765. a.		1803. a.	
	Rakme- päevi	Jala- päevi	Rakme- päevi	Jala- päevi	Rakme- päevi	Jala- päevi
L ä ä n e m a a						
Koluvere (Kullamaa khk.)	2,48	0,88	R	R	1,16	1,26
Vatla (Karuse khk.)	1,23	2,32	R	R	2,18	2,15
H a r j u m a a						
Vahakandi (Rapla khk.)	1,29	1,21	R	R	1,18	— ³⁷
Hertu „	1,60 ³⁸	—	1,16	1,16	1,47	1,35
Raiküla „	1,54	1,30	1,38	1,57	1,24	1,42
V i r u m a a						
Pagari (Jõhvi khk.)	0,35	0,48	R	R	1,20	1,67
Aa (Lüganuse khk.)	0,32	0,32	R	R	1,60	1,20
J ä r v a m a a						
Kirna (Türi khk.)	1,23	1,23	R	R	08,8	0,88
Mäu (Paide khk.)	1,21	1,21	R	R	1,34	1,06

tegu mõisale inimese kohta tunduvalt väiksemad kui eesmistes mõisates. See näitab, et nendes mõisates ei olnud talude väikeste külvide põhjuseks mitte teokoormise ülemäärane kasv. Oleks külv nende mõisate põldudel ja tegu nendes mõisates kõige kõrgem olnud või vähemalt suuremate hulka kuulunud, siis oleks võinud arvata, et nendes mõisates oli talupoja külv töövõimelise mehe kohta kunagi varemalt suurem kui sajandi lõpus ja et see nüüd liigse teokoormise tõttu vähenema on pidanud. Nüüd sellist oletust teha aga ei saa. Nii mõisakülv, talukülv kui ka tegu töövõimelise mehe kohta kulgesid enamikus nendes mõisates XVIII sajandi jooksul tavaliselt tõusu suunas või olid enam-vähem stabiilsed, olles aga alati madalamad kui nendes mõisates, kus sajandi lõpuks olid suured mõisakülvid ja palju korralise teo päevi.

Nendel üksikutel juhtudel, kus korraline tegu töajõulise mehe kohta aastail 1732—1803 isegi vähenes (Koluvere, Raiküla, Kirna mõis), võis selle põhjuseks olla väga aeglane mõisapõldude laiendamine. Kui mõisapõlde küllalt kiiresti, s. t. vastavalt töö-

³⁶ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 466—470, 496—499; f. 864, nim. 1, s.-ü. 19, 23, 24, 30, 33, 66, 81, 190.

³⁷ Täpsemad andmed puuduvad.

³⁸ s. o. koos jalapäevadega.

jõuliste inimeste juurdekasvule, ei laiendatud, siis teotöö hulga üldise kasvu juures võis teovajadus mõisas tööjõulise inimese kohta isegi langeda. Ja et valitses enam-vähem kindel traditsiooniline seos talu koormiste ja talu põllumaa vahel, siis kaanes sellega paratamatult ka talukülvi vähenemine tööjõulise inimese kohta. Selline olukord võib teoreetiliselt tekkida nii suurte kui ka väikeste külvide puhul tööjõulise inimese kohta, s. o. alati siis, kui mõis mingil põhjusel teraviljakasvatust ekstensiivselt küllalt kiiresti ei laienda. Kas on selleks põhjuseks sobivate põllumaade puudumine mõisas, mõisniku vähene huvi teraviljatootmise laiendamise vastu või mõni muu põhjus — tulemus on ikka ühesugune: teokoormise, mõisa- ja talukülvi langus tööjõulise inimese kohta. Kerkib küsimus: miks ei suurendatud siis Eestimaal XVIII sajandil kõikides mõisates ühtviisi talupoegade teokoormisi ja mõisakülve töövõimelise inimese kohta? Miks oli osas mõisates nende kasv suur ja mis iseloomustab neid külvide ja teokoormiste poolest eesmisi mõisu? Miks jäid teised mõisad nendest kaugele maha?

Igal mõisal võisid olla arengu iseärasusi tingivad individuaalsed põhjused: kus põlluks kõlblike maade vähesus, kus töö halb organiseerimine jne. Kõigile mahajäänud mõisatele on ühine aga see, et nad on suured mõisad, suured külvide ja talupoegade absoluutse arvu poolest. Talude arv mahajäänud mõisates on tavaliselt üle 50 ja tööjõulisi mehi rohkem kui sada. Eesmisteks on aga väiksemad mõisad. (Vt. tabel 36.)

Kehtiva teoorjusliku süsteemi juures olid töö tulemused suurtes mõisates suhteliselt nõrgemad kui väiksemates ja keskmistes mõisates. Olemasolevad erandid, näiteks Saastna mõis Läänemaal, näitavad, et see võis olla ka teisiti. Tüüpiline oli aga XVIII sajandi lõpul Eestimaal olukord, et tootlikkus suurtes mõisates oli madalam kui keskmistes ja väiksemates mõisates.

Et aga eesmistele mõisatele kõrval valdavalt ka nendes suurtes, mahajäänud mõisates XVIII sajandi jooksul teokoormis, mõisakülv ja talukülvid tööjõulise mehe kohta mõnevõrra kasvasid, siis andiski see kokku vastavate «keskmiste» näitajate kasvu üle kubermangu.

Nagu juba öeldud, võis igal mõisal olla individuaalseid mahajäämise põhjusi. Kõigile suurtele mõisatele olid ühised aga vähemalt kaks tegurit, mis asetasid neid ebasoodsamasse olukorda võrreldes väikeste mõisatega. Esiteks vajasisid suurte mõisate põllud suurt karja väetamiseks ja palju veoloomi nende harimiseks. XVIII sajandil nii sagedased loomataudid tabasid eriti valeselt just suuri mõisaid, kus loomade eest hoolitsemine oli sageli halvem kui väikestes mõisates. Taudides hävis suur osa mõisa karjast ja ka talupoegade veoloomadest. Loomade arvu taastamine vajalikule tasemele oli suurtes mõisates palju raskem ning võttis rohkem aega kui väikestes mõisates. Sellel ajal oli

Talude ja tööjõuliste meeste arv eesmistes ja mahajäänud mõisates 1803. a.

Eesmistes mõisad	Talude arv	Tööjõulisi mehi	Mahajäänud mõisad	Talude arv	Tööjõulisi mehi
Järvamaa					
Moe (Ambla khk.)	21	58	Kirna (Türi khk.)	58	169
Nõmmküla „	20	32	Mäu (Paide khk.)	61	161
Kärvete „	33	68			
Virumaa					
Kloodi (Rakvere khk.)	36	77	Pagari (Jõhvi khk.)	97	255
Küti (Viru-Jaagupi khk.)	51	110	Aa (Lüganuse khk.)	57	130
Põllula „	45	107			
Konju (Jõhvi khk.)	18	47			
Harjumaa					
Kabala (Rapla khk.)	32	90	Vahakandi (Rapla khk.)	35	97
Hagudi „	13	37	Hertu „	130	311
Tuhala (Kose khk.)	36	92	Raiküla „	95	273
Ohukatku (Rapla khk.)	24	58			
Läänemaa					
Tuudi (Karuse khk.)	22	61	Koluvere (Kullamaa khk.)	216	547
Saastna „	91	214	Vatla (Karuse khk.)	51	124
Kasti (Märjamaa khk.)	50	106			
Massu (Hanila khk.)	45	102			

aga mõisapõldude laiendamine pidurdatud veoloomade vähesuse ja väetisepuuduse tõttu. Tollal oli laialt levinud põhimõtteks, et otstarbekam on harida vähem põldu ja teha seda paremini kui külvata rohkem halvasti haritud ja väetatud maale.⁴⁰ Sellised tagasilöögiperioodid olid väikestes mõisates palju pehmemad ja lühemaajalised kui suurtes mõisates. See võimaldaski väikestes mõisates kiiremini arendada teraviljakasvatust ja saavutada suuremaid külve tööjõulise mehe kohta. Teiseks olid väikesed mõisad ka töö organiseerimise seisukohalt paremas olukorras. Mõisapõllud olid siin taludele lähemal kui territoriaalselt suurtes mõisates. Vähem aega kulus mõisapõllule minekuks, sealt tulekuks, igasugusteks vedudeks jne. Mõisnikul oli kergem organiseerida järelevalvet teoliste töö üle jpm.⁴¹

³⁹ ENSV RAKA, f. 864, nim. 1, s.-ü. 6, 8, 10, 17, 19, 23, 24, 26, 27, 30, 33, 49, 64, 66, 81, 134, 186, 190, 242, 245.

⁴⁰ J. Ch. Petri, Ehistland und die Ehsten, II Theil, lk. 444.

⁴¹ J. G. Eisen-Schwarzenberg, Eines Liefländischen Patrioten Beschreibung der Leibeigenschaft, lk. 522.

XVIII sajandi jooksul hakati suurtes mõisates intensiivselt rajama abimõisaid. Sajandivahetusel oli Eestimaal suuri mõisaid, kus rukkikülv ületas 100 tündrit, ligikaudu $\frac{1}{3}$ mõisate üldarvust (s. t. 180—200 mõisat). Nende kohta tuli peaaegu 300 abimõisat.⁴² Abimõisate loomine oli n.-õ. organisatsioonilis-struktuuriline abinõu, millega mõisnikkond lootis tõsta teraviljakasvatamise tootlikkuse suurtes mõisates samale tasemele kui see oli väikestes mõisates.⁴³ Kuid kõrgem tootlikkus väikestes mõisates ei olnud tingitud mitte ainult paremast tööjõu organiseerimisest. Palju tähtsam oli see, et väikestes mõisates XVIII sajandi teisel poolel oli tööjõulise mehe kohta külv taludes suurem kui suurtes mõisates (vt. tabelid 23 ja 24). Selle põhjusi käsitleme lähemalt käesoleva peatüki 4. osas («Talupoja koormiste seos tema kasutuses oleva põllumaa suurusega»). Väiksemates, eesmistes mõisates oli tööjõulise mehe kohta koos suurem mõisakülv ja suurem talukülv kui suurtes, mahajäänud mõisates. Tööaja seisukohalt oli korraline tegu samuti eesmistes, väiksemates mõisates suurem kui mahajäänud, suurtes mõisates. See tähendab, et tööjõulise mehe ekspluateerimine oli nii ajalisel kui ka selle teotöö tulemuse — mõisakülvi seisukohalt suurem just väiksemates mõisates.

Teisiti on lugu aga ekspluateerimise astmega.

Vaadeldes ekspluateerimise astet väiksemates ja suuremates mõisates eraldi tööaja ja külvi seisukohalt, tulevad selgesti esile erinevused. Asjaolu, et tööaegade suhe on erinev külvide suhtest, on märkinud G. N. Bibikov. Konstateerides üldiselt, et tööaegade suhe on talupojale sageli halvem kui maade suhe, ei ole nähtud aga erinevusi mõisate viisi.⁴⁴

Ajaliselt võttes oli teoorjuse suhe ülejäänud ajaga suurem väiksemates, eesmistes mõisates, sest olid ju seal teokoormised päevades tööjõulise mehe kohta suuremad. Külvide seisukohalt vaadates oli mõisakülvi suhe talupoja külviga suurem aga just suurtes, mahajäänud mõisates. Meil vaatluse all olevates väiksemates mõisates oli mõisakülvi ja talukülvi keskmine suhe 67,06% (mõisakülv 21,36 tündrit ja talukülv 31,85 tündrit). Suurtes, mahajäänud mõisates oli see suhe aga 78,16% (vastavalt 7,19 ja 10,12 tündrit).

K. Marx märgib, et Doonau vürstiriikides oli teoorjuse suhe vajaliku tööga XIX sajandi esimesel poolel $66\frac{2}{3}$ protsenti, tegelikult aga veelgi suurem.⁴⁵ Ka Eestimaal oli XVIII—XIX sajandi vahetusel ekspluateerimise aste suurem kui näitavad toodud

⁴² XVII sajandil oli abimõisate arv suhteliselt väga väike.

⁴³ J. Ch. Petri, *Ehstland und die Ehsten*, II Theil, lk. 194, 443.

⁴⁴ Г. Н. Биби́ков, *Расслоение*, lk. 81.

⁴⁵ K. Marx, *Kapital*, I kd., Tallinn 1953, lk. 209.

arvud, sest talupoegadele jääv osa vähenes äraantavate viljakoormiste võrra ja lisaprodukt seevõrra suurenemise tõttu.

Ekspluateerimise aste oli töajalulise mehe kohta ajaluliselt suurem eesmistes, väiksemates mõisates ja põllupinnaliselt suurem mahajäänud, suurtes mõisates. Selline olukord on võimalik teorendi puhul, kus teotöö aeg ei pea olema ega olnud, nagu nägime, pöördvõrdelises suhtes talupoja külvi suurusega. Kui esimene kasvab, siis teine ei pea alati mitte vähenema.

Külvide seisukohalt suurema ekspluateerimise astme juures suurtes, mahajäänud mõisates olid need külvid ise aga, nagu nägime, nendes suurtes mõisates väiksemad kui eesmistes, väiksemates mõisates, s. t. kõrgemat ekspluateerimise astet rakendati seal väiksemate absoluutsuuruste juures töajalulise mehe kohta. Nii ei olnud väiksemate mõisate «eeliseks» mitte väiksem teotöö päevades (ajaliselt) töajalulise mehe kohta ega ka väiksem ekspluateerimise aste ajaluliselt, vaid väiksem ekspluateerimise aste külvide seisukohalt ja suuremad talukülvid töajalulise mehe kohta.

Tootmise laiendamine suurtes, mahajäänud mõisates sõltus nende, väiksemate mõisate «eeliste» rakendamise või mittekakendamise ka seal. Kuidas suhtusid küsimusse siis baltisaksa mõisnikud?

Nagu näeme hiljem (vt. käesoleva peatüki 11. osa), püüavad nad XIX sajandi alguse seadusandlusega teha üldkehtivateks just vastupidist, s. o. väiksemate mõisate suuri teokoormisi ning suurte mõisate väikese talupoja külve töajalulise inimese kohta ehk teisiti öeldes — suuri teokoormisi talupoja väikese külvi suhtes. Nad püüavad nii-öelda kahest otsast kokku lappida endale näilikult kõige kasulikumat talupoegade teo- ja külvinorme. Selline «lihtne lahendus», olles vastuolus senise majandusliku arengu käiguga, ei saa olla aga edukas, mida kinnitavadki XIX sajandi esimese aastakümne sündmused. Arengu asemel tammub põllumajanduslik tootmine enam-vähem ühel tasemel.

Jälginud teoorjuse kasvu töajalulise mehe kohta Eestimaa XVIII sajandil, võrdleme nüüd tema suurust naaberaladega. Paljud autorid on märkinud, et talupoegade teokoormised Baltikumis olid kõrged.⁴⁶ Kahtlemata kehtib see väiksemate, eesmistes mõisates suhtes, kus teokoormised töajalulise mehe kohta olid tõesti suured. Valdavalt näib lähematel territooriumidel teokoormis töajalulise mehe kohta olevat väiksem kui Eestimaa suure teokoormisega mõisates. Nii räägitakse Peterburi, Novgorodi ja Pihkva kubermangus, kus oli suur teokoormis, kolmepäevasest teoorju-

⁴⁶ П. А. Хромов, Очерки экономики, lk. 67; В. И. Семевский, Крестьяне, том I, lk. 88—89.

sest nädalas.⁴⁷ Samuti pandi 40-ndatel aastatel Parema Kalda Ukrainas kehtima kolmepäevane teokoormis rakendiga ja lisaks sellele üks jalapäev nädalas talupojaperekonna kohta (s. o. тягловый двор).⁴⁸ Teokoormised näivad olevat olnud väiksemad ka Valgevenes⁴⁹ ja kohati ka Ida-Saksa vürstiriikides.⁵⁰ Samuti olid nad väiksemad Liivimaal.⁵¹ Kahjuks ei ole nendes allikates esitatud andmeid, mis võimaldaksid täpsemalt määrata teokoormiste piire mõisate viisi tööjõulise inimese kohta. Võib arvata, et nendes piirides, s. t. maksimaalsetes ja minimaalsetes teokoormistes, eriti suuri vahesid ei olnud. Kui Eestimaa esines XVIII sajandi lõpus suhteliselt suurem keskmine teokoormis, siis oli see tingitud tööjõulise inimese kohta suurte teokoormiste rakendamisest paljudes mõisates ja taludes. Mahajäänud mõisates seevastu ei olnud teokoormised tööjõulisele inimesele eriti kõrged. Talupoja elu tegi nendes mõisates raskeks mitte äärmuseni viidud teokoormis tööjõulise inimese kohta, vaid talukülvide väiksus, s. t. vajaliku produkti vähesus (vt. IV peatüki 2. osa) ja ekspluateerimise astme suurus külvide seisukohalt. Väga õigesti on nõukogude ajalookirjanduses juhitud tähelepanu sellele, et teokoormised XVIII sajandil ei olnud kõikjal nii katastroofilised, et ainult sellega saaks seletada palgatööjõu armee tekkimist.⁵² Eestimaa kubermangus tekkis see erineva tootmis-tasemega mõisates erinevatel põhjustel. Suurtes mõisates valitseva olukorra suhtes kehtib täielikult F. Engelsi seletus, mille ta andis seoses XVIII sajandil ida pool Elbet asetleidnud talupoegade äraajamisega nende maadelt. «Mõisamaa (dominium) ei olnud küllalt suur, et ära neelata kogu tööd, mida oli veel võimalik talupoegadest välja kloppida (ma pean silmas väljakloppimist sõna otseses tähenduses). Talupoegade üleviimise süsteem kotteeriteks (Kottsassens), pärisorjast päevatöölisteks, õigustas ennast suurepäraselt.»⁵³ Ka Eestimaa suurtes, mahajäänud mõisates ei olnud mõisamajapidamine küllalt suur, et ära neelata

⁴⁷ П. А. Хромов, viidatud teos, lk. 64; В. И. Семевский, viidatud teos, lk. 58 jj.

⁴⁸ П. А. Хромов, viidatud teos, lk. 64.

⁴⁹ П. Г. Козловский, Земельный надел и повинности крестьян в магнатских владениях Белоруссии во второй половине XVIII в. — Четвертая сессия Симпозиума по аграрной истории восточной Европы в г. Риге. Тезисы докладов и сообщений, Рига 1961, lk. 104.

⁵⁰ J. Jordan-Rozwadowski, Die Bauern, lk. 350; J. Ch. Petri, Ehstland und die Ehsten, I Theil, lk. 402.

⁵¹ G. Merkel, Die freien Letten, lk. 189 jj.; seesama, Die Letten, lk. 93 jj.; J. Ch. Petri, Ehstland und die Ehsten, I Theil, lk. 356, 402 jne.; Eestlane ja tema isand, lk. 50 jj.; K. O. Lindequist, Üleüldine ajalugu, II osa, Jurjev-Tartu 1911, lk. 610.

⁵² В. И. Шунков, [retsensioon raamatule] К вопросу о первоначальном накоплении в России (XVII—XVIII вв.). «Вопросы истории» 1960, № 5, lk. 163.

⁵³ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XVI, lk. 243.

kogu tööd, mis talupoegadest oleks olnud võimalik välja klopida. Sellest tingitult tekkis siis ka XVIII sajandi teisel poolel osa mõisnike hulgas seisukoht, nagu valitseks maal talupoegade üliküllus, suhteline ülerahvastus. Valdavalt levis selline seisukoht just suurte mõisate omanike hulgas. Tegelikult mingisugust ülerahvastust ei olnud.⁵⁴ Tootlike jõudude ja tootmise arengut takistasid neile piduriks jäänud feodaalsed tootmissuhted. See vastuolu avaldus eesmistes ja mahajäänud mõisates mõnel määral erinevalt. Eesmistes mõisates, kus teoorjus tööjõulise inimese kohta oli aetud kõrgele, kaasnes sellega talukülvide kasv ning eraomandi eelduste tekkimine ühe osa talupoegkonna hulgas koos kõigi sellega paratamatult kaasnevate nähtustega. Suurtes, mahajäänud mõisates, kus teoorjus ja külvid olid väiksemad, olid ka eeldused kapitalistlike peremeeste tekkimiseks vähem arenenud, kuid võrreldes eesmistega oli siin olemas suur tööjõu reserv — tulevaste maata palgatöölise armee. Ka siin oli arenguks vaja muutusi tootmissuhetes.

Eriti just suurtes, mahajäänud mõisates valitsevate olukordade pinnalt tekivadki sajandi teisel poolel ettepanekud üle minna mõisapõldude harimisele pärisorjadest päevatöolistega.⁵⁵ Näib, et selline olukord oli teatud mõttes üldine, sest nagu märgib V. I. Lenin, olid ka hiljem just suuremad mõisad peamisteks sulaste palkajateks.⁵⁶

3. TALUPOEGADE KIHISTUMISEST TULENEVAD ERINEVUSED TEOKOORMISTES TÖÖJÕULISE MEHE KOHTA

Konstateerinud keskmise teokoormise kasvu maakonniti ja mõisate viisi XVIII sajandi jooksul, huvitavad meid selle kasvu allikad.

Keskmise teokoormise kasv tööjõulise mehe kohta mõisas tuleb ühelt poolt teokoormise kasvust kõikides talude suurgrühmades, teiselt poolt sajandi jooksul asetleidnud tööjõu suhtelisest ümberpaiknemisest väiksema teokoormisega talurühmadest suurema teokoormisega rühmadesse.

⁵⁴ Eesti NSV ajalugu, lk. 503 räägib samuti ülerahvastusest, põhjendades seda täiesti väärtalt talupoegade maa äravõtmisega.

⁵⁵ J. G. Eisen-Schwarzenberg, *Eines Liefländischen Patrioten Beschreibung der Leibeigenschaft*, lk. 522—523; A. W. Hupe!, *Plan zu einer etwanigen Eintheilung der lief- und ehstländischen Bauerländer, und was in dieser Absicht zum Fundament könte gelegt werden. Der nordischen Miscellaneen V u. VI St.*, Riga 1782, lk. 238—257; W. C. Friebe, *Etwas über Leibeigenschaft und Freiheit, sonderlich in Hinsicht auf Liefland. Nordische Miscellaneen*, XV, XVI, XVII St., Riga 1788, lk. 744 jj.

⁵⁶ V. I. Lenin, *Teosed*, 3. kd., tabel lk. 156.

Vaadeldes korralise teokoormise jagunemist erinevate talu suusrühmade vahel, ilmneb, et sajandi algul oli väikestel majapidamistel korraline mõisa teokoormis tööjõulise mehe kohta palju väiksem kui keskmistel ja suurematel taludel, eriti aga rakmeteo osas, mis on ka loomulik, sest väikestel taludel oli väga vähe veoloomi. Araelamiseks pidid väikeste majapidamiste elanikud, kus ka külvil inimese kohta oli vähe, lisaks mõisateole tööl käima veel suuremates taludes. Sajandi jooksul kasvas teokoormis kõikides talurühmades. Rakmetegu oli väikestes taludes kogu sajandi jooksul väiksem kui kõikide talude keskmine mõisa ulatuses, tendentsiga kasvule. Keskmistes taludes oli rakmetegu enam-vähem niisama suur kui mõisa keskmine, mõningase kasvutendentsiga. Suuremates taludes oli korraline rakmetegu suurem kui mõisa keskmine. Järgnevalt toodud tabeli (37) koostamisel aluseks olnud 40 mõisas ei ilmne sajandi jooksul suuremates taludes rakmeteo erilist kasvu. Tingitud on see sellest, et tabelile on aluseks valdavalt suured, mahajäänud mõisad, kus teokoormise kasv oli üldiselt väiksem. Selline mõisate valik ei ole tehtud meelega, vaid on peale sunnitud. Arhiivis on kõige täielikumalt säilinud materjale just nende mõisate kohta. Nagu näitab aga järgnev käsitlus mõisate viisi, oli Eestimaal XVIII sajandil küllalt selliseidki mõisaid, kus rakmetegu tööjõulise mehe kohta kasvas ka suuremates taludes. Üldiselt on aga iseloomulik kõikidele mõisatele, et keskmise teokoormise kasv mõisas oli suurem kui kasv suuremates taludes. See tähendab, et keskmine kasv ei saavutatud mitte peamiselt seniste maksimaalsete teokoormiste ületamise arvel, vaid nende rakendamise teel suhteliselt suuremale talupoegade hulgale.

Jalategu (vt. tabel 38) oli väikestes taludes alati tavaliselt suurem kui rakmetegu, väiksem aga kui kõikide talude keskmine jalategu.

Keskmistes taludes oli jalategu enam-vähem mõisa keskmise tasemel, ilmutades sajandi jooksul mõningast kasvutendentsi. Suuremates taludes oli jalategu suurem kui mõisa keskmine, kasvutendents ilmneb Viru- ja Läänemaal.

Korralise teokoormise selline kasv ja XVIII sajandil asetleitud tööjõu koondumine suurematesse taludesse (vt. tabel 77) tingisid ühiselt keskmise teokoormise kasvu mõisates. Tabeli koostamisel aluseks olevatest mõisatest on tähelepanev kõige ulatuslikum tööjõu koondumine suurematesse taludesse Harjumaal (1803. aastal 77,4%), mis toimus nii väikeste kui ka keskmiste talude arvel. Suuremates taludes enestes korraline teokoormis tööjõulise mehe kohta Harjumaal ei tõusnud. Virumaal on tööjõu kontsentreerumine suurematesse taludesse suhteliselt vähem ulatuslik (1803. aastal 47,3%) ja toimub peamiselt väikeste talude arvel. Keskmiste talude rühm jääb enam-vähem samale tasemele. Rakmeteo osas on tööjõu ümberpaiknemine

Tabel 37⁵⁷

Rakmetegu tööjõulise mehe kohta erinevates talurühmades
(päevi nädalas aasta ringi)

Maakond	Talude arv			Keskmine rakmetegu kõikides taludes kokku			Väikesed, 0—1 veoloomaga talud			Keskmiised, 2—3 veoloomaga talud			Suuremad, 4 ja rohkema veoloomaga talud		
	1732	1765	1803	1732	1765	1803	1732	1765	1803	1732	1765	1803	1732	1765	1803
Harjumaa	418	475	554	1,46	1 35	1,53	0,67	0 55	0,84	1,66	1,53	1,43	1,63	1,47	1,62
Virumaa	421	301	528	0,95	1,18	1 36	0,54	0,71	1,03	1,01	1,42	1,40	1,36	1,35	1,39
Järvamaa	398	123	354	1,23	1,20	1,35	0,62	1,00	0,86	1,46	1,31	1,43	1,31	1,23	1,39
Läänemaa	371	157	678	1,49	1,47	1,58	0,10	0,42	0,42	1,31	1,49	1,35	1,85	1,67	1,72

⁵⁷ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 466—470; f. 3, nim. 1, s.-ü. 496—499; f. 864, nim. 1, s.-ü. 1, 6, 7, 8, 12, 14, 17, 19, 23, 24, 25, 26, 27, 30, 33, 36, 49, 50, 61, 64, 65, 66, 81, 91, 167, 181, 186, 190, 192, 204, 212, 221, 242, 245, 256.

Tabeli koostamisel aluseks võetud neljakümne mõisa keskmised erinevad loomulikult mõnel määral maakondlikest keskmistest, mille arvutamise aluseks on sajad mõisad. Arengusuunad on mõlemal pool aga ühesugused. Et me siinkohal räägime just arengusuundadest, mitte aga absoluutsuurustest, siis võime piirduda nende neljakümne mõisa andmetega, teades, et me sellega ei taotlegi keskmiste absoluutsuuruste esiletoomist.

Tabel 38⁵⁸

Jalategu töøjõulise mehe kohta erinevates talurühmades
(päevi nädalas kevad-sügisperioodil)

Maakond	Talude arv			Keskmine jalategu kõikides taludes kokku			Väikesed, 0—1 veoloomaga talud			Keskmsed, 2—3 veoloomaga talud			Suuremad, 4 ja rohkema veoloomaga talud		
	1732	1765	1803	1732	1765	1803	1732	1765	1803	1732	1765	1803	1732	1765	1803
Harjumaa	418	475	554	1,19	1,37	1 30	0,39	0,82	1,11	1,25	1,50	1,35	1,47	1,46	1,31
Virumaa	421	301	528	1,04	1,44	2,18	0 78	1,40	2,28	1,03	1,52	2,20	1,34	1,38	2,13
Järvamaa	398	123	354	1,33	1,23	1,39	0,73	1,21	1,16	1,61	1,24	1,50	1,39	1,21	1,38
Läänemaa	371	157	678	1,05	1,40	1,61	0,84	0,71	1 58	0,98	1,41	1,29	1,13	1,53	1,69

⁵⁸ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 466—470; f. 3, nim. 1, s.-ü. 496—499; f. 864, nim. 1, s.-ü. 1, 6, 7, 8, 12, 14, 17, 19, 23, 24, 25, 26, 27, 30, 33, 36, 49, 50, 61, 64, 65, 66, 81, 91, 167, 181, 186, 190, 192, 204, 212, 221, 242, 245, 256.

suurematesse taludesse siin keskmise kasvu peamiseks allikaks, sest suurtes taludes enestes rakmetegu tööjõulise mehe kohta teopäevades ei kasva. Küll aga leiab aset jalateo suur kasv kõikides talurühmades, põhjustades koos tööjõu ümberpaiknemisega keskmise jalateo suurt kasvu Virumaal. Mõningaid erinevusi on ka teistes maakondades.

Eeltoodud tabelite (37, 38) arvud on neljakümne mõisa keskmised ja näitavad meile toimunud arengu suundi, mitte aga teokoormiste konkreetseid suurusi. Järgnevalt vaatleme, millised erinevused olid korralise teokoormise suuruses ja dünaamikas ühelt poolt eesmistest (vt. tabelid 39 ja 40) ja teiselt poolt mahajäänud mõisate (vt. tabelid 41 ja 42) vahel.

Eesmistes mõisates on XVIII sajandi jooksul kõigis kolmes talurühmas peaaegu kõigis mõisates aset leidnud rakmeja jalateo kasv. Mahajäänud mõisates on talurühmiti vaadatuna mõnel pool korraline teokoormis tööjõulise mehe kohta kasvanud, teisel aga 1803. aastaks isegi vähenenud. Et suurtes, mahajäänud mõisates suhteliselt madala teopäevade arvu juures teokoormis väheneb, siis annab see veel kord tunnistust pinge nõrkusest nende mõisate teopäevade vajaduses.

Keskmise teokoormise kasvul on niisiis kõikides mõisates kaks allikat: ühelt poolt tööjõu koondumine suurematesse taludesse, kus tegu tööjõulise inimese kohta oli suurem; teiselt poolt teokoormise kasv tööjõulise inimese kohta kõigis kolmes või vähemalt kahes talurühmas. Seejuures ei ületa sajandi lõpus maksimaalsed korralise teokoormised teopäevades tööjõulise mehe kohta kuigivõrd varem, näiteks 1732. aastal üksikutes mõisates tuntud maksimaalseid koormisi. Neid maksimaalseid koormisi on hakatud rakendama vaid palju rohkemates mõisates ja neid tuleb teha palju suuremal hulgal keskmistesse ja suurematesse taludesse koondunud talupoegadel. Kõik see kokku annab keskmise teokoormise suurema või väiksema kasvu mõisa kohta ja mõisad kokku annavad omakorda maakonna keskmise kasvu.

Võrreldes omavahel keskmiste ja suuremate talude koormisi eesmistes ja mahajäänud mõisates, näeme, et mahajäänud mõisates on teokoormised mõlemas rühmas madalamad, kohati isegi tunduvalt. See näitab, et nendes mahajäänud mõisates ei olnud teotöö inimese kohta isegi suuremates taludes viidud mujal rakendatava maksimaalse piirini. Korralise teotöö aja seisukohalt vaadatuna laseb see eeldada reservide olemasolu, s. t. teokoormise tõstmise võimalust mujal tuntud ja rakendatud maksimaalsete piirideni, mõisate külvide suurendamiseks.

Teokoormise jälgimine talurühmade viisi kinnitab varem esitatud väidet, et mahajäänud mõisates ei takistanud tootmise arendamist mitte töötajate seisukohalt äärmise piirini viidud teotöö, vaid talupoja külvi suhtes kõrgele viidud teotöö ja talukülvide väiksus inimese kohta.

Rakmetegu eesmistes mõisates * tööjõulise mehe kohta
(päevi nädalas aasta ringi)

Mõis	Keskmine rakmetegu kõikides taludes kokku			Väikesed, 0—1 veoloomaga talud			Keskmised, 2—3 veoloomaga talud			Suuremad, 4 ja rohkema veoloomaga talud		
	1732	1765	1803	1732	1765	1803	1732	1765	1803	1732	1765	1803
Järvamaa												
Moe (Ambla khk.)	1,00	1,15	1,09	0,71	0,14	1,05	1,33	1,16	1,14	1,20	1,13	1,07
Nõmmküla „	1,15	1,09	2,13	0,89	0,42	0,66	1,40	1,50	2,38	0,90	1,20	2,50
Käravete „	1,51	R	1,55	0,77		1,34	1,84		1,84	1,67		1,90
Virumaa												
Kloodi (Rakvere khk.)	1,32	R	1,77	0,25		1,50	1,58		1,92	1,50		1,71
Küti (Viru-Jaagupi khk.)	1,33	R	1,98	0,87		2,00	1,18		2,00	2,20		1,97
Põllula	1,20	1,28	1,68	0,67	0,90	1,82	1,45	1,34	1,71	1,38	1,70	1,60
Konju (Jõhvi khk.)	0,77	1,21	1,28	0,38	1,15	1,00	0,83	1,14	1,33	1,00	2,00	1,33
Harjumaa												
Kabala (Rapla khk.)	1,82	1,57	1,97	0,71	0,86	—	2,18	1,78	1,80	1,93	1,79	1,97
Hagudi „	1,07	1,85	1,68	0,50	—	—	—	3,00	2,00	1,57	1,83	1,64
Tuhala (Kose khk.)	1,52	1,46	1,46	0,33	0,25	1,25	1,70	1,70	1,31	2,50	1,57	1,56
Ohukatku (Rapla khk.)	1,40	2,03	1,76	—	—	3,67	1,75	1,80	1,63	1,31	2,19	1,66
Läänemaa												
Tuudi (Karuse khk.)	0,67	1,36	1,92	—	—	3,00	0,75	0,75	1,50	1,00	1,58	1,91
Saastna „	1,50	1,42	1,92	—	0,01	—	1,45	1,38	1,86	1,59	1,67	2,03
Kasti (Märjamaa khk.)	1,58	R	2,15	—		0,50	1,43		3,43	2,29		2,28
Massu (Hanila khk.)	1,53	1,75	1,94	—	1,50	2,00	1,91	1,70	2,29	1,52	1,94	1,87

Märkus: Tabelis on R-tähga tähistatud need mõisad, mis selleks ajaks olid omaks võtnud rootsiaegse adramaade arvu.

* Tööjõulise mehe kohta maakondlikust keskmisest suurema külviga mõisad.

⁵⁹ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 466—470, 496—499; f. 864, nim. 1, s.-ü. 6, 8, 10, 17, 26, 27, 49, 64, 134, 186 242, 245.

Jalategu eesmistes mõisates tööjõulise mehe kohta
(päevi nädalas kevad-sügisperioodil)

Mõis	Keskmine jalategu kõikides taludes kokku			Väikesed, 0—1 veoloomaga talud			Keskmiised, 2—3 veoloomaga talud			Suuremad, 4 ja rohkema veoloomaga talud		
	1732	1765	1803	1732	1765	1803	1732	1765	1803	1732	1765	1803
Järvamaa												
Moe (Ambla khk.)	1,00	0,98	1,45	0,71	1,00	1,39	1,33	0,96	1,52	1,20	1,00	1,43
Nõmmküla „	1,56	1,49	2,75	1,00	1,58	2,00	1,80	1,50	2,75	1,60	1,20	3,00
Käravete „	1,83	R	1,79	1,15		—	2,32		1,84	1,81		1,90
Virumaa												
Kloodi (Rakvere khk.)	0,79	R	2,65	0,25		2,25	0,79		2,88	0,90		2,57
Küti (Viru-Jaagupi khk.)	2,17	R	2,78	1,60		3,00	2,18		2,93	3,00		2,70
Põllula „	1,20	1,28	2,52	0,67	0,90	2,73	1,45	1,34	2,57	1,38	1,70	2,40
Konju (Jõhvi khk.)	0,77	2,66	1,91	0,38	2,65	1,50	0,83	2,29	2,00	1,00	4,00	2,00
Harjumaa												
Kabala (Rapla khk.)	1,51	1,44	1,97	0,43	0,73		1,71	1,54	1,80	1,80	1,79	1,97
Hagudi „	0,85	1,85	1,68	—	—	—	—	3,00	2,00	1,57	1,83	1,64
Tuhala (Kose khk.)	1,64	1,46	2,14	0,56	0,50		1,81	1,60	1,66	2,50	1,57	2,06
Ohukatku (Rapla khk.)	1,40	2,11	1,62	—	—	1,00	1,75	2,00	1,63	1,31	2,19	1,66
Läänemaa												
Tuudi (Karuse khk.)	0,50	1,09	1,92	—	—	3,00	0,50	0,75	1,50	1,00	1,25	1,91
Saastna „	0,67	1,60	1,97	1,00	0,83	2,40	0,82	1,67	1,82	0,62	1,67	1,96
Kasti (Märjamaa khk.)	1,02	R	2,15	0,86		0,50	0,43		3,43	1,42		2,28
Massu (Hanila khk.)	1,22	1,26	1,06	—	1,25	—	1,50	1,17	0,88	1,24	1,53	1,11

⁶⁰ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 466—470, 496—499; f. 864, nim. 1, s.-ü. 6, 8, 10, 17, 26, 27, 49, 64, 134, 186, 242, 245.

Rakmetegu mahajäänud mõisates * tööjõulise mehe kohta
(päevi nädalas aasta ringi)

Mõis	Keskmine rakmetegu kõikides taludes kokku			Väikesed, 0—1 veoloomaga talud			Keskmiised, 2—3 veoloomaga talud			Suuremad, 4 ja rohkema veoloomaga talud		
	1732	1765	1803	1732	1765	1803	1732	1765	1803	1732	1765	1803
Järvamaa												
Kirna (Türi khk.)	1,23	R	0,88				1,41		1,00	1,38		0,90
Mäu (Paide khk.)	1,21	R	1,34	0,89		0,89	1,48		1,33	1,17		1,38
Virumaa												
Pagari (Jõhvi khk.)	0,35	R	1,20	0,21		1,09	0,23		1,24	0,88		1,16
Aa (Lüganuse khk.)	0,32	R	0,60	0,06		0,54	0,48		0,50	0,50		0,69
Harjumaa												
Vahakandi (Rapla khk.)	1,29	R	1,18			0,38	1,33		1,10	1,44		1,24
Hertu "	1,60	1,16	1,47	1,08	0,61	0,85	1,91	1,46	1,69	1,56	1,12	1,69
Raiküla "	1,54	1,38	1,24	1,00	0,21	0,60	1,63	1,35	0,66	1,56	1,63	1,35
Läänemaa												
Koluvere (Kullamaa khk.)	2,48	R	1,16			0,55	1,33		1,00	3,10		1,27
Vatla (Karuse khk.)	1,23	R	2,18				1,00		2,00	1,46		2,28

* Tööjõulise mehe kohta maakondlikust keskmisest väiksema külviga mõisad.

⁶¹ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 466—470, 496—499; f. 864, nim. 1, s.-ü. 19, 23, 24, 30, 66, 81, 190.

Jalategu mahajäänud mõisates tööjõulise mehe kohta
(päevi nädalas kevad-sügisperioodil)

Mõis	Keskmine jalategu kõikides taludes kokku			Väikesed, 0—1 veoloomaga talud			Keskmiised, 2—3 veoloomaga talud			Suuremad, 4 ja rohkema veoloomaga talud		
	1732	1765	1803	1732	1765	1803	1732	1765	1803	1732	1765	1803
Järvamaa												
Kirna (Türi khk.)	1,23	R	0,88	—		—	1,41		1,00	1,38		0,90
Mäu (Paide khk.)	1,21	R	1,06	0,89		0,89	1,48		1,00	1,17		1,10
Virumaa												
Pagari (Jõhvi khk.)	0,48	R	1,67	2,43		1,45	0,30		1,75	1,00		1,59
Aa (Lüganuse khk.)	0,32	R	1,20	0,06		1,07	0,48		1,00	0,50		1,38
Harjumaa												
Vahakandi (Rapla khk.)	1,21	R	*	—		*	1,00		*	1,44		*
Hertu "		1,16	1,35		0,61	0,44	—	1,46	1,69	—	1,12	1,68
Raiküla	1,30	1,57	1,42	0,50	1,38	3,20	1,05	1,65	1,63	1,43	1,58	1,32
Läänemaa												
Koluvere (Kullamaa khk.)	0,88	R	1,26			1,64	0,46		1,19	1,10		1,27
Vatla (Karuse khk.)	2,32	R	2,15			2,00	2,00		1,82	2,69		2,18

* Ei ole teada.

⁶² ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 466—470, 496—499, f. 864, nim. 1, s.-ü. 19, 23, 24, 30, 66, 81, 190,

Et teokoormised tööjõulise inimese kohta sõltuvalt talu suurusest erinesid, oli XVIII sajandi lõpul üldine nähtus. Parema Kalda Ukraina poola mõisnikkonnaga aladel tuli normidekohaselt täis talu perel teha tegu 3 rakme- ja üks jalapäev nädalas. Pool maad kasutavad talud (полутяговые крестьяне) pidid tegema mitte $1\frac{1}{2} + \frac{1}{2}$ päeva, nagu oleks proportsionaalne, vaid 2 rakme- ja ühe jalapäeva.⁶³ Teokoormiste erinevust Suur-Poola aladel on märkinud ka I. A. Voronkov⁶⁴ ja nimelt, et jõukamatel talupoegadel olid suuremad teotöö normid. Jutt on teotööst majapidamiste kohta. Majapidamised aga olid jõukamates taludes suuremad nii inimeste kui külvide poolest. Nii ei võimalda see käsitlus kindlaks määrata teokoormiste suurust tööjõulise inimese kohta suurtes ja väikestes taludes. Mis puutub teokoormiste erinevusse erineva suurusega taludes mõisate viisi, siis konstateerib I. A. Voronkov valdavalt teokoormiste kasvu, märgib aga samas, et oli ka talupoegi, kellel koormised XVIII sajandil ei tõusnud. Kui nendes taludes samal ajal ei muutunud ka tööjõuliste inimeste arv, siis võib arvata, et oli tegemist samasuguse nähtusega kui Eestimaal mahajäänud mõisates, kus samuti teokoormised tööjõulise inimese kohta teopäevades XVIII sajandi jooksul oluliselt ei kasvanud ja olid eesmistele mõisate teokoormistest madalamad.

Teokoormiste dünaamikaga on kõige tihedamalt seotud talupoegade külvi suuruse muutumine.

4. TALUPOJA KOORMISTE SEOS TEMA KASUTUSES OLEVA PÖLLUMAA SUURUSEGA

Juba õige vanal ajal võeti mõisniku poolt talupoja maksustamisel aluseks talupoja külvi suurus. Sellest on tulnud ka maksustusühiku nimetus «addra». Siinkohal ei hakka meie pikemalt käsitlema selle maksustusühiku — adramaa — suurust ja tema muutumist ega ka temalt nõutavate koormiste suuruse dünaamikat eelnevate sajandite jooksul. Märgime vaid niipalju, et kuigi talupoja külvi ja koormiste suurus sajandite jooksul mitmeti muutus, valitses ikka ja alati seos just talupoja kasutuses oleva maa (külvi) suuruse ja mõisakoormiste vahel. Vaid mitmesuguste ametimeeste, nagu mõldrite, kõrtsmike jt. maksustamine toimus teistel alustel.

Talu külvi ja koormiste seosest kui üldtunnustatud tõsiasjast räägib XVII sajandi lõpul mitmes trükkis levinud majapidamise käsiraamat. Seal kirjutatakse sõnaselgelt, et talupoeg peab mõisale tegu tegema vastavalt külvile.⁶⁵

⁶³ П. А. Хромов, Очерки экономики, lk. 64—65.

⁶⁴ И. А. Воронков, Инвентари имений, lk. 131—132.

⁶⁵ Der getreue Amt-Mann, lk. 5.

Ja üle saja aasta hiljem, 1804. a. talurahvaseaduses on jällegi öeldud, et juba vanadest aegadest on põhireeglik, et pärisori — talupoeg — teeb mõisale tegu selle järgi, kui suur on tema külv.⁶⁶ Nii oli siis ajalooliseks traditsiooniks, et feodaalrendi suurus määrati talupoja majandusliku seisundi järgi, mille üheks peamiseks näitajaks Eestimaal oli külvi suurus. Tegemist on rendiga maa eest — maarendiga. Iseloomustades teoorjusliku majanduse põhijooni, ütleb V. I. Lenin väga tabavalt: «Seega oli talupoja «hingemaa» selles majandussüsteemis otsekui naturaaltöötasuks (väljendudes kaasaegsetele mõistetele vastavalt) või mõisniku töökätega varustamise vahendiks. Talupoegade «oma» majapidamine oma hingemaal oli mõisniku majapidamise eeltingimuseks, selle eesmärgiks polnud talupoja «varustamine» elatusvahenditega, vaid mõisniku varustamine töökätega.»⁶⁷ Talupoja naturaaltöötasu suurus oli traditsioonilises seoses teotöö suurusega. Igale mõisale võis olla oma traditsiooniline suhe. XVIII sajandi jooksul see suhe mõnevõrra muutus, kuid oma olemuselt jäi ta üldiselt püsima, s. t. suurema teotöö eest sai talupoeg ka suuremat naturaaltöötasu ja vastupidi.⁶⁸

XVII sajandi lõpus oli välja kujunenud suhe, et talupoeg pidi adramaa kohta, mille rukkikülv oli 4—8 tündrit, mõisale korralist tegu tegema 6—12 rakmepäeva. Nii näiteks kirjutas Raiküla mõisa omanik O. W. Fersen ratsateenistuskomisjonile 20. oktoobril 1694. aastal, et Harju- ja Läänemaal nimetatakse üldiselt adramaaks maa-ala, millele külvatakse 4 tündrit rukist, ja et selle eest tuleb mõisale tegu teha 6 rakmepäeva nädalas.⁶⁹

Kaheksakümmend aastat hiljem kirjutas A. W. Hupel oma aja kohta: teo arvutamisel lähtutakse riigimõisates põhimõttest, et 4 tündri rukkikülvil pealt tuleb mõisale tegu teha 6 rakmepäeva nädalas.⁷⁰ XVIII sajandi lõpul külvas nn. kuue päeva koht, s. o. talu, mis tegi mõisale tegu 6 rakmepäeva nädalas, 6 tündrit talivilja.⁷¹ Nendest andmetest ilmneb, et suhe, mis valitses mõisale tehtavate teopäevade ja talupoja külvi vahel, püsis pika

⁶⁶ [G. Ewers] Provisorische Verfassung des Bauernstandes in Ehstland, St. Petersburg 1806, lk. 37.

⁶⁷ V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 151—152.

⁶⁸ Vt. Rußland unter Alexander dem Ersten. — Eine historische Zeitschrift, herausgegeben von Heinrich Storch, II Bd., St. Petersburg und Leipzig 1804, lk. 119.

Kindla seose nõudmine teo ja talupoja külvi vahel esines XVIII sajandil ka progressiivsete vene autorite juures. Vt. A. И. Пашков, Экономические взгляды И. Т. Посошкова. — Известия Академии Наук СССР, отделение экономики и права, 1955, № 4, lk. 38, 42 jne.

⁶⁹ Mitteilung der Kaiserlichen freien Ökonomischen Gesellschaft zu St. Petersburg, 1857, lk. 375.

⁷⁰ A. W. Hupel, Topographische Nachrichten, II Bd., lk. 198.

⁷¹ A. Gernet, Geschichte und System, lk. 32, 36, 49, 118.

aja jooksul enam-vähem stabiilsena. Toodud kirjalike andmete puuduseks on see, et nendes väljendatakse väga üldsõnaliselt ja ümardatult keskmist suhet, millest tegelikkuses oli palju kõrvalekalduisi.

Järgnevalt vaatame, milliseks kujuneb suhe säilinud andmete alusel. Et meil XVIII sajandi esimesest poolest on suuremal hulgal külvandmeid vaid Harjumaa mõisate kohta, siis on olukordade võrdlemiseks teistes maakondades kasutatud 1680-ndate aastate andmeid. 1803. aastast pärinevad andmed võimaldavad analüüsida olukorda sajand hiljem kõikides maakondades ja teha järeldusi sajandi jooksul asetleidnud muutuste kohta.

Tabel 43⁷²

Korralise nädalase teokoormise suurus maakonniti tündri talupoja rukkikülvi kohta

(rakmepäevad aasta ringi, jalapäevad kevad-sügisperioodil)

Maakond	Mõisate arv			1680-ndad aastad		1732		1803	
	1680	1732	1803	Rakme-päevi	Jala-päevi	Rakme-päevi	Jala-päevi	Rakme-päevi	Jala-päevi
Harjumaa	25	146	18	1,37	0,52	1,28	1,09	1,27	0,99
Virumaa	*		40	*	*			0,76	1,07
Järvamaa	25		39	1,42	0,98			0,82	0,87
Läänemaa	21		45	1,44	1,48			1,16	1,28

* Andmed Virumaa kohta on väga lünklikud.

Harjumaa andmete põhjal jääb mulje, nagu ei oleks XVIII sajandi kolme veerandi jooksul korralise teokoormise ja talupoja külvi suhtes toimunud mingeid erilisi muutusi. Natuke on vähenenud vaid jalapäevade arv tündri talupoja rukkikülvi kohta. Võrreldes aga XVII sajandi viimaste aastakümnetega, näikse olevat aset leidnud teokoormise vähenemine teopäevades (rakmepäevades) tündri talupoja külvi kohta.

⁷² ENSV RAKA, f. 1, nim. 1, s.-ü. 940, 941, 942; f. 3, nim. 1, s.-ü. 466, 467; f. 864, nim. 1, s.-ü. 1—245.

V. I. Semevski esitab andmed, millede kohaselt Pommeris tuli talupojal (ümber arvestatuna Eestimaa mõõtudesse) teha tündri rukkikülvi eest ligikaudu 1,3 rakme- ja 1,3 jalapäeva nädalas korralist tegu. Ta loeb seda teonormi suuremaks kui oli Šlesvig-Holšteinis ja ka keskmiselt Venemaal. Venemaal võtab V. I. Semevski keskmiseks põllumaa suuruseks, mille eest talupoeg pidi korralist tegu tegema 3 päeva nädalas, 8 tiinu. Ümberarvestatult on see 4,4 tündrit rukkikülvi ühes väljas, s. t. 0,7 päeva korralist tegu tündri talupoja rukkikülvi eest. Vt. Крестьяне, т. I, lk. 80—81.

Olemasolevad maakondlikud keskmised ei võimalda teha konkreetsemaid järeldusi talupoja külvi ja koormiste omavahe-
lise suhte dünaamika kohta. Selleks vaatame olukorda eraldi
mõisate viisi, jaotades vaadeldavad Harjumaa mõisad 1803.
aasta andmete alusel kolme rühma: eesmisteks, mahajäänuteks
ja keskmisteks.

Tabel 44⁷³

Korralise nädalase teokoormise suurus eri mõisates tündri talupoja
rukkikülvi kohta
(rakmepäevad aasta ringi, jalapäevad kevad-sügisperioodil)

Mõisarühm	Mõis	Rakmetegu		Jalategu	
		1732	1803	1732	1803
Eesmistad ⁷⁴	Kabala (Rapla khk.)	2,09	0,86	1,74	0,86
	Hagudi	1,75	0,89	1,37	0,89
	Tuhala (Kose khk.)	2,06	0,81	2,23	1,22
	Ohukatku (Rapla khk.)	2,80	1,33	2,80	1,23
Mahajäänud mõisad ⁷⁵	Vahakandi	1,63	1,00	1,53	*
	Hertu	1,57	1,55	0,56	1,43
	Raiküla	1,43	1,03	1,21	1,19
	Kuusiku	1,94	1,51	2,11	0,98
Keskmised mõisad ⁷⁶	Kehtna	1,70	1,27	1,68	—
	Raasiku (Harju-Jaani khk.)	1,25	0,80	1,25	1,20
	Alu ja Rapla (Rapla khk.)	1,57	1,55	1,16	1,48
	Järvakandi	1,77	0,63	1,85	1,20
	Lellevere	1,66	0,98	1,55	0,29

* Teo hulk ei ole teada.

Näeme, et korraline teokoormis teopäevades tündri talupoja
rukkikülvi kohta on nii 1732. aastal kui ka 1803. aastal erine-
vates mõisates väga erinev.

Kohe hakkab silma, et nendes väiksemates (tulevastes ees-
mistes) mõisates, milles 1803. aastal külv tööjõulise mehe kohta
oli maakondlikust keskmisest kõrgem (Kabala, Hagudi, Tuhala,
Ohukatku), oli korraline teokoormis tündri talupoja külvi kohta
1732. aastal suurem kui suurtes (tulevastes mahajäänud) mõi-
sates, kus külv 1803. aastal oli alla maakondliku keskmise (Vaha-
kandi, Hertu, Raiküla). See näitab, et talupoegade teotöö tin-

⁷³ ENSV RAKA, f. 1, nim. 1, s.-ü. 940, lk. 476 jj.; f. 3, nim. 1, s.-ü. 466, 467; f. 864, nim. 1, s.-ü. 3, 5, 6, 8, 10, 12, 17, 19, 23, 34.

⁷⁴ Need on mõisad, kus külv tööjõulise mehe kohta on 1803. a. suurem kui maakondlik keskmine.

⁷⁵ Nendes mõisates on külv tööjõulise mehe kohta 1803. a. maakondlikust keskmisest väiksem.

⁷⁶ Nendes mõisates on külv tööjõulise mehe kohta 1803. a. maakondliku keskmise lähedane.

gimused teopäevades talu põllu suuruse seisukohalt vaadates olid XVIII sajandi esimesel poolel väiksemates mõisates halvemad kui suurtes mõisates. Keskmistes mõisates (Kuusiku, Kehtna, Raasiku jt.), kus külv tööjõulise mehe kohta oli 1803. aastal enam-vähem maakondliku keskmise tasemel, oli korraline tegu tündri talupoja külvi kohta ka 1732. aastal enam-vähem keskmine.

1803. aastaks on aga teokoormised talupoegade maa ja külvide suhtes oluliselt muutunud. Nüüd on korraline tegu teopäevades tündri talupoja külvi kohta eesmistes mõisates tunduvalt väiksem, kui see oli 1732. aastal, ja väiksem kui mahajäänud mõisates 1803. aastal. Mahajäänud mõisates on korraline tegu teopäevades talupoja külvi tündri kohta XVIII sajandi jooksul enamikul juhtudel samuti vähenenud, kuid palju vähem kui eesmistes mõisates, olles seetõttu 1803. a. suurem kui eesmistes mõisates. Keskmistes mõisates on teotöö langus tündri talupoja külvi kohta suurem kui mahajäänud mõisates, kuid väiksem kui eesmistes mõisates. 1803. aastal on tegu teopäevades tündri talupoja külvi kohta seetõttu keskmistes mõisates väiksem kui mahajäänud mõisates.

Nii on siis 1803. aastal talupoja külvi seisukohalt kõige paremad teotöö tingimused teopäevades eesmistes mõisates ja kõige halvemad — mahajäänud mõisates, s. t. vastupidine olukorrale 1732. aastal.

Teistsugune, nagu nägime varemalt, oli teokoormise tase ja dūnaamika tööjõulise mehe seisukohalt vaadatuna. 1732. aastal oli korraline teokoormis tööjõulise mehe kohta kõikides mõisates enam-vähem ühesugune. 1803. aastaks aga oli teotöö teopäevades eesmistes, väiksemates mõisates tunduvalt kasvanud, olles nüüd suurem kui mahajäänud, suurtes mõisates (vt. tabelid 34 ja 35).

Nii käisid siis eesmistes, väiksemates mõisates koos teotöö vähenemine teopäevades talupoja külvi tündri kohta ja teotöö suurenemine teopäevades tööjõulisele mehele, mahajäänud mõisates aga teoendiseks jäämine või väga väike vähenemine teopäevades talupoja külvi suhtes ja teokoormise endiseks jäämine või väike kasv tööjõulise mehe kohta.

Talupoja külvi seisukohalt paremate renditingimuste rakendamine annab külvide laiendamise tööjõulise mehe kohta nii talu- kui ka mõisapõllul. See leiab aset eesmistes, väiksemates mõisates. Selliste renditingimuste mitterakendamine aga ei anna kas üldse külvide kasvu või siis on kasv väike. Niisugune on olukord suurtes, mahajäänud mõisates. Selle illustreerimiseks toome külvandmed tööjõulise mehe kohta Harjumaa eesmistest ja mahajäänud mõisatest ja võrdluseks esitame ka keskmiste mõisate külvandmed.

Rukkikülv talu- ja mõisapõllul töøjõulise mehe kohta eri mõisates (tündrites)

Mõisa- rühm	Mõis	1732. a.			1803. a.		
		Talupo- lul	Mõisa- põllul	Kokku	Talupo- lul	Mõisa- põllul	Kokku
Eesmi- sed mõi- sad	Kabala (Rapla khk.)	0,87	1,03	1,90	2,29	1,28	3,57
	Hagudi "	0,62	2,00	2,62	1,88	1,32	3,20
	Tuhala (Kose khk.)	0,74	0,95	1,69	1,82	1,11	2,93
	Ohukatku (Rapla khk.)	0,67	1,25	1,92	1,32	1,12	2,44
Maha- jäänud mõisad	Vahakandi "	0,79	1,31	2,10	1,18	0,62	1,80
	Hertu "	1,02	0,92	1,94	0,95	0,88	1,83
	Raiküla "	1,08	0,89	1,97	1,20	0,81	2,01
Keskm- sed mõi- sad	Kuusiku "	0,88	1,90	2,78	1,39	1,06	2,45
	Kehtna "	0,78*	**		1,58	0,85	2,43
	Raasiku (Harju-Jaani khk.)	0,93	0,72	1,65	1,43	0,78	2,21

* Talupoegade tegelik külv oli suurem, sest osa külvati võsamaale, mida siin arvesse ei ole võetud, kuna vakuraamatus selle suurust ei ole näidatud.

** Ei ole teada.

Harjumaa andmete põhjal tehtud järeldusi kinnitavad teiste maakondade mõisate materjalid (vt. tabel 46). Valdavalt on 1803. a. korralise rakmeteo päevi tündri talupoja rukkikülvi kohta vähem just nendes mõisates, kus külv töøjõulise mehe kohta on suurem, s. t. eesmistes mõisates, ja vastupidi — mahajäänud, suurtes mõisates on teopäevi tündri talupoja rukkikülvi kohta tavaliselt rohkem.

Maakonniti olid talupoja külvi seisukohalt 1803. aastal kõige halvemad teotöö tingimused teopäevades Harju- ja Läänemaa mõisates ning kõige paremad Viru- ja Järvamaa mõisates. Viimastes olid ka kõige suuremad maakondlikud keskmised külvid töøjõulise mehe kohta. Nii oli siis selline pöördvõrdeline suhe ka maakondlike keskmiste näitajate juures.

Ilmselt on meil tegemist kahesuguse arengukäiguga. Ühed mõisad — valdavalt suured mõisad — on teraviljakasvatuses piirdunud peamiselt selle laiendamisega töøjõuliste inimeste juurdekasvu ja nende koondumise arvel suurematesse taludesse, ilma et renditingimused teopäevades talupoegade külvi suhtes oleksid paranenud. Teistes mõisates — valdavalt väiksemates — on renditingimuste parandamise teel suurendatud talupoegade võimalusi teraviljatootmist laiendada ja saavutatudki sajandi lõpuks töøjõulise mehe kohta suuremad külvid nii mõisa- kui talupõllul.

⁷⁷ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 466, 467; f. 864, nim. 1, s.-ü. 3, 5, 6, 8, 10, 12, 17, 19, 23, 24.

Korralise teo päevi nädalas ühe tündri talupoja rukkikülvi kohta 1803. a.

Eesmised mõisad	Rakmepäevi	Jalapäevi	Mahajäänud mõisad	Rakmepäevi	Jalapäevi
J ä r v a m a a					
Moe (Ambla khk.)	0,46	0,62	Kirna (Türi khk.)	0,91	0,91
Nõmmküla	0,81	1,05	Mäü (Paide khk.)	0,83	0,66
Kärvete	0,69	0,67			
V i r u m a a					
Kloodi (Rakvere khk.)	0,61	0,92	Pagari (Jõhvi khk.)	1,01	1,40
Küti (Viru-Jaagupi khk.)	0,75	1,05	Aa (Lüganuse khk.)	0,75	1,50
Põllula	0,67	1,00			
Konju (Jõhvi khk.)	0,74	1,11			
H a r j u m a a					
Kabala (Rapla khk.)	0,86	0,86	Vahakandi (Rapla khk.)	1,00	*
Hagudi	0,89	0,89	Hertu	1,55	1,43
Tuhala (Kose khk.)	0,81	1,17	Raiküla	1,03	1,19
Ohukatku (Rapla khk.)	1,33	1,23			
L ä ä n e m a a					
Tuudi (Karuse khk.)	1,20	1,20	Koluvere (Kullamaa khk.)	1,06	1,15
Saastna	1,15	1,19	Vatla (Karuse khk.)	1,90	1,87
Kasti (Märjamaa khk.)	1,41	1,41			
Massu (Hanila khk.)	1,22	0,67			

* Ei ole teada.

Konstateerinud selliseid erinevaid arengusuundi mõisates XVIII sajandil, tõusetub küsimus nende põhjustest. Mispärast suured mõisad, kus sajandi esimesel poolel teokoormis teopäevades talupoja külvi suhtes oli talupojale soodsam, jäid selle suhte osas enam-vähem samale tasemele, kuna väiksemad mõisad, kus see suhe sajandi esimesel poolel oli talupojale ebasoodsam, muutsid seda sajandi lõpuks talupoegade huvides?

Lisaks eespool kõne all olnud suurte ja väiksemate mõisate tingimuste erinevustele märgime siinkohal veel niipalju, et suurte mõisate omanikud said suuremaid tulusid juba tänu mõisa suurusele. Ja et nendes mõisates sajandi esimesel poolel olid ka teotingimused talupoja külvi suhtes tavaliselt paremad

⁷⁸ ENSV RAKA, f. 864, nim. 1, s.-ü. 6, 8, 10, 17, 19, 23, 24, 26, 27, 30, 33, 49, 64 66, 81, 134, 186, 190, 242, 245.

kui väiksemates mõisates, siis olid nende mõisate talupojad paremas olukorras ja ka mujalt valgus inimesi just nendesse suurtesse mõisatesse.⁷⁹ Seetõttu jõuavad suured mõisad ka varemini rootsiaegse adramaade arvu omaksvõtmiseni kui väikesed mõisad (vrd. tabelites 34 ja 35, lk. 159, 160 olukorda 1765. aastal). Just suhteliselt soodsamad tingimused talupojale on sajandi esimesel poolel selle põhjuseks. Mõisnike tulud nendes mõisates kasvasid jõudsasti tänu sellele tööjõuliste inimeste arvu kasvule.

Väiksemate mõisate omanikud püüavad seevastu oma tulusid suurendada just iga üksiku talupoja ekspluateerimise maksimaalse suurendamise teel — siit siis suuremad teokoormised juba kolmekümnendatel aastatel. Tulemuseks on aga talupoegade põgenemine väiksematest mõisatest suurtesse. Asjaolu, et koormiste tõstmine «üle teatud määdu» toob kaasa talupoegade põgenemise, mida ei suuda peatada ei politsei ega armee, rõhutas K. Marx.⁸⁰ Eestimaa oludest võib iseloomulikuna selle kohta tuua näiteks 16. aprillil 1728. a. sõlmitud lepingu Ohukatku mõisa rendile andmise kohta ühelt isikult teisele. Lepingus öeldakse sõnaselgelt, et vakuraamatutes ettenähtud koormistest suuremate nõudmine toob kaasa talupoegade põgenemise.⁸¹ Et kõrgemate teokoormiste juures ära hoida ja takistada talupoegade põgenemist, olid väiksemate mõisate omanikud paratamatult sunnitud mittemajanduslike sunnivahendite kõrval rakendama ka majanduslikke stiimuleid. Talukülvide suurendamine oligi selleks majanduslikuks stiimuliks. Mida suurem oli talupoja külv, seda paremini varustas ta mõisnikku töökätega.⁸² Mingit põhjust talupoegade külvi laiendamist takistada mõisnikul ei olnud.⁸³ Vastupidi. Kui väiksemate mõisate omanikud ei

⁷⁹ Asjaolu, et sellel ajal talupojad põgenesid just väiksematest mõisatest suurtesse, on esile toonud V. Fainštein, Olukorra normaliseerimine, lk. 177. J. Zutis märgib samuti, et just rikkad mõisnikud, s. t. suurte mõisate omanikud, olid XVIII sajandi esimesel poolel talupoegade radikaalsete endisesse mõisa tagasisaatmise meetodite vastu (Я. Зутис, Остзейский вопрос, lk. 98).

⁸⁰ K. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XXVII, lk. 685.

⁸¹ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 476, l. 196. „Muss die Arbeit von denen Bauern nach dem aufgerichteten Wackenbuch praesentieret werden, über dem aber darf der Arendator ihnen nicht das geringste aufbürden, und im Fall durch sein strenges Verfahren die Bauern Unfug haben sollten über denselben entweder schwere Klage zu führen, oder auch wegzulaufen, ist er nicht allein gehalten die weggelaufenen Bauern wieder zuschaffen und d. Herrn Immissario schadlos zu halten, besonders es hat auch der Herr. Linet. H. Freye Macht im solchen Fall seine Immission wieder einzunehmen und diesen geschlossenen Contract von Null und nichtig zu halten.“

⁸² Seesama nähtus esineb ka talude suurusrühmiti: tööjõulise inimese teokoormised suuremates taludes olid suuremad kui keskmistes ja väikestes taludes.

⁸³ Asjaolu, et mõisnikud olid huvitatud talupoegade majapidamise säilitamisest ja isegi selle tugevdamisest, märgib J. I. Zaozerskaja (Е. И. Заозерская, Берство и отход.

oleks loonud oma talupoegadele talukülvide osas paremaid tingimusi, kui need olid suurtes mõisates, siis ei oleks nad suuremaid teokoormisi nõudes kuidagi suutnud talupoegade põgenemist pidurdada. Vaatamata mittemajandusliku sunni vahenditele oleksid talupojad ära jooksnud teistesse, suurtesse mõisatesse, kus teokoormised olid kergemad, või oleksid mõnel muul viisil osutanud kõrgetele koormistele rohkem vastupanu.

Just mittemajandusliku ja majandusliku sunni sellise ühendamise teel saavutasid väiksemad mõisad XVIII sajandi lõpuks kõrgema tootmistaseme tööjõulise inimese kohta Talupoja paremad renditingimused maa seisukohalt andsid tööjõulise inimese kohta suurema teo ja mõisakülvi.

J. G. Eisen-Schwarzenberg kirjutas 1764. aastal otseselt, et härja tulud olenevad sellest, kuidas ta oma talupoegade eest hoolitseb, sest rikas talupoeg annab palju rohkem kui vaene.⁸⁴ Eesmistes, väiksemates mõisates sajandi viimastel aastakümnetel esinev kõrgem tootlikkus ei jää ka teistele autoritele tähelepanemata. Suurte ja väikeste mõisate erinevast arengutasemest räägib XVIII sajandi teisel poolel korduvalt A. W. Hupel.⁸⁵ Püstitades küsimuse, miks annavad väikesed mõisad suhteliselt rohkem vilja kui suured, toob ta põhjustena esile tööjõu parema töölepaigutamise, järelevalve ja veojõu.⁸⁶ J. Ch. Petri näeb mõnevõrra sügavamale ja seostab ühelt poolt talupoegade parema majandusliku olukorra väikeste ja keskmiste mõisatega,⁸⁷ ja talupoegade kergema elu suurte mõisatega.⁸⁸ Ta ütleb, et suurtes mõisates on talupojad alati julgemad, südikamad ja uhkemad kui väikestes mõisates. Petri toob ka näite, kus mõisnik, laiendades põlde, kergendab talupoegade koormisi.⁸⁹ See ei ole midagi muud kui meie poolt varem kirjeldatud talupoja teokoormise vähenemine tündri rukkikülvi kohta — koos samaaegse mõisateo ja -põllu laienemisega, mis XVIII sajandil leidis rakendamist eelkõige väiksemates mõisates.

Ja et mõisnikule ei ole niivõrd tähtis ekspluateerimise aste kui lisaprodukti absoluutne suurus ja selle kasv tööjõulise inimese kohta, siis kujunesid väiksemad mõisad oma kõrgema tootmistasemega XVIII sajandi teisel poolel suurtele, mahajäänud mõisatele eeskujuks, mille poole püüda.

⁸⁴ J. G. Eisen-Schwarzenberg, *Eines Liefländischen Patrioten Beschreibung der Leibeigenschaft*, lk. 518—519.

⁸⁵ A. W. Hupel, *Vom jetzigen Kreditwesen und Wohlstand in Ehstland. Der nordischen Miscellaneen I St.*, Riga 1781, lk. 183; A. W. Hupel, *Anzeige*, lk. 191.

⁸⁶ [A. W. Hupel] *An das Lief- und Ehstländische Publicum*, 1772, lk. 145.

⁸⁷ J. Ch. Petri, *Ehstland und die Ehsten, II Theil*, lk. 24—25. Seal nimetatud mõisad on suuruse poolest keskmised, tööjõulisi mehi 100 ümber.

⁸⁸ J. Ch. Petri, *Huvitav tükike kodumaa ajaloost*, lk. 9 jj.

⁸⁹ J. Ch. Petri, *Ehstland und die Ehsten, II Theil*, lk. 444.

Suurte, mahajäänud mõisate omanikud näevad väiksemate mõisate praktika najal, et on võimalik tööjõulise inimese kohta tootmist laiendada ja seega ka rohkem tulusid saada. Et väiksemates mõisates tegu talupoja külvi suhtes oli väiksem kui suurtes mõisates, siis on suurte mõisate omanikud teoorjuse säilides valiku ees, kas jääda talukülvi hulga poolest enam-vähem endisele tasemele ja ainuüksi mittemajandusliku sunni abil katsuda suurendada teokoormisi või minna sedasama teed pidi mis väiksemad mõisad, s. t. suurendada talupoja majanduslikke võimalusi, et sellel teel saavutada mõisa- ja talukülvide suurendamine, nende lähenemine kõrgetele külvidele väiksemates mõisates. Tootmise edasine laiendamine nõuab selle küsimuse lahendamist. Päevakorda kerkib teokoormiste reguleerimine, s. t. üldise teokoormise ja talukülvi suhte normi väljatöötamine. Eestimaal kubermangus pääses reguleerimisel võidule kõige reaktsioonilisem seisukoht. XIX sajandi alguse seadusandlusega tehti katsed kõikjal tegu talupoja külvi suhtes tõsta suurte, mahajäänud mõisate tasemele, s. t. talupoegade olukorda halvendada. Et sellisest «lahendusest», mis oli vastuolus senise majandusliku arengu käigu ja olemusega, midagi head ei saanudki tulla, on täiesti ilmne. Ta ei andnud tulemusi seepärast, et reguleerimisel hinnati üle mittemajandusliku sunni osa ja alahinnati majanduslikke tegureid ning traditsioone (vt. lähemalt käesoleva peatüki 11. osa).

Teatud seos koormiste ja talupoegade kasutuses oleva maa (külvide) vahel on üldine nähtus, mis ei esinenud mitte ainult Eestimaal.⁹⁰

Teokoormiste suuruse puhul talupoja külvi üksuse kohta tuleb eraldada aga samuti kaks aspekti, nagu me seda tegime teokoormiste vaatlemisel tööjõulise mehe kohta: esiteks teo-päevade hulk talupoja külvi tündri kohta ja teiseks nende teo-päevade töö tulemus, s. o. mõisakülvi suurus tündri talukülvi kohta. Üldine kõikidele mõisatele Eestimaal XVIII sajandil oli mõisakülvi kasv tündri talukülvi kohta. Seda näitas mõisa- ja talukülvide suhte muutumine mõisa kasuks. Teatud külvihulga eest talus pidid talupojad rohkem mõisapõldu üles harima. Tõenäoliselt oli olukord selles suhtes analoogiline ka kõikidel tefstel territooriumidel ida pool Elbet, kus esines teorent.

1803. aastal oli tündri talu rukkikülvi kohta tulev mõisa rukkikülv eesmistes, väiksemates mõisates natukene väiksem kui suurtes, mahajäänud mõisates. Meil vaatluse all olevates eesmistes mõisates oli see 0,70 tündrit, mahajäänud mõisates 0,82 tündrit. Niisiis tuli väiksemates, eesmistes mõisates tündri talu rukkikülvi kohta üles harida natuke vähem mõisa rukkikülvi kui suurtes, mahajäänud mõisates (vt. tabel 47).

⁹⁰ П. А. Хромов, Очерки экономики, lk. 64.

Mõisa rukkikülv tündri talu rukkikülvi kohta 1803. a.
(tündrites)

Eesmised mõisad		Mahajäänud mõisad	
J ä r v a m a a			
Moe (Ambla khk.)	0,94	Kirna (Türi khk.)	1,14
Nõmmküla	0,65	Mäu (Paide khk.)	0,61
Käravete	0,50		
V i r u m a a			
Kloodi (Rakvere khk.)	0,59	Pagari (Jõhvi khk.)	0,60
Küti (V.-Jaagupi khk.)	0,61	Aa (Lüganuse khk.)	1,44
Põllula	0,58		
Konju (Jõhvi khk.)	0,86		
H a r j u m a a			
Kabala (Rapla khk.)	0,56	Vahakandi (Rapla khk.)	0,52
Hagudi	0,70	Hertu	0,93
Tuhala (Kose khk.)	0,61	Raiküla (Rapla khk.)	0,69
Ohukatku (Rapla khk.)	0,84		
L ä ä n e m a a			
Tuudi (Karuse khk.)	0,97	Koluvere (Kullamaa khk.)	0,63
Saastna	0,69	Vatla (Karuse khk.)	0,84
Kasti (Märjamaa khk.)	0,78		
Massu (Hanila khk.)	0,68		

Kui kõikidele mõisatele oli üldine mõisakülvi kasv tündri talu rukkikülvi kohta, siis sugugi üldine ei olnud kõikidele mõisatele, nagu eespool nägime, teopäevade kasv talupoja külvi tündri kohta. Eesmisteks, s. t. kõrgema tootmis- ja tootlikkuse tase-mega mõisateks kujunevad just need mõisad, kus teopäevade arv tündri talu rukkikülvi kohta sajandi jooksul muutus talu kasuks. Mahajäänuteks osutuvad aga suured mõisad, kus sellist muutust ei toimunud või see oli väga väike. Mõisa- ja talu-külvide suhte halvenemise kõrval talupoja seisukohalt, mis oli üldine nähtus kõikidele mõisatele, leidis niisiis osas mõi-sates aset talukülvide kasv teopäeva kohta. Külvide suhte hal-venemise ka nendes mõisates tingis eriti suur mõisa külvihulga kasv korralise teo päeva kohta (vt. käesoleva peatüki 6. osa. «Töö-hulga kasv korralise teo päeva kohta»). Teo vähenemine tündri talupoja rukkikülvi kohta eesmistes, väiksemates mõisates oli

⁹¹ ENSV RAKA, f. 864, nim. 1, s. ü. 6, 8, 10, 17, 19, 23, 24, 26, 27, 30, 33, 49, 64, 66 81, 134, 186, 190, 242, 245.

seega näilik, avaldudes korralise teo päevade vähenemises tündri talukülvi kohta. Sellega kaasnes aga mõisapõllul teopäeva kohta selline tööhulga (külvi) suurenemine, et lõpptulemuseks oli ikkagi mõisa- ja talupõllu ning külvide suhte halvenemine talupojale. Olulisem on, et nendes eesmistes mõisates käis sellega kaasas talukülvi kasv tööjõulise mehe kohta ja väiksemad mõisakülvid tündri talukülvi kohta.

Niisiis ei tinginud teraviljatootmise taseme kasvu väikestes mõisates iseenesest mitte see, et nad väikesed olid, vaid eelkõige see, et nendes mõisates talupojale kuuluv külv suurenes. Ta suurenes nii teopäeva kui ka tööjõulise inimese kohta ja oli mõisakülvi suhtes soodsam kui suurtes, mahajäänud mõisates. Suurem mittemajanduslik sund käis siin koos suurema majandusliku survega ja andis üldise kõrgema tootlikkuse taseme. Et selleks olid sunnitud just väiksemate mõisate omanikud kõigepealt, see oli tingitud, nagu nägime, paljudest teguritest.

Samuti ei olnud suured mõisad XVIII sajandi lõpuks mahajäänud mitte oma suuruse pärast, vaid kõigepealt selle tõttu, et nendes ei olnud niisuguses ulatuses kui väikestes rakendatud majandusliku sunni vahendeid. Väiksem mittemajanduslik sund (töö halvem organiseerimine) käib siin koos väiksema majandusliku sunniga. Tabelis 46 lk. 182 nägime, et just suurtes, mahajäänud mõisates, nagu Kirna, Pagari, Aa, Hertu ja Vatla mõisas, on korraline tegu talupoja ühe tündri rukkikülvi kohta kõige suurem. Loomulikult oli talupoeg nendes tingimustes kõige kategoorilisemalt teo suurendamise, s. t. ka mõisapõllu laiendamise vastu, sest tema enese võimalused talupõllu laiendamiseks olid minimaalsed. Nii ei takistanud nendes suurtes, mahajäänud mõisates XVIII sajandi lõpul tootmise laiendamist mitte maksimumini viidud teokoormis tööjõulise inimese kohta, vaid talupoja kasutuses oleva põllumaa kohta. Väiksemates, eesmistes mõisates, kus teokoormised olid väga kõrged, on talupoeg teokoormiste edasise suurendamise vastu sellepärast, et see toob ajapuuduse tõttu kaasa tema põllu vähenemise talus elava inimese kohta, s. t. talukülvi ja mõisateo suhte halvenemise. Suurtes, mahajäänud mõisates on ta teokoormise suurendamise vastu sellepärast, et tema kasutuses olev põllumaa on juba suhteliselt teokoormisega väga vähene, s. t. suhe talukülvi ja mõisateo vahel talupojale väga ebasoodus.

Mõisate ebaühtlase arengutaseme nivelleerimise katse, mis tehti mittemajandusliku sunni edasise suurendamise teel, ilma et sellega oleks kaasas käinud talupoja külvitingimuste paranemine, pidi ebaõnnestuma ja ebaõnnestuski XIX sajandi algul.

5. TALUPOEGADE KIHISTUMISEST TULENEVAD ERINEVUSED TEOKOORMISTES TALUPOJA KASUTUSES OLEVA PÖLLUMAA KOHTA

Erinevused teokoormistes talu suurusrühmiti on talupoja kasutuses oleva põllumaa kohta teistsugused kui tööjõulise mehe kohta.

Kahjuks on meil sajandi esimesest poolest kasutada talupoegade külviamdmed vaid Harjumaalt 1732. aastal. Sajandivahetuse (1803. a.) andmed võimaldavad meil olukorda jälgida kõikides maakondades (vt. tabel 48).

Tabelis esitatud keskmistest andmetest nähtub, et kõige väiksemate talude teokoormis tündri talupoja külvi kohta oli suurem kui keskmistes ja suuremates taludes.⁹² Eriti ilmekalt tuleb see esile 1803. aasta andmete põhjal. Väikestes taludes on kõrge just jalapäevade arv, mis on ka loomulik, sest veoloomade poolest nõrkade väikeste talude tööjõudu kasutati jalatöolistena, keda siis vajaduse korral pandi mõisa veoloomadega ka rakmetegu tegema. Keskmiste ja suuremate talude teotöö tingimused nende kasutuses oleva põllumaa suhtes olid paremad kui väikestes taludes. Nende rühmade eneste vahel meie tabelis toodud keskmiste juures mingisuguseid kindlasuunalisi erinevusi aga ei näe.

Ka mõisate viisi vaadates ei saa meie eelöeldule palju midagi juurde lisada. Nii eesmistes kui ka mahajäänud mõisates on korraline tegu tündri talupoja külvi kohta väikestes taludes suurem kui keskmistes ja suuremates taludes või vähemalt niisama suur, keskmistes ja suuremates taludes enam-vähem ühesuurune. Vahe on aga selles, et eesmistes mõisates on korraline tegu tündri talupoja külvi kohta keskmistes ja suuremates taludes tavaliselt väiksem kui mahajäänud mõisates (seda konstateerisime juba ka mõisate keskmiste näitajate puhul). Talupoja kasutuses oleva põllumaa suuruse seisukohalt olid renditingimused niisiis kõige paremad eesmistes mõisates keskmistes ja suuremates taludes. (Vastavad arvulised andmed vt. tabelites 49 ja 50.)

Sajandi jooksul asetleidnud korralise teo vähenemisel talupoja külvi suhtes oli seega samuti kaks allikat. Ühelt poolt vähenes sajandi jooksul väikeste talude osatähtsus tunduvalt kõikides mõisates. Teiselt poolt vähenesid korralise teo päevad tündri talupoja külvi kohta ka keskmistes ja suuremates taludes, peamiselt küll vaid eesmistes, väiksemates mõisates.

Et selgitada, kuidas korralise teokoormise vähenemine teopäevades talupoja külvi kohta ei toonud kaasa mõisa- ja talupõldude suhte muutumist talupoegade kasuks, vaid see suhe muutus XVIII sajandi jooksul kõikjal mõisa kasuks, selleks vaatame korralise teo päevale langeva mõisa tööhulga (külvi) dünaamikat.

⁹² See nähtus oli üldine paljudele aladele, kus valdavaks oli teokoormis. В. И. Семевский, Крестьяне, т. I, lk. 80 jm.

Rakme- ja jalategu tündri talupoja külvi kohta
(rakmepäevi nädalas aasta ringi, jalapäevi nädalas kevad-sügisperioodil)

Maakond	Talude arv		Keskmine tegu kõikides rühmades kokku				Väikesed, 0—1 veoloomaga talud				Keskmisel, 2—3 veoloomaga talud				Suuremad, 4 ja rohkema veoloomaga talud			
			Rakmepäevi		Jalapäevi		Rakmepäevi		Jalapäevi		Rakmepäevi		Jalapäevi		Rakmepäevi		Jalapäevi	
	1732	1803	1732	1803	1732	1803	1732	1803	1732	1803	1732	1803	1732	1803	1732	1803	1732	1803
Harjumaa	418	554	1,65	1,12	1,37	0,95	1,37	1,37	0,79*	1,81	1,77	1,07	1,34	1,01	1,62	1,11	1,47	0,90
Virumaa		528		0,74		1,20		0,84		1,67		0,76		1,21		0,72		1,11
Järvamaa		354		0,75		0,76		0,67		0,89		0,69		0,73		0,77		0,77
Läänemaa		678		1,15		1,17		0,70		2,64		1,18		1,13		1,16		1,14

⁹³ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s. ü. 466—470; f. 864, nim. 1, s. ü. 1, 6, 7, 8, 12, 14, 17, 19, 23, 24, 25, 26, 27, 30, 33, 36, 49, 50, 61, 64, 65, 66, 81, 91, 167, 181, 186, 190, 192, 204, 212, 221, 242, 245, 256.

Tabeli koostamisel aluseks võetud neljakümne mõisa keskmised erinevad loomulikult mõnel määral maakondlikest keskmistest, mille arvutamise aluseks on sajad mõisad. Et meie siinkohal ei kõnele absoluutsuurustest, vaid rühmade erinevustest ja nende arengu suundadest, siis võime piirduda nende neljakümne mõisa andmetega, sest arengusuund on maakondlikul keskmisel ja 40 mõisa keskmisel ühesugune.

* Jalategu Harjumaal 1732. aastal on tabelis väiksem tegelikust, sest mitmed mõisad ei märkinud vabadike ja saunikute jalategu korralise teona vakuraamatasse.

Korralise rakmeteo päevi nädalas ühe tündri talupoja rukkikülvi kohta erinevates talurühmades 1803. a.

Eesmised mõisad	Koikides talurühma- des keskmiselt	Väikesed, 0—1 veo- loomaga talud	Keskmised, 2—3 veo- loomaga talud	Suuremad, 4 ja rohkema veoloomaga talud	Mahajäänud mõisad	Koikides talurühma- des keskmiselt	Väikesed, 0—1 veo- loomaga talud	Keskmised, 2—3 veo- loomaga talud	Suuremad, 4 ja rohkema veoloomaga talud
Järvamaa									
Moe (Ambla khk.)	0,46	0,46	0,46	0,46	Kirna (Türi khk.)	0,91	—	0,93	0,90
Nõmmküla „	0,81	0,67	0,79	0,83	Mäu (Paide khk.)	0,83	0,80	0,84	0,83
Käravete „	0,69	+	0,68	0,67					
Virumaa									
Kloodi (Rakvere khk.)	0,61	0,60	0,61	0,62	Pagari (Jõhvi khk.)	1,01	1,00	1,00	1,03
Küti (Viru-Jaagupi khk.)	0,75	0,73	0,74	0,76	Aa (Lüganuse khk.)	0,75	0,75	0,75	0,75
Põllula „	0,67	0,67	0,67	0,67					
Konju (Jõhvi khk.)	0,74	2,67	0,67	0,67					
Harjumaa									
Kabala (Rapla khk.)	0,86	—	0,86	0,86	Vahakandi (Rapla khk.)	1,00	0,45	0,98	1,02
Hagudi „	0,89		0,80	0,91	Hertu „	1,55	1,89	1,50	1,50
Tuhala (Kose khk.)	0,81	0,44	0,68	0,89	Raiküla „	1,03	0,71	0,72	1,07
Ohukaiku (Rapla khk.)	1,33	2,12	1,18	1,29					
Läänemaa									
Tuudi (Karuse khk.)	1,20	1,20	1,20	1,20	Koluvere (Kullamaa khk.)	1,06	0,55	1,19	1,06
Saastna „	1,15	—	1,12	1,16	Vatla (Karuse khk.)	1,90	—	1,14	2,02
Kasti (Märjamaa khk.)	1,41	0,46	1,41	1,50					
Massu (Hanila khk.)	1,22	+	1,73	1,13					

Märkus: + — tegu on, aga külvi ei ole.

⁹⁴ ENSV RAKA. f. 864, nim. 1, s.-ü. 6, 8, 10, 17, 19, 23, 24, 26, 27, 30, 33, 49, 64, 66, 81, 134, 186, 190, 242, 245.

Korralise jalateo päevi nädalas ühe tündri talupoja rukkikülvi kohta erinevates talurühmades 1803. a.

Eesmised mõisad	Kõikides talurühma- des keskmiselt	Väikesed, 0—1 veo- loomaga talud	Keskmised, 2—3 veo- loomaga talud	Suuremad, 4 ja rohkema veoloomaga talud	Mahajäänud mõisad	Kõikides talurühma- des keskmiselt	Väikesed, 0—1 veo- loomaga talud	Keskmised, 2—3 veo- loomaga talud	Suuremad, 4 ja rohkema veoloomaga talud
Järvamaa									
Moe (Ambla khk.)	0,62	0,62	0,62	0,62	Kirna (Türi khk.)	0,91	—	0,93	0,90
Nõmmküla „	1,05	2,00	0,92	1,00	Mäu (Paide khk.)	0,66	0,80	0,63	0,66
Käravete „	0,67	+	0,68	0,67					
Virumaa									
Kloodi (Rakvere khk.)	0,92	0,90	0,92	0,92	Pagari (Jõhvi khk.)	1,40	1,33	1,41	1,40
Küti (Viru-Jaagupi khk.)	1,05	1,09	1,08	1,04	Aa (Lüganuse khk.)	1,50	1,50	1,50	1,50
Põllula „	1,00	1,00	1,00	1,00					
Konju (Jõhvi khk.)	1,11	4,00	1,00	1,00					
Harjumaa									
Kabala (Rapla khk.)	0,86	—	0,86	0,86	Vahakandi (Rapla khk.)	×	×	×	×
Hagudi „	0,89	—	0,80	0,91	Hertu „	1,43	0,97	1,50	1,49
Tuhala (Kose khk.)	1,17	×	0,86	1,19	Raiküla „	1,19	3,76	1,79	1,05
Ohukatku (Rapla khk.)	1,23	0,58	1,18	1,29					
Läänemaa									
Tuudi (Karuse khk.)	1,20	1,20	1,20	1,20	Koluvere (Kullamaa khk.)	1,15	1,64	1,42	1,06
Saastna „	1,19	+	1,10	1,12	Vatla (Karuse khk.)	1,87	+	1,04	1,94
Kasti (Märjamaa khk.)	1,41	0,46	1,41	1,50					
Massu (Hanila khk.)	0,67	—	0,67	0,67					

Märkus: × — ei ole teada.

+ — tegu on, aga külvi ei ole.

⁹⁵ ENSV RAKA, f. 864, nim. 1, s.-ü. 6, 8, 10, 17, 19, 23, 24, 26, 27, 30, 33, 49, 64, 66, 81, 134, 186, 190, 242, 245,

6. TÖÖHULGA KASV KORRALISE TEO PÄEVA KOHTA (TUKITÖÖ JA ABITEGU)

Teotöö päev ei olnud temale langeva tööhulga poolest mingi muutumatu ja kõikjal ühesugune suurus. Teatud ettekujutuse korralise teotöö päevale langeva tööhulga suurenemisest annab meile mõisa rukkikülvi kasv rakmepäeva kohta. Analoogia põhjal võime siis eeldada samasugust olukorda ka teiste tööde puhul.

Tabel 51⁹⁶

Mõisa rukkikülvi korralise teo rakmepäeva kohta (tündrites)

Maakond	1680-ndad aastad ⁹⁷	1732. a.	1803. a.
Harjumaa	0,4	0,7	0,7
Järvamaa	0,5	—	0,9
Virumaa	0,6	—	0,8
Läänemaa	0,3	0,6	0,7

Näeme, et mõisa rukkikülv korralise teo rakmepäeva kohta XVIII sajandi jooksul õige tunduvalt kasvab. Juba 1732. aastal on see ligikaudu 3,5—4 tündrit nädala rakendile, s. t. suurem kui 1680-ndatel aastatel. Kolmkümmend aastat hiljem, 1760-ndatel aastatel, võeti riigimõisates rendi arvestamisel aluseks, et üks nädala rakend harib üles 4 tündrit mõisa rukkikülvi ja umbes niisama palju suvivilja.⁹⁸ 1803. aastaks on mõisa rukkikülv eramõisates tõusnud 0,7—0,9 tündrile korralise teo rakmepäeva kohta, s. t. 4,2—5,4 tündrit nädala rakendile. Ka teiste põllutööde normid olid väga kõrged.⁹⁹

Kuidas oli siis võimalik saavutada sellist mõisakülvi kasvu rakendi kohta? Mille arvel saavutati selline tõus?

Et põllutööriistad ja -vahendid jäid XVIII sajandi jooksul põhiliselt samaks, siis ei saa eeldada kuigi suurt tootlikkuse

⁹⁶ Mõisa rukkikülv tündrites on jagatud kuuekordse (kuus tööpäeva nädalas) aastaringsete nädalarakendite arvuga. Nädalarakendi kohta tuleb mõisakülvi niisiis kuus korda rohkem.

⁹⁷ A. Soom, Der Herrenhof, lk. 225—226 märgib, et XVII sajandil nõudis mõisaomanik valitsejale antavas instruksioonis, et ühe nädalarakendi kohta tuleks 3 tündrit mõisa rukkikülvi, s. t. ühe rakmepäeva kohta 0,5 tündrit mõisa rukkikülvi ja peale selle veel 4—5 tündrit suvivilja.

⁹⁸ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 484.

Eramõisates oli norm 10—20% suurem, vt. A. W. Hupel, Oekonomisches Handbuch, I Theil, lk. 32 jj.

⁹⁹ A. W. Hupel, viidatud teos, lk. 32, 67, 131, 247 jm.

kasvu.¹⁰⁰ Jääb järele küsimus töö intensiivsusest ja teotöö aja peidetud kasvust, s. t., et tegelikult tehti mõisas rohkem aega tööd, kui oli vakuraamatutes korralise teo päevi. Kõige lihtsamal kujul esines see tööpäeva pikendamise näol, mille kohta on säilinud hulgaliselt kaebusi talupoegadelt.¹⁰¹

Olemasolevatest andmetest teame, et üks rakend suutis päeva jooksul sisse künda ligikaudu 0,6—0,7 tündrit rukist.¹⁰² Jälgides mõisa rukkikülvi suurust ühe rakmepäeva kohta meil vaatluse all olevates mõisates, näeme, et see on kõikjal väga kõrge (vt. tabel 52). Eesmistes, väiksemates mõisates oli mõisa rukkikülv rakmepäeva kohta mõnevõrra suurem kui mahajäänud, suurtes mõisates,¹⁰³ Järva- ja Virumaal omakorda mõnevõrra suurem kui Harju- ja Läänemaal. Kõik see näitab, et suuremad mõisakülvid korralise teo rakmepäeva kohta käisid koos suuremate külvidega tööjõulise mehe kohta mõisa- ja talupõllul, kui vaadelda mõisate viisi ja maakonniti. Niisiis võime eeldada talupoegade töö suuremat intensiivsust just nendes maakondades ja mõisates, kus ka talukülvid tööjõulise mehe kohta olid suuremad. Talupoegade töö on intensiivsem seal, kus nende eneste majanduslikud võimalused on avaramad.¹⁰⁴ Künnitöö hulga poolest oli korralise teo rakmepäev viidud kõikjal reaalse maksimumi (0,7 tündrit) ligidale. Paljudes mõisates kulus talupojal rakmepäevale langeva künnitöö sooritamiseks rohkem kui üks päev, teiste sõnadega — talupojal tuli kevadkünni ajal mõisa saata mehi rohkemateks päevadeks kui nägi ette vakuraamat. Samuti oli see teiste suuremate ja kiiremate põllutööde puhul. Nädalatöölise kohta tuli sageli ka rohkem külvata, lõigata, heina teha jne., kui üks mees nädalaga tegelikult teha suutis. See tähendab, et mõisapõllule tuli kõigi nende tööde ajal rohkem töölisi saata, kui nägi ette vakuraamat. Teorjuse tegelik ajaline kasv oli niisiis suurem, kui näitavad vakuraamatutes toodud korralise teo, rakme- ja jalateo normid. Siin avaldubki teotöö aja peidetud kasv.

¹⁰⁰ И. А. Лейнасаре, Развитие земледельческих орудий труда в Латвии в период разложения барщинного хозяйства. Четвертая сессия симпозиума, Рига 1961, lk. 126; J. Ch. Petri, Ehstland und die Ehsten, II Theil, lk. 190 jj.

¹⁰¹ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 488.

¹⁰² Aluseks on võetud XVIII—XIX sajandi vahetuse talurahvaseaduste künninorm 867 ruutsülda päevas.

¹⁰³ J. Ch. Petril oli täiesti õigus, kui ta märkis, et suurte mõisate talupojad on südikamad, julgemad ja uhkemad, sest et nende koormised on kergemad. Tegu suurtes mõisates ei olnud mitte ainult teopäevades väiksem, vaid ka teopäeva kohta tuli mõisas vähem tööd teha.

¹⁰⁴ Erinevate rendivormide puhul räägib K. Marx niisugusest seosest üksikasjalikult. See kehtib ka erinevate tingimuste puhul ühe rendivormi piires. Kujukalt väljendab seda tol ajal üldtunnustatud seisukoht, et «talupoegade laiskus» kaob siis, kui nad kiiremast töötegemisest mingit kasu saavad. Vt. A. W. Hupel, An das Lief- und Ehstländische Publicum, lk. 151.

Mõisa rukkikülv ühe rakmepäeva kohta 1803. aastal (tündrites)

Eesmised mõisad	Mõisa rukkikülv rakmepäeva kohta	Mahajäänud mõisad	Mõisa rukkikülv rakmepäeva kohta
Järvamaa			
Moe (Ambla khk.)	2,05	Kirna (Türi khk.)	1,25
Nõmmküla „	0,81	Mäu (Paide khk.)	0,74
Käravete „	0,71		
Virumaa			
Kloodi (Rakvere khk.)	0,96	Pagari (Jõhvi khk.)	0,59
Küti (Viru-Jaagupi khk.)	0,82	Aa (Lüganuse khk.)	1,92
Põllula	0,87		
Konju (Jõhvi khk.)	1,17		
Harjumaa			
Kabala (Rapla khk.)	0,65	Vahakandi (Rapla khk.)	0,52
Hagudi „	0,79	Hertu „	0,60
Tuhala (Kose khk.)	0,76	Raiküla „	0,65
Ohukatku (Rapla khk.)	0,64		
Läänemaa			
Tuudi (Karuse khk.)	0,81	Koluvere (Kullamaa khk.)	0,59
Saastna „	0,60	Vatla (Karuse khk.)	0,44
Kasti (Märjamaa khk.)	0,56		
Massu (Hanila khk.)	0,56		

Milliste võtete ning meetoditega saavutasid mõisnikud sellise kõrge mõisakülvi taseme korralise teo rakmepäeva kohta? Miks läks mõisnikkond just seda teed pidi, s. o. suurendas mõisakülvi ja ka teisi töid teopäeva kohta, mitte aga ainult teopäevade arvu, jättes teopäeva tööhulga poolest endiseks?

Mõisas nõutava tööhulga suurendamisega korralise teo päeva kohta taotles mõisnikkond mitmeid eesmärke. Kõigepealt muidugi seda, et talupoeg pingutaks ennast maksimaalselt ja püüaks teopäevaga kogu seda tööd ära teha, s. t. et tõuseks töö intensiivsus mõisapõllul.

Talupoja suhtumine teopäevale langeva tööhulga suurendamisse mõisas ei olnud aga alati ühesugune, olenedes sellest, kas sellega kaasnesid või ei kaasnenud muutused ja kui, siis missuunalised muutused talupoja enese majapidamises.

¹⁰⁵ ENSV RAKA, f. 864, nim. 1, s.-ü. 6, 8, 10, 17, 19, 23, 24, 26, 27, 30, 33, 49, 64, 66, 81, 134, 186, 190, 242, 245.

Talupoeg tegi mõisale tegu ajaloolise traditsiooni alusel vastavalt tema kasutuses oleva põllumaa (külvi) hulgale. Suurendades tegu mõisas tööjõulise mehe kohta, pidi normaalselt ajaloolise traditsiooni kohaselt sellega kaasnema talupõldude vastav suurenemine. Esimene variant. Kui teo suurenemisega ei kaasne tööhulga, s. t. mõisakülvi suurenemist teopäeva kohta, siis sellisel juhul jääks mõisa- ja talupõllu (külvi) omavaheline suhe endiseks, muutumatuks. Aset leiaks ainult mõisa -ja talupõldude kvantitatiivne kasv. Jättes olukorra endiseks talupojale, ei olnud see sobiv mõisnikule, kes taotles mõisapõldude absoluutset kui ka suhtelist suurendamist talupõldude suhtes. Teine variant. Kui mõisnik püüab külvide suhet endale parandada lihtsalt teo suurendamise teel korralise teo päevades, ilma et sellega kaasneks vastav talupõldude laiendamine, siis on see ajaloolise traditsiooni rikkumine ja kutsub esile talupoegade kõige ägedama vastuseisu. Kolmas variant. Mõisnik taotleb külvide suhet muuta endale kasulikumaks sellel teel, et ta ilma korralise teo päevade arvu suurendamata suurendab tööhulka mõisapõllul teopäeva kohta. See oli mõnevõrra läbiviidavam kui eelmine variant, kuid samuti saavutatav ainult mittemajandusliku sunni vahenditega. Neljas variant. Teo suurendamisega kaasneb talukülvide laiendamise võimalus. Seda oli kergem teostada, sest mittemajanduslikule sunnile lisandusid majanduslikud tegurid.¹⁰⁶

Tegelikkuses oli suurtes, mahajäänud mõisates valdav kolmas variant, s. t. mõisakülve suurendati peamiselt tööhulga suurendamise teel korralise teo päeva kohta ja palju vähem korralise teo päevade arvu suurendamise teel tööjõulise mehe kohta. Eesmistes, väiksemates mõisates rakendati aga neljandat varianti, s. o. mittemajandusliku ja majandusliku sunni ühendamise suuredati tööhulka korralise teo päeva kohta. Seejuures kasvasid mõlemad, s. o. teopäevade arv tööjõulise mehe kohta ja mõisakylv korralise teo päeva kohta rohkem kui suurtes, mahajäänud mõisates. Tööhulga kasv korralise teo päeva kohta on niisiis selleks vahendiks, mille abil kõik mõisnikud saavutasid mõisa- ja talupõldude suhte muutumise mõisa kasuks XVIII sajandil.

Iseloomulik on, et kõige halvem oli mõisa- ja talukülvide suhe talupojale just nendes mõisates, kus olid väga suured mõisa rukkikülvid korralise teo rakmepäeva kohta (Moe, Konju, Kirna, Aa). Vaatamata sellele, kas need mõisad kuulusid eesmistele, väiksematele või suurtele, mahajäänud mõisate hulka, oli mõisa- ja talukülvide suhe neis tunduvalt halvem talupojale kui teistes mõisates ja halvem, kui oli maakondlik keskmine suhe (vt. tabelid 23

¹⁰⁶ Sellel variandil võivad olla oma alavariandid, olenedes sellest, kas ja kui palju kasvas teopäevade arv ja kui palju tööhulk teopäeva kohta, millisel määral kasvas talupõld jne.

ja 24). Need olid ainukesed mõisad, kus mõisa rukkikülvid olid suuremad kui rukkikülvid talupoegadel kokku.

Ka maakonniti näeme analoogilisi erinevusi nagu mõisate vahelgi. Järva- ja Virumaal oli 1803. aastal, nagu eespool nägime, korraline rakmetegu talupoja külvi tündri kohta väiksem kui Harju- ja Läänemaal, külvid aga tööjõulise mehe kohta suuremad, sest mõisakülv rakmepäeva kohta oli suurem ja suurem oli ka talukülv. Ning vastupidi: Harju- ja Läänemaal oli korraline rakmetegu talupoja külvi tündri kohta suurem kui Viru- ja Järvamaal, külvid tööjõulise mehe kohta aga väiksemad, sest mõisakülv rakmepäeva kohta oli väiksem ja ka talukülvid olid väiksemad kui Viru- ning Järvamaal. Niisiis annab väiksem rakmetegu talupoja rukkikülvi tündri kohta ja suurem mõisakülvi hulk selle rakmepäeva kohta suuremad külvid tööjõulisele inimesele — nii mõisate viisi kui ka maakonniti vaadeldes — kui vastupidine olukord. See tähendab: suurem rakmetegu talupoja külvi tündri kohta ja väiksem mõisakülvi hulk selle rakmeteo päeva kohta annavad jällegi nii mõisate viisi kui ka maakonniti vaadeldes väiksemad külvid tööjõulise mehe kohta. On ilmne, et talupoegade võimetus oma külve suurendada avaldab positiivset mõju mõisas ja talus tehtava töö intensiivsusele, mis on ka täiesti loomulik.

Siin on ühtlasi vastus küsimusele, kuidas saavad eesmistes, väiksemates mõisates tööjõulise mehe kohta korraga olla suuremad teopäevade arv mõisas, mõisakülv ja talukülv. Teoorjusele on iseloomulik, et lisatöö on ajaliselt, ruumiliselt ja sageli isegi selle töö tegijate poolest eraldatud vajaliku töö ajast, kohast ja tegijatest. Teopäevade ja mõisakülvi kasv tööjõulise mehe kohta vähendas küll teoreetiliselt talu kasutusse jäävat aega, kuid kuni teatud piirini ei pruukinud see paratamatult kaasa tuua talukülvide vähenemist. Ei toonud seda kaasa nimelt siis, kui mõis võimaldas laiendada talupõlde, kui talul oli huvi neid harida ja kui talul kõiki sisemisi tööjõu reserve mobiliseerides oli võimalik neid harida. Kõik need kolm momenti peavad esinema üheskoos, s. t. võimetus talupõlde laiendada pinnaliselt, huvi neid laiendada ja sisemiste reservide (töö aeg ja intensiivsus) mobiliseerimise võimetus. Väiksemates, eesmistes mõisates olid kõik need võimalused XVIII sajandil olemas. Nii näiteks, kui talus oli kolm tööjõulist meest¹⁰⁷ ja korraline rakmekoormis oli poolteist teopäeva nädalas tööjõulise mehe kohta, siis tegi korralise rakmeteo mõisas ära üks mees. Kaks meest olid tavalisel ajal talu enese töödel, käies mõisas vaid kiirete põllutööde ajal. Ja kui nüüd mõis suurendas korralist rakmekoormist tööjõulise mehe kohta, võimaldades ühtlasi ka talupõlde laiendada, siis oli talu sellest

¹⁰⁷ XVIII sajandi lõpus domineerisid Eestimaa kubermangus kolme tööjõulise mehega talud.

huvitatud, et mõisas korralisel teotööl käiv mees suudaks kogu teokoormise ära teha. Ka talutöid tegevatel meestel tuli laiendatud talupõldude harimiseks rohkem pingutada. Sel teel kasvaski väiksemates, eesmistes mõisates korraga nii tegu, mõisakülv kui ka talukülv tööjõulise mehe kohta. Nagu öeldud, on sellisel kasvul omad piirid. Need piirid saavutati Eestimaa kubermangus väiksemates mõisates XVIII sajandi lõpuks. Nägime, et siis hakkas külv paljudes väiksemates mõisates tööjõulise mehe kohta suuremates taludes vähenema, võrreldes keskmiste taludega. See tähendab, et teotöö oli saavutanud seal sellise kõrge piiri, et hakkas nendes taludes takistama oma põldude harimist. XVIII sajandi kolme esimese veerandi jooksul me väiksemates, eesmistes mõisates midagi taolist ei näe. Saiandi lõpus ei saa seda väita ka suurte, mahajäänud mõisate kohta, kus teokoormised olid tööjõulise mehe kohta palju väiksemad kui eesmistes mõisates. Suurte mõisate mahajäämuse põhjuseks oli niisiis kõigi sisemiste tööjõureservide mobiliseerimatus.

Võrreldes korralisest teost talu kasutusse ülejääva tööjõulise mehe päeva kohta langevat talu rukkikülvi mõisa rukkikülviga ühe rakmepäeva kohta, näeme, et külv talus on väiksem (vt. tabel 53).

Loomulikult ei tähenda see, et talus töötati väiksema intensiivsusega kui mõisapõllul. Tegelikult kulus mõisas rohkem rakmepäevi, kui nägid ette vakuraamatud. Ka tuli osa jalapäevi teha meestel. Sellevõrra vähem aega jäi tegelikult talu kasutusse ja töö seal pidi olema intensiivsem. Ühtlasi on ilmne, et eesmistes mõisates oli töö intensiivsus nii mõisas kui ka talus väga kõrge. Mahajäänud, suurtes mõisates me külvide alusel midagi taolist ei näe. Siin on mõisa- ja talukülvid päeva kohta palju väiksemad ja lasevad eeldada tööjõu intensiivsuse reservide olemasolu. Muidugi ei saa ainuüksi külvide alusel teha lõplikke järeldusi teotöö intensiivsuse kohta mõisates, sest võisid ju nendes mõisates olla veel muud tööd, mis võtsid väga palju aega ja milleks kulus palju teopäevi. Küll on aga ilmne, et mahajäänud mõisates tuli taludes talu kasutusse jääva tööjõulise mehe päeva kohta väga vähe talu rukkikülvi. Võrreldes eesmistes mõisatega olid siin suured kasutamata tööjõu reservid.

Tükitöö. Küllaltki olulist osa mõisakülvi suurendamisel rakmepäeva kohta ja ka muude tööde hulga suurendamisel teotöö päeva kohta etendasid tükitöö ja abitegu. Nimelt hakkas mõisnikkond XVIII sajandi teisel poolel üha ulatuslikumalt rakendada tükitöö ehk nn. akordtöö süsteemi. Seejuures olid tükitöö normid sageli niivõrd suured, et talupoeg ei suutnud ettenähtud päevanormi ühe päevaga kuidagi ära teha.¹⁰⁸ Nii näiteks märgib

¹⁰⁸ J. Ch. Petri, Huvitav tükike kodumaa ajaloost, lk. 37.

Talu rukkikülv korralisest teost talu kasutusse ülejääva tööjõulise mehe päeva kohta 1803. a. (tündrites)

Eesmised mõisad		Mahajäänud mõisad	
J ä r v a m a a			
Moe (Ambla khk.)	0,47	Kirna (Türi khk.)	0,18
Nõmmküla „	0,41	Mäu (Paide khk.)	0,34
Käravete „	0,39		
V i r u m a a			
Kloodi (Rakvere khk.)	0,68	Pagari (Jõhvi khk.)	0,25
Küti (V.-Jaagupi khk.)	0,66	Aa (Lüganuse khk.)	0,15
Põllula „	0,43		
Konju (Jõhvi khk.)	0,36		
H a r j u m a a			
Kabala (Rapla khk.)	0,51	Vahakandi (Rapla khk.)	0,24
Hagudi „	0,58	Hertu „	0,21
Tuhala (Kose khk.)	0,40	Raiküla „	0,25
Ohukatku (Rapla khk.)	0,31		
L ä ä n e m a a			
Tuudi (Karuse khk.)	0,39	Koluvere (Kullamaa khk.)	0,22
Saastna „	0,67	Vatla (Karuse khk.)	0,39
Kasti (Märjamaa khk.)	0,40		
Massu (Hanila khk.)	0,64		

Virumaal asuva Sagadi mõisa omanik 1759. aastal oma taskuraamatusse, et päevase tüki suurus kündmisel on 44 000 ruutjalga.¹¹⁰ 1797. aastal on samuti Virumaal asuvas Triigi mõisas päevase tüki suuruseks juba 55 000 ruutjalga.¹¹¹ Tegelikult suutis üks mees päeva jooksul kesa künda keskmiselt 42 000 ruutjalga.¹¹²

Laialdaselt praktiseerisid mõisnikud veel sellist võtet, et nn. päevatöö tükk oli küll enam-vähem normaalse suurusega, kuid selliseid töötükke anti kiiretel põllutööaegadel (külv, lõikus jne.) talule teha rohkem, kui selle aja jooksul korralise teotöö normide alusel oleks talul tulnud välja panna inimpäevi. Tüüpiliseks selliseks mõisaks oli Moe mõis Järvamaal. 1/4 adramaa talu,

¹⁰⁹ ENSV RAKA, f. 864, nim. 1, s.-ü. 6, 8, 10, 17, 19, 23, 24, 26, 27, 30, 33, 49, 64, 66, 81, 134, 186, 190, 242, 245.

¹¹⁰ ENSV RAKA, f. 1324, nim. A-1, s.-ü. 208.

¹¹¹ ENSV RAKA, f. 1687, nim. 1, s.-ü. 111.

¹¹² Ka hilisemal talurahvaseaduste väljatöötamisel võeti aluseks, et üks mees suudab söögivahe jooksul künda 17 × 17 sülda ehk 14 161 ruutjala suuruse maatüki (päevas arvati kolm söögivahet).

mille korralise rakmeteo suurus oli 3 päeva nädalas, pidi mõisas lõikama 27—30 päevatükki, à 40×40 sammu, rukkipõldu ja 27 tükki odra- ning kaerapõldu. Et rukkilõikus ei kestnud mõisas kunagi 9—10 nädalat, siis on ilmne, et viljalõikuse ajal pidid talud tegelikult välja panema palju rohkem tööjõudu, kui nägid ette korralise teo normid. Samasugune olukord oli ka künninormidega.¹¹³ Sellest siis tulenevadki eriti kõrged mõisakülvid korralise rakmeteo päeva kohta Moe mõisas. Niisugune kord sundis just siis, kui talus oli kõige kiirem tööaeg, saatma harilikust rohkem, sageli aga isegi peaaegu kõik tööjõulised inimesed mõisapõllule, et ära teha nõutavat arvu töötükke. Loomulikult mõjus see väga halvasti talupoja enese majapidamisele. Sai ju talumees oma põllul tööle asuda alles siis, kui õige aeg külviks või lõikuks juba möödas oli.¹¹⁴

Abitegu. Kõrvuti korralise teo kasvuga toimus XVIII sajandi jooksul ka abiteo tunduv suurenemine. Juba eelmise sajandi lõpuks oli Eestimaal peaaegu kõikides mõisates välja kujunenud nn. abiteo tegemine. See oli tegu, mida mõisnik nõudis teatud perioodidel vastavalt mõisatööde vajadustele ja iseloomule.¹¹⁵ Sellisena kandus ta üle ka XVIII sajandisse. Abiteo suurus oli erinevates mõisates väga erinev, olenedes suviste põllutööde osas tavaliselt korralise teo suurusest. Nendes mõisates, kus korraline tegu (eriti jalategu) oli suurem, oli abiteo päevi aastas vähem, ja vastupidi — mõisates, kus korralist tegu nõuti suhteliselt vähem, rakendati ulatuslikumalt abitegu. Ühe mõisa piirides olenes abiteo suurus talu suurusest. Abitegu tegid adratalupeojad ja vabadikud.

Esimestel Põhjasõja-järgsetel aastakümnetel oli mõisatel tavaks nõuda abitegu peamiselt suuremate ja kiiremate põllutööde ajal, nagu viljalõikus, heinategu, sõnnikuvedu jne., ning vähesel määral ka talupoegade kodutööna (ketrus, lina sugemine, lõnga kerimine jne.). Eriti koormav oli talupoegadele abiteo korras küütides käimine. Nendel aegadel oli Eestimaal sõjaväge palju ning toimus ulatuslik sadamate ja kindlustuste ehitamine. Kõik see nõudis palju küüte, mille puhul talupojad pidid väljas olema oma

¹¹³ ENSV RAKA, f. 864, nim. 1, s.-ü. 26, l. 199 jj.

¹¹⁴ Selline kord oli laialt levinud ka mujal. Vt. В. И. Семейский, Крестьяне, т. I, lk. 60.

¹¹⁵ Täpsustamist vajab abiteo definitsioon, mille toob «Eesti NSV ajalugu I» lk. 433. Seal esitatakse peamiste abitegu iseloomustavate joontena seda, et ta ei olewat olnud tavaliselt vakuraamatutesse märgitud ja et mõisnik nõudis teda nii palju, kui tal vaja oli. Siin on tahaplaanile jäänud abiteo erinev majanduslik iseloom, võrreldes korralise teoga, ja liialt on rõhutatud juriidilist erinevust, mida tegelikkuses seevõrra ei olnud. Oli ju väga sageli kõrvuti korralise teoga ka abitegu vakuraamatutes fikseeritud. Mõlemate suurus rajanes teatud traditsioonidel ja ühe kui teise omavoliline suurendamine mõisniku poolt kutsus esile talupoegade protesti. Vaatamata nendele protestidele suurendasid mõisnikud sajandi jooksul nii abitegu kui ka korralist tegu.

hobuse, vankri või ree ja toidumoonaga.¹¹⁶ Vaatamata sellele, et küüdis käimine oli tasuline¹¹⁷, oli see talupoegadele raskeks erakorraliseks koormiseks. See oli kurnav nii inimestele kui loomadele ja kiskus talupoja eemale tema oma majapidamise juurest.

Sajandi teisel poolel laieneb abitegu sügavuti ja laiuti. Mõisnikud hakkavad abitegu nõudma senisest rohkem ning üha uutes vormides. Seejuures on iseloomulik, et sellel teel laiendab mõis teoorjust just talupoja perekonnaliikmetele (noortele, naistele ja vanadele) ja sunnib kogu taluperet mõisas tehtavast tööst vabal ajal tegema oma kodus tööd mõisale.

1803. aastast pärinevatest vakuraamatutest selgub, et abitegu esineb juba ligikaudu kahekümne erineva töö näol peaaegu kõikides Eestimaa mõisates.¹¹⁸

Mõisa kevad- ja sügiskülvi, millede kestus kokku oli 3—4 nädalat, tegid abiteo korras peremehed. Lisaks korralistele teopäevadele tuli sellel ajal taludel mõisa käsutusse anda hobuseid vastavalt vajadusele, selleks et mõisapõldude äestamine saaks toimuda õigeaegselt. Mõnedes mõisates lisandusid peremeestele ja hobustele ka abitöölised. Eriti suur oli abitegu kevadkünni ja külvi ajal Kirna ja Aa mõisas.¹¹⁹ Seal nõuti sellel ajal kahekordne arv rakmepäevi nädalas. Konju mõisas pidid talud kevadkünni ajal andma poole võrra rohkem rakmetegu kui tavaliselt.¹²⁰ Sellega seletub ka, kuidas nendes mõisates said olla nii suured mõisakülvid korralise rakmeteo päeva kohta. Suur osa künnitöödest tehti ära mitte korralise teo, vaid abiteo päevadega.

Sõnnikuveo kestus oli 2 kuni 4 nädalat. Selle aja jooksul tuli talul mõisa saata tavalisest kahekordselt suurem rakendinorm. Kohati tuli sellele lisaks saata veel jalatöölise.

Heinategu (kestus 6—7 nädalat) tehti osas mõisates korralise teo päevadega. Väga paljudes kohtades tuli aga mõisa saata kahekordne arv korralise jalateo töölisi. Mõnel pool praktiseeriti heinategu ka talgute korras.

Suvivilja- ja rukkilõikus kokku kestsid 5—7 nädalat. Selle aja jooksul nõudis mõis tavaliselt kahekordse arvu jalatöölisi, kohati nõuti aga korralisele teole lisaks kolmekordne jalatööliste norm (Mäu mõis Ambla khk.).

Rehepeks (kestus augusti lõpust detsembrini, viimane kaasa arvatud) teostati paljudes mõisates korraliste teotööliste poolt

¹¹⁶ Teatud ettekujutuse kütide ulatusest annab kas või niisugune detail, et Tallinna sadama ehitustöödeks 1724. a. veeti palke kohale isegi Liivimaalt. ENSV RAKA, f. 854, nim. A-3, s.-ü. D II, paberürikud nr. 4901.

¹¹⁷ ENSV RAKA, f. 854, nim. A-3, s.-ü. D II, paberürikud nr. 4161 ja ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 101.

¹¹⁸ ENSV RAKA, f. 864, nim. 1, s.-ü. 1—245.

¹¹⁹ ENSV RAKA, f. 864, nim. 1, s.-ü. 33, l. 18 jj.; s.-ü. 212, l. 3 jj.

¹²⁰ ENSV RAKA, f. 864, nim. 1, s.-ü. 186, l. 5 jj.

õhtu- ja hommikutundidel.¹²¹ Kohati anti pärast mihkclipäeva, s. o. pärast korralise jalateo lõppemist, lisaks veel vabadikke ja abivaime. Oli ka selliseid mõisaid, kus peale korraliste tööliste tuli mõisa saata kogu rehepeksu ajaks veel üks rehepeksja (Ohukatku mõis Rapla kkk.).

Nii oli siis kevadsügiseste põllutööde ajal, mis algasid suviljakülvi ettevalmistamisega aprillikuus ja lõppesid viljalõikusega augusti lõpus või septembri algul, talude tegelik koormis abiteo lisandumise näol palju suurem, kui nägi ette korraline tegu. Sellekohased arvestused näitavad, et mõisates ulatus abiteo suurus sellel ajavahemikul kohati 30—50%-ni korralisest teost.

Tööjõulise mehe kohta tuli meil vaatluse all olevates mõisates XVIII sajandi lõpuks suviste põllutööde ajal korralist rakme-, jala- ja abitegu kokku 3—6 päeva nädalas. Siia ei ole veel sisse arvestatud teotöö see tegelik suurenemine, mis saadi tükitöö rakendamise tulemusel.

See tähendab, et kui kogu mõisategu oleks tulnud meestel teha, siis eesmistes mõisates ei oleks talu töödeks meeste tööjõudu üldse üle jäänud. Et aga osa korralisest jalateost kui ka jala abiteost tegid naised, kohati isegi lapsed ja vanad, siis jäi nendes mõisates tegelikult suviste põllutööde ajal meeste tööjõudu ka talu töödeks.

Tehes arvestused $\frac{1}{2}$ -adramaalise talu kohta (see oli sajandivahetusel kõige sagedamini esinev talusuurus) nädalas tehtavates tööpäevades, selgub järgmine pilt.

Maakond	Tööjõulisi inimesi	Korraline		Abitegu	Tegu kokku	Tegu ühe tööjõulise inimese kohta
		rakmetegu (aastaringi)	jalategu (kevad-sügisperioodil)			
Harjumaa	7	5,5	4,3 ¹²²	3—5	12,8—14,8	1,8—2,1
Virumaa	9	5,9	8,3	4,5—7	16,7—21,2	1,9—2,4
Järvamaa	7	5,4	5,8	3,5—5,5	14,7—16,7	2,1—2,4
Läänemaa	8	5,8	6,4	4—5	16,2—17,2	2,0—2,2

Isegi need maakondlikud keskmised näitavad, et taludel tuli kogu suviste põllutööde ajaks mõisa saata ligikaudu üks kolmandik tööjõulistest inimestest. Tegelikult oli teokoormis veelgi suurem, sest tabelis ei ole arvestatud tükitöö mõju.

¹²¹ See on kujukas näide äärmiselt pikaks venitatud tööpäeva kohta.

¹²² Korralise jalateo suurus, nagu juba varem öeldud, ei ole Harjumaa vakuraamatutes kõikjal mitte märgitud ja seetõttu on ka maakondlik keskmine tegelikust väiksem.

Samuti ei ole arvestatud mitmesuguseid muid naiste töid mõisas (korral käimine, pesupesemine, triikimine ja pleegitamine jne.). Peale selle on teada talupoegade sagedased kaebused selle kohta, et mõisnikud nõudsid rohkem abitegu ja korralist tegu, kui oli vakuraamatus märgitud. Kõik see näitab, et talupoja teoorjuslik ekspluateerimine suviste põllutööde ajal oli XVIII sajandi lõpuks eriti eesmistes mõisates kasvanud väga suureks.

Kuid ka sügis-talveperioodil ei olnud talupoja elu kergem. Lisaks korralisele rakmeteole, mis oli aastaringne, tuli taludel teha ka talvel väga mitmesugust abitegu.

Rehepeksu kõrval olid meestele raskemateks töödeks viina põletamine, vooris käimine, ehitusmaterjalide vedu, teede tegemine ja parandamine, küüdis käimine ning nn. peremehepäevad.

Mõisas viina põletamas käisid peremehed. Tavaliselt tuli igal peremehel aastas käia viina põletamas 3—5 korda. Iga kord tuli teha vaat viina. Puud viina põletamiseks andis mõis. Mõnel pool tuli puud aga endal kohale vedada.

Vooris käidi suuremates linnades — Tallinnas, Pärnus jne. Kaugematest kohtadest kujunes voori kestuseks sageli 1—2 nädalat. Teatud arv voore (2—3) oli lisateona fikseeritud. Kui mõisal oli vaja veel rohkem vedusid teha, siis sooritati need korraliste rakmepäevade arvel.

Ehitusmaterjalide vedu mõisa ehitusteks toimus tavaliselt korralise teo arvel, välja arvatud suured ehitused, mille puhul nõuti ka abitegu. Magasiaida, koolimaja ja talumajade ehitamiseks pidid talupojad materjale vedama lisateo korras vastavalt vajadustele.

Teede tegemine ja parandamine ning sildade ehitamine jaotati talupoegade vahel ära ja nende tööde kestus sõltus vajadustest.

Küüdis käimine toimus kas peremehepäevade arvel, korraliste teopäevade arvel või siis said talupojad ettenähtud väikest küüditasu.

Peremehepäevade arv ei olnud väga paljudes mõisates kindlaks määratud ja neid tehti vajaduste järgi, nagu mõisahoonete parandamiseks, taluhoonete ehitamiseks, külvitöödeks jne. Seal, kus peremehepäevade arv oli kindlaks määratud, kõikus see talu kohta aastas ühe kuu ümber (30 päeva).

Ka naised, lapsed ja vanad olid eriliste abiteo tööde korras mõisa huvides tööle rakendatud.

Linalõugutamine ja -ropsimine tehti mõnel pool mõisas korraliste teopäevadega, vabadike tööga või siis abivaimude tööga. Paljudes mõisates jaotati aga lina talude vahel ära ja see tuli taluperel kodus lõugutada ja ropsida. Moe mõisas (Ambla khk.) tuli näiteks $\frac{1}{2}$ adramaa talul töödelda 12—18 puuda linavarsti.

Korral käimine oli eri mõisates väga erinev. Enamikus mõisates tuli igal talul korral käia teatud arv päevi nädalas aasta

ringi. Osa nendest päevadest arvestati suvel korralise teo arvele, talvised päevad aga (s. t. ajal, kui korralist jalatööd ei olnud) tuli kogu ulatuses teha lisapäevadena. Oli aga ka mõisaid, kus korral käimist nõuti tunduvalt vähem — vaid mõned korrad aasta jooksul (Vahakandi mõis Rapla khk., Raasiku mõis Harju-Jaani khk. jne.). Korrapäevi kasutati tavaliselt mõisa karja talitamiseks, kuid vajaduse korral ka teisteks töödeks, nagu villa ketramine (normiga $\frac{1}{2}$ naela jämedat lõnga nädalas), sukade kudumine (normiga üks paar sukki nädalas) jne.

Ketrus jaotati talude vahel vastavalt talu suurusele. Vahakandi mõisas (Rapla khk.) tuli $\frac{1}{2}$ adramaa talul kedrata neli naela lina või 20 naela takku või 10 naela villa aastas. Villane ja takune lõng kooti ühtlasi ka riideks. Moe mõisas (Ambla khk.) ketras $\frac{1}{4}$ adramaa talu 7—10 naela linu, 20 naela takku või 20 naela villa. Nii olid siis ketruse normid kohati väga suured ja võtsid ära suure osa naiste tööajast talvekuudel.

Lina sugemiseks ja lõnga kerimiseks tuli tavaliselt 2—3 päevaks kuni üheks nädalaks üks naine igast $\frac{1}{2}$ adramaa talust mõisa saata. Nende tööde tegemiseks kasutati ulatuslikult ka vabadikunaisi.

Pesupesemine, triikimine ja pleegitamine tehti harilikult vabadikunaiste tööpäevadega. Kuid oli ka mõisaid, kus kaks korda aastas, kevadel ja sügisel, tuli igast talust saata selleks tööks üks naine 4—6 päevaks mõisa.

Lambapügamine oli perenaiste töö ja seda tehti vastavalt vajadustele, tavaliselt neli korda aastas. Mõnel pool arvestati neid päevi peremehepäevade eest.

Linnaste tegemisel, mis toimus peamiselt korraliste teopäevade arvel, kasutati lisateona linnaseidude hõõrumiseks peaaegu kõikjal laste tööd.

Erilised lisateo päevad olid ette nähtud veel vabadike ja sulaste naistele. Harilikult tuli maata vabadiku naisel teha aasta läbi mõisale kaks jalapäeva nädalas, kedrata lina, takku või villa ja teha muid väiksemaid töid.

Peale eelnimetatute oli paljudes mõisates veel mitmesuguseid muid väiksemaid abitegusid.

Eelöeldust on selge, et tükitöö kõrval oli just abitegu selliseks vahendiks, mille abil suvel kõige kiiremal põllutööde perioodil rakendati väga suur osa tööjõulistest inimestest mõisatöödele ja mille abil oli aastaringsesse teoorjuslikku ekspluateerimisse haaratud kogu talupere — nii mehed kui naised, nii vanad kui noored.¹²³ Seepärast võitlesidki talupojad eriti ägedalt just abiteo vastu, mille kohta me leiame hulgaliselt andmeid talupoegade kaebustest kõrgematele riigiasutustele ja XVIII sajandi kohtute materjalidest.

¹²³ Eestlane ja tema isand, Tallinn 1959, lk. 83.

Mõisa teotöö hulk tööjõulise inimese kohta kasvas kõige selle tulemusel XVIII sajandi jooksul palju rohkem, kui seda saab välja lugeda korralise teo päevade kasvust. Seda näitas mõisakülvide ja ka muude tööde suurenemine korralise teo päeva kohta. Konstateerides tööhulga kasvu korralise teo päeva kohta, on meile ühtlasi selge, et kogu seda kasvu ei mahutanud endasse seesama korralise teo päev, vaid et kasv toimus nii korralise teo päeva ajalise pikenemise arvel (tööpäeva maksimaalne pikendamine, rakkepäevade muutumine kõikjal aastaringseteks ja jala-päevade perioodi pikenemine), teotöö mõningase intensiivistumise arvel ja tükitöö ning abiteo suurendamise teel eriti kiirete põllutööde perioodidel.

Kõneldes teotöö suurest kasvust XVIII sajandil, tuleb siiski vahet teha eesmistele ja mahajäänud mõisate vahel. Teokoormised neis olid erinevad ja ei luba meil samastada olukordi ning väita üldiselt, et kõikjal olid mõisa teokoormised kujunenud sajandivahetusel nii rõhuvaks, et ähvardasid talupoegi hädavajalikult leivast ilma jätta.¹²⁴ Selline väide oleks ühekülgne ning väär, sest see tähendaks ignoreerida teokoormiste diferentseeritud olukorda, nende erinemist mõisate ja talude viisi.

7. TERAVILJAKOORMIS

Kõrvuti teorendiga oli talupoeg XVIII sajandil kohustatud oma saagist mõisale viima ka mitmesuguseid naturaalandameid. Suurim nendest oli teraviljakoormis, mis koosnes rukkist, odrast ja kaerast.

Rootsi ajal oli kujunenud peaaegu kindlaks tavaks, et rukki- ja odraandamid olid niisama suured kui nende külv talus, kaeraandam tunduvalt väiksem — ligikaudu $\frac{1}{3}$ külvist. Kõrvuti vakuraamatutes sisalduvate arvuliste andmetega, millest saab teha niisuguse järelduse teraviljakoormiste suuruse kohta, on sellele ka hulgaliselt otseseid kirjalikke viiteid. Väga sageli leiame XVII sajandi dokumentides selgesõnalise väljendi: «Talu-poja rukkikoormis võrdub talupoja rukkikülviga.»¹²⁵

XVIII sajandil me sellist otsest seost talukülvi ja teraviljakoormise suuruse vahel vakuraamatutest ei leia. Teraviljakoormise suurus sõltub küll taluadramaade arvust, niisiis kaudselt ka talukülvi suurusest, kuid on sellest palju väiksem.

Juba esimestel aastakümnetel pärast Põhjasõda näeme, et teraviljakoormised on vähenenud. Nad on väiksemad kui talu-

¹²⁴ Sellisel liiga üldistaval seisukohal on J. K a h k, Talupoegade teokoormiste suurusest, lk. 187.

¹²⁵ ENSV RAKA, f. 1, nim. 1, s.-ü. 942 jm. Vt. A. S o o m, Der Herrenhof, lk. 180 jj.

Teraviljaandamid tündri talupoja rukkikülvi kohta
(tündrites)

Maakond	1680-ndad aastad				1732. a.				1803. a.			
	Rukis	Oder	Kaer	Kokku	Rukis	Oder	Kaer	Kokku	Rukis	Oder	Kaer	Kokku
Harjumaa	1,02	0,95	0,26	2,23	0,78	0,73	0,27	1,78	0,39	0,40	0,30	1,09
Virumaa	×	×	×						0,15	0,17	0,33	0,65
Järvamaa	1,09	0,95	0,38	2,42					0,35	0,34	0,34	1,03
Läänemaa	0,96	0,96	0,16	2,08					0,34	0,34	0,29	0,97

* Andmeid on väga vähe.

¹²⁶ ENSV RAKA, f. 1, nim. 1, s.-ü. 940—942; f. 3, nim. 1, s.-ü. 466—470; f. 864, nim. 1, s.-ü. 1—245.

külv.¹²⁷ Viljaandamite vähenemine suhteliselt talukülviga jätkub XVIII sajandi jooksul sellises ulatuses, et järgmise sajandi algul on rukki-, odra- ja kaeraandam kokku enam-vähem niisama suur või siis natuke suurem kui talupoegade rukkikülv.

Tabelis 54 toodud keskmiste iseloomustamiseks tuleb öelda järgmist: 1680-ndatel aastatel esines rukki-, odra- ja kaeraandam kõikides maakondades kõikides mõisates peaaegu ilma erandita. 1732. aastal ei ole mõnedes Harjumaa mõisates kaeraandamit, üksikutes Järvamaa mõisates ei ole odra- ega kaeraandamit, reas Viru- ja Läänemaa mõisates ei ole ühtegi viljaandamit. 1803. aastal on Harjumaal kõik viljaandamid kõikides mõisates; paljudes Järvamaa mõisates ei ole rukki- ega odraandamit; reas Läänemaa ja paljudes Virumaa mõisates ei ole samuti rukki- ega odraandamit.

Et olukord viljaandamite osas oli mõisates väga erinev, siis oleneb maakondliku keskmise arvutamisel väga palju sellest, millised mõisad on võetud aluseks, s. t. kas need, kus viljaandameid oli, või need, kus viljaandameid üldse ei olnud või olid nad väga väikesed. Seetõttu ei saa meie maakondlikke keskmisi arve võtta millekski muuks kui a r e n g u s u u n a näitajateks.

Konstateerinud suhteliselt talupoja külviga teraviljakoormiste osas üldist vähenemistendentsi XVIII sajandil, vaatleme järgnevalt, millises ulatuses leidis see aset eesmistes ja mahajäänud mõisates. Teraviljakoormiste võrdlevaid arvestusi tündri talupoja külv kohta XVIII sajandil saame meie teha vaid Harjumaal mõisate osas, mille kohta on säilinud talupoegade külvandmed 1732. aasta maarevisjonilt. 1803. aasta külvandmete alusel jaotame mõisad kolme gruppi: eesmisteks, mahajäänuteks ja keskmisteks. (Vt. tabel 55.)

Näib, et 1732. aastal olid teraviljakoormised suuremad nendes mõisates, kus ka talupoja külv tööjõulise mehe kohta oli suurem, ja vastupidi. Erandiks on Kuusiku mõis, kus teraviljakoormised olid traditsiooniliselt alati suhteliselt väiksemad. Talupojal tuli 1732. aastal veel paljudes mõisates iga tündri rukkikülvi kohta anda mõisale kokku ligikaudu kaks tündrit rukist, otra ja kaera. Oletades, et talupoegadel suviviljade külv oli vähemalt niisama suur kui rukkikülv, on teraviljakoormised Harjumaal 1732. aastal vaadeldud mõisates ligikaudu võrdsed talupoja külvidega (suvi- ja taliviljad kokku).

1803. aastaks on teraviljakoormised tündri talupoja rukkikülvi kohta langenud eranditult kõikides mõisates. Jääb mulje, et nad on suhteliselt kõige soodsamad talupojale just eesmistes, väikse-

¹²⁷ XVIII sajandi esimese poole maarevisjonidel on mõisnikud väga sageli esitanud revisjonikomisjonile ka rootsiaegsed vakuraamatud, kust nähtub, et naturaalkoormised olid XVII sajandil palju suuremad. ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 478, lk. 73 jj.

Teraviljakoormis tündri talu rukkikülvi kohta ja talu rukkikülv tööjõulise mehe kohta eri mõisates (tündrites)

Mõisa- rühm	Mõis	1732. a.		1803. a.	
		Rukkikülv talupõl- lul tööjõulise me- he kohta	Teraviljakoormis tündri talu rukki- külv kohta	Rukkikülv talupõl- lul tööjõulise me- he kohta	Teraviljakoormis tündri talu rukki- külv kohta
Eesmised mõisad	Kabala (Rapla khk.)	0,87	2,08	2,03	0,87
	Hagudi „	0,62	1,76	1,88	1,14
	Tuhala (Kose khk.)	0,74	1,66	1,82	0,77
	Ohukatku (Rapla khk.)	0,50	3,80*	1,32	0,78
Mahajäänud mõisad	Vahakandi „	0,79	2,40	1,18	1,05
	Hertu „	1,02	2,49	0,95	1,35
	Raiküla „	1,08	2,76	1,20	1,23
Keskised mõisad	Kuusiku „	0,88	0,48*	1,39	0,40
	Kehtna „	0,78	3,66*	1,58	1,37
	Raasiku (Harju-Jaani khk.)	0,93	1,52	1,43	1,20

* 1732. aastal on keskmised teraviljakoormised Ohukatku ja Kehtna mõisas tündri talupoja rukkikülv kohta suhteliselt palju suuremad seetõttu, et talupoegadel oli osa külv võsamaadel, mille suurust nende mõisate vakuraamatutes ei näidata. Seetõttu tuleb arvata, et külv tööjõulise mehe kohta oli seal tegelikult suurem ja teraviljakoormised tündri talupoja külv kohta väiksemad, kui on näidatud tabelis. Kuusiku mõisas olid teraviljakoormised alati suhteliselt väikesed.

¹²⁸ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 466—467; f. 864, nim. 1, s.-ü. 1, 6, 8, 10, 12, 14, 17, 19, 23, 24,

mates mõisates ja kõige suuremad mahajäänud mõisates. See näitab, et eesmised mõisad olid pearõhu pannud teokoormistele ja nende kaudu mõisapõllu laiendamisele. Suurematelt talukülvidelt tööjõulise mehe kohta võeti nendes mõisates vähem taludest ära naturaalandamitena. Mahajäänud mõisates oli olukord vastupidine. Teokoormised olid mõnevõrra kergemad, viljaandamid aga suhteliselt raskemad.

Tõusetub küsimus, miks siis koos talukülvide kasvuga ei leidnud aset vastav teraviljakoormiste kasv, vaid teraviljakoormised saajandi jooksul vähenesid.

Nagu eespool juba märgitud, ei olnud XVIII sajandi esimesel poolel enam sellist kindlat suhet talu rukkikülvi ja teraviljakoormiste vahel, nagu see oli olnud eelmise, XVII sajandi lõpus, mil rukkikoormis mõisale oli niisama suur kui talu rukkikülv. Kõik naturaalkoormised, sealhulgas ka teraviljakoormis, määrati talule nüüd vastavalt talu adramaade arvule. Teraviljakoormised olid kõige tihedamalt seotud talu adramaade arvuga. Talupojaadrama kohta olid teraviljakoormised juba pärast Põhjasõda väikesemad kui 1680-ndatel aastatel.¹²⁹ Olles huvitatud sellest, et talupojaadramaade arv mõisas ei läheks väga suureks — kardeti ju, et mõisaid hakatakse maksustama talupojaadramaade arvu alusel —, säilitasid mõisnikud taludele järgnevalt, vaatamata talude majanduslikule kasvule, võimalikult nende vanad adramaade arvud või siis suurendasid adramaade arvu minimaalselt. Seetõttu kasvabki XVIII sajandi jooksul talupojaadramaa teda iseloomustavate mitmesuguste majanduslike näitajate poolest, sealhulgas ka talupoja külvi poolest. Teraviljakoormised, nagu juba öeldud, määrati traditsiooniliselt talu adramaade arvu, mitte aga külvi alusel. Sajandi jooksul tõstis mõisnikkond talupoja teraviljakoormisi küll ka taluadramaa kohta, kuid suhteliselt vähem, kui kasvasid talupoegade külvid adramaale. Nii toimubki XVIII sajandil just nendes mõisates, kus talupoegade külvid rohkem kasvasid, teraviljakoormiste tunduv vähenemine talupoja külvi tündri kohta. Nendes eesmistes, väikestes mõisates kujunevadki seetõttu suhteliselt kõige paremad tingimused talupojale teraviljakoormiste osas.

Teraviljakoormiste kasv talupojaadramaa kohta 1732.—1803. a. on esitatud maakondlike keskmiste näol tabelis 56. Võrdluseks on toodud ka 1680-ndate aastate andmed.

Meil vaatluse all olevate mõisate teraviljakoormised (rukis, oder, kaer kokku) talupojaadramaa kohta on esitatud tabelis 57.

Mõisate viisi vaadeldes näeme, et enamikus mõisates on teraviljakoormised talupojaadramaa kohta sajandi jooksul (1732—1803) tunduvalt kasvanud, mõnedes mõisates jäänud endisele tasemele ja üksikutes isegi vähenenud — kõik olenevalt sellest,

¹²⁹ Eesti NSV ajalugu I, Tallinn 1955, lk. 427.

Maakondlikud keskmised teraviljakoormised talupojaadramaa kohta
(tündrites)

Maakond	Mõisate arv			Teraviljakoormisi (rukis, oder, kaer) kokku		
	1680-ndad aastad	1732	1803	1680-ndad aastad	1732	1803
Harjumaa	56	146	18	10,02	8,67	9,47
Virumaa	6	68	40	16,54	9,53	10,13
Järvamaa	25	37	39	12,25	10,68	13,45
Läänemaa	21	50	45	12,12	7,77	9,71

milliseid muutusi tegi talupojaadramaa läbi selles või teises mõisas.

Näitena talupojaadramaa muutumise erinevuste kohta esitame Harjumaalt Rapla kihelkonnast Kabala ja Raiküla mõisa andmed. Raiküla mõisa taludes kasvas taluadramaade arv koos talukülvi kasvuga. Teraviljakoormised aga vastavalt ei suurenenud. Tulemuseks on teraviljakoormiste vähenemine talupojaadramaa kohta. (Vt. tabel 58.) Seevastu Kabala mõisa taludes külvi suurenemisel taluadramaade arv ei kasva, vaid isegi väheneb. Teraviljakoormised talupoja külvi suhtes vähenevad samuti, nagu see oli Raiküla mõisas, talupojaadramaa kohta aga suurenevad. (Vt. tabel 59.) Nagu näitas Harjumaa keskmiste teraviljakoormiste dünaamika, oli valdavaks tendentsiks teraviljakoormiste kasv taluadramaa kohta.

Teraviljakoormiste dünaamikat talupojaadramaa kohta pidime jälgima selleks, et selgitada põhjusi, miks muutusid teraviljakoormised XVIII sajandi jooksul selliselt ja miks olid nad eri mõisates erinevad.

Ei saa nõustuda nende autoritega, kes esitades viljakoormiste suurused taluadramaa kohta XVII ja XVIII sajandil, väidavad, et teorendi kõrval kasvas XVIII sajandi jooksul ka naturaalent, või siis ei näe selle vähenemist talupoja külvi suhtes. Feodaalrendi arengu käsitlemisel ei ole määrav mitte viljakoormiste suurus sajandi jooksul muutuva maksustusühiku, adramaa kohta, vaid viljaandamite suhe talupoja külvisse ja viljaandamite suurus tööjõulise inimese kohta.

Ka teistes maakondades toimus talupoja teraviljakoormiste areng niisamuti nagu Harjumaal, s. t. teraviljakoormiste vähenemise suunas talupoja külvi suhtes.

¹³⁰ ENSV RAKA, f. 1, nim. 1, s. ü. 940–942, fotokoopiate kogu nr. 129; f. 3, nim. 1, s. ü. 466–469, 496–499; f. 864, nim. 1, s. ü. 1–245.

Teraviljakoormised talupojaadramaa kohta eri mõisates
(tündrites)

Tabel 57¹³¹

Eesmised mõisad	1732. a.	1803. a.	Mahajäänud mõisad	1732. a.	1803. a.
Järvamaa					
Moe (Ambla khk.)	7,12	14,67	Kirna (Türi khk.)	7,47	13,42
Nõmmküla „	10,58	9,01	Mäü (Paide khk.)	13,36	19,94
Käravete „	13,33	18,67			
Virumaa					
Kloodi (Rakvere khk.)	11,08	18,00	Pagari (Jõhvi khk.)	19,27	3,06
Küti (Viru-Jaagupi khk.)	12,62	11,12	Aa (Lüganuse khk.)	9,19	15,01
Põllula „	8,29	12,00			
Konju (Jõhvi khk.)	11,50	7,07			
Harjumaa					
Kabala (Rapla khk.)	6,28	12,00	Vahakandi (Rapla khk.)	9,64	9,47
Hagudi „	7,00	15,01	Hertu „	8,44	10,76
Tuhala (Kose khk.)	9,20	8,90	Raiküla „	12,38	7,37
Ohukatku (Rapla khk.)	15,20	7,20			
Läänemaa					
Tuudi (Karuse khk.)	3,81	7,38	Koluvere (Kullamaa khk.)	12,50	12,00
Saastna „	6,81	10,46	Vatla (Karuse khk.)	9,68	6,05
Kasti (Märjamaa khk.)	6,88	12,33			
Massu (Hanila khk.)	7,31	9,67			

¹³¹ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 466—469; f. 864, nim. 1, s.-ü. 6, 8, 10, 17, 19, 23, 24, 26, 27, 30, 33, 49, 64, 65, 66, 81, 134, 186, 190, 212, 221, 242, 245.

Raiküla mõisa talude suurus ja teraviljakooormised tündrites

Talude nimed	Talupoja- adramaid		Tööjõulisi mehi		Tööloomi		Talupoja rukkikülv (tündrites)		Teraviljakooormised					
									Rukis		Oder		Kaer	
	1732	1803	1732	1803	1732	1803	1732	1803	1732	1803	1732	1803	1732	1803
Kildema	1/2	1	2	5	5	7	2 1/4	5—6	2 1/2	2 1/2	2 1/3	2 1/3	1 1/2	2
Villandi	1/2	2/3	1	3	2	4	2 1/4	4—5	2 1/2	2 1/2	2 1/2	2 1/3	1 1/2	2
Tooma	1/2	2/3	2	4	3	6	2 1/4	4—5	2 1/2	2 1/2	2 1/3	2 1/3	1 1/2	2
Laose	1/2	1	2	4	5	6	2 1/4	5—6	2 1/2	2 1/2	2 1/3	2 1/3	1 1/2	2
Matsi	1/2	1	1	3	5	6	2 1/4	5—6	2 1/2	2 1/2	2 1/3	2 1/3	1 1/2	2
Surdi	1/2	1	2	4	4	4	2 1/4	5—6	2 1/2	2 1/2	2 1/3	2 1/3	1 1/2	2
Rootsi	1/2	1	2	4	5	4	2 1/4	5—6	2 1/2	2 1/2	2 1/3	2 1/3	1 1/2	2
Hindriku	1/4	1	1	4	4	6	1 1/8	5—6	1 1/3	2 1/2	1 1/6	2 1/3	7/9	2
Pera	1/4	1	2	3	—	5	1 1/8	5—6	1 1/3	2 1/2	1 1/6	2 1/3	7/9	2
Ahnevere I	1/4	1	1	4	3	7	1 1/8	5—6	1 1/3	2 1/2	1 1/6	2 1/3	7/9	2
Ahnevere II	1/4	1	1	4	1	6	1 1/8	5—6	1 1/3	2 1/2	1 1/6	2 1/3	7/9	2
Lubja	1/2	1	3	2	7	6	2 1/4	5—6	2 1/2	2 1/2	2 1/3	2 1/3	1 1/2	2
Kangru	1/4	1/2	1	2	2	4	1 1/8	3—4	1 1/3	1 1/4	1 1/6	1 1/6	1 1/2	1

¹³² ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 467; f. 864, nim. 1, s.-ü. 19.

Kabala mõisa talude suurus ja teraviljakooormised tündrites

Tabel 59¹³³

Talude nimed	Talupoja- adramaid		Tööjõulisi mehi		Tööloomi		Talupoja rukki- külv (tündrites)		Teraviljakooormised					
									Rukis		Oder		Kaer	
	1732	1803	1732	1803	1732	1803	1732	1803	1732	1803	1732	1803	1732	1803
Söötme	$\frac{2}{3}$	$\frac{1}{2}$	3	3	4	5	2	7	3	2	2	2	—	2
Karja	$\frac{2}{3}$	$\frac{1}{2}$	2	3	3	5	2	7	3	2	2	2	—	2
Pilpa	$\frac{1}{4}$	$\frac{1}{2}$	1	3	2	5	$\frac{3}{4}$	7	1	2	1	2	—	2
Tiidori	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	2	3	2	6	$1\frac{1}{2}$	7	2	2	$1\frac{1}{3}$	2	—	2
Sööse	$\frac{1}{4}$	$\frac{1}{2}$	—	3	3	4	$\frac{3}{4}$	7	1	2	1	2	—	2
Tõnso	$\frac{2}{3}$	$\frac{1}{2}$	3	3	3	5	2	7	3	2	2	2	—	2
Kollo	$\frac{1}{4}$	$\frac{1}{2}$	1	3	2	5	$\frac{3}{4}$	7	1	2	1	2	—	2
Peti	$\frac{2}{3}$	$\frac{1}{4}$	2	3	4	6	2	$3\frac{1}{2}$	3	1	2	1	—	1
Talli	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	1	2	—	5	$1\frac{1}{2}$	7	2	2	$1\frac{1}{3}$	2	—	2
Laikmaa Jaan	$\frac{2}{3}$	$\frac{1}{4}$	2	3	5	4	2	$3\frac{1}{2}$	3	1	2	1	—	1
Laikmaa Jüri	$\frac{2}{3}$	$\frac{1}{4}$	2	4	4	4	2	$3\frac{1}{2}$	3	1	2	1	—	1

¹³³ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 467; f. 864, nim. 1, s.-ü. 10.

Meil vaatluse all olevate eesmistele ja mahajäänud mõisate teraviljakoormised talupoja rukkikülvi tündri kohta on esitatud tabelis 60.

On ilmne, et talupoegade teraviljakoormised nende kasutuses oleva põllumaa (külvide) suhtes olid juba XVIII sajandi esimesel poolel väiksemad kui eelmise sajandi lõpus ja nad vähenesid sajandi teisel poolel väga paljudes mõisates veelgi.

Jälgides teraviljakoormiste dünaamikat tööjõulise mehe kohta, näeme, et keskmine teraviljakoormis kõikides maakondades XVIII sajandi jooksul (1732—1803) samuti mõnevõrra langes. Seejuures toimub vähenemine just rukki- ja odrakoormiste arvel, kuna kaerakoormis kõikides maakondades sajandi teisel poolel tunduvalt kasvab, ületades kohati isegi rukki- ja odrakoormist. (Vt. tabel 61.)

Kuigi maakondlikud keskmised teraviljakoormised tööjõulise mehe kohta vähenesid, ei olnud see aga ometi mitte ühine kõikidele mõisatele (vt. tabel 62). Oli suurel hulgal mõisaid, kus teraviljakoormised tööjõulise mehe kohta XVIII sajandi jooksul kasvasid. Teraviljakoormised kasvasid tööjõulise mehe kohta harilikult just nendes mõisates, kus kasvasid ka külvid tööjõulisele mehele, s. t. eesmistes, väikestes mõisates. Nendes mõisates aga, kus külvid tööjõulise mehe kohta olid enam-vähem stabiilsed, seal teraviljakoormised tööjõulisele mehele vähenesid. Ja et viimasteks olid tavaliselt suured mõisad, kus elas palju inimesi, siis määrasid nad maakondlike keskmiste arengu üldise suuna teraviljakoormiste vähenemisele tööjõulise mehe kohta.¹³⁴

Eeltoodu laseb väita, et XVIII sajandi lõpus olid eesmistele, väiksemate mõisate sissetulekud teraviljakoormistest tööjõulise mehe seisukohalt vaadates suuremad, talupoja kasutuses oleva maa seisukohalt vaadates aga väiksemad kui suurtes, mahajäänud mõisates. Viimastes oli olukord vastupidine: teraviljakoormised talupoegade kasutuses oleva maa suhtes suuremad, tööjõulise mehe kohta aga niisama suured või väiksemad kui eesmistes mõisates.

Niisiis andsid ka teraviljakoormiste osas talupojale soodsamad renditingimused maa seisukohalt mõisnikule suuremaid sissetulekuid iga tööjõulise inimese kohta. Ka talupojale

¹³⁴ Asjaolu, et 1765. aastal on Viru- ja Läänemaal teraviljakoormised tööjõulise mehe kohta tabelis kõrgemad kui 1732. aastal, ei tähenda seda, et sajandi keskel olid kõikides mõisates kõrgemad teraviljakoormised kui 1732. aastal ja et nad siis sajandi teisel poolel langesid järsult allapoole 1732. aasta taset. Tabelis toodud Viru- ja Läänemaa andmete kõrvalekalldumine 1765. aastal üldisest teraviljakoormiste vähenemise tendentsist seletub sellega, et 1765. aastal esitasid vakuraamatud vaid need mõisad, mis ei olnud omaks võtnud veel rootsiaegset adramaade arvu. Enamikus olid nendeks väikesed mõisad, kus teraviljakoormised näitasid kasvutendentsi. Viru- ja Läänemaal on neid eriti rohkesti sattunud tabeli koostamisel aluseks võetud mõisate hulka.

Teraviljaandamid talupoja rukkikülvi tündri kohta eri mõisates
(tündrites)

Eesmised mõisad	1680-ndad aastad				1732. a.				1803. a.			
	Rukis	Oder	Kaer	Kokku	Rukis	Oder	Kaer	Kokku	Rukis	Oder	Kaer	Kokku
Järvamaa												
Moe (Ambla khk.)	0,79	0,69	0,20	1,68					0,15	0,15	0,26	0,56
Nõmmküla "	0,93	0,93	0,26	2,12					0,29	0,29	0,14	0,72
Käravete "	1,00	1,00	0,33	2,33					0,55	0,55	0,44	1,54
Virumaa												
Kloodi (Rakvere khk.)									0,46	0,46	0,46	1,38
Küti (Viru-Jaagupi khk.)									0,25	0,25	0,46	0,96
Põllula "									0,33	0,33	0,33	0,99
Konju (Jõhvi khk.)									0,12	0,12	0,41	0,65
Harjumaa												
Kabala (Rapla khk.)					1,30	0,78	—	2,08	0,29	0,29	0,29	0,87
Hagudi "					0,88	0,88	—	1,76	0,34	0,34	0,46	1,14
Tuhala (Kose khk.)					0,66	0,66	0,34	1,66	0,26	0,26	0,25	0,77
Ohukatku (Rapla khk.)	1,18	1,18	0,59	2,95				3,80	0,26	0,26	0,26	0,78
Läänemaa												
Tuudi (Karuse khk.)									0,25	0,25	0,25	0,75
Saastna "									0,37	0,37	0,25	0,99
Kasti (Märjamaa khk.)									0,47	0,47	0,63	1,57
Massu (Hanila khk.)	1,01	1,01	0,17	2,19					0,32	0,32	0,07	0,71

Mahajäänud mõisad	1680-ndad aastad				1732. a.				1803. a.			
	Rukis	Oder	Kaer	Kokku	Rukis	Oder	Kaer	Kokku	Rukis	Oder	Kaer	Kokku
Järvamaa												
Kirna (Türi khk.)	0,90	0,78	0,51	2,19					0,41	0,41	0,19	1,01
Mäu (Paide khk.)	1,11	0,90	0,29	2,30					0,56	0,45	0,38	1,39
Virumaa												
Pagari (Jõhvi khk.)									—	—	0,26	0,26
Aa (Lüganuse khk.)									0,20	0,20	1,00	1,40
Harjumaa												
Vahakandi (Rapla khk.)					0,96	0,96	0,48	2,40	0,42	0,42	0,21	1,05
Hertu "					0,96	0,96	0,57	2,49	0,45	0,45	0,45	1,35
Raiküla "					1,12	1,03	0,61	2,76	0,45	0,42	0,36	1,23
Läänemaa												
Koluvere (Kullamaa khk.)									0,35	0,35	0,35	1,05
Vatla (Karuse khk.)									0,32	0,29	0,33	0,84

¹³⁵ ENSV RAKA, f. 1, nim. 1, s.-ü. 940, 941, 942, fotokoopiate kogu nr. 129; f. 3, nim. 1, s.-ü. 466—469; f. 864, nim. 1, s.-ü. 6, 8, 10, 17, 19, 23, 24, 26, 27, 30, 33, 49, 64, 66, 81, 134, 186, 190, 242, 245.

Maakondlikud keskmised teraviljakoormised töøjõulise mehe kohta
(tündrites)

Maakond	Mõisate arv				1680-ndad aastad				1732. a.				1765. a.				1803. a.			
	1860-ndad aastad	1732	1765	1803	Rukis	Oder	Kaer	Kokku	Rukis	Oder	Kaer	Kokku	Rukis	Oder	Kaer	Kokku	Rukis	Oder	Kaer	Kokku
Harjumaa	56	146	126	18	0,88	0,82	0,24	1,94	0,79	0,73	0,27	1,79	0,67	0,65	0,40	1,72	0,51	0,53	0,40	1,44
Virumaa	6	68	25	40	0,83	0,80	0,49	2,12	0,63	0,62	0,17	1,42	0,66	0,61	0,52	1,79	0,28	0,32	0,59	1,19
Järvamaa	25	37	21	39	1,05	0,91	0,37	2,33	0,95	0,92	0,41	2,28	0,68	0,66	0,52	1,86	0,65	0,64	0,65	1,94
Läänemaa	21	50	38	45	0,82	0,82	0,18	1,82	0,62	0,62	0,19	1,43	0,68	0,67	0,44	1,79	0,46	0,45	0,40	1,31

¹³⁶ ENSV RAKA, f. 1, nim. 1, s.-ü. 940—942, fotokoopiate kogu nr. 129; f. 3, nim. 1, s.-ü. 466—469; f. 3, nim. 1, s.-ü. 496—499; f. 864, nim. 1, s.-ü. 1—245.

Teraviljaandamid tööjõulise mehe kohta eri mõisates
(tündrites)

Eesmised mõisad	1732. a.				1765. a.				1803. a.			
	Rukis	Oder	Kaer	Kokku	Rukis	Oder	Kaer	Kokku	Rukis	Oder	Kaer	Kokku
Järvamaa												
Moe (Ambla khk.)	0,70	0,47	0,23	1,40	—	—	0,82	0,82	0,36	0,36	0,60	1,32
Nõmmküla „	1,05	1,05	—	2,10	—	—	0,68	0,68	0,75	0,75	0,38	1,88
Käravete „	1,08	1,08	—	2,16	R				1,47	1,47	1,18	4,12
Virumaa												
Kloodi (Rakvere khk.)	0,78	0,76	—	1,54	R				1,32	1,32	1,32	3,96
Küti (Viru-Jaagupi khk.)	0,78	0,78	0,72	2,28	R				0,66	0,66	1,22	2,54
Põllula „	1,00	0,84	—	1,84	1,07	0,77	1,24	3,08	0,84	0,84	0,84	2,52
Konju (Jõhvi khk.)	0,77	0,77	—	1,54	0,71	0,57	—	1,28	0,21	0,21	0,70	1,12
Harjumaa												
Kabala (Rapla khk.)	1,14	0,68	—	1,82		Ei ole koormisi			0,66	0,66	0,66	1,98
Hagudi „	0,54	0,54	—	1,08	0,67	0,67	0,77	2,11	0,65	0,65	0,87	2,17
Tuhala (Kose khk.)	0,49	0,49	0,25	1,23	0,91	0,91	0,43	2,25	0,47	0,47	0,46	1,40
Ohukatku (Rapla khk.)	0,95	0,95	—	1,90	1,22	1,22	0,61	3,05	0,34	0,34	0,34	1,02
Läänemaa												
Tuudi (Karuse khk.)	0,22	0,17	0,17	0,56	0,40	0,34	0,34	1,08	0,39	0,39	0,39	1,17
Saastna „	0,50	0,48	0,08	1,06	0,86	0,86	0,45	2,17	0,62	0,62	0,42	1,66
Kasti (Märjamaa khk.)	0,72	0,72	0,14	1,56	R				0,72	0,72	0,96	2,40
Massu (Hanila khk.)	0,60	0,60	—	1,20	0,54	0,54	0,18	1,26	0,51	0,51	0,12	1,14

Tabel 62 (järg)

Mahajäänud mõisad	1732. a.				1765. a.				1803. a.			
	Rukis	Oder	Kaer	Kokku	Rukis	Oder	Kaer	Kokku	Rukis	Oder	Kaer	Kokku
Järvamaa												
Kirna (Türi khk.)	0,73	0,73	0,48	1,94	R				0,40	0,40	0,18	0,98
Mäu (Paide khk.)	1,29	1,08	0,40	2,77	R				0,90	0,73	0,62	2,25
Virumaa												
Pagari (Jõhvi khk.)	0,45	0,45	0,04	0,94	R				—	—	0,31	0,31
La (Lüganuse khk.)	0,30	0,30	0,15	0,75	R				0,16	0,16	0,80	1,12
Harjumaa												
Vahakandi (Rapla khk.)	0,76	0,76	0,38	1,90	R				0,49	0,49	0,25	1,23
Hertu "	0,97	0,97	0,58	2,52	0,77	0,77	0,42	1,96	0,42	0,42	0,42	1,26
Raiküla "	1,20	1,11	0,66	2,97	0,76	0,71	0,60	2,07	0,54	0,50	0,43	1,47
Läänemaa												
Koluvere (Kullamaa khk.)	0,90	0,89	0,39	2,18	R				0,38	0,38	0,38	1,14
Vatla (Karuse khk.)	0,83	0,71	0,11	1,65	R				0,36	0,33	0,38	1,07

R-iga on märgitud mõisad, mis selleks ajaks võtsid omaks rootsiaegse adramaade arvu ja vakuraamatuid revisjonikomisjonile ei esitanud.

¹³⁷ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 466—469; f. 3, nim. 1, s.-ü. 496—470; f. 864, nim. 1, s.-ü. 6, 8, 10, 17, 19, 23, 24, 26, 27, 30, 33, 49, 64, 66, 81, 134, 186, 190, 242, 245.

oli selline olukord, vaatamata mõnevõrra suurematele teraviljakoormistele, kasulikum kui vastupidine, s. t. väiksemad külvid ja ka väiksemad teraviljakoormised. Kasulikum oli see sellepärast, et talupoegade kasutusse jäi rohkem teravilja (vt. IV peatükk, 2. osa).

Jälgides teokoormisi ja teraviljakoormisi kõrvuti, näeme, et nende vahel on valdavalt pöördvõrdeline seos: kus üks on suurem, seal on teine väiksem.

Kõikides maakondades on mõisaid, mis erinevad teraviljakoormiste suuruse poolest tunduvalt teistest mõisatest. Tavaliselt on see siis seotud erinevustega ka teokoormistes. Näiteks Moe mõisas Järvamaal on teraviljakoormised 1803. aastal tööjõulise mehe kohta suhteliselt väiksemad, teokoormis aga, s. t. mõisakülv tööjõulisele mehele, väga suur. Käravete mõisas on olukord vastupidine. Mõisakülv tööjõulise mehe kohta on suhteliselt väike, talupoja teraviljakülv ja -koormised aga suured. Pöördvõrdeline seos teraviljakoormiste ja teokoormiste vahel tuleb esile mitte ainult üksikute mõisate, vaid ka tervete kihelkondade viisi. Nii näiteks olid teraviljakoormised Kadrina kihelkonnas Virumaal väiksemad kui reas naaberkihelkondades, teokoormised aga suuremad.

Ka naaberaladega võrreldes näib esinevat selline seos. Peterburi, Novgorodi ja Pihkva kubermangus olid talupoegade viljakoormised suuremad kui Eestimaa kubermangus, teokoormised aga väiksemad.¹³⁸ Ida-Saksa vürstiriikides seevastu olid teraviljakoormised enam-vähem samal tasemel kui Eestimaal, teokoormised keskmiselt aga suuremad kui Venemaal.¹³⁹

Valdavaks tendentsiks teoorjusele rajatud mõisates XVIII sajandil Eestimaal oli teoorjuse suurenemine ja teraviljakoormiste vähenemine. Kahjuks on sellekohaste andmete nappuse tõttu võrdlevalt teiste aladega raske midagi täpsemalt öelda teraviljakoormiste suuruse kohta tööjõulisele mehele, samuti ka olukordade erinevuste kohta mõisate viisi.

¹³⁸ V. I. Semevski andmetel (Крестьяне, т. I, lk. 66) võtsid nende kubermangude mõisnikud talupoegadelt ära viienda osa kõigist viljadest ja muudest saadustest (nn. пятиною). Arvestades teraviljade saagikuseks viis seemet, tähendaks see, et teraviljakoormised olid kõikides viljades võrdsed nende külviga. Eestimaa kubermangus oli kõikide viljade koormis kokku ligikaudu võrdne rukkikülviga, seega siis talupoja külv suhtes ligikaudu poole väiksem kui Peterburi, Novgorodi ja Pihkva kubermangus.

¹³⁹ В. И. Семевский, Крестьяне, т. I, lk. 81.

8. TALUPOEGADE KIHISTUMISEST TULENEVAD ERINEVUSED TERAVILJAKOORMISTES

Käsitledes teokoormisi, nägime, et erinevused talurühmade vahel olid küllaltki märkimisväärsed ja et see koos tööjõu ümberpaiknemisega sajandi jooksul mõjutas oluliselt keskmise teokoormise dünaamikat. Ka teraviljakoormiste puhul näeme talurühmade vahel mõnesuguseid erinevusi, kuid need on teistsugused kui teokoormiste puhul.

Vaadeldes talurühmiti maakondlikke keskmisi teraviljakoormisi tündri talupoja rukkikülvi kohta (vt. tabel 63), hakkab silma, et väikestes taludes on koormis kohati

Tabel 63

**Maakondlikud keskmised teraviljakoormised tündri talupoja rukkikülvi kohta
talurühmiti**

(rukis, oder, kaer kokku tündrites)

Maakond	Majapidamiste arv		1732. a.			1803. a.		
	1732. a.	1803. a.	0—1 veol. talud	2—3 veol. talud	4 ja rohk. veol. talud	0—1 veol. talud	2—3 veol. talud	4 ja rohk. veol. talud
Harjumaa	418	554	1,67	2,27	2,53	0,21	0,80	1,16
Virumaa		528				0,93	0,90	0,92
Järvamaa		354				0,70	1,16	1,00
Läänemaa		678				0,34	0,78	0,87

tunduvalt väiksem kui keskmistes ja suuremates taludes. Viimases kahes talurühmas on see aga peaaegu ühesuurune. Väikeste talude teraviljakoormise suhteline väiksus on tingitud sellest, et väga paljudel puhkudel kuuluvad sellesse rühma mitte nn. adra-talupojad, s. t. need, kelle talu suurust määrati talupojaadramaades, vaid küla kõige kehvem kiht — saunikud, üksjalad, vabadikud jne. Kui neil oli veoloomi, nii et nad said põldu harida, siis kandsid nad ka tavaliselt selle pealt teraviljakoormist. Veolooma puudumisel neil oma põldu ei olnud ja loomulikult ei olnud siis ka teraviljakoormist mõisale. Sellistena mõjuvad nad vastavalt väikeste talude maakondlikku keskmist.

Mõisate viisi küsimust käsitledes näeme, et seal, kus väikesed talud vilja külvasid, olid nende teraviljakoormised tündri talu-

poja külvi kohta peaaegu niisama suured kui keskmistes ja suuremates taludes. See laseb väita, et mingeid olulisi erinevusi teraviljakooormistes tündri talupoja külvi kohta talurühmade vahel ei esinenud. Kõikides talurühmades oli teraviljakooormis tündri talukülvi kohta — seal, kus see külv oli olemas — enam-vähem ühesugune.

Vaadeldavate Harjumaa mõisate andmete põhjal võib konstateerida, et sajandi jooksul väheneb teraviljakooormis kõikides talurühmades (vt. tabel 64).

1732. aastal kuulus Kabala, Hagudi, Tuhala, Ohukatku, Vahakandi, Kuusiku, Kehtna ja Raasiku mõisas väikeste talude rühma hulgaliselt vabadikke ja saunikuid, kelle külv oli kas väga väike või puudus üldse ja kes seetõttu ei kandnud ka teraviljakooormist. Seetõttu nendes mõisates teraviljakooormis tündri talupoja külvi kohta väikestes taludes puudub kas üldse või on siis suhteliselt väike. Samuti puudub väikestes taludes teraviljakooormis 1803. a. peaaegu kõikides vaadeldavates mõisates, kusjuures põhjus on sama mis 1732. aastal. Keskmistes ja suuremates taludes on teraviljakooormis tündri talupoja külvi kohta enam-vähem ühesuurune. Kehtna, Raiküla, Vahakandi ja Tuhala mõisas, kus teraviljakooormis keskmistes taludes oli väiksem kui suuremates, oli keskmiste talude osa väga väike, mistõttu nad oluliselt ei mõju ka keskmisele teraviljakooormisele mõisa ulatuses.

Samasugune on üldjoontes olukord ka teistes maakondades. Tabelis 65 on poolpaksus kirjas need talurühmad, mis moodustavad valdava osa majapidamistest antud mõisas. Näeme, et mingeid kindlasuunalisi kõikumisi teraviljakooormistes talurühmiti ei esine ka nendes mõisates, kus valdavaks ei olnud mitte üks talurühm, vaid eri talurühmad moodustasid enamiku majapidamistest.

Niisiis ei ole kogu XVIII sajandi jooksul, talupoja külvi seisukohalt vaadates, teraviljakooormistes valdavates talurühmades mingeid olulisi ega kindlasuunalisi erinevusi. Valdavad talurühmad on teraviljakooormiste osas (talukülvi suhtes) enam-vähem ühesugustes tingimustes. Erandiks on väikeste talude hulka kuuluvad põllumaata ja veoloomadeta vabadikud ning saunikud, kellel ei ole oma külve ega ka teraviljakooormisi.

Tööjõulise mehe kohta arvestusi tehes ilmneb, et teraviljakooormised on talurühmiti kindlas seoses talukülvidega. Kus talukülv tööjõulise mehe kohta on suurem, selles talurühmas on tavaliselt ka talupoegade teraviljakooormis mõisale suurem, ja vastupidi. Juba maakondlikud keskmised näitavad seda (vt. tabel 66). Harjumaal, kust meil on 1732. aastast omavahel võrreldavad teraviljakooormised ja talukülvid tööjõulise mehe kohta talurühmiti, näeme, et nii talukülv kui ka teraviljakooormised tööjõulise mehe kohta talurühmiti kasvavad paralleelselt (vt. tabel 67). Ka teistes maakondades valitseb samasugune seos teraviljakooormiste ja talupoja külvi vahel tööjõulise mehe

Teraviljakoormised tündri talupoja rukkikülvi kohta talurühmiti Harjumaa mõisates
(rukis, oder, kaer kokku tündrites)

Tabel 64¹⁴⁰

Mõisa- rühm	Mõis	1732. a.				1803. a.			
		0—1 veol. talud	2—3 veol. talud	4 ja rohk. veol. talud	Mõisa kesk- mine	0—1 veol. talud	2—3 veol. talud	4 ja rohk. veol. talud	Mõisa kesk- mine
Eesmised mõisad	Kabala (Rapla khk.)	1,33	2,16	2,20	2,08	—	0,87	0,87	0,87
	Hagudi „	—	—	2,00	1,76	—	0,84	1,20	1,14
	Tuhala (Kose khk.)	—	1,76	1,82	1,66	—	0,35	1,04	0,77
	Ohukatku (Rapla khk.)				3,80*	0,66	0,60	0,81	0,78
Mahajäänud mõisad	Vahakandi „	—	2,30	2,45	2,40	—	0,75	1,13	1,05
	Hertu „	2,41	2,55	2,42	2,49	0,33	1,50	1,50	1,35
	Raiküla „	2,83	2,75	2,75	2,76	—	0,47	1,33	1,23
Keskmised mõisad	Kuusiku „	—	0,28	0,76	0,48	—	0,44	0,45	0,40
	Kehtna „	1,84	3,57	4,15	3,66*	—	0,63	1,40	1,37
	Raasiku „	0,85	1,63	1,54	1,52	—	1,17	1,20	1,20

¹⁴⁰ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 466, 467; f. 864, nim. 1, s.-ü. 1, 6, 8, 10, 12, 14, 17, 19, 23, 24.

* Ohukatku ja Kehtna mõisas oli talupoegadel osa külvi võsamaadel, mille suurust aga vakuraamatus ei näidata. Et tegelik külv talupoegadel oli suurem, kui näitab vakuraamat, siis on ka tegelik teraviljakoormis tündri talupoja külvi kohta väiksem, kui on antud tabelis, mis on koostatud vakuraamatu alusel, s. t. võetud arvesse ainult talupoegade külv põlispõllule.

Teraviljaandamid tündri talupoja rukkikülvi kohta talurühmiti eri mõisates 1803. a.
(rukis, oder, kaer kokku tündrites)

Eesmised mõisad	1—0 veo- loomaga talud	2—3 veo- loomaga talud	4 ja rohke- ma veoloo- maga talud	Keskmine	Mahajäänud mõisad	0—1 veo- loomaga talud	2—3 veo- loomaga talud	4 ja rohke- ma veoloo- maga talud	Keskmine
Järvamaa									
Moe (Ambla khk.)	0,56	0,56	0,56	0,56	Kirna (Türi khk.)	—	0,74	1,04	1,01
Nõmmküla „	—	0,63	0,83	0,72	Mäu (Paide khk.)	1,60	1,58	1,32	1,39
Käravete „	—	1,51	1,56	1,54					
Virumaa									
Kloodi (Rakvere khk.)	1,35	1,38	1,17	1,38	Pagari (Jõhvi khk.)	0,14	0,27	0,27	0,26*
Küti (Viru-Jaagupi khk.)	0,93	0,96	0,97	0,96	Aa (Lüganuse khk.)	1,40	1,38	1,40	1,40
Põllula „	0,99	0,99	0,99	0,99					
Konju (Jõhvi khk.)	1,98	0,60	0,61	0,63					
Harjumaa									
Kabala (Rapla khk.)	—	0,87	0,87	0,87	Vahakandi (Rapla khk.)	—	0,75	1,13	1,05
Hagudi „	—	0,84	1,20	1,14	Hertu „	0,33	1,50	1,50	1,35
Tuhala (Kose khk.)	—	0,35	1,04	0,77	Raiküla „	—	0,47	1,33	1,23
Ohukatku (Rapla khk.)	0,66	0,60	0,81	0,78					
Läänemaa									
Tuudi (Karuse khk.)	0,78	0,78	0,72	0,75	Koluvere (Kullamaa khk.)	0,45	1,08	1,05	1,05
Saastna „	—	0,97	0,99	0,99	Vatla (Karuse khk.)	—	0,56	1,00	0,94
Kasti (Märjamaa khk.)	0,50	1,57	1,67	1,57					
Massu (Hanila khk.)	—	0,71	0,71	0,71					

* — Pagari mõisas oli ainult kaerakoormis.

¹⁴¹ ENSV RAKA, f. 864, nim. 1, s.-ü. 6, 8, 10, 17, 19, 23, 24, 26, 27, 30, 33, 49, 64, 66, 81, 186, 190, 242, 245.

Maakondlikud keskmised teraviljakoormised tööjõulise mehe kohta talurühmiti
(rukis, oder, kaer kokku tündrites)

Maakond	Majapidamiste arv			1732. a.			1765. a.			1803. a.		
	1732	1765	1803	0—1 veol. talud	2—3 veol. talud	4 ja rohk. veol. talud	0—1 veol. talud	2—3 veol. talud	4 ja rohk. veol. talud	0—1 veol. talud	2—3 veol. talud	4 ja rohk. veol. talud
Harjumaa	418	475	554	0,83	2,12	2,53	0,51	1,67	1,98	0,12	1,05	1,68
Virumaa	421	301	528	0,52	1,35	1,67	1,45	3,17	2,76	1,14	1,64	1,78
Järvamaa	398	123	354	0,87	2,37	2,20	1,29	1,97	2,47	0,91	2,37	1,81
Läänemaa	371	157	678	0,15	0,83	1,56	0,58	1,62	1,88	0,21	0,90	1,29

¹⁴² ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 466—470, 496—499; f. 864, nim. 1, s.-ü. 1—245.

Teraviljakoormised tööjõulise mehe kohta talurühmiti Harjumaa eri mõisates
(rukis, oder, kaer kokku tündrites)

Mõisarühm	Mõis	1732. a.				1765. a.				1803. a.			
		0—1 veol. talud	2—3 veol. talud	4 ja rohk. veol. talud	Kesk- mine	0—1 veol. talud	2—3 veol. talud	4 ja rohk. veol. talud	Kesk- mine	0—1 veol. talud	2—3 veol. talud	4 ja rohk. veol. talud	Kesk- mine
Eesmised mõisad	Kabala (Rapla khk.)	0,72	1,94	2,20	1,82	Ei olnud koormisi				—	1,80	1,98	1,98
	Hagudi „	—	—	2,00	1,08	—	2,92	2,23	2,11	—	2,11	2,16	2,17
	Tuhala (Kose khk.)	—	1,44	2,08	1,23	—	2,00	2,80	2,25	—	0,69	1,78	1,40
	Ohukatku (Rapla khk.)	—	2,50	1,76	1,90	—	2,33	3,57	3,05	1,29	0,81	1,05	1,02
Mahajäänud mõisad	Vahakandi „	—	1,80	2,20	1,90	R				—	0,84	1,38	1,23
	Hertu „	1,76	3,02	2,44	2,52	1,43	2,55	1,89	1,96	0,15	1,68	1,68	1,26
	Raiküla „	1,63	2,89	3,10	2,97	0,72	2,25	2,29	2,07	—	0,44	1,63	1,47
Keskmised mõisad	Kuusiku „	—	0,23	0,79	0,42	Ei olnud koormisi				—	0,59	0,70	0,56
	Kehtna „	0,79	2,96	3,94	3,85	0,26	2,11	2,35	1,88	—	0,83	2,22	2,17
	Raasiku „	0,34	1,41	1,87	1,41	0,83	2,31	2,24	2,12	—	1,62	1,71	1,71

¹⁴³ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 466, 467; f. 3, nim. 1, s.-ü. 496, 497; f. 3, nim. 1, s.-ü. 1, 6, 8, 10, 12, 14, 17, 19, 23, 24.

kohta talurühmiti vaadatuna. Sellist seost näeme peaaegu kõikides meil vaatluse all olevates mõisates (vt. tabel 68). Keskmi-
sed ja suuremad talud, kus tööjõulise mehe kohta külvati talu-
põllule rohkem vilja, pidid ka rohkem teraviljakoormisi mõisa
viima. Tabelites 67 ja 68 on poolpaksus kirjas valdav talurühm,
et oleks võimalik jälgida teraviljakoormiste dünaamikat sajandi
jooksul mõisas elavate tööjõuliste meeste enamiku suhtes. Nagu
näeme, on teraviljakoormiste dünaamika valdavas talurühmas
mõnevõrra erinev mõisa keskmise teraviljakoormise liikumisest.
Tavaliselt on erinevused valdava talurühma teraviljakoormistes
väiksemad kui erinevused mõisa keskmistes. See on tingitud
olukordade muutumisest teistes talurühmades ja nende erinevast
mõjust keskmisele teraviljakoormisele. Üksikasjalikumalt sellel
küsimusel peatuda ei ole tema vähese tähtsuse tõttu vajalik.
Märgime vaid niipalju, et XVIII sajandi esimesel poolel oli väi-
keste majapidamiste osa suurem ja selles rühmas valitsevad eri-
nevad olukorrad teraviljakoormistes mõjutasid keskmist teravilja-
koormist mõisas olulisemalt kui sajandi lõpus, mil valdava talu-
rühma teraviljakoormis ja keskmine teraviljakoormis mõisas on
teineteisele palju lähedasemad.

Niisiis olid mõisnikule ka teraviljakoormiste seisukohalt kasu-
likumad suuremad talud, kus talukülv tööjõulise mehe kohta oli
suurem, kui väikesed majapidamised väikeste külvidega töö-
jõulise mehe kohta ja vastavalt väiksemate teraviljakoormistega.

9. VAKUSEJAOSSED. MUUD NATURAALKOORMISED

Lisaks teraviljakoormistele tuli taludel mõissasse viia veel õlgi,
heinu, lambaid, kanu või hanesid, lõnga, nõõri, puid või hagu,
lina, võid, kotte, piimapütte jne. Kõiki neid naturaalkoormisi
nimetati vakusejaosteks. See on traditsiooniline nimetus ajast,
mil koormiste määramise aluseks olid vakused. XVIII sajandil
on need andamid samasugused naturaarendi osad kui teravilja-
andam. Vaadeldaval perioodil tegid nad läbi samasuunalise
arengu kui teraviljakoormis. Et nende osatähtsus oli suhteliselt
väike, siis ei hakka me neid üksikasjalikult analüüsima talupoja
majapidamise ja tööjõulise mehe seisukohalt maakonniti ja mõi-
sate viisi. Esitame naturaalkoormiste suuruse maksustusühiku —
taluadramaa kohta ja teeme sellest siis vajalikud üldised järe-
lused.

Esimestel aastakümnetel pärast Põhjasõda oli $\frac{1}{2}$ adramaa
suuruse talu kohustuseks: 1—2 koormat heinu, 5, kohati 10 kuhu
õlgi, $\frac{1}{3}$ — 1 lammas (Virumaal tavaliselt $\frac{1}{3}$, Harju- ja Lääne-
maal $\frac{1}{2}$, Järvemaal sageli 1 lammas), 2—4 kana, 10—20, kohati
isegi 30—40 muna, 2—3 naela lõnga (üksikjuhtudel 4 naela),
tavaliselt 1—2 koormat puid (üksikjuhtudel kuni 5 koormat) või

Teraviljaandamid tööjõulise mehe kohta talurühmiti eri mõisates 1803. a.
(rukis, oder, kaer kokku tündrites)

Eesmised mõisad	0-1 veo- loomaga talud	2-3 veo- loomaga talud	4 ja rohkem veo- loomaga talud	Keskmine	Mahajäänud mõisad	0-1 veo- loomaga talud	2-3 veo- loomaga talud	4 ja rohkem veo- loomaga talud	Keskmine
Järvamaa									
Moe (Ambla khk.)	1,33	1,39	1,31	1,32	Kirna (Türi khk.)	—	0,79	1,13	0,98
Nõmmküla "	—	1,88	2,50	1,88*	Mäu (Paide khk.)	1,77	2,49	2,18	2,25
Käravete "	—	4,11	4,43	4,12					
Virumaa									
Kloodi (Rakvere khk.)	3,39	4,32	3,87	3,96	Pagari (Jõhvi khk.)	0,15	0,34	0,30	0,31*
Küti (Viru-Jaagupi khk.)	2,55	2,58	2,53	2,54	Aa (Lüganuse khk.)	0,99	0,93	1,28	1,12
Põllula "	2,73	2,58	2,40	2,52					
Konju (Jõhvi khk.)	0,73	1,19	1,22	1,12					
Harjumaa									
Kabala (Rapla khk.)	—	1,80	1,98	1,98	Vahakandi (Rapla khk.)	—	0,84	1,38	1,23
Hagudi "	—	2,11	2,16	2,16	Hertu "	0,15	1,68	1,68	1,26
Tuhala (Kose khk.)	—	0,69	1,78	1,40	Raiküla "	—	0,44	1,68	1,47
Ohukatku (Rapla khk.)	1,29	0,81	1,05	1,02					
Läänemaa									
Tuudi (Karuse khk.)	1,98**	0,99	1,17	1,17	Koluvere (Kullamaa khk.)	0,45	0,90	1,26	1,14
Saastna "	—	1,61	1,74	1,66	Vatla (Karuse khk.)	—	0,96	1,12	1,07
Kasti (Märjamaa khk.)	0,56	3,80	2,53	2,40					
Massu (Hanila khk.)	—	0,93	1,18	1,14					

* — Pagari mõisas oli 1803. a. ainult kaerakoormis.

** — Väikeste talude osatähtsus oli väga väike (1,6% tööjõuliste meeste arvust).

¹⁴⁴ ENSV RAKA, f. 864, nim. 1, s.-ü. 6, 8, 10, 17, 19, 23, 24, 26, 27, 30, 33, 49, 64, 66, 81, 186, 190, 242, 245.

3 koormat hagu, $\frac{1}{2}$ — $1\frac{1}{2}$ naela lina, 2 naela võid, 1—2 kotti jne.¹⁴⁵

Sajandi lõpuks olid normid mõnel määral tõusnud. Nüüd tuli $\frac{1}{2}$ adramaa talul viia mõisasse: heinu 30—40 leisikat¹⁴⁶ (Lääne-maal paljudes mõisates kuni 60 leisikat ja Järvamaal isegi 70 leisikat); õlgi 10—15 leisikat, paljudes mõisates kuni 60 leisikat (üksikjuhtudel isegi 140 leisikat); lambaid tavaliselt 1, väga sageli aga ka $1\frac{1}{2}$ lammast; 3—6 kana ja sellele lisaks veel 2 hane; 15—20 muna, Viru- ja Järvamaal sageli 30—40 muna; 3—4 naela lõnga, Järvamaal sageli 6 naela lõnga; $1\frac{1}{2}$ —4 sülda puid; 1 kott; 3—6 naela võid. Mitmetes mõisates nõuti veel 2—6 naela humalaid, 4—5 naela rasva, 3—6 loomakoiti, 5—6 piimapütti ja 7—10 saunavihta.

Seega siis maksustusühiku, taluadramaa kohta vakusejaosed XVIII sajandi jooksul kasvasid. Tööjõulise mehe kohta arvestatult jäid nad enam-vähem endisele tasemele — tendentsiga väiksemates mõisates kasvule, suurtes, mahajäänud mõisates vähene-misele. Suhteliselt talupoja majapidamisega (külvi, kariloomad jne.) vakusejaosed sagedamini vähenevad kui suurenevad.

Samasugused naturaalkoormised, kui olid vakusejaosed Eestimaal kubermangus XVIII sajandil, esinesid ka ümberkaudsete alade mõisates, kus valdav oli teorent. Nende suurus ja osa üldisest feodaalrendi hulgast ei näi aga kusagil eriti kõrge olevat.¹⁴⁷

Omaette naturaalkoormisteks olid tollivili ja magasivili.

Tollivili. XVII sajandil oli tavaks, et mõisnikud jaotasid riikliku tolliviljamaksu talude vahel. Seejuures panid väga paljud mõisnikud tollivilja näol taludele peale suuremad kohustused, kui nendel enestel riigile tasuda tuli. Hulgaliselt on andmeid selle kohta, et talupojad ei tasunud tollivilja mitte otse riigi aitadesse, nagu väidavad mõned autorid, vaid viisid tolliviljakoormise mõisasse. Sealt saadeti riigile edasi ainult nii palju, kui oli mõisa tolliviljakohustuseks. Tolliviljakohustuse suuruseks $\frac{1}{2}$ adramaa talul oli mõisates tavaliselt 1 vakk, väga sageli aga 2 vakka rukist ja niisama palju otra. Selline neljavakaline koormis ületas suuresti riikliku tolliviljanormi. Normiks oli 24 tündrit teravilja, s. o. 72 vakka, sellest pool rukist ja pool otra 15 adramaa kohta, niisiis vähem kui 5 vakka teravilja adramaa kohta ehk vähem kui 2,5 vakka rukist ja otra kokku $\frac{1}{2}$ adramaale.

¹⁴⁵ Võrreldes 1680-ndate aastatega on normid $\frac{1}{2}$ adramaa talu kohta jäänud peaaegu endisteks.

¹⁴⁶ Leisikas = 8 kg. Koorem heinu oli keskmiselt 30 leisikat ehk 15 puuda.

¹⁴⁷ П. А. Хромов, Очерки экономики, lk. 77 jj.; В. И. Семевский, Крестьяне, т. I, lk. 81 jj.

XVIII sajandil talupoja koormiste hulgas enam tollivilja ei esine. Mõisnikud tasusid riikliku tolliviljamaksu sellest viljast, mis laekus talupoegadelt üldiste teraviljakoormiste näol.¹⁴⁸ See vähendas talupoegade üldisi teraviljakoormisi mõisale, võrreldes XVII sajandi lõpuga, ligikaudu tündri teravilja võrra talupoja-adramaa kohta ehk 0,2 tündri võrra tööjoulisele mehele.

Magasivili. Pärast magasiitade loomist tuli talupoegadel igal aastal anda nn. magasivilja. Vastavalt eeskirjadele oli magasivilja hulgaks 12 toopi rukist ja 2 toopi otra või kaera meeshinge kohta. Tegelikult ei pidanud mõisnikud nendest normidest kinni. Paljudes kohtades nõuti $\frac{1}{2}$ adramaa talult 2—3 vakka rukist (s. o. 90—135 toopi), 1—4 $\frac{1}{2}$ külimittu otri (s. o. 15—67 $\frac{1}{2}$ toopi), mis talus elavate meeste arvu arvestades ületas sageli ettenähtud normid. Kohati praktiseeriti sellist moodust, et ühiselt hariti üles tükk põldu, mille saak läks siis magasiviljaks.

10. RENDI RAHALINE OSA

Ühe osa talupoja kohustustest mõisale moodustas rendi rahaline osa — koormis rahas. XVII sajandi lõpus esines koormis rahas — vakuraha — peaaegu eranditult kõikides mõisates. Maakondadest oli vakuraha suhteliselt suurem Harjumaal, kus see moodustas taalri tööjoulise mehe kohta. Teistes maakondades kõikus see $\frac{1}{2}$ taalri ümber (3—5 taalrit adramaa kohta).¹⁴⁹ Võrdluseks olgu märgitud, et samal ajal maksis tünder rukist turul samuti üks taaler. Huvitav on see, et rootsi ajal oli vakuraha taludelt niisama suur kui mõisnike ratsateenistuse kohustus rahasse ümberarvestatult. Nimelt hinnati ühe ratsateenistushobuse aastaseks kuluks 60 taalrit, s. o. 4 taalrit adramaa kohta. Nii lasksid siis mõisnikud talupoegadel välja maksta mitte ainult riigimaksu — tollivilja, vaid ka vasalli kohustuse kuninga vastu — ratsateenistuse.

1732. aasta maarevisjoni ajal puudus vakuraha juba 25—30%-l mõisatest üldse. Kõige harvemini esineb koormis rahas Virumaa, kõige sagedamini Järva- ja Harjumaa mõisates. Nendes mõisates, kus vakuraha oli säilinud, on see palju väiksem kui eelmisel sajandil. Harjumaal on rahakoormis endiselt kõige suurem — 0,8 rubla (ehk 1 taaler) adramaalt, teistes maakondades ligikaudu $\frac{1}{3}$ rubla adramaalt.

Järgnevatel aastakümnetel kaob koormis rahas veelgi paljudest mõisatest. Ka pearaha kehtestamine 1783. aastal ei pidurda seda tendentsi. Nimelt eelistavad mõisnikud rahale tegu ja hak-

¹⁴⁸ Osas mõisates rakendati sellist moodust juba eelmisel sajandil.

¹⁴⁹ ENSV RAKA, f. 1, nim. 1, s. ü. 940—942 ja fotokoopiate kogu nr. 129. Nähtavasti oli suhteliselt suurem rahakoormis Harjumaal tingitud Tallinna turu mõjust.

kavad talupoegadelt pearaha asemel suuremaid teokoormisi nõudma. Ümberarvestamisel rahasse hinnatakse pearaha arvel nõutavaid teopäevi sageli aga niivõrd madalalt, et see on talupojale kahjulik.

XVIII sajandi lõpus esinevad koormised rahas vaid vähem kui pooltes mõisates. Vaatamata vakuraha ärajäämisele väga paljudes mõisates, ei too see teistes maakondades peale Harjumaa keskmiselt üle maakonna kaasa rahakoormiste osatähtsuse vähenemist tööjõulise mehe kohta, võrreldes esimeste aastakümnetega pärast Põhjasõda. (Vt. tabel 69.) See on tingitud sellest, et nendes mõisates, kus vakuraha sajandi lõpus esineb, on see tööjõulise mehe kohta tunduvalt suurem kui 1732. aastal. Vaatamata sellele kasvule on raharendi osa ka nendes mõisates ikka veel väga väike, ulatudes vaid 10—30 kopikani tööjõulise mehe kohta ($1-1\frac{1}{2}$ rublani taluadramaale).

On ilmne, et eesmistes mõisates esines rahakoormis 1803. aastal sagedamini ja oli suurem kui mahajäänud mõisates (vt. tabel 70). See peegeldab suhteliselt ulatuslikumat raharinglust just nende mõisate talupoegade hulgas, peegeldab ulatuslikumaid turusuhteid ja mõisniku püüdu raharendi abil omastada veelgi osa talupoja majapidamise saadustest.

Võrreldes Põhjasõja-eelse ajaga on rahakoormis 1803. aastal kõikides mõisates, kus ta esineb, tunduvalt väiksem, ja seda nii numbriliselt kui ka reaalse väärtuse poolest. 1680-ndate aastate rahakoormis $\frac{1}{2}$ —1 taaler tööjõulise mehe kohta on nominaalselt võrdne 40—80 kopikaga (1 taaler = 80 kopikat). Tuleb aga arvestada ja teha korrektiivid seoses hindade muutumisega XVIII sajandil. Teraviljahinnad kasvasid sajandi kahe viimase veerandi jooksul ligikaudu 2—3-kordseks. See tähendab, et rahakoormise tasumiseks mõisale tuli talupojal sajandi lõpus turule müügiks viia umbes viis kuni kümme korda vähem vilja kui sajandi algul.¹⁵⁰ Võrreldes XVII sajandi lõpuga on see suhe veelgi suurem: siis $\frac{1}{2}$ —1 tünder vilja tööjõulise mehe kohta, nüüd vaid ligikaudu $\frac{1}{100}$ — $\frac{1}{50}$ tündrit. Niisiis on viljahindu arvestades keskmise rahakoormise vähenemine XVIII sajandil tööjõulise mehe kohta väga suur.

Kui võrrelda koormist rahas nende kaupade hindadega, mida talupoeg ostis (raud, sool jne.), siis need hinnad, eriti sajandi viimasel veerandil, langesid suuresti. Ostujõu seisukohalt läks rahakoormis talupojale väärtuslikumaks. Seega siis tasandavad need tendentsid teineteist vastastikku, kuid mitte täies ulatuses.¹⁵¹

¹⁵⁰ XVIII sajandi lõpus maksis tünder rukist turul 3—4, isegi 5 rubla.

¹⁵¹ XVII sajandi lõpus pidi talupoeg tündri soola saamiseks 7—8 tündrit vilja müüma (O. Liiv, Der wirtschaftliche Niedergang Tallinns im Jahre 1697. — Opetatud Eesti Seltsi aastaraamat 1932, Tartu 1935). Juba XVIII sajandi 70-ndatel aastatel sai talumees ühe tündri rukki eest osta tünder soola (A. W. Hupe l, Topographische Nachrichten, I Bd., lk. 547).

Tabel 69¹⁵²

Maakond	Mõisate %, kus esines rahakoormis, mõisate üldarvust				Rahakoormis ¹⁵³ arvestusalustes mõisates							
					keskmiselt talupojaadramaale				keskmiselt tööjõulisele mehele			
	1680-ndad	1732	1765	1803	1680-ndad	1732	1765	1803	1680-ndad	1732	1765	1803
Harjumaa	100	75		40	5,08	0,83	0,46	0,11	0,9—1,0	0,17	0,09	0,02
Virumaa	100	60		20	3,55	0,30	0,29	0,29	0,5	0,04	0,03	0,03
Järvamaa	100	80		20	3,19	0,39	0,60	0,64	0,6	0,08	0,08	0,09
Läänemaa		70		40		0,31	0,42	0,52		0,06	0,07	0,07

¹⁵² ENSV RAKA, f. 1, nim. 1, s.-ü. 940—942, fotokoopiate kogu nr. 129; f. 3, nim. 1, s.-ü. 466—470, 496—499; f. 864, nim. 1, s.-ü. 1—245.

¹⁵³ Rahakoormis on antud 1680-ndatel aastatel riigitaalrites (à 32 ööri ehk 80 kopikat), XVIII sajandil rublades (à 100 kopikat).

Rahakoormis tööjõulise mehe kohta eri mõisates
(rublades)

Eesmised mõisad	1732. a.	1765. a.	1803. a.	Mahajäänud mõisad	1732. a.	1765. a.	1803. a.
Järvamaa							
Moe (Ambla khk.)	0,02	0,34	0,18	Kirna (Türi khk.)	0,11	R	0,06
Nõmmküla "	0,07	0,31	0,28	Mäu (Paide khk.)	0,14	R	—
Käravete "	0,10	R	0,22				
Virumaa							
Kloodi (Rakvere khk.)	0,05	R	0,26	Pagari (Jõhvi khk.)	0,07	R	—
Küti (Viru-Jaagupi khk.)	0,14	R	—	Aa (Lüganuse khk.)	0,03	R	—
Põllula "	0,05	0,35	0,38				
Konju (Jõhvi khk.)	—	0,08	0,10				
Harjumaa							
Kabala (Rapla khk.)	—	—	—	Vahakandi (Rapla khk.)	—	R	—
Hagudi "	—	0,17	0,33	Hertu "	—	—	—
Tuhala (Kose khk.)	0,10	0,21	0,14	Raiküla "	0,05	—	—
Ohukatu (Rapla khk.)	—	0,10	0,10				
Läänemaa							
Tuudi (Karuse khk.)	0,06	0,06	—	Koluvere (Kullamaa khk.)	0,05	R	0,08
Saastna "	0,08	0,08	—	Vatla (Karuse khk.)	0,07	R	0,08
Kasti (Märjamaa khk.)	0,01	R	—				
Massu (Hanila khk.)	0,08	0,07	0,04				

R-iga on tähistatud need mõisad, mis võtsid selleks ajaks omaks rootsiaegse adramaade arvu.

¹⁵⁴ ENSV RAKA, I. 3, nim. 1, s.-ü. 466—470; I. 3, nim. 1, s.-ü. 496—499; I. 864, nim. 1, s.-ü. 6, 8, 10, 17, 19, 23, 24, 26, 27, 30, 33, 49, 64, 66, 81, 186, 190, 242, 245.

Kõike seda arvesse võttes leidis XVIII sajandil Eestimaal pärast Põhjasõda aset rahakoormise järsk langus. Järgnevatel aastakümnetel väiksemates, eesmistes mõisates rahakoormis suurenes, mahajäänud mõisates aga rahakoormis vähenes või jäi täiesti ära. Üldkokkuvõttes on rahakoormis 1803. aastal tunduvalt väiksem kui XVII sajandi lõpus.

Feodaalrendi niisugune areng, nagu see XVIII sajandil Eestimaal aset leidis, s. o. teorendi prevaleerimine ja kasv ning rendi rahalise osa vähenemine, iseloomustab konservatiivset teed põllumajanduse arendamisel. Selles avaldub ilmekalt Balti aadli sügav reaktsoonilisus põllumajanduslikes küsimustes. Ometi oli ka see konservatiivne tee, nagu eespool nägime, XVIII sajandi jooksul suuteline andma põllumajandusliku toodangu kasvu ja mitte ainult absoluutselt üle kubermangu, vaid ka keskmiselt iga tööjõulise mehe kohta. Selle arengu stiimuliks oli kaubalis-rahaliste suhete areng Eestimaa kubermangus XVIII sajandil. Asjaolu, et rendi rahaline osa vaadeldaval perioodil vähenes, ei tähenda seda, et kaubalis-rahalised suhted üldse oleksid kitsenenud. Teorent teenis kaubalis-rahalisi suhteid, sest tootmine mõisas toimus suures osas juba turu jaoks ja väga soodsates turustamise tingimustes. Järgnevas peatükis vaatlemegi kaubalis-rahaliste suhete arengu ulatust ja mõisate sissetulekute kasvu XVIII sajandil ning muutusi, mis seoses sellega leidsid aset talumajapidamistes ja mõisates.

11. FEODAALRENDI SUURUSE REGULEERIMISEST XIX SAJANDI ALGUSE TALURAHVASEADUSTES

XVIII sajandi teisel poolel tõusis üha enam päevakorrale talupoegade koormiste reguleerimine. Selle vajadusest räägitakse tolaaegses kirjanduses ja arutatakse mõisnikkonna hulgas maapäeval. 1795. aasta maapäev Eestimaal võttis vastu rida talupoegade õigusi käsitlevaid punkte, muuhulgas ka seisukoha, et talupoegade koormised olgu kindlad.¹⁵⁵ Tegelike, talupoegade poolt tehtavate koormiste suuruse väljaselgitamiseks toimus 1796. aastal ankeediandmete kogumine mõisatest. Et need osutuksid aga mitteküllaldaseks, siis järgnes sellele 1803. aastal vakuraamatute nõudmine. Need vakuraamatud ongi meil olnud töös aluseks XVIII–XIX sajandi vahetusel valitsenud olukordade hindamisel. Seega siis oli balti-saksa mõisnikel talurahvaseaduste projektide väljatöötamisel mõisates valitsevast olukordade eri-

¹⁵⁵ ENSV RAKA, f. 854, nim. A 1, s. ü. A I 37, l. 112 jj. Nende sündmuste käigu ja kriitilise analüüsi on andnud: J. Ch. Petri, *Ehstland und die Ehsten*, I Theil, lk. 422 jj., II Theil, Gotha 1802, lk. 135 jj.; Eestlane ja tema isand, Tallinn 1959, lk. 45 jj.; A. Gernet, *Die Aufhebung*, lk. 7; J. Konks, Eestimaa feodaal-pärisorjuslik põllumajandus.

nevusest vähemalt samasugune ülevaade kui meil, lisaks muidugi nende eneste konkreetsed isiklikud tähelepanekud.

Mida võtsid siis need liberaalide kuulsust taotlevad seadusloojad nendest vakuraamatutest aluseks üldkehtivate normide väljatöötamisel?

1802. aastal keisri poolt kinnitatud nn. «Iggaüks» talupoegade koormisi üldse ei reguleerinud. Kuulutatakse vaid, et talupoegade tegu ja makse ei tohtivat suuremaks teha kui seni.¹⁵⁶ Selle põhimõtte väljakuulutamisega asi piirduski. Alles 1804. aasta Eestimaa talurahva seadus¹⁵⁷ reguleeris talupoegade koormisi. Seaduse sissejuhatuses teatatakse, et kõik koormised, nii tegu kui muud maksud, määratakse maa järgi ja et igas peres peab edaspidi vajalik arv töotegijaid inimesi olema.¹⁵⁸ Nii on siis omavahel seostatud talumaa, koormised sellelt ja inimeste arv, kes sellel maal peavad elama ning määratud koormisi mõisale tegema. § 3 konstateerib, et olevat juba vana seadus, et iga tündri maa pealt kolmes põllus, kui maa on keskmise headusega,¹⁵⁹ üks rakmepäev nädalas aasta ringi ja niisama palju jalapäevi tulevat teha. Iga sellise tündri põllu kohta arvati 5 koormat heinamaad. Parajaks tööjõu hulgaks loeti, kui iga aastaringse nädalase rakmepäeva kohta oli üks tööjõuline mees või naine. Et tööjõuliste meeste ja naiste arv taludes oli enam-vähem võrdne, siis tähendas see, et normaalseks loeti kaks tündrit talu rukkikülvi tööjõulise mehe kohta. Kui aga talu maad ja tööjõud ei olnud sellises kooskõlas, siis: a) sellisel juhul, kui tööjõudu oli talus rohkem kui maad, tuli üks kuuendik sellest tööjõust mõisas rakendamisele, s. o. iga «liigse» inimese pealt tuli üks jalapäev nädalas aasta ringi mõisale teha; b) kui aga talus oli maad rohkem kui tööjõudu, siis tuli «liigse» maa eest tegu teha $\frac{1}{3}$ sellest kogusest, mis normaalse hulga tööjõu olemasolul selle maa eest teha oleks tulnud (§ 5).

Tavaliseks loeti kuue päeva talukoht, mis kuue tündrimaa külvi juures igal väljal ning kuue tööjõulise inimese puhul pidi mõisale tegu tegema kuussada päeva aastas — pool rakme-, pool jalapäevades (§ 6). Et väiksemad kui kuue päeva kohad rohkem inimesi tarvitavat, siis lubatakse kolme ja nelja päeva kohtadele

¹⁵⁶ Iggaüks, Tallinnas 1802, lk. 11.

¹⁵⁷ Eestima Talorahva Seadus. Moisaawannemattest noutud ja meie Sure armolisse Keisri Herrast kinnitud 1805 aasta sees. Tegelikult kinnitati keisri poolt 27. VIII 1804. Üksikasjalikumalt on sündmuste käiku kirjeldanud A. Gernet, Die Aufhebung.

¹⁵⁸ Eestima Talorahwa Seadus, lk. 3, 5.

¹⁵⁹ Keskmise headusega maaks loeti sellist maad, mis lisaks seemnele veel 4,5 seemet andis. Üldse jagati põllumaad headuse järgi nelja rühma: esimesse rühma kuulusid maad, mis andsid kuus seemet peale seemne, teise rühma — viis seemet peale seemne, kolmandasse rühma — neli seemet peale seemne ja neljandasse rühma — kolm seemet peale seemne.

üks tööjõuline inimene rohkem. Väiksemates peredes peetakse kaks töötajat inimest küllaldaseks (§ 10). Tööjõuliste inimeste puudumisel võidi ka 14-aastane poiss või tütarlaps töötajaks arvata (§ 12).

§ 14 määrab viljakoormise suuruseks iga tündri keskmise põllumaa eest üks külimit rukkeid, üks külimit otri ja üks külimit kaeru. Heina tuli anda $\frac{1}{20}$ osa kindlaksmääratud heinasaagist. Ülejäänud koormiste väärtus kokku pidi olema võrdne ühe tündri rukki väärtusega. Seaduse § 49 tõi ära väärtussuhted, mis seejuures tuli aluseks võtta. Ka määratakse seaduses kindlaks koju antavate tööde, nagu villaķetruse, kudumise jne. normid (§ 15).

On veel rida sätteid, millega täpsustatakse teopäevade kasutamise tähtpäevi, korda, kohta jne. Rannatalupoegade teokoormiseks, juhul kui nad põllumaad ei kasutanud, oli $\frac{1}{5}$ tööjõuliste inimeste tööajast jalapäevades. Kui nad ka põllu- ja heinamaad kasutasid, siis olid teokoormised selle pealt niisama suured kui sisemaa talupoegadel. Mere andidest tuli mõisasse viia niisama palju, kui seda siiani oli tehtud (§ 23).

Seaduse kolmas jagu reguleeris kroonu-, kiriku- ja muid makse. Kõik need maksud, kaasa arvatud ka pearaha, pandi talupojale ja kui mõis midagi talupoja eest tasus, siis võis ta selle talupojalt muul viisil tagasi nõuda.

Neljas seaduse osa käsitles mitmesuguseid maade, teopäevade ja viljade väärtuse küsimusi ning nende üksteisega asendamise korda. Siin kehtima pandud normid olid talupoegadele õige kahjulikud.

Viies jagu määras kindlaks mõisa töötükkide suurused mitmesuguste põllutööde puhul, samuti voorinormid. Need kõik olid väga kõrged, n.ö. maksimaalsed. Künнинormiks kesa kündmisel oli 867 ruutsülda päevas, korduskünnil 1083 ruutsülda ja kolmandal künnil või seemendamisel 1323 ruutsülda. Heinaniitmisel oli normiks 4800—7500 ruutsammu¹⁶⁰ iga teolise ja vaimu kohta. Taliviljalõikuse normiks oli kolmveerand vakamaad päeva kohta, odralõikusel pool vakamaad ja kaeralõikusel kahe külimitu maa.¹⁶¹

Maata vabadikele, nii meestele kui naistele, samuti ka sulaste naistele, kes ühegi pere juurde ei kuulunud, pandi kohustus üks jalapäev nädalas aasta ringi mõisa tegu teha. Leivavanemaid, s. o. peremehi, manitsetakse ka edaspidi ausasti maksma oma orjadele sedasama palka, mida senini on makstud.

Tegemata endale ülesandeks talurahvaseadusi igakülgsest analüüsida ja hinnata, püüame vaid nendega kehtestatud koormisnorme võrrelda elu tegelikkusega. Selleks on esitatud tabelis 71 vastavad andmed eesmistest ja mahajäänud mõisate kohta 1803. aasta vakuraamatute alusel.

¹⁶⁰ s. o. 4000—6300 ruutmeetrit päevas.

¹⁶¹ Vakamaaks loeti 50×50 kupja sammu, iga samm kolm inglise jalga, s. o. 2093 m² ehk 459 ruutsülda. Tündrimaa oli seega 1377 ruutsülda.

Talu rukkikülvi tööjõulisele mehele (tündrites) ja korralise teo suurus
tööjõulise mehe ja talupoja rukkikülvi tündri kohta eri mõisates

Eesmised mõisad	Talu rukkikülvi tööjõul. mehele	Korraline tegu				Mahajäänud mõisad	Talu rukkikülvi tööjõul. mehele	Korraline tegu			
		Rakmepäevi		Jalapäevi				Rakmepäevi		Jalapäevi	
		tööjõulisele mehele	talup. rukkikülvi tündrile	tööjõulisele mehele	talup. rukkikülvi tündrile			tööjõulisele mehele	talup. rukkikülvi tündrile	tööjõulisele mehele	talup. rukkikülvi tündrile
Järvamaa											
Moe (Ambla khk.)	2,36	1,09	0,49	1,45	0,62	Kirna (Türi khk.)	0,96	0,88	0,91	0,88	0,91
Nõmmküla "	2,62	2,13	0,81	2,75	1,05	Mäu (Paide khk.)	1,61	1,34	0,83	1,06	0,66
Kärvete "	2,68	1,85	0,69	1,79	0,67						
Virumaa											
Kloodi (Rakvere khk.)	2,88	1,77	0,61	2,65	0,92	Pagari (Jõhvi khk.)	1,19	1,20	1,01	1,67	1,40
Küti (Viru-Jaagupi khk.)	2,65	1,98	0,75	2,78	1,05	Aa (Lüganuse khk.)	0,80	0,60	0,75	1,20	1,50
Põllula "	2,52	1,68	0,67	2,52	1,00						
Konju (Jõhvi khk.)	1,72	1,28	0,74	1,91	1,11						
Härjuma											
Kabala (Rapla khk.)	2,29	1,97	0,86	1,97	0,86	Vahakandi (Rapla khk.)	1,18	1,18	1,00		
Hagudi "	1,88	1,68	0,89	1,68	0,89	Hertu (Rapla khk.)	0,95	1,47	1,55	1,35	1,43
Tuhala (Kose khk.)	1,82	1,46	0,81	2,14	1,22	Raiküla (Rapla khk.)	1,20	1,18	1,03	1,20	1,19
Ohukatku (Rapla khk.)	1,32	1,76	1,33	1,62	1,23						
Lääne maa											
Tuudi (Karuse khk.)	1,60	1,92	1,20	1,92	1,20	Koluvere (Kullamaa khk.)	1,10	1,16	1,06	1,26	1,15
Saastna "	1,66	1,92	1,15	1,97	1,19	Vatla (Karuse khk.)	1,15	2,18	1,90	2,15	1,87
Kasti (Märjamaa khk.)	1,53	2,15	1,41	2,15	1,41						
Massu (Hanila khk.)	1,59	1,94	1,22	1,06	0,67						

Näeme, et talurahvaseaduses toodud talu külvinorm — kaks tündrit rukist tööjõulise mehe kohta — on võetud Järva- ja Virumaa eesmistest mõisate tegelikkusest. Ka teiste maakondade eesmistes mõisates ulatus talu rukkikülv selle normi lähedusse. Mahajäänud mõisates oli see aga kõikjal palju väiksem.

Korralise teo norm — üks rakme- ja üks jalapäev tündri talupoja rukkikülvi kohta — oli võetud aga mahajäänud mõisatest, kus tegu talukülvi suhtes oli väga suur. Eesmistes mõisates oli rakmetegu talu rukkikülvi tündri kohta valdavalt väiksem kui üks teopäev (erandiks on Läänemaa). Korralise teo norm — kaks rakme- ja kaks jalapäeva tööjõulise mehe kohta — oli jällegi võetud eesmistest mõisatest, kus ta kõikjal ulatus selle normi piiridesse. Mahajäänud mõisates oli tegu tööjõulise mehe kohta kõikjal (excl. Vatla mõis) väiksem.

Mida tähendas siis selliste kahest otsast võetud normide kokkusobitamine? Ei ole raske näha, et nende alusel talupoegade olukord mitte ei paranenud, vaid pidi halvenema ja seda nii eesmistes kui ka mahajäänud mõisates.

Eesmistes mõisates olid talupoegade külvid tööjõulise mehe kohta üle normi, «liiga» suured ja selle alusel võis tõsta teokoormisi. Ka oli nendes mõisates korraline tegu, eriti rakmetegu, tündri talukülvi kohta liiga väike — alla normi, ja jällegi oli põhjust koormist tõsta ilma talupoegade külve laiendamata. Nagu ütles seaduse § 5, võis mõis sellel juhul, «kui maad jõust suuremad» olid (s. t. talu rukkikülvi suurem kui tünder tööjõulise inimese kohta), korralist tegu suurendada ühe kolmandiku võrra normikohasest teokoormisest, mis selle külvi eest harilikult teha oleks tulnud. Nii võis siis eesmistest mõisate taludes tegu suurendada, ilma et talupoegade külvid oleksid suurenenud. See oli n.ö. löök nende majanduslike eeliste pihta, mis XVIII sajandi jooksul eesmistest mõisate taludes olid tekkinud. Mõnevõrra erinev oli olukord Läänemaa eesmistes mõisates. Siin oli talu rukkikülvi tööjõulise mehe kohta vähem kui kaks tündrit, korraline tegu tündri talukülvi kohta aga suurem kui 1 + 1 teopäev. Sellel juhul oli rakendatav § 5 see osa, mis ütles, et kui «jõud maadest suurem on», siis ilma talu maid suurendamata võis mõis nõuda $\frac{1}{6}$ sellest «üleliigsest» tööjõust endale.

Mahajäänud mõisates oli tegu talu rukkikülvi kohta normide piirides (üks rakme- ja üks jalapäev tündri talu rukkikülvi kohta). Tööjõulise mehe kohta aga olid nii tegu kui ka talu rukkikülv alla normi. Tõstes tööjõulise mehe teokoormist, pidi mõisnik laskma talupoegadel oma põlde laiendada — kuid senise väljakujunenud väga halva talukülvi ja teotöö suhte juures.

Eesmistest ja mahajäänute vahel olevates keskmistes mõisates esines palju mitmesuguseid talukülvide ja teokoormiste kombinatsioone, mida me siin üksikasjalikumalt vaatlema ei hakka. Märgame vaid niipalju, et kõik nad langesid 1804. aasta talurahva-

seaduse ühe või teise kavalalt koostatud sätte alla, mis võimaldas talupoegade olukorda halvendada kas suurema teokoormise nõudmise teel endistelt talukülvidelt või siis teokoormise ja talukülvide suurendamise teel nende väga ebasoodsa suhte juures talupoegadele (s. t. suur tegu väikese talukülvi kohta).

Teatud üldise ettekujutuse selles osas annavad maakondlikud keskmised arvud.

Tabel 72¹⁶³

Talu rukkikülv tööjõulise mehe kohta (tündrites) ja korralise teo suurus tööjõulise mehe ja talupoja rukkikülvi tündri kohta maakonniti

Maakonnad	Talu rukkikülvi tööjõulisele mehele	Korraline tegu			
		Rakmepäevi		Jalapäevi	
		tööjõulisele mehele	talup. rukkikülvi tündrile	tööjõulisele mehele	talup. rukkikülvi tündrile
Harjumaa	1,31	1,66	1,27	1,30	0,99
Virumaa	1,81	1,38	0,76	1,93	1,07
Järvamaa	1,88	1,55	0,82	1,65	0,87
Läänemaa	1,33	1,55	1,16	1,70	1,28

Näeme, et eriti Harju- ja Läänemaal oli keskmine rukkikülv taludes tööjõulise mehe kohta väiksem, kui nägi ette norm. Ka olid keskmised rakme- ja jalateo koormised tööjõulise mehe kohta kõikjal normikohastest väiksemad. Korraline tegu talupoja külv tündri kohta oli aga Harju- ja Läänemaal mõnevõrra suurem kui norm ja Viru- ning Järvamaal natuke väiksem. Siit ilmneb, et 1804. aasta talurahvaseaduse normidega taotles mõisnikkond selle või teise sätte alusel teokoormiste kasvu kõikides maakondades üle kubermangu. Ja et ka kehtima pandud tükitöönormid olid väga kõrged, siis pidi sellega kaasnema talupoegade töö intensiivsuse kasv mõisapõldudel. Teotöö kasv ja intensiivsuse kasv kokku pidid andma mõisapõldude laiendamise ja sissetulekute suurenemise kõikides mõisates.

Talurahvaseadusega kehtima pandud teraviljakoormis — üks külimit rukkeid, otri ja kaeru iga tündrimaa talupõllu eest, s. t. üks tünder teraviljakoormist iga tündri talu rukkikülvi kohta¹⁶⁴ — oli kooskõlas tegelike maakondlike keskmiste koormistega (vt. tabel 54, lk. 205). Vaid Virumaal olid meie andmetel teraviljakoormised seni väiksemad olnud — 0,65 tündrit ühe tündri talu

¹⁶³ ENSV RAKA, f. 864, nim. 1, s.-ü. 1—245.

¹⁶⁴ Iga tündrimaa kohta, mis läks rukkikülvi alla, oli vähemalt kaks tündrimaad ülejäänud kahel talupõllul. Ja et iga tündrimaa kohta teraviljakoormis oli 3 külimittu ehk üks vakk, siis annab see ühe tündri talu rukkikülvi kohta kolm vakka ehk üks tünder teraviljakoormist.

rukkikülvi kohta. Mõisate viisi vaadates olid teraviljakoormised paljudes eesmistes mõisates väiksemad kui tünder ja paljudes mahajäänud mõisates suuremad kui tünder (vt. tabel 60, lk. 214—215).

Heina- ja teiste naturaalkoormiste osas olid talurahvaseaduse normid ilmselt kõrgemad kui senised tegelikud keskmised koor- mised.

Juba talurahvaseaduse vastuvõtmise ajal toimusid ägedad vaidlused. Mitmed progressiivsed autorid kritiseerisid 1804. aasta talurahvaseadust. Konservatiivsed elemendid püüdsid aga seadust igati kaitsta, õigustada ja kiita. Laskumata nende ulatuslike vaid- luste üksikasjadesse, märgime vaid koormiste seisukohalt ära mõned kõige olulisemad momendid.

J. Ch. Petri ütles juba 1802. aastal, et väär oleks arvata, nagu uute seadustega talupoegade olukorda parandataks.¹⁶⁵ J. Ewers näitas, et talupoja koormised samasuguselt talumaalt on Eesti- maa talurahvaseaduse alusel ligikaudu 60% suuremad kui Liivi- maal.¹⁶⁶ Ka olid töönormid Eestimaal suuremad kui Liivimaal.¹⁶⁷ Vaidluste käigus tõstatati ka talupoegade majandusliku olukorra küsimus. Tuues sellekohased arvestused, näitab J. Ewers, et val- daval talusuurusel, nn. kuue päeva kohal, ei jää pärast koormiste tasumist mõisale taluelanikele vajalikust toidust peaaegu midagi üle.¹⁶⁸ Raske on teistel autoritel vastu vaielda kahele esimesele väitele, sest koormised ja teotöö normid olid Eestimaal käega- katsutavalt kõrgemad kui Liivimaal. Küll püütakse mitmete auto- rite poolt vastu vaielda aga viimasele väitele ja kinnitatakse, et seaduse normidest lähtudes tulevat talupojad oma viljaga hästi välja. Selle kinnitamiseks esitatakse omapoolseid arvestusi talu viljasaagi ja kulutuste kohta ning näidatakse, kui suured on vilja ülejäägid talus.¹⁶⁹ Asjaolu, et talupoegade olukord oli ees- mistes ja mahajäänud mõisates väga erinev, võimaldas vaidle- vatel pooltel tuua elu tegelikkusest väga erinevaid näiteid ja nende abil «tõestada» kas leivavilja ülejääke või puudujääke talus, et siis vastavalt sellele ka talurahvaseadust hinnata. «Tões- tades» üksikute näidete varal vilja ülejääke talus, üldistati seda ja oligi «alus» olemas talurahvaseaduse kiitmiseks. Nende vaid- luste nõrgaks küljeks oli diferentseeritud käsitluse puudumine. Ka hiljem ei ole mitmed autorid suutnud lahti saada sellisest ühe- külgsest, tegelikkuses esinenud väga erinevaid olukordi ignoree- rivast käsitlusest.

Balti-saksa reaktsoonilised autorid asuvad seisukohal, et koor-

¹⁶⁵ J. Ch. Petri, Ehstland und die Ehsten, I Theil, lk. 420 jm.

¹⁶⁶ [J. Ewers] Vom Zustande der Bauern in Liv- und Ehstland, Dorpat 1806, lk. 18—19.

¹⁶⁷ Samas, lk. 15.

¹⁶⁸ [J. Ewers] Vom Zustande, lk. 16—17, 21.

¹⁶⁹ Rußland unter Alexander dem Ersten, VII Bd., XX Lieferung, lk. 353 jj.

miste kindlaksmääramine talurahvaseaduses olevat olnud suunatud talupoegade olukorra reguleerimisele, parandamisele.¹⁷⁰ Targu jäetakse aga lähemalt käsitlemata, mis suunas see korraldamine ja reguleerimine toimus. Ainuüksi see fakt, et seaduses määrati kindlaks koormiste normid, ei tähenda veel mingit progressi senisega võrreldes. Määrav on, mida need normid tõid uut. Progressiivseiks võiksid neid koormiste norme hinnata siis, kui nad kas või ühe osa talupoegade olukorda oleksid parandanud, pannud üldistena kehtima millegi poolest soodsad tingimused talupojale, soodustanud põllumajanduse arengut jne. Kuid nagu nägime, oli see uus kõikidele talupoegadele — nii eesmistes, keskmistes kui ka mahajäänud mõisates — halvem või vähemalt nii sama halb kui senine tegelik olukord. Seejuures ei seisa 1804. aasta talurahvaseaduse reaktsiooniline olemus koormiste normide osas mitte ainult selles, et need normid olid väga kõrged, sageli kõrgemad kui senised, kõrgemad kui Liivimaal ja et talupojal oli neid väga raske täita. Mitte vähem oluline on see, et need normid suhtusid eitavalt XVIII sajandi jooksul väljakujunenud talupoja põldude-külvide laiendamise võimalusse eesmistes mõisates. Nad püüdsid seda likvideerida ja nivelleerida olukorra kõikides mõisates nende, talupojale ebasoodsate tingimuste tasemele, mis valitsesid mahajäänud mõisates (s. t. suured koormised väikese talukülvi kohta).

Olles suunatud majanduslikult tugevamate talude tekkimise ja arenemise vastu, takistasid seaduse normid koormiste osas senise tegelikkusega võrreldes ühiskondlikku progressi. Pidurdades kapitalistlike suhete eelduste arengut külas, olid talurahvaseaduse koormiste normid ka selle poolest reaktsioonilised.

Mahajäänud mõisates soodustasid need normid «üleliigsete» inimeste tekkimist. Võis ju nüüd mõisnik tööjõuliselt mehelt nõuda peaaegu kaks korda niipalju korralist tegu kui seni. See tähendab, et mõisa tööd pidi suutma ära teha palju vähem talupoegi, kui neid seni oli kasutatud. Tõllal levinenud jutud inimeste üliküllusest peegeldavad seda ilmekalt. Et aga kapitalistlikud tootmissuhted ka väljaspool põllumajandust olid Eestimaa kubermangus sellel ajal madalal arengutasemel, manufaktuurid ja tööstus vähe arenenud, siis ei olnud sealtpoolt nõudmist nende põllumajanduses «liigsete» töökatte järele. Ja nad jäid valdavalt edasi põllumajandusse, moodustades kõige kehvema osa talurahvast, kelle elutingimused olid väga viletsad, — tulevaste palgatöölise taime-

K. Marx rõhutas korduvalt, et kapitalismi areng külas sõltub kapitalistliku tootmise üldisest arengust väljaspool põllumajan-

¹⁷⁰ Fr. G. Bunge, Einleitung in die liv-, esth- und curländische Rechtsgeschichte und Geschichte der Rechtsquellen, Reval 1849, lk. 52, 308 jm.

dust.¹⁷¹ Selle arengu suhteliselt madal tase Eestimaa XVIII—XIX sajandi vahetusel mõjus pidurdavalt kapitalistlike suhete arengule külas. Teatud mõttes oli see tingimuseks, mis võimaldas balti-saksa mõisnikel talurahvaseadustes kehtima panna sellised, oma olemuselt reaktsioonilised koormiste normid. Omakorda pidurdasid need normid kapitalistlike suhete arengut külas. Talupoegade võimalused rakendada oma ja võõrast tööjõudu talus muutusid eriti eesmistes mõisates kitsamateks, kui nad seni olid olnud.

Seaduste andmise puhul tehti palju juttu isandate liberaalsest meelsusest ja vaadetest, talupoegade eest hoolitsemisest jne. Näiliselt võisid talurahvaseaduse andmise motiivid olla ükskõik millised, kas mõne Vene keisri liberaalsed vaated või Balti aadlike hirm reguleerimise ees ültpoolt,¹⁷² kuid mõisnikud oskasid asja korraldada nii, et tegelikult kehtima pandud koormiste normid olid suunatud feodaal-pärisorjusliku ekspluateerimise süvendamisele ja mõisnike tulude suurendamisele. Nii tuleb meil neid koormiste norme majanduslikult hinnata.¹⁷³ Talupoegade koormisi reguleeriti selliselt, et see kõikjal pidi kasu tooma mõisnikule, mitte talupojale. Mahajäänud mõisaid püüti feodaalse sunni abil eesmistele järele tõmmata. Et kehtima pandud normid seejuures ei rajanenud aga talupoegade majandusliku huvi tunnetamisel, vaid isegi seniste saavutuste eitamisel, siis ei soodustanud nad järgnevalt põllumajanduse arengut Eestimaa kubermangus ei eesmistes ega ka mahajäänud mõisates. Tabavalt ütles A. Gernet nende seaduste kohta, et nad veeretasis põllumajanduse arengu teele ületamatuid takistusi ning ähvardasid töörõõmu ja energia juba selle idus lüüa.¹⁷⁴ Juba mõne aasta pärast pidid balti-saksa mõisnikud otsima uusi teid, et tekkinud paigaltammumisest kuidagiviisi üle saada.

Toodud kriitiline hinnang ei kehti mitte kogu 1804. a. talurahvaseaduse kohta, vaid selles kindlaksmääratud koormiste normide suhtes. XIX sajandi alguse talurahvaseadustes oli ka rida progressiivseid sätteid, mille tähtsust ei või alahinnata. Kuid nagu juba öeldud, piirdume me siinkohal 1804. aasta seaduse koormiste normide ja tegelikkuse võrdleva analüüsiga.

¹⁷¹ К. Маркс, Капитал, т. III, lk. 812.

¹⁷² Selline talurahvaseaduste tekkimise põhjendamine ainuüksi idealistlikku laadi motiividega, ilma et oleks nähtud mõisnikkonna majanduslikke taotlusi oma kasu suurendada, oli levinud ühe osa kodanliku Eesti ajaloolaste hulgas. Vt. P. Freiberg, Esimene Eestimaa talurahva-regulatiiv «Iggaüks», «Ajalooline Ajakiri» 1927, Tartu 1928, lk. 30—32; L. Mark, Talurahva rahutused Karinuse ja Orinase 1805. a. «Ajalooline Ajakiri» 1941, nr. 3, lk. 131. Seal väidetakse isegi, et seadus olevat talurahvale toonud kergendust.

¹⁷³ Tabavalt märgib J. Zutis, et kui läänes käis valgustusfilosoofiaga kaasas pärisorjuse likvideerimine või selle juurde asumine, siis Venemaal leidis sellel ajal aset pärisorjuse arenemine. Я. З у т и с, Остзейский вопрос, lk. 308.

¹⁷⁴ A. Gernet, Die Aufhebung, lk. 11.

IV. TALU- JA MÕISAMAJANDUSE ARENGUST XVIII SAJANDIL EESTIMAAL

1. TALUMAJAPIDAMISTE SUURUS JA SELLE DÜNAAMIKA

Talupoja majapidamise suurust iseloomustavad peamiselt tööjõuliste inimeste arv ja veoloomade ning muu karja hulk talus. Tööjõuliste inimeste ja veoloomade hulk olid talu tööjõu määrajateks, millest sõltus võime suuremaid või väiksemaid mõisakoor-misi kanda ja vastavalt sellele siis teatud suuruses talupõlde üles harida. Sajandi jooksul leidis Eestimaal aset talumajapidamiste suurenemine mõlema näitaja osas. 1803. aastal tõusis tööjõuliste meeste arv võrreldes 1732. aastaga talu kohta ligikaudu kahekordseks (vt. tabel 73). XVIII sajandi algul elas talus keskmiselt 4 inimest, sajandi lõpus aga juba 7—8 inimest.¹

Tabel 73²

Maakondlik keskmine tööjõuliste meeste arv talumajapidamise kohta

Maakond	Arvestuse aluseks olevate mõisate arv			Tööjõulisi mehi keskmiselt talumajapidamise kohta		
	1732. a.	1765. a.	1803. a.	1732. a.	1765. a.	1803. a.
Harjumaa	146	126	18	1,35	2,00	2,67
Virumaa	68	25	40	1,40	1,55	2,14
Järvamaa	37	21	39	1,20	1,77	2,52
Läänemaa	50	38	45	1,26	1,89	2,33

Tööjõuliste meeste arvulist kasvu talumajapidamise kohta mõisate viisi näitab tabel 74.

Näeme, et peaaegu kõikides mõisates oli tööjõuliste meeste arv ajavahemikul 1732.—1803. a. tõusnud 1—1,5-lt keskmiselt

¹ Tööjõulised mehed moodustasid 28—29% elanikkonnast.

² ENSV RAKA, f. 1, nim. 1, s.-ü. 940—942, fotokoopiate kogu nr. 129; f. 3, nim. 1, s.-ü. 466—470; f. 3, nim. 1, s.-ü. 496—499; f. 864, nim. 1, s.-ü. 1—245.

Tööjõuliste meeste arv talumajapidamise kohta eri mõisates

Eesmised mõisad	1732. a.	1765. a.	1803. a.	Mahajäänud mõisad	1732. a.	1765. a.	1803. a.
Järvamaa							
Moe (Ambla khk.)	1,00	1,34	2,76	Kirna (Türi khk.)	1,27	R	2,91
Nõmmküla „	1,39	1,40	1,60	Mäu (Paide khk.)	1,31	R	2,64
Käravete „	1,51	R	2,06				
Virumaa							
Kloodi (Rakvere khk.)	1,52	R	2,14	Pagari (Jõhvi khk.)	1,31	R	2,62
Küti (Viru-Jaagupi khk.)	1,29	R	2,16	Aa (Lüganuse khk.)	1,34	R	2,28
Põllula „	1,20	1,38	2,37				
Konju (Jõhvi khk.)	1,88	1,25	2,61				
Harjumaa							
Kabala (Rapla khk.)	1,18	2,27	2,81	Vahakandi (Rapla khk.)	1,41	R	2,77
Hagudi „	1,30	1,86	2,85	Hertu „	1,18	1,97	2,39
Tuhala (Kose khk.)	1,31	1,30	2,56	Raiküla „	1,33	2,01	2,87
Ohukatku (Rapla khk.)	1,43	2,00	2,42				
Läänemaa							
Tuudi (Karuse khk.)	1,09	1,83	2,77	Koluvere (Kullamaa khk.)	1,26	R	2,53
Saastna „	1,44	1,76	2,35	Vatla (Karuse khk.)	1,05		2,43
Kasti (Märjamaa khk.)	1,15	R	2,12				
Massu (Hanila khk.)	1,29	1,66	2,27				

R — mõis oli omaks võtnud rootsiaegse adramaade arvu.

³ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 466—470; f. 3, nim. 1, s.-ü. 496—499; f. 864, nim. 1, s.-ü. 6, 8, 10, 17, 19, 23, 24, 26, 27, 30, 33, 49, 64, 66, 81, 134, 186, 190, 242, 245,

Kariloomade keskmine arv ja rukkikülv talumajapidamise kohta

Tabel 75⁴

Maakond	Hobuseid				Härgi				Lehmi				Talu rukkikülv (tündrites)		
	1680-ndad aastad	1732. a.	1765. a.	1803. a.	1680-ndad aastad	1732. a.	1765. a.	1803. a.	1680-ndad aastad	1732. a.	1765. a.	1803. a.	1680-ndad aastad	1732. a.	1803. a.
Harjumaa	1,27	1,27	1,36	2,01	1,97	1,46	1,67	1,77	1,91	1,82	1,87	2,41	2,76	1,36	3,50
Virumaa	1,11	1,19	0,89	1,43	1,30	1,26	1,10	1,38	1,52	1,60	1,33	1,71	—	—	3,87
Järvamaa	1,44	1,37	1,09	1,94	1,77	1,24	1,33	1,74	1,87	1,67	1,66	1,96	2,92	—	4,74
Läänemaa	1,02	0,96	1,01	1,52	2,22	1,98	2,23	2,59	1,80	1,81	1,92	2,06	2,01	—	3,10

⁴ ENSV RAKA, f. 1, nim. 1, s.-ü. 940—942, fotokoopiate kogu nr. 129; f. 3, nim. 1, s.-ü. 466—470; f. 3, nim. 1, s.-ü. 498—499; f. 864, nim. 1, s.-ü. 1—245.

2,5 tööjõulise meheni talumajapidamise kohta. Mingeid märkimisväärseid erinevusi ei näi seejuures olevat ei maakonniti ega eesmistele ja mahajäänud mõisate vahel.

Samuti kasvas kariloomade arv ja talu rukkikülv talu kohta XVIII sajandi jooksul. Kõige ulatuslikum oli hobuste, kõige väiksem lehmade arvuline kasv. (Vt. tabel 75.)

Konstateerinud talude üldist kasvutendentsi tööjõu, külv ja kariloomade osas, huvitab meid küsimus, millised muudatused tõi see kaasa talu suurusrühmades. Selle väljaselgitami-

Tabel 76⁵

Tööjõuliste meeste, veoloomade ning lehmade arv ja talu rukkikülv talu suurusrühmiti

Talurühm			Harjuma	Virumaa	Järvamaa	Läänemaa
Väikesed, 0—1 veoloomaga talud	Tööjõulisi mehi	1732 1803	0,70 1,06	0,97 1,02	0,75 1,66	0,89 1,02
	Hobuseid ja härgi kokku	1732 1803	0,58 0,78	0,52 0,38	0,60 0,64	0,59 0,64
	Lehmi	1732 1803	0,88 1,03	0,98 0,59	0,96 0,89	0,75 1,02
	Talu rukkikülv (tündrites)	1803	0,65	1,24	2,17	0,61
Keskmised, 2—3 veoloomaga talud	Tööjõulisi mehi	1732 1803	1,32 2,34	1,45 2,27	1,34 2,22	1,19 1,90
	Hobuseid ja härgi kokku	1732 1803	2,43 2,68	2,44 2,53	2,59 2,55	2,63 2,67
	Lehmi	1732 1803	1,63 1,95	1,83 1,74	1,69 1,24	1,68 1,71
	Talu rukkikülv (tündrites)	1803	3,13	4,17	4,57	2,17
Suuremad, 4 ja rohkema veoloomaga talud	Tööjõulisi mehi	1732 1803	1,76 3,27	2,02 2,63	1,82 2,89	1,72 2,74
	Hobuseid ja härgi kokku	1732 1803	4,88 5,40	4,51 4,65	4,46 5,02	5,10 5,24
	Lehmi	1732 1803	2,75 2,91	2,16 2,35	2,31 2,59	2,82 2,46
	Talu rukkikülv (tündrites)	1803	4,76	5,10	5,23	4,23

⁵ ENSV RAKA, f. 1, nim. 1, s. ü. 940—942, fotokoopia te kogu nr. 129; f. 3, nim. 1, s. ü. 466—470; f. 864, nim. 1, s. ü. 1—245.

Talumajapidamiste ja tööjõuliste meeste jagunemine talu suurusrühmiti

Maakond	Majapida- miste arv			Talumajapidamisi %-des									Tööjõulisi mehi %-des								
				Väikeste, 0—1 veoloo- maga talude rühmas			Keskmiste, 2—3 veoloo- maga talude rühmas			Suuremate, 4 ja rohk. veol. talude rühmas			Väikeste, 0—1 veoloo- maga talude rühmas			Keskmiste, 2—3 veoloo- maga talude rühmas			Suuremate, 4 ja rohkema veoloomaga talude rühmas		
	1680-ndad aastad	1732. a.	1803. a.	1680-ndad aastad	1732. a.	1803. a.	1680-ndad aastad	1732. a.	1803. a.	1680-ndad aastad	1732. a.	1803. a.	1680-ndad aastad	1732. a.	1803. a.	1680-ndad aastad	1732. a.	1803. a.	1680-ndad aastad	1732. a.	1803. a.
Harjumaa	390	418	554	20,8	33,5	20,8	36,4	32,8	16,2	42,8	33,7	63,0	16,0	18,5	8,3	34,9	34,3	14,3	49,1	47,2	77,4
Virumaa	403	421	528	43,4	45,6	21,5	33,0	35,6	40,0	23,6	18,8	38,5	28,4	33,0	10,3	35,5	38,5	42,4	36,1	28,5	47,3
Järvamaa	373	398	354	26,8	34,2	12,4	36,2	34,4	21,5	37,0	31,4	66,1	21,4	19,9	7,9	34,4	35,6	18,4	44,3	44,5	73,7
Läänemaa	578	371	678	18,1	15,2	13,1	41,2	40,4	21,6	40,7	44,4	65,3	13,7	9,7	5,7	37,1	34,9	17,5	49,2	55,4	76,8

⁶ ENSV RAKA, f. 1, nim. 1, s.-ü. 940—942, fotokoopiate kogu nr. 129; f. 3, nim. 1, s.-ü. 466—470; f. 864, nim. 1, s.-ü. 1—245.

seks võtame igast maakonnast kümne mõisa andmed ja viime nendes talude rühmitamise läbi veoloomade arvu järgi, nagu me seda ka varemini tegime. Vastavad keskmised näitajad talu suurusrühmiti on toodud tabelis 76.

Nagu tabeli andmetest nähtub, ilmutavad keskmised näitajad talu suurusrühmiti XVIII sajandi jooksul valdavalt mõningat kasvu tendentsi. Veelgi tähtsam on aga see, et domineerivaks kujuneb suuremate talude rühm ja seda nii majapidamiste arvu kui ka tööjõuliste meeste, kariloomade, külvide jne. poolest.

Talumajapidamiste ja tööjõuliste meeste jagunemist talu suurusrühmiti maakondades näitab tabel 77.

XVIII sajandi 30-ndatel aastatel oli väikesi (s. o. 0—1 veoloomaga) majapidamisi maakonniti 34—36% talude üldarvust, Läänemaal tunduvalt vähem, vaid 15,2% majapidamiste üldarvust. Nendes elas 20—30% tööjõulistest meestest, Läänemaal 9,7%. Sajandi lõpuks langes väikeste majapidamiste osa 12—21%-le ja neis elas vaid 6—10% tööjõulistest meestest.

Keskliste (2—3 veoloomaga) talude osatähtsus samuti vähenes. 1732. aastal kuulus sellesse rühma 33—40% taludest ja nendes elas 34—39% tööjõulistest meestest. Sajandi lõpuks moodustasid keskmised talud vaid 16—22%, Virumaal 40% talude üldarvust, ja neis elas 14—18% tööjõulistest meestest, Virumaal 42,4%.

Vastupidised muutused leidsid aset suuremates (4 ja rohkema veoloomaga) majapidamistes. 30-ndatel aastatel oli neid 37—43% majapidamiste üldarvust, Virumaal suhteliselt vähem — 23,6%. Nendes taludes elas 36—49% tööjõulistest meestest. 1803. aastaks aga kasvas suuremate talude rühm 63—66%-le, Virumaal 38,5%-le talude üldarvust ja selles elas 74—77% tööjõulistest meestest, Virumaal 47,3%. Suuremate talude rühm oli kujunenud kindlalt valdavaks. Asjaolu, et Virumaal oli nelja ja rohkema veoloomaga talusid 25—30% vähem kui teistes maakondades, ei peegelda mingit eriolukorda. Seevõrra oli seal suurem keskliste talude rühm, mille majanduslikud näitajad kuigi palju ei erinenud suuremate talude näitajatest. Et talurahva kõrgema ja madalama rühma suhe on igal pool ühesugune, hoolimata agraar- ja põllumajanduslike tingimuste kõige põhjalikumast erinevusest, sellele juhtis tähelepanu V. I. Lenin.⁷

Ka kariloomade osas toimub XVIII sajandi jooksul koondumine suurematesse taludesse. 1732. aastal oli suuremates taludes 52—66% hobustest (Virumaal 37,7%), 60—67% härgadest (Virumaal 49%) ja 45—61% lehmadest (Virumaal 27,1%), 1803. aastal aga juba 80—83% hobustest (Virumaal 61,3%), 85—89%

⁷ V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 87—88.

härjadest (Virumaal 63%) ja 76—82% lehmadest (Virumaal 52,4%).

Kõik see näitab, et XVIII sajandi jooksul ilmnesisid inimtööjõu, veo- ja kariloomade ning talukülvi osas talumajapidamistes kõikjal tugevad tsentralisatsiooni, mitte aga detsentralisatsiooni tendentsid.⁸ Sajandi lõpus oli valdavaks selline talumajapidamine, kus elas 8—10 inimest, oli 2 ja isegi 3 hobust, 1—2 varssa, 4—6 härja ja lehma, 2—4 noorlooma ning külvati oma põllule 4—6 tündrit (s. o. 508—762 l) rukist. Selline talu oli majanduslike näitajate poolest suurem, kui oli olnud valdav talusuurus XVII sajandi lõpus. Ka oli niisuguseid talusid XVIII sajandi lõpus palju enam kui niisama suuri talusid XVII sajandi viimastel aastakümnetel.

Suuremate talude valdavaks muutumine tõi kaasa rida väga olulisi muutusi külas.

Väikeste talude rühma moodustasid tavaliselt iseseisva majapidamisega vabadikud ja saunikud. Osal nendest oli oma külv ja veoloomad, osal aga mitte. Vastavalt tegid nad mõisale teokohustusi, mis olid väiksemad kui adratalupoegadel. Et olemasolev väikemajapidamine nende peret ei toitnud, siis käidi elatist teenimas taludes. Selle rühma majapidamiste osatähtsuse tunduv vähenemine XVIII sajandi lõpuks on üks teoorjuse süvendamise aspekte. Varem omaette väikestes majapidamistes elanud vabadikud ja saunikud on muutunud suuremate adrataludest palju enam sõltuvaks. Nende ekspluateerimine mõisa poolt on süvenenud just viimaste kaudu.⁹ Ilmekalt kinnitavad seda ka muutused, mis sajandi jooksul leidsid aset suuremates taludes.

1732. aastal on iga suurema talu peremehe kohta talus veel 0,7—0,8 tööjõulist meest, 1803. aastal aga juba 1,5—2 tööjõulist meest lisaks peremehele. Samasugune kasv on toimunud ka tööjõuliste naiste osas. Kui sajandi algul oli suuremas talus selleks teiseks tööjõuliseks meheks-naiseks kõige sagedamini täiskasvanud poeg-tütar või peremehe vend-õde, siis sajandi lõpuks oli suure talu pere kaotanud perekondliku iseloomu. Kolme tööjõulise mehega talupere oli 9—10 inimest suur. Tavaliselt kuulusid nendest 6—7 inimest pererahva hulka. Ülejäänud olid sulased, tüdrukud, saunikud jne. On ilmne, et XVIII sajandi jooksul võttis suuremates taludes maad ulatuslik võõra tööjõu ekspluateer-

⁸ Täiesti ekslikult väidab W. Ch. Friebe oma teoses «Physisch-ökonomisch' und statistische Bemerkungen von Lief- und Ehstland», lk. 74, nagu oleks Eestimaal XVIII sajandil aset leidnud suur talude tükeldamine ja seega siis ka nende vähenemine. Kui mõnel pool talu poolitatigi, siis olid need pooled varsti suuremad, kui oli olnud poolitamata talu. Nähtavasti on Friebe viinud eksitusse talusuuruste jälgimine talupojaadramaades, mitte aga tegelike olukordade alusel (vt. tabel 79).

⁹ A. W. Hupel, Oekonomisches Handbuch, I Theil, lk. 120.

rimine. Perekondlik kooperasiioon oli tulevase kapitalistliku kooperasiiooni baasiks.¹⁰

Võõra tööjõu ulatuslik kasutamine taludes tingis veelgi suuremate talude tekkimise. Need olid sellised majapidamised, kus oli vähemalt kuus veolooma, s. t. kolm ja rohkem rakendit ning vastavalt sellele inimtööjõudu. 1732. aastal leiame selliseid talusid vaid üksikuid. Sajandi lõpuks oli aga juba paljudes mõisates iga teine — neljas majapidamine selline kuue või enama veolooma talu. Suhteliselt rohkem on niisuguseid suuri talusid eesmistes mõisates. Kuid ka teistes mõisates, eriti Läänemaal, oli hulgaliselt veoloomade poolest suuri talusid. Läänemaa kohta tuleb aga märkida, et seal peeti veoloomadena rohkem härgi kui teistes maakondades. Seetõttu on Läänemaa taludes sageli suhteliselt rohkem veoloomi, kuid mitte rohkem rakendeid kui teistes maakondades, kus peamiseks veojõuks olid hobused.¹¹ Arvulised andmed vabadike, saunikute ja suurte talude hulga kohta eri mõisates 1680.—1803. a. on esitatud tabelis 78.

Suuremate talude valdavaks muutumine oli majanduslikult kasulik kõigepealt mõisnikele ja seda õige mitmeti. Nagu varem juba nägime, andis tööjõuliste inimeste koondumine suurematesse taludesse ühe osa teraviljatootmise kasvust nii mõisakui ka talupoollul, sest olid ju külvid tööjõulise mehe kohta suuremates taludes suuremad kui väiksemates taludes. Ka teotööd oli mõisal hõlpsam organiseerida väiksema arvu suuremate majapidamiste peremeeste kaudu kui väga paljude väikeste talude viisi. Sellisest suuremast talust saadeti mees rakendiga mõisasse tööle kogu nädalaks. Väikeste talude puhul tulnuks aga mõisal nädala jooksul tegelda mitme teomehega. Sellega oleks kaasnenud ebaratsionaalsem tööaja kasutamine. Ka talude hoonete ja kütte seisukohalt oli mõisale kasulikum väiksem arv suuremaid talusid kui vastupidine olukord jne. Suuremate talude kasulikkusele mõisa seisukohalt juhtisid tähelepanu mitmed tolleaegsed autorid, soovitades mõisnikul mitte lubada talude killustamist.¹²

Suuremate talude valdavaks muutumine lõi eeldused diferentseerumise süvenemiseks eesti külas. XVII sajandi lõpus elas keskmistes taludes 35—40% talupoegadest, suuremates taludes kas niisama palju või natuke rohkem. Sajand hiljem elas suurtes taludes, nagu eespool nägime, valdav osa elanikkonnast — üle 70%. Adratalude, s. t. keskmiste ja suuremate talude peremeeste osa tööjõuliste meeste üldarvust sajandi jooksul vähenes. 1732. aastal moodustasid suuremate talude peremehed 22—34% tööjõulistest meestest (Virumaal 10%), keskmiste ja suu-

¹⁰ V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 78.

¹¹ Härgi kasutati rakendis paarikaupa, hobuseid üksikult.

¹² A. W. Hupel, Oekonomisches Handbuch, lk. 113; J. Ch. Petri, Ehstland und die Ehstn, II Theil, lk. 195, 435.

Vabadike, saunikute ja suurte talude arv 1680.—1803. a. eri mõisates

Mõisad	1680-ndad aastad			1732. a.			1765. a.			1803. a.		
	Majapidamisi üldse	Nendest		Majapidamisi üldse	Nendest		Majapidamisi üldse	Nendest		Majapidamisi üldse	Nendest	
		vabadikke ja saunikuid	6 ja rohkema veoloomaga talusid		vabadikke ja saunikuid	6 ja rohkema veoloomaga talusid		vabadikke ja saunikuid	6 ja rohkema veoloomaga talusid		vabadikke ja saunikuid	6 ja rohkema veoloomaga talusid
Eesmised mõisad												
Järvamaa												
Moe (Ambla khk.)	28	—	3	30	12	1	41	14	1	21	—	—
Nõmmküla „	46	7	—	28	3	2	25	6	—	20	4	—
Käravete „	27	—	—	35	6	—	R			33	2	—
Virumaa												
Kloodi (Rakvere khk.)	—			31	6	5	R			36	1	8
Küti (Viru-Jaagupi khk.)	—			28	6	3	R			51	—	13
Põllula „	—			66	10	2	95	27	1	45	—	2
Konju (Jõhvi khk.)	—			8	1	1	23	2		18	—	—
Harjumaa												
Kabala (Rapla khk.)	—			33	9	1	41	11	7	32	—	16
Hagudi „	17			10	5	—	14	1	1	13	—	1
Tuhala (Kose khk.)	—			32	9	2	27	5	5	36	5	4
Ohukatku (Rapla khk.)	42	—	3	14	3	2	18	—	7	24	—	8
Läänemaa												
Tuudi (Karuse khk.)	33	4	2	11	4	—	24	7	8	22	—	11
Saastna „	101	10	11	36	—	12	78	4	13	91	16	28
Kasti (Märjamaa khk.)	63	—	10	27	6	2	R			50	10	9
Massu (Hanila khk.)	51	—	6	28	4	6	41	—	1	45	9	7

Mõisad	1680-ndad aastad			1732. a.			1765. a.			1803. a.		
	Majapidamisi üldse	Nendest		Majapidamisi üldse	Nendest		Majapidamisi üldse	Nendest		Majapidamisi üldse	Nendest	
		vabadikke ja saunikuid	6 ja rohkema veoloomaga talusid		vabadikke ja saunikuid	6 ja rohkema veoloomaga talusid		vabadikke ja saunikuid	6 ja rohkema veoloomaga talusid		vabadikke ja saunikuid	6 ja rohkema veoloomaga talusid

Mahajäänud mõisad

Järvamaa												
Kirna (Türi khk.)	33	4	—	48	15	—	R			58	7	18
Mäu (Paide khk.)	92	—	—	75	21	—	R			61	—	3
Virumaa												
Pagari (Jõhvi khk.)	75	10	—	65	15	3	R			97	—	4
Aa (Lüganuse khk.)	37	—	3	61	19	1	R			57	21	6
Harjumaa												
Vahakandi (Rapla khk.)	—			17	4	3	R			35	3	4
Hertu "	—			87	27	6	84	18	22	130	73	15
Raiküla "	—			72	18	13	113	33	36	95	18	25
Läänemaa												
Koluvere (Kullamaa khk.)	78	12	28	70	16	30	R			216	43	83
Vatla (Karuse khk.)	59	19	—	21	8	6	R			51	4	37

R — mõis oli saavutanud rootsiaegse adramaade arvu.

¹³ ENSV RAKA, f. 1, nim. 1, s.-ü. 940—942, fotokoopiate kogu nr. 129; f. 3, nim. 1, s.-ü. 466—470; f. 3, nim. 1, s.-ü. 496—499; f. 864, nim. 1, s.-ü. 6, 8, 10, 17, 19, 23, 24, 26, 27, 30, 33, 49, 64, 66, 81, 134, 186, 190, 242, 245.

remate talude peremehed kokku aga 52—63% tööjõuliste meeste üldarvust (Virumaal 38%). 1803. aastaks moodustasid keskmiste ja suuremate talude peremehed aga vaid ühe kolmandiku tööjõulistest meestest. Kaks kolmandikku kõikidest meestest töötasid XVIII sajandi lõpus taludes kas vendade, poegade, sulaste või saunikutena.¹⁴ Suuremas talus, kus talupere oli kaotanud perekondliku iseloomu, oli talu peremees mitte ainult oma pere toitja, vaid ka võõra tööjõu organiseerija mõisale. Nõudis ju mõis tööd talu peremehelt, mitte aga otseselt talu sulastelt ja saunikutelt. Mõisas teotööl käisid aga just viimased. Peremees ja perenaine olid tavaliselt mõisas teotööl käimisest vabad.¹⁵ Peremees oli mõisateo tegijast, kelleks ta oli väikestes taludes, muutunud suuremates taludes vahelüliks mõisa ja tegelike teotöö tegijate — sulaste-saunikute vahel.

Inimeste ja veoloomade arvu poolest suuremate talude valdavaks muutumine on seega eelduseks diferentseerumise süvenemisele külas. Selle eelduse realiseerumise ulatus oleneb aga oma perekonna ja võõra tööjõu ekspluateerimise põllupinnalistest võimalustest talus. Kui talu külvid on väga väikesed, siis puudub peremehel võimalus talus olevat tööjõudu kogu ulatuses rakendada. Kogu talupere elab viletsasti. Pärisorjast peremehe ja sulase vahe on väike, peremeheks oleku stiimulid on minimaalsed jne. Seevastu nendes mõisates, kus talukülvid tööjõulise inimese kohta olid suuremad, olid ka tööjõu ekspluateerimise võimalused talus suuremad ning diferentseerumine kaugemale arenenud. Nendes mõisates kujuneb välja selgelt eraldatav peremehe tüüp. Eesmistest ja mahajäänud mõisate talupoegade olukorra erinevuse alusel võime konstateerida selle nähtuse algeid, mida V. I. Lenin XIX sajandi teisel poolel iseloomustas järgmiselt: «... hoolimata agraar- ja põllumajanduslike tingimuste kõige põhjalikumast erinevusest on talurahva kõrgema ja madalama rühma suhe igal pool ühesugune. Kui me aga võrdleme mitmesuguseid piirkondi, siis tuleb ühtedes kohtades eriti reljeefselt nähtavale maa-ettevõtjate tekkimine talupoegadest, teistes kohtades aga maaproletariaadi tekkimine. Endastmõistetavalt hõlmab kihinemisprotsessi viimane külg Venemaal, nagu igal teiselgi kapitalistlikul maal, võrratult suurema osa väikemaapidajaid (ja tõenäoliselt suurema arvu piirkondi) kui esimene.»¹⁶ Eestimaa kubermangus olid selliseks peamiseks peremeeste kujunemise kohaks Järva- ja Virumaa eesmistest mõisate suuremad talud, kus talupoegade külvid tööjõulise inimese kohta olid suhteliselt kõrged. Harju- ja Läänemaa mahajäänud mõisa-

¹⁴ «Eesti NSV ajaloo» I köites, lk. 499—500 on sulaste-saunikute osajärgselt liialdatud, nimelt väidetakse, et viimaseid oli 8—10 korda rohkem kui talude peremehi.

¹⁵ [H. J. Jannau] Geschichte der Sklaverey, lk. 151.

¹⁶ V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 87—88.

tes, nagu nägime, olid samuti valdavaks suuremad talud, kuid põllupinnalised võimalused nendes talupoegadele nii piiratud, et leivavilja jätkus hädavaevalt viletsaks toiduks. Majanduslik ja sotsiaalne diferentseeritus oli siin seetõttu palju vähem arenenud. Suured, mahajäänud mõisad andsid Eestimaal XVIII sajandi lõpus palju maata talupoegi, ilma aga et diferentseerumine nende mõisate talupoegade hulgas oleks seejuures nii kaugele arenenud kui eesmistes mõisates.

Inimeste ja veoloomade arvu poolest suuremate talude valdavaks muutumine on niisiis üldine kõikidele maakondadele ja mõisatele, on üldine seepärast, et suured talud on mõisnikule kasulikud. Nende suuremate talude protsentuaalsest osatähtsusest ei saa teha aga otsekohe järeldusi talupoegade diferentseerituse kohta, sest suuremate talude põllumaaga varustatus tööjõulise inimese kohta oli eesmistes ja mahajäänud mõisates vägagi erinev. Kuid just sellest olenes suuremas talus oleva tööjõu kasutamise võimalus ning diferentseerituse süvenemine. Juhib ju ka V. I. Lenin korduvalt tähelepanu sellele, et talude rühmitamisel ja olukordade analüüsimisel ei tohi lähtuda mingisugusest ühest näitajast, vaid tuleb lähtuda peamistest faktilistest näitajatest.¹⁷

Sulaste, saunikute ja muude maata talupoegade ulatuslikust ja rängast ekspluateerimisest mõisa kõrval ka taluperemeeste poolt XVIII sajandi teisel poolel kõnelevad paljud tolleaegsed autorid.¹⁸ Avaldus see nende tööjõu otseses kasutamises peremeeste huvides söögi ja väga väikese palga eest, samuti ka põlutükkide, karjatamisvõimaluste ja heinamaatükkide rentimises neile tööjõu vastu.¹⁹ Sellise maade väljarentimise kõrval leidis aset ka vastupidine nähtus: tugevamad talud rentisid maad nõrgematelt taludelt.²⁰ Selline rentimiste erinevus peegeldab eesmistes ja mahajäänud mõisates valitsevaid erinevaid olukordi. Eesmistes mõisates, kus talupoegade külvid tööjõulise mehe kohta olid suured, valitses taludes töökäte puudus. Nendes mõisates levis seetõttu peamiselt just maade rentimine maata talupoegadele tööjõu vastu. Mahajäänud, suurtes mõisates aga, kus talukülvid tööjõulise inimese kohta olid väga väikesed, püüdsid tööjõu ja veoloomade poolest tugevamad talud mitte tööjõudu, vaid just maid kõige nõrgematelt majapidamistelt juurde rentida. Kõik see annab tunnistust talumajapidamiste väga mitmesugustest olukordadest Eestimaa kubermangus XVIII—XIX sajandi vahetusel. See on

¹⁷ V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 531; 15. kd., lk. 77, lk. 114 jne.

¹⁸ J. Ch. Petri, Ehstland und die Ehsten, I Theil, lk. 450; II Theil lk. 162; A. Transehe-Roseneck, Gutsherr und Bauer, lk. 176; G. O. Hansen. Die privaten Bauerrechte Estlands, lk. 330.

¹⁹ A. W. Hupel, Nordische Miscellaneen, 27 und 28 Stück, Riga 1791, lk. 564—571.

²⁰ Samas.

XVIII sajandi jooksul asetleidnud keeruka arengu tulemus, mille üheks iseloomulikuks jooneks oli nähtuse süvenemine, et «jõukad pärisorjadest talupojad pidasid ise omakorda pärisorje»²¹.

Hoopis teistsuguse ettekujutuse talumajapidamiste suurusest ja selle dünaamikast annab taluadramaade arvude võrdlemine.

Tabel 79

Maakond	Majapidamiste keskmine suurus taluadramaades			
	1680-ndad aastad	1732. a.	1765. a.	1803. a.
Harjumaa	0,54	0,28	0,38	0,41
Virumaa	0,26	0,21	0,25	0,25
Järvamaa	0,47	0,25	0,27	0,36
Läänemaa	0,37	0,30	0,36	0,31

XVIII sajandi esimesel poolel oli keskmine talusuurus taluadramaades palju väiksem kui eelmise sajandi lõpus. Sellest ei või aga teha järeldust, nagu oleksid talud seevõrra ka väiksemad olnud. Tegelikult oli taludes näiteks kariloomi talupojaadramaa kohta nüüd palju rohkem. $\frac{1}{4}$ adramaa talul oli sageli peaaegu niisama palju kariloomi kui oli olnud $\frac{1}{2}$ adramaa talul XVII sajandi viimastel aastakümnetel jne. Ka XVIII sajandi lõpuks ei tõusnud talude keskmine suurus talupojaadramaades nii suureks, kui see oli olnud sajand varem. Nüüd oli selle mõnevõrra väiksema arvu taga aga juba rohkem, kohati isegi tunduvalt rohkem, hobuseid, härgi ja lehma (vt. tabel 80), samuti suuremad talukülvid jne. kui XVII sajandi viimastel aastakümnetel.

Autorid, kes on lähtunud talusuuruste käsitlemisel ainuüksi taluadramaade arvude võrdlemisest, on tulnud paratamatult vääradele järeldustele, pidades talumajapidamisi kogu XVIII sajandi jooksul väiksemateks eelmise sajandi viimaste aastakümnete taludest. Rääkides talude killustamisest ja nägemata nende kasvu, ei näe need autorid küla diferentseerumise süvenemist XVIII sajandil. Nende arvates leiab aset vaid üks üldine vähenemine ja vaesumine.

Milliseks hinnata talude suurusi ja tööjõu, karja ning külvide kontsentreerumist Eestimaa kubermangus XVIII sajandil? Selleks püüame võrrelda siinseid andmeid olukordadega naaber-alade teorendiga mõisates. Üksikasjalikud arvud talu suuruse rühmiti esitab G. N. Bibikov Tuula kubermangus Novossilski

²¹ V. I. Lenin, Teosed, 21. kd., lk. 51. Vt. ka K. M a p k c, Капитал, т. III, lk. 703.

Hobuste, härgade ja lehmade arv talupojaadramaa kohta

Maakond	Hobuseid				Härgi				Lehmi			
	1680-ndad aastad	1732. a.	1765. a.	1803. a.	1680-ndad aastad	1732. a.	1765. a.	1803. a.	1680-ndad aastad	1732. a.	1765. a.	1803. a.
Harjumaa	2,35	4,35	3,63	4,97	3,64	5,22	4,45	4,38	3,54	6,51	4,98	5,95
Virumaa	4,30	5,72	3,60	5,70	5,03	6,03	4,45	5,49	5,89	7,69	5,34	6,82
Järvamaa	3,07	5,33	3,97	5,36	3,79	4,84	4,83	4,82	4,00	6,52	6,04	5,45
Läänemaa	2,80	4,13	3,05	4,89	6,08	8,54	6,78	8,35	4,93	7,75	5,81	6,64

²² ENSV RAKA, f. 1, nim. 1, s.-ü. 940—942, fotokoopiate kogu nr. 129; f. 3, nim. 1, s.-ü. 466—470, 496—499; f. 864, nim. 1, s.-ü. 1—245.

maakonnas asuva Pokrovski ja Goluni küla kohta.²³ Tema artiklis on talud jaotatud samuti kolme rühma. Seejuures näib, et rühmad neid iseloomustavate majanduslike näitajate poolest kuigivõrd ei erine meil kasutusel olevatest. Suuremate talude hulka (крестьяне первой статьи) on arvatud need, milles oli keskmiselt 3,4 tööjulist meest, 8,03 hobust, 2,67 lehma, 0,27 härga jne. Eestimaa kubermangus lugesime meie suuremateks taludeks neid, kus oli maakonniti keskmiselt 2,63—3,27 tööjulist meest, 4,65—5,40 hobust ja härga ning 2,35—2,91 lehma majapidamise kohta. Suuremaid talusid oli G. N. Bibikovi poolt toodud külares 43,15% talude üldarvust ja nendes elas 56,69% tööjulistest meestest. Eestimaa kubermangus olid need arvud vastavalt 63—66% (Virumaal 38,5%) ja 74—77% (Virumaal 47,3%).

Keskmisteks taludeks (посредственные крестьяне) on Tuula kubermangus arvatud need, kus oli 2,29 tööjulist meest, 5,58 hobust, 1,81 lehma ja 0,16 härga. Meie lugesime keskmisteks need talud, kus oli 1,90—2,34 tööjulist meest, 2,53—2,68 hobust ja härga ning 1,24—1,95 lehma. Selliseid talusid oli Eestimaal 1803. a. 16—22% (Virumaal 40%) talude üldarvust ja neis elas 14—18% tööjulistest meestest (Virumaal 42,4%). G. N. Bibikovi andmetel olid need arvud vastavalt 38,58% ja 34,25%. Väikestes taludes (крестьяне последней статьи) oli G. N. Bibikovi andmetel keskmiselt 1,28 tööjulist meest, 2,93 hobust, 1,03 lehma ja 0,19 härga. Selliseid talusid oli 18,27% talude üldarvust ja neis elas 9,06% tööjulistest meestest. Eestimaa kubermangus lugesime väikesteks talud, kus oli 1,02—1,66 tööjulist meest, 0,38—0,78 hobust ja härga, 0,59—1,03 lehma. Selliseid talusid oli 12,4—21,5% ja neis elas 5,7—10,3% tööjulistest meestest.

Toodud andmetest jääb mulje, et tüüpilistes talusuurustes erilisi vahesid ei leidu. Erinevuseks on vahest ainult see, et Eestimaal näikse taludes vähem veoloomi olevat kui kesk-mustmullavööndis asuva Tuula kubermangu külares. Seevastu tööjõu ja loomade kontsentreerumine suurematesse taludesse on Eestimaal mõnevõrra kaugemale arenenud, ja seda just keskmiste talude arvel. V. I. Semevski andmetel olid talud Venemaal mittemustmullavööndis tavaliselt väiksemad kui mustmullavööndis.²⁴ Tuula kubermangu talud olid seejuures mustmullavööndi suuremaid. Kõik see laseb pidada Eestimaa talusid mittemustmullavööndi kohta suhteliselt suurteks ja tööjõu ning loomade kontsentratsiooni kõrgeks.

Seda kinnitavad ka teised allikad. Lähematel naaberaladel on talud keskmiselt mõnevõrra väiksemad ja tööjõu ning loomade kontsentratsioon samuti väiksem kui Eestimaa kubermangus.

²³ Г. Н. Биби́ков, Расслоение, lk. 110 jj.

²⁴ В. И. Семевский, Крестьяне, т. I, lk. 286—287.

Seda tuleb konstateerida Karjala suhtes²⁵ ja Peterburi kubermangu riigitalupoegade osas.²⁶ Ka Leedu ning Poola aladel ei olnud tööjõu ja kariloomade kontsentratsioon nii kaugele arenenud.²⁷ Samuti näib, et talud Valgevenes olid inimeste ja veoloomade poolest mõnevõrra väiksemad.²⁸ Madalamat tööjõu ja veoloomade kontsentratsiooni on konstateeritud ka teiste alade kohta.²⁹ Ida-Saksa riikides seevastu oli sulaste pidamine rohkem levinud ja talud mõnevõrra suuremad.³⁰

Talude suurus ja tööjõu kontsentratsiooni aste on väga tähtsad ja iseloomulikud näitajad. Suurte talude valdavaks muutumine laseb eeldada majandusliku diferentseerumise süvenemist talupoegade hulgas, võõra tööjõu ekspluateerimist jne. Kuid, nagu nägime, ei ole see alati paratamatult nii. On vajalik ka vastavate võimaluste olemasolu taludes enestes, kõigepealt muidugi küllaldane põllupinna ja külvide suurus talus. Kui talul on põlde vähe, siis ei olegi võimalik olemasolevat võõrast tööjõudu talu töödeks rakendada, kõikide taluelanike majanduslik olukord on äärmiselt raske jne. Sellisel juhul peegeldab suurte talude tekkimine vaid mõisnike sellekohaseid püüdlusi, kellele suuremad talud olid kasulikumad kui väikesed majapidamised, ei peegelda aga majandusliku diferentseerumise erilist süvenemist talupoegade hulgas antud mõisa piirides.

Nagu juba eespool nägime, valitsesid Eestimaa kubermangus XVIII sajandi lõpus eesmistes ja mahajäänud mõisates talude külvidega varustamises väga erinevad olukorrad. Seetõttu kujunevad ka suuremate talude teraviljabüdzetid tööjõulise inimese kohta eesmistes ja mahajäänud mõisates tunduvalt erinevaks. See asjaolu on väga tähtis talupoegade diferentseerumise analüüsimisel ja iseloomustamisel.

²⁵ Г. Н. Богданова, К вопросу, lk. 37 jj.

²⁶ Е. И. Индова, Наемный труд, lk. 197 jj.

²⁷ М. А. Ючас, Наемный труд в Литовской деревне XVIII в. — Четвертая сессия симпозиума по аграрной истории восточной Европы в г. Риге. Тезисы докладов и сообщений, Рига 1961, lk. 108; И. А. Воронков, Состояние сельского хозяйства и положение крестьян Польши во второй половине XVIII в. — Samas, lk. 116; И. А. Воронков, Инвентари имений, lk. 135 jj.

²⁸ Е. П. Шлоссберг, К вопросу об изменении феодальной ренты, lk. 120; П. Г. Козловский, Земельный надел, lk. 102 jj.

²⁹ И. Д. Курмачева, Социальное расслоение крестьян в Арзамасских вотчинах Голицыных в конце XVIII — середине XIX в. Четвертая сессия симпозиума, Рига 1961, lk. 122; А. М. Разгон, К истории разложения, lk. 65 jj.; История Латвийской ССР, т. I, Рига 1952, lk. 327—328.

³⁰ В. И. Семевский, Крестьяне, т. I, lk. 80.

2. TALUPOEGADE MAJANDUSLIK OLUKORD JA DIFERENTSEERUMINE

Väga huvitavaks ja oluliseks ülesandeks on välja selgitada talupoja majanduslik olukord ja muutused selles XVIII sajandi jooksul, mis võimaldab näha talupoegade hulgas asetleidnud diferentseerumise ulatust ning iseloomu.

Sõjategevus ja sellele järgnenud katk, mis hävitasid suure osa Eestimaa elanikkonnast, löid maale tervikuna raskeid majanduslikke haavu. Vähenes üldine viljasaak, hävis palju kariloomi jne. Järelejäänud osa talupoegkonnast sattus sõjaeelsega võrreldes uutesse tingimustesse. Et vabu põllumaid oli palju, siis nagu nägime, suurenes mõisa külvi kõrval ka talupoja külv tööjõulise inimese kohta arvestatuna. Heina- ja karjamaade rohkus soodustas karjakasvatuse kiiret arengut. Jõudsasti kasvas talupoja kariloomade hulk (veoloomad, lehmad, lambad, sead, kitsed, kodulinnud).³¹ Ja et naturaalkoormised, s. t. terviljakoormis ja muud naturaalandamid ning rendi rahaline osa tööjõulise mehe kohta vähenesid, siis tuleb XVIII sajandi esimesel poolel konstateerida talupoja majandusliku olukorra mõningat paranemist. Muidugi ei olnud see mingi üldine rikastumine, vaid ainult nihkumine paremusele, võrreldes eelmise sajandi lõpuga. Talupoja majandusliku olukorra paranemist XVIII sajandi esimesel poolel kinnitavad ka mitmesugused kaudsed näitajad, kõigepealt elanike väga kiire juurdekasv. Vaatamata mitmetele ikaldustele, mis tabasid põllumajandust sajandi esimesel kolmel veerandil, ei põhjustanud need kunagi suurt näljahäda ega elanikkonna massilist hukkumist,³² nii nagu see oli olnud rootsi aja lõpul.³³ Talupoja majandus oli muutunud mõnevõrra stabiilsemaks — ikalduste vastu kindlamaks.

Põllumajandussaadustega kauplemise areng kõneleb meile, et juba sajandi esimestel aastakümnetel esines talumees vilja müüjana. Järgnevatel aastakümnetel see ei vähenenud, vaid kasvas oluliselt. Näiteks selgub asekuuberneri ettekandest, et vilja müük talupoegade poolt oli juba 1719. aastal küllalt levinenud

³¹ Põllumajanduse kiirest kasvust sõjajärgsel perioodil kõnelevad: A. W. Hupel, Von den Rechten, lk. 115; [H. J. Jannau] Geschichte von Lief- und Ehistland, II Theil, lk. 460 jj.

³² J. Ch. Petri, Ehistland und die Ehsten, I Theil, lk. 67; II Theil, lk. 198.

³³ O. Liiv, Linnad ja maarahvastik Eestis suure näljaaja kriisikuudel. — Kultuuri ja teaduse teilt, Tartu 1932, lk. 90 jj.; Ch. Kelch, Liefländische Historia. Continuation 1690 bis 1707, Dorpat 1875, lk. 43; Э. Э. Эпик, Подъем крестьянского движения на территории Эстонии в конце XVII в. — Четвертая сессия симпозиума, Рига 1961, lk. 82.

Eestimaa elanikkonna massilise hukkumise 1696.—1697. aastal kutsus esile mitte niivõrd mingi eriline ikaldus kui just talupoja majandusliku olukorra äärmine madalseis ja rootsi võimu koloniaalpoliitika vilja väljaveo alal.

ning talupojad tõid turule tavaliselt üks kuni kaks tündrit vilja.³⁴ 1724. aastal teatas asekuberner kammerkontori järelepärimisele teravilja ja muude põllumajandussaaduste kokkuostu võimaluste kohta Eestimaal, et kokkuostu puhul siin müüjatena ka talupojad kõne alla tulevad.³⁵

Niisiis kaasnes XVIII sajandi esimesel poolel põllumajanduse kiire taastumisega ka talupoja majandusliku olukorra mõningane paranemine ja turusuhete areng. Loomulikult oli selle aluseks talurahva töökoormuse suurenemine nii mõisas kui talus. Need on kaks kõrvuti esinevat tendentsi ja kõneldes ühest ei tohi unustada teist.

Teatud tagasilöögi talupoja majanduses põhjustasid suured loomataudid, mis tabasid maad sajandi keskel. Kariloomade arvu tunduv vähenemine andis ennast tunda ka teraviljakasvatuses. Mõneks ajaks halvenesid väetustingimused, langes teraviljade saagikus ja halvenesid talupoegade tootlustingimused.

Maa toibus löögist aga suhteliselt kiiresti. Selgesti kõneleb sellest talurahvakaubanduse elavnemine sajandi teisel poolel. Talurahva enese hulgast kerkisid esile kaupmehed, kes sõitsid maad mööda ringi ja ostsid kokku loomi ning muid talusaadusi.³⁶ Talupoegadel lubatakse oma kaupu linna tuua ja nendega seal kaubelda.³⁷ Et seda ulatuslikult ka esines, räägivad meile A. W. Hupel³⁸ ja J. Ch. Petri³⁹. Talupojad toovad linnadesse müügiks teravilja, puid, lina, kanepit, palke, laudu, linaseemet, vaha; hundi-, karu-, rebase- ja jänesenahku; niint, matte, rasva, võid, heina, linde, viina, humalaid, kalu, ehituskive, sütt, õlgi, sigu, vasikaid, lambaid, mune jne. Talupoegade ulatuslikku kaubitsemist sajandi lõpul kirjeldas J. Ch. Petri järgmiselt: «Kõigist väravaist tulevad sisse (linnadesse) terved voorid saane: vene ja poola, läti ja eesti talupoegade karavanid. Kohalike saaduste juurdevool nimetatud provintsidest (mõeldud on Liivi- ja Eestimaad) on nii suur, et talvel on peaaegu kõik tänavad ühte- viisi saane täis ja sageli oled sunnitud üle saanide ronima.»⁴⁰

Tekib ja areneb laadakaubandus mõisa-, kihelkonna- ja muude laatade näol.⁴¹ Laadad on kauba- ja rahvarohked. J. Ch. Petri andmetel võtsid neist tavaliselt osa ka 20—30 linnakaupmeest, arvutu hulk talupoegi mitme tuhande hobusega, ja leidis aset üldine pidutsemine. Kõiki toiduaineid on Eestimaal palju rohkem

³⁴ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 191, lk. 20.

³⁵ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 192; paberürikud 2109.

³⁶ Eesti NSV ajalugu I, lk. 434.

³⁷ ПСЗ, т. XVII, № 12 636.

³⁸ A. W. Hupel, Topographische Nachrichten, II Theil, lk. 356—360.

³⁹ J. Ch. Petri, Ehstland und die Ehsten, I Theil, lk. 69—70.

⁴⁰ J. Ch. Petri, Neuestes Gemählde von Lief- und Ehstland unter Katharina II und Alexander I, II Bd., Leipzig 1809, lk. 180 jj.

⁴¹ J. Ch. Petri, Ehstland und die Ehsten, II Theil, lk. 379.

ja nad on odavamad kui Saksamaal, arwab Petri ja kinnitab, et elamine on siin igas suhtes odavam kui kusagil mujal.

Kõigele sellele vaatamata ei ole põhjust kõnelda talupoegade üldisest rikastumisest või rikkusest XVIII sajandil. Kuid samuti väär on rääkida talupoegade majandusliku olukorra üldisest halvenemisest ja lõputust vaesumisest.⁴² Võrreldes eelmise sajandi viimaste aastakümnetega, tuleb teoorjuse suurenemise kõrval konstateerida talupoja majapidamise arenemist. Kuid küsimust tuleb kindlasti käsitleda diferentseeritult maakonniti, mõisate viisi, talu suurusest olenevalt ja talupere liikmete viisi: peremees, sulane, saunik, vabadik jne. Kõigis nendes aspektides on areng väga erinev.

Püüame kõigepealt teha XVIII—XIX sajandi vahetusest ligikaudse arvestuse, kui suur oli teraviljasaak ja kui palju jäi taludesse teravilja igas maakonnas keskmiselt ühe inimese kohta. Teades, kui suur oli tarbimismäär elanikule, saame siit ligilähedase ettekujutuse toitumistingimustest ja vilja müügi võimalustest taludes maakonniti.

Kontrolli eesmärgil on lähtutud kahesugustest andmetest. Tabelis 81 on aluseks võetud 1803. a. vakuraamatute alusel saadud maakondlikud keskmised näitajad, tähendab samad andmed, mis on olnud aluseks paljudele eespool toodud tabelitele. Tabelis 82 on aluseks võetud aga Eestimaa kubermangu kantselei kokkuvõtlikud andmed 1800. aastast, kus kõrvuti maakondlike külvide ja saakidega on ära toodud ka hingede arv maakonnas.⁴³ Külvide suuruse ja saagikuse poolest on 1800. aasta keskmine.

Et kahesugustest allikatest võetud lähteandmed viivad ühesugustele tulemustele, siis võib seda tulemust nähtavasti pidada üsna tõepäraseks.

Tollal arvestati iga inimese, nii täiskasvanu kui lapse aastaseks tarbimiseks 2 setverti (s. o. 3 tündrit üks vakk)⁴⁴ kuni 3 setverti (s. o. 5 tündrit)⁴⁵ vilja. Maakondlikest keskmistest puhasaakidest jääb mulje, et kui Harju- või Läänemaa talupoeg vilja turule viis, siis mitte sellepärast, et see vili temal üle jäi, vaid see oli võetud sageli kõhu kõrvalt ning tingitud vajadusest osta häda-

⁴² Очерки истории СССР. Период феодализма. Россия во второй половине XVIII в., Москва 1956, lk. 683.

⁴³ ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 13 A, lk. 58.

⁴⁴ ENSV RAKA, f. 178, nim. 1, s.-ü. 4220, lk. 44. Eestimaa kroonupalat loeb hinge kohta aasta normiks $2\frac{1}{3}$ tündrit rukist ja $1\frac{1}{3}$ tündrit otra, s. o. kokku 3 tündrit kaks vakk.

J. Ewers, Vom Zustande, lk. 20 peab normiks $3\frac{1}{2}$ tündrit. Vt. veel [H. J. Jannau] Provinzialblätter an das lief- und ehstländische Publicum, I H., 1786, lk. 102; G. Merkel, Die Letten, lk. 90.

F. Albaum, kellele viitab «Eesti majandusajalugu» lk. 329, loeb aasta normiks 4 tündrit inimese kohta, mitte aga 8,7 tündrit, nagu vääralt väidetakse «Eesti majandusajaloos» (vt. Fr. Albaum, Ueber die freye Ein- und Ausfuhr des Getraides, lk. 37).

⁴⁵ Г. Н. Биби́ков, Расслоение, lk. 85.

Talu teraviljatoodang taluadramaa ja inimese kohta 1803. a.
vakuraamatute alusel
(tündrites)

Maakond	Taluadramaa kohta ⁴⁷					Elanikke taluadra- maal	Teravilja ühe inimese kohta
	Rukki- saak	Kaera- ja odrasaak	Kokku	Teravilja- koormis ja külv	Jääb talusse		
Harjumaa	39	58	97	10+20	67	22—24	2,8—3,0
Virumaa	70	100	170	12+35	123	28—31	4,0—4,4
Järvamaa	59	88	147	15+31	100	23—25	4,0—4,3
Läänemaa	45	65	110	11+25	74	25—27	2,7—3,0

⁴⁶ ENSV RAKA, I. 864, nim. 1, s. ü. 1—245.

⁴⁷ Tabeli koostamisel on võetud rukkikülviks adramaa kohta Harjumaal 8,6 tündrit, Virumaal 15,5 tündrit, Järva-
maal 13,1 tündrit ja Läänemaal 10,0 tündrit; kaera-, odra- ja nisukülv kokku oli ca 20—30% suurem rukkikülvist. Rukki
saagikuseks on 4,5 seemet, teistel viljadel keskmiselt 5 seemet. Tegelikult, nagu eespool nägime, oli saagikus sageli
suurem.

Talu teraviljatoodang inimese kohta Eestimaa kubermangu kantselei andmete põhjal 1800. a. (tündrites)

Maakond	Teravilja- saak talu- maal ⁴⁹	Maksud ja külv ⁵⁰	Jääb ta- ludesse teravilja	Elanikke	Teravilja ühe ini- mese kohta ⁵¹
Harjumaa	250 300	65 000	185 300	71 085	2,6
Virumaa	283 400	68 900	214 500	56 142	3,8
Järvamaa	157 900	38 800	119 100	31 417	3,8
Läänemaa	170 400	53 300	117 100	50 877	2,3

vajalikke kaupu, nagu rauda, soola jne., ning tasuda mõisale vakuraha. Viru- ja Järvamaal oli olukord mõnevõrra parem, kuid ka siin tähendas ebaõnnestunud viljasaak paljudel puhkudel alatoitlust ja nälga.

Seda maakondlike keskmiste üldpilti tuleb aga täpsustada seoses olukordade erinevusega erinevates mõisates ja talu suurusrühmades. Lähtudes talupoegade külvi suurusest konkreetsetes mõisates ja normaalsest saagikusest, kujuneb teravilja jääk talus tööjõulise mehe kohta pärast mõisa maksude ja seemnevilja mahaarvamist vägagi erinevaks (vt. tabel 83).

Tabel näitab meile talurahva majanduslikku kihistumist üldse ja selle mõnevõrra erinevat ulatust ühelt poolt Järva- ja Virumaal, teiselt poolt Harju- ja Läänemaal. Esimeses kahes maakonnas on pooluste vahe külas palju suurem kui Harju- ja Läänemaal, ning seda just eesmistele mõisade suuremate talude parema majandusliku olukorra arvel. Asjaolule, et majanduse kontsentreerumine on suurem just maa rikkamatel puhtpõllumajanduslikel aladel, juhtis tähelepanu V. I. Lenin.⁵² Majanduslik diferentseeru-

⁴⁸ ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s. ü. 13 A, lk. 58.

⁴⁹ Teraviljasaak talumaal on saadud sellel teel, et maakondlik kogusaak on jagatud mõisa ja talu vahel vastavalt mõisa- ja talupõllu suhtele.

⁵⁰ Talude külvid on arvatatud saakidest, lähtudes samasugusest saagikusest kui eelmises tabelis.

⁵¹ Teraviljatoodang inimese kohta on mõnevõrra väiksem kui eelmise tabeli andmetel sellepärast, et siin on teraviljatoodang makonnas jagatud maakonna kogu elanike arvuga (incl. vabad inimesed, kaupmehed, maksuvabad inimesed). Tabelis 81 on aga saak jagatud taludes elavate põllutööde tegevate põrustalupoegade arvuga, kes moodustasid ca 90% maakonna üldisest elanike arvust.

Võrdluseks märgime veel, et talurahva pärisorjusest vabastamisel Venemaal (a. 1864—1866) oli Euroopa Venemaa 50 kubermangus teravilja puhasaak keskmiselt ühe isiku kohta 2,21 setverti, s. o. 3,66 tündrit, lisaks sellele veel kartuleid 0,27 setverti (vt. V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 205).

⁵² V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 107. Võrreldud on Tauria, Samaara, Saraatovi ja Permi kubermangu Orjoli, Voroneži ja Nižni-Novgorodi kubermanguga.

Teravilja jääk talus tööjõulise mehe kohta 1803. a.
(tündrites)

Mõisad	Talupoja külv		Talupoja saak ⁵⁴			Kohustused mõisa vastu	Jääk
	Rukis	Teised teraviljad	Rukis	Teised teraviljad	Kokku		
Eesmised mõisad							
Järvamaa							
Moe (Ambla khk.)	2,36	3,10	10,62	15,50	26,12	6,78	19,34
Nõmmküla „	2,62	3,40	11,79	17,00	28,79	7,90	20,89
Käravete „	2,68	3,40	12,06	17,00	29,06	10,20	18,86
Virumaa							
Kloodi (Rakvere khk.)	2,88	3,70	12,96	18,50	31,46	10,54	20,92
Küti (Viru-Jaagupi khk.)	2,65	3,40	11,93	17,00	28,93	8,59	20,34
Põllula „	2,52	3,30	11,34	16,50	27,84	8,34	19,50
Konju (Jõhvi khk.)	1,72	2,20	7,74	11,00	18,74	5,04	13,70
Harjumaa ⁵⁵							
Kabala (Rapla khk.)	2,29	3,00	10,31	15,00	25,31	7,27	18,04
Hagudi „	1,88	2,40	8,46	12,00	20,46	6,45	14,01
Tuhala (Kose khk.)	1,82	2,40	8,19	12,00	20,19	5,62	14,57
Ohukatku (Rapla khk.)	1,32	1,70	5,94	8,50	14,44	4,04	10,40
Läänemaa							
Tuudi (Karuse khk.)	1,60	2,10	7,20	10,50	17,70	4,87	12,83
Saastna „	1,66	2,20	7,47	11,00	18,47	5,57	12,90
Kasti (Märjamaa khk.)	1,53	2,00	6,89	10,00	16,89	5,93	10,96
Massu (Hanila khk.)	1,59	2,10	7,12	10,50	17,62	4,83	12,79

Mõisad	Talupoja külv		Talupoja saak			Kohustused mõisa vastu	Jääk
	Rukis	Teised teraviljad	Rukis	Teised teraviljad	Kokku		
Mahajäänud mõisad							
Järvamaa							
Kirna (Türi khk.)	0,96	1,20	4,32	6,00	10,32	3,14	7,18
Mäu (Paide khk.)	1,61	2,10	7,25	10 50	17,75	5,96	11,79
Virumaa							
Pagari (Jõhvi khk.)	1,19	1,50	5,36	7,50	12,86	3 00	9,86
Aa (Lüganuse khk.)	0,80	1,00	3 60	5,00	8,60	2,92	5,68
Harjumaa ⁵⁵							
Vahakandi (Rapla khk.)	1,18	1,50	5 31	7,50	12,81	3,91	8,90
Hertu	0,95	1,20	4,28	6,00	10,28	3,55	6,73
Raiküla	1,20	1,60	5,40	8,00	13,40	4,48	8,92
Läänemaa							
Koluvere (Kullamaa khk.)	1,10	1,40	4,95	7,00	11,95	3,64	8,31
Vatla (Karuse khk.)	1,15	1,50	5,18	7,50	12,68	3,72	8,96

⁵³ ENSV RAKA, f. 864, nim. 1, s.-ü. 6, 8, 10, 17, 19, 23, 24, 26, 27, 30, 33, 49, 64, 66, 81, 186, 190, 242, 245.

⁵⁴ Rukki saagikuseks on arvestatud 4,5 seemet, teistel teraviljadel 5 seemet.

⁵⁵ Harjumaa Rapla kihelkonna mõisate kohta on säilinud ülem-kirikueestseisja teadaanne külvide, saakide ja elanike arvu kohta 1801. aastal. Ka need andmed annavad samasuguse diferentseeritud pildi tervilja jäägi kohta mõisate viisi (ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 13 A, l. 70).

mine oli ka Eestimaal kubermangus paremate põllumaadega Järva- ja Virumaal suurem kui halvemate maadega Harju- ning Läänemaal.

Me teame, et tööjõulised mehed moodustasid 28% kogu talupoegkonnast. Seega pidanuks tolleaegsete toidunormide kohaselt talus olema 9—12 tündrit teravilja tööjõulise mehe kohta (3—4 tündrit inimesele). Näeme, et mahajäänud mõisates jäi ka keskmise viljakusega aastal taludesse tolleaegsest elatishormist vähem vilja, kohati isegi tunduvalt vähem. Iga halvem vilja-aasta pani talupojad nendes mõisates äärmiselt raskesse olukorda. Vaid headel vilja-aastatel võis siin mõni tünder vilja toidunormist üle jääda. Hoopis teistsugune on olukord eesmistes mõisates. Siin jäi taludes teravilja tavalise saagikusega aastatel kõikides maakondades ka müügiks üle. Järva- ja Virumaa taludes on see ülejääk suurem, ulatudes 7—10 tündrini tööjõulise mehe kohta, Harju- ja Läänemaal — vaid 2—3 tündrit, mõnevõrra suurem ainult üksikjuhtudel. Sellise suure kaubaviljatoodanguga talusid ei olnud Eestimaal kunagi varemalt ei XVIII sajandi algul ega ka eelmise sajandi lõpul. Nad olid tekkinud XVIII sajandil asetleidnud talupõldude laienemise tulemusena.

Selle väite illustreerimiseks toome võrdluseks täisadratalu viljabilansi XVII sajandi lõpust. Rukkikülv oli Järvamaal siis 6—8 tündrit, suviviljade külv 7,5—9,5 tündrit, saak vastavalt 24—32 tündrit ja 34—42 tündrit (saagikus 4,0 ja 4,5 seemet), teraviljakoormis ja seemneviili kokku ca 26—30 tündrit. Talusse jäi seega 32—44 tündrit. Sellises talus elas 15—16 inimest, nendest 5 tööjõulist meest. XVIII sajandi toitlusnorme aluseks võttes ei jäänud niisiis ka sellises suures Järvamaa talus XVII sajandi lõpus tavalise saagikusega aastal teravilja üle müügiks. Keskmistes ja väikestes taludes oli olukord veelgi mõnevõrra halvem. Valitses üldine terav teraviljapuudus ning viljasaagi iga ebaõnnestumine võis kaasa tuua raskeid tagajärgi, nagu see leidis aset 1695.—1697. a. viljaikalduse ajal.

Kõik see laseb väita, et talude majanduslik ebaühtlus, mis oli ilmnunud juba eelmisel sajandil, süvenes XVIII sajandi jooksul tunduvalt, ja seda just eesmistest, väiksemate mõisate arengu arvel.

Tööjõulise mehe kohta keskmise külviga mõisates jäi normaalsetel vilja-aastatel Järva- ja Virumaal mõni tünder vilja tööjõulise mehe kohta müügiks. Harju- ja Läänemaal kattis talude teraviljasaak kuidagimoodi toidunormid ja vaid kõige parematel vilja-aastatel jäi mõni tünder vilja sellest üle.⁵⁶

⁵⁶ Selline mõisate viisi väga erinev olukord talude viljaga varustatuses võimaldas tolleaegsetel autoritel tuua oma käsitluses täiesti vastupidiseid näiteid. Ühed väitsid, et taludes on üldine toiduteravilja puudujääk, teised «tõestasid» selle ülejääki. Üldine ei olnud ei see ega teine. Üldine on vaid kõigi nende autorite viga mitte näha olukordade diferentseeritust külas. Kujukaks näiteks sellise ühekiilgse käsitluse kohta on A. B[öttige]r,

Külvinormiks, mis Eestimaa tingimustes keskmisel vilja-aastal tagas talule normikohase toiduteravilja, oli 1,2—1,4 tündrit rukist ja sellele vastav kogus (1,5—1,9 tündrit) teisi teravilju tööjõulise mehe kohta. Muidugi oleneb see norm saagikuse kõrval teravilja-andamitest mõisale, kuid need olid enam-vähem stabiilsed.

Erinevatele tingimustele mõisate viisi lisanduvad veel erinevad tingimused toiduteraviljaga varustatuses talu suurusrühmiti (vt. tabel 84).

Tabelis on arvestused tehtud tööjõulise mehe kohta. Soovides selgitada teravilja jääki talus inimese kohta, tuleb neid arve mõnevõrra korrigeerida. Nimelt oli väikestes taludes elanike üldarvust suhteliselt vähem tööjõulisi mehi kui suuremates taludes. Ühe tööjõulise mehe kohta tuli väikestes taludes rohkem inimesi kui suuremates taludes. See tähendab, et inimese seisukohalt oli teravilja jääk väikestes taludes palju väiksem, kui peegeldavad arvutused tööjõulise mehe kohta. Keskmistes ja suuremates taludes oli tööjõuliste meeste osa talu üldisest elanike arvust enam-vähem ühtlane.

Pärast vastavate paranduste tegemist ning mõisakoormiste ja seemnevilja mahaarvamist on teravilja jääk tööjõulise mehe kohta keskmistes ja suuremates taludes enam-vähem ühesuurune, kõikides tavaliselt vaid ühe kuni kahe tündri võrra. Seejuures hakkab silma, et eesmistes mõisates on suuremates taludes teravilja jääk tööjõulise mehe kohta väga sageli väiksem kui keskmistes taludes. Mahajäänud mõisates ilmneb aga vastupidine nähtus, s. t. teravilja jääk suuremates taludes on suurem kui keskmistes taludes. Silmatorkavaks erandiks on vaid Vatla mõis, kus keskmiste talude osatähtsus oli aga väike (9,8% talude üldarvust ja 8,9% tööjõulistest meestest).

Seega siis oli olukord talu suurusrühmiti mõisates erinev. Eesmistes mõisates taludes on teravilja tootmine suhteliselt kõrge. Siin jääb taludel teravilja peale enese tarbimise ka müügiks. Talude suurendamine nendes mõisates ei näi aga enam kaasa toovat müügiteravilja hulga suurenemist, vaid paljudel puhkudel selle vähenemist talus tööjõulise mehe kohta. Tuleb ilmsiks vastuolu: ühelt poolt püüab mõisnik suurte talude kaudu tootmist veelgi laiendada, teiselt poolt aga kaob talupojal huvi talu edasise suurendamise vastu.

Mahajäänud mõisate suuremates taludes on teravilja jääk küll mõnevõrra suurem kui väiksemates taludes, kuid see jääk on kõikides talurühmades nii väike, et temast jätkub vaevalt toiduks, mitte aga müügiks. Nagu eespool nägime, valitses nendes mõi-

Der lief- und ehstländische Bauer ist nicht der so gedrückte Sklave für den man ihn hält, Dorpat 1786, lk. 11 jj., kes püüab talupoegade olukorda näha liialdatult heas valguses. Seevastu teine autor (arvatavasti Jannau), Provinzialblätter, I H., 1786, lk. 102 jj., toob näiteid vaid mõisatest, kus talupoegade olukord oli eriti raske.

Teravilja jääk talus tööjõulise mehe kohta talu suurusrühmiti
(tündrites)

Eesmised mõisad	0—1 veol. talud	2—3 veol. talud	4 ja rohk. veol. talud	Mahajäänud mõisad	0—1 veol. talud	2—3 veol. talud	4 ja rohk. veol. talud
Järvamaa							
Moe (Ambla khk.)	18,39	20,17	18,89	Kirna (Türi khk.)	—	8,25	7,57
Nõmmküla „	8,70	24,22	23,60	Mäu (Paide khk.)	7,88	11,09	12,25
Käravete „	—	19,57	20,39				
Virumaa							
Kloodi (Rakvere khk.)	18,36	22,92	19,22	Pagari (Jõhvi khk.)	9,35	10,44	9,35
Küti (Viru-Jaagupi khk.)	21,40	21,10	20,09	Aa (Lüganuse khk.)	5,18	4,90	6,74
Põllula „	21,03	19,77	18,48				
Konju (Jõhvi khk.)	(2,56)	16,21	16,18				
Harjumaa							
Kabala (Rapla khk.)	—	15,07	18,11	Vahakandi (Rapla khk.)	7,23	8,92	9,14
Hagudi „	—	19,64	13,50	Hertu „	3,79	8,16	8,08
Tuhala (Kose khk.)	(24,63)	16,11	13,28	Raiküla „	7,42	7,47	9,29
Ohukatku (Rapla khk.)	(13,68)	11,18	10,18				
Läänemaa							
Tuudi (Karuse khk.)	—	9,91	12,68	Koluvere (Kullamaa khk.)	8,25	6,40	9,18
Saastna „	—	12,84	13,51	Vatla (Karuse khk.)	—	14,29	8,72
Kasti (Märjamaa khk.)	8,82	17,35	10,60				
Massu (Hanila khk.)	—	10,56	13,27				

⁵⁷ ENSV RAKA, f. 864, nim. 1, s.-ü. 6, 8, 10, 17, 19, 23, 24, 26, 27, 30, 33, 49, 64, 66, 81, 186, 190, 242, 245.

Arvutuste tegemisel on lähtutud rukki saagikusest 4,5 seemet ja teiste teraviljade saagikusest 5 seemet.
Valdavad talurühmad on poolpaksus kirjas.

sates selline olukord ja teraviljatootmise enam-vähem samasugune tase taludes kogu XVIII sajandi jooksul. Tootmise taseme seisukohalt ei ole siin olnud üldist muutust halvenemisele. Ka teokoormised, nagu nägime, olid nendes mõisates suhteliselt väiksemad ega sundinud talupoega suuremates taludes oma põlde hooletusse jätma. Sajandi lõpul ilmsiks tuleva talupoegade rahulolematuse põhjuseks nendes mõisates ei ole niisiis mitte erilisel kõrge teokoormis ega ka teraviljatootmise vähenemine taludes, vaid selle vähesuse eriti terav tunnetamine uutes ajaloolistes tingimustes.

Nimelt oli XVIII sajandil Eestimaal üldiseks tendentsiks kaubalis-rahaliste suhete arenemine ja nende tungimine ikka rohkem talupoegade naturaalse iseloomuga majapidamisse. Eesmistes, väiksemates mõisates oli see tendents tunduvalt suurem kui mahajäänud mõisates. Tolleaegsed autorid räägivad talupoegadest, kellel on rohkem põllumaad ja karja, kui neile elamiseks vaja on, ning kes ülejäägi realiseerivad ja panevad raha kõrvale.⁵⁸ Väga õigesti märgib J. Ch. Petri, et rikkaid talupoegi Eestimaal oli, kuid vähe. Seejuures loeb ta rikkaimateks niisuguseid talupoegi, kellel on 800—1000 rbl. puhtas rahas ja vallasvaras.⁵⁹ Üldiselt peab ta Eestimaa talupoega mõnevõrra paremas majanduslikus olukorras olevaks kui Poola talupoega.⁶⁰

Mõned autorid hindavad $\frac{1}{4}$ adramaa talu aastast sissetulekut vilja, 1—2 sarvloomu, mõne lamba, või, mee, vaha, lina, munade, hanede jne. müügist 30 rublale.⁶¹

Järva- või Virumaa eesmise mõisa talu, mis meie arvestuste alusel viis turule 20—25 tündrit vilja, sai selle eest sajandi viimasel veerandil 40—50 rubla, peale selle sissetulekud muude saaduste müügist. See on meie arvates teraviljakasvatusest saadava sissetuleku kõrgeim piir, mis Eestimaa taludes XVIII sajandi lõpus normaalse viljakusega aastatel esines. Selliseid talusid ei olnud palju, kuid neid leidis igas kihelkonnas.⁶² Harju- ja Läänemaal sellise müügiviljakogusega talusid ei olnud. Eesmistes mõisates suuremate talude tulu teravilja müügist võis kõikuda siin 20—30 rubla ümber aastas. Ka oli niisuguste talude osa mõnevõrra väiksem kui Järva- ja Virumaal. Suuremate talude kõrval moo-

⁵⁸ J. G. Eisen-Schwarzenberg, Eines Liefländischen Patrioten Beschreibung der Leibeigenschaft, lk. 499—500 või Sammlung Rußischer Geschichte, I Theil, Offenbach am Main 1777, lk. 8—14.

⁵⁹ J. Ch. Petri, Ehistland und die Ehsten, II Theil, lk. 21, 187.

⁶⁰ Samas, lk. 143.

⁶¹ A. Blöttiger, Der lief- und ehistländische Bauer, lk. 9—10.

⁶² Ka kõige umbkaudsemaid arvestusi selliste talude arvu kohta on andmete nappuse tõttu raske teha. Võib arvata, et Viru- ja Järvamaal oli iga neljas-viies talu selline.

Loomulikult ei moodustanud kogu sissetulek viljamüügist talu puhastulu. Osa rahast kulus soola, raua, silkude ja muu vajaliku ostmiseks. Kuid teiselt poolt sai talu tulu ka karja ja karjasaaduste, humalate, mee jne. müügist.

dustasid küla jõukama osa veel rikkamad mõldrid ja kõrtsmikud.⁶³ See osa talupoegkonnast oli kaubalis-rahalistest suhetest XVIII sajandi teisel poolel tugevasti haaratud, millega kaasnes ka diferentseerumise süvenemine talupoegkonna hulgas.

Mõisnike omavahelistes tehingutes maksis talupojaadramaa 3000—5000 rubla. Selle mõiste alla kuulus siis keskmiselt kolm suuremat talu koos elusa ja eluta inventariga ning lisaks veel vastav osa mõisamaadest ja väärtustest. Nii tuleb mõisnike omavahelistel ostu-müügi tehingutel suure talu hinnaks arvata maksimaalselt 500—800 rubla. See tähendab, et selliste hindade puhul oleksid endale talud päriks suutnud osta mitte ainult kõige rikkamad, vaid ka jõukad talupojad. Seda teha takistas aga feodaalne maa omandiõigus.

Nagu teada, seostasid K. Marx ja V. I. Lenin talurahva kihistumise protsessi kaubandusliku põllumajanduse arenguga, naturaalmajanduse lagunemise ja kaubamajandusega asendumise protsessiga.⁶⁴ Pärisorjast talupoegade majandusliku diferentseerumise kuhjumine ei muuda seda iseenesest aga veel uueks kvaliteediks — kapitalistlikuks diferentseerumiseks, niisamuti kui pärisorjast talupoegade majanduslik ebavõrdsus ei loo ka veel uusi klasse. Pärisorjast talupoegade majandusliku diferentseerumise areng on vaid vajalikuks eelduseks uuele kvaliteedile. Viimase tekkimiseks peavad aga toimuma muutused tootmissuhetes: feodaalsed tootmissuhted peavad asenduma kapitalistlikega. Talupoeg peab saama vabaks oma tööjõu müümisel ja senisest talu valdajast muutuma selle omanikuks. Eestimaa kubermangus toimus see protsess järk-järgult pika aja jooksul.

XVIII sajandi teisel poolel tõuseb teravalt päevakorrale talupoegade omandiõiguse laiendamise vajadus. Iseloomustades maal valitsevat olukorda, märgivad tolleaegsed autorid, et talupoegadel on raha, kuid nad peavad seda hoidma kas maa sees või siis maha jooma, sest muud neil sellega teha ei ole.⁶⁵ Väga tabavalt ütleb siin viibinud välismaalane, et ka kõige jõukamate talupoegade majapidamised näevad vaesed välja, sest talupoeg oma raha majapidamisse ei paiguta.⁶⁶ Ei ole see ju tema oma. Talupoegade hulgas on XVIII sajandi teisel poolel joomine enneolematult levinud. Toome selle kohta mõned näited. Virumaal Haljala kihelkonnas asuva Sagadi mõisa kõrtsides, mis asusid kaugel suurtest

⁶³ [H. J. Jannau] Geschichte der Sklaverey, lk. 116 räägib rikastest talupoegadest — kõrtsmikest. Veski rent oli tavaliselt paarsada rubla aastas, sissetulekud aga märksa suuremad.

⁶⁴ K. Маркс, Капиталь, т. III, гл. 47; V. I. Lenin, Teosed, I. kd., lk. 341; -3. kd., lk. 131, 204, 225; 29. kd., lk. 444.

⁶⁵ J. G. Eisen-Schwarzenberg, Eines Liefländischen Patrioten Beschreibung der Leibeigenschaft, lk. 495 või Sammlung Rußischer Geschichte, I Theil, lk. 14.

⁶⁶ [J. J. Beller mann] Bemerkungen über Esthland, Liefland, Rußland, Prag und Leipzig 1792, lk. 29.

teedest ja olid kooskäimise kohaks vaid oma mõisa talupoegadele, müüdi 1797. aastal 380 rubla eest õlut ja 1200 rubla eest viina.⁶⁷ Sagadi mõis kuulus keskmiste mõisate hulka, seal elas 130—140 tööjulist meest. Mõisa kõrtside läbikäik oli seega üle kümne rubla tööjulise mehe kohta aastas. Võrdluseks märgime, et eelmise, XVII sajandi lõpus oli mõisa kõrtside läbimüük üldiselt väga palju väiksem, piirdudes aastas tavaliselt kuni kümne vaadi õlle müügiga.⁶⁸ Ainult üksikutes kõrtsides oli õlle läbimüük suurem. Väga harva müüdi kõrtsides viina ja siis ka vaid väikeses kogustes. Sagadi mõisa kõrtsid ei kujutanud endast XVIII sajandi lõpus mingit erandit, selline olukord oli kõikjal. Ega siis asjatult ütle J. Ch. Petri, et viinajoomine on Eestimaal üldine. Igas majas on alati viina ja kõrtsis käiakse kogu perekonnaga. Linnast tulles on rahakott sageli tühi, sest kauba eest saadud raha on maha joodud.⁶⁹ J. Ch. Petri arvates võttis joomine talupoegade hulgas eriti suure ulatuse sajandi viimasel aastakümnel.⁷⁰ Eestimaa kroonupalati andmetel müüdi kohapealsetes kõrtsides viina vähemalt 200 000 rubla eest aastas (keskmiselt kaks pange iga tööjulise talupoja kohta), peale selle õlut. Kõik see annab kaudselt tunnistust küllaltki ulatuslikust kaubalis-rahaliste suhete arengust talupoegkonna hulgas. Ühtlasi näitab see, et suur osa talupoegade kätte tulevast rahast raisati tarbimise sfääris, sest puudusid stiimulid selle rakendamiseks tootmise alal.

J. G. Eisen-Schwarzenberg, A. W. Hupel, J. Ch. Petri, E. J. Meck jt. tõstatavad sajandi teisel poolel küsimuse talupoegadele omandiõiguse ja pärandusõiguse andmisest. J. G. Eisen-Schwarzenberg peab omandiõiguse puudumist talupoegadel esimeseks suureks puuduseks, mis teeb talupoja hoolimatuks.⁷¹ Oma ettepanekutes ei poolda ta pärisorjuse kõrgemalt poolt likvideerimist. Lähtudes põhimõttest, et mõisnik suurendab oma tulusid seevõrra, kuidas ta talupoegade eest hoolitseb, soovib ta igati soodustada talupoegade majanduslikku arenemist. Talupojal tulevat lasta nii palju maad harida, kui ta seda teha suudab.⁷² Tuleb kindlustada ülesharitud maa talupojale jätmine. Vilja müümine olgu talupojal vaba jne. Selliste vabaduste puhul aadlike sissetulekud ei väheneks, vaid suureneksid. Kasu saaks sellest ka riik. Autor soovib teha mõnes mõisas proovi ja on veendunud, et seal majandus õitsele läheb.

Rüütelkonna sekretär E. J. Meck püstib oma auhinnatud

⁶⁷ ENSV RAKA, f. 1324, nim. 1(A-1), s.-ü. 53, lk. 57.

⁶⁸ ENSV RAKA, f. 1, nim. 1, s.-ü. 940—942.

⁶⁹ J. Ch. Petri, *Ehstland und die Ehsten*, II Theil, lk. 166 jj.

⁷⁰ J. Ch. Petri, *Ehstland und die Ehsten*, I Theil, lk. 328.

⁷¹ J. G. Eisen-Schwarzenberg, *Eines Liefländischen Patrioten Beschreibung der Leibeigenschaft*, lk. 497.

⁷² Nähtavasti võttis Eisen-Schwarzenberg siin eeskujuks väiksemate, eesmist mõisate praktika, kus mõisnikud lasksid talupoegadel oma põlde laien-
dada.

teoses⁷³ küsimuse: kui palju tuleks talupojale omandiõigust anda, et see oleks kasulik. Konstateerides, et talupojad elavad väga erinevates oludes,⁷⁴ teeb ta ettepaneku alustada omandiõiguse andmisega virkadele, s. t. jõukamatele talupoegadele.⁷⁵ Seega siis peab omandi vallasvarale olema stiimuliks ka teistele talupoegadele. Siis, kui vallasvara on paljudel ja sellega juba harjunud ollakse, võib autori arvates asuda maa müümisele — jällegi jõukamatele peremeestele.⁷⁶ Nähes külas valitsevat diferentseerumist, konstateerib autor, et nüüd on vaesed talupojad oma härja orjad, pärast pärisorjuse kaotamist muutuksid nad aga oma rikaste naabrite orjadeks.⁷⁷

A. W. Hupel rõhutab selle positiivset mõju, kui talu on pikka aega ühe pere käes.⁷⁸ Tema arvates olevat jõukamad talupojad harvemini purjus kui vaesed jne.⁷⁹ Korduvalt räägib omandiõiguse positiivsest mõjust talupojale J. Ch. Petri. Omandiõiguse puudumine põhjustab laiskust,⁸⁰ talu kasutamine põlvest põlve soodustab usinust, truudust, töökust jne.⁸¹

XVIII sajandi teisel poolel leiavad need seisukohad järk-järgult rakendamist praktikas. Mõisnikkond asub talupoegade omandiõiguse laiendamisele. Algul teevad seda üksikud mõisnikud nn. eraõiguste näol. Esimesed sellised õigused tekivad Liivimaal alates 1764. aastast. Kaheksakümnendate aastate lõpuks annavad ka esimesed Eestimaa kubermangu mõisnikud oma mõisates talupoegadele eraõigused.⁸² Kõikides eraõigustes kuulutatakse talupoegadele omandiõigus vallasvarale, välja arvatud majapidamis-

⁷³ E. J. Meck, Preisschrift, wegen der eigenthümlichen Besitzungen der Bauern, welche bey der freyen ökonomischen Gesellschaft zu St. Petersburg das accessit erhalten, Riga 1772.

⁷⁴ Samas, lk. 6, 26.

⁷⁵ Samas, lk. 14.

⁷⁶ Samas, lk. 21.

⁷⁷ Samas, lk. 26.

⁷⁸ A. W. Hupel, An das Lief- und Ehtländische Publicum, lk. 157.

⁷⁹ Samas, lk. 153.

⁸⁰ J. Ch. Petri, Ehtland und die Ehsten, I Theil, lk. 318, 349, 453 jj.

⁸¹ J. Ch. Petri, Huvitav tükike kodumaa ajaloost, lk. 44; vt. veel M. K. Ph. M. Snell, Beschreibung der russischen Provinzen an der Ostsee, Jena 1794, lk. 173 jm.

⁸² B. Uexküll, Erörterungen über einige Grundzüge estländisch-baltischer Agrarentwicklung während der letzten Decennien. «Baltische Monatschrift», XXVII Bd., lk. 149; Fr. Bienemann, Die Statthaltertschaftszeit in Liv- und Estland, lk. 420; G. O. Hansen, Die privaten Bauerrechte Estlands für die Gebiete von Fickel, Kaltenbrunn, Kandel und Essemäggi. — Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat, XVIII Bd., Dorpat (Jurjew) 1896; J. Sitzka, Gerichts- und Rechtsbuch der Gemeinde Kaltenbrunn, erlassen auf dem Gute Kaltenbrunn am 5. September 1791. — Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1895, Dorpat 1896, lk. 34—39; Das Essemäggische Bauerrecht oder «Tolli oigus» (Toll'sches Bauerrecht) von H. Toll. — Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1895, lk. 46—51.

inventar, ning õigus seda vallasvara vabalt käsutada (Vigala, Roosna-Halliku ja Kandle õigused piiravad vallasvara müüki teatud tingimustega). Reguleeritud on ka tüüpilised omandi käsutamisega seotud tehingud, nagu laenu andmine, võlausaldus, vahetamine, kihlvedu jne. Faktiliselt olid talupojad juba varem kasutanud omandiõigust teatud osa vallasvara üle, kuid selle õiguse selgesõnaline väljakuulutamine eraõigustes on suur samm edasi.

Eriti oluline on talupoegade pärandusõiguse laiendamine. Eraõigustes kuulutatakse piiramatut pärandusõigust omamuretesse vallasvarale.⁸³ Piiratud pärandusõigus on talupojal talukohale. Talumaa on mõisniku omand, kuid talu peremees võib pärija määrata oma poegade või isegi sugulaste hulgast.⁸⁴ Kandle õigus (raamat VI, ptk. 3) näeb ette ka võimaluse, et mujalt võib tulla rentnik (Pächter) siis, kui talus pärijad puuduvad. Temaga tehakse sellekohane leping. Ta annab 100 rubla kautsjoni või on temal käendaja (Cavent) ning asub siis kohustuste (Praestanden) täitmisele. Eraseadused kaitsevad talu peremeest. Peremehesüst ei lubata kergesti edasi anda ka suure vanaduse ja kehanoorkuse puhul. Poega või väimeest, kes tahab isa kõrvale lükata, karistatakse ja antakse mujale tööle.

Talupoegadele stabiilsema olukorra loomiseks talumaade mõisastamine kas üldse keelatakse (Ääsmäe õigus, lk. 337) või lubatakse vaid teatud põhjendustel (Kandle õigus, raamat IV, ptk. 3, § 6).

Talupoegade õiguslike küsimuste lahendamiseks loodi eraõiguste alusel nendes mõisates ka oma kohtud (Gebietsgericht), mis koosnesid talupoegade esindajatest, kes kas valiti või määrati mõisniku poolt talupoegade ettepanekul. Nende kohtute kompetentsi kuulusid talupoegade pärandusajad, eestkosteküsimused, peremeeste määramine, talupere jaotamine (Verteilung des Gesindevolks), vargused ja vaeste eest hoolitsemise küsimused, tülide lahendamine peremeeste ja kodakondsete (Hausgenossen) vahel, piiritülid jne. Kandle õigus nägi ette veel kontrolli laste õpetamise üle, mõisavõlgade tasumise üle ning kogu mõisa ala ulatuses moraalse ja majandusliku kontrolli teostamist. Ääsmäel pidi kohus lahendama veel lahkkelisid mõisniku ja talupoegade vahel talupoegade omandi küsimustes. Kriminaalasjad nende kohtute pädevusse ei kuulunud (excl. vargused).

Vigala, Roosna-Halliku ja Kandle õiguses oli eriline osa, mis kandis pealkirja: teenijate (pere) õigus (Gesinderecht) ja mis reguleeris ühelt poolt peremehe ning teiselt poolt talupere ja teenijate vahelisi suhteid. Üldreeglina moodustas kogu pere ühe

⁸³ Vigala, Roosna-Halliku, Kandle õigused, raamat II, ptk. 2.

Tolli õigust on tsiteeritud G. O. Hanseni «Die privaten Bauerrechte Estlands» alusel.

⁸⁴ Vigala raamat II, ptk. 2, § 34; Roosna-Halliku raamat II, ptk. 2, § 3; Kandle, Ääsmäe õigused, lk. 336.

üksuse ja söögilaua. Kuid abielus pojad ja sulane naisega võisid ka eraldi majandada-süüa. Sellisel juhul pidi peremees sulasele ühe päeva nädalas andma oma söögi teenimiseks. Nii oli sulasrahva toitmiseks äärmiselt vähe ette nähtud — vaid üks päev nädalas. Kogu ülejäänud aja pidi sulane töötama peremehe kasuks kas mõisa- või talupõllul, saades selle eest väga väikest palka. Sulasele, kes teenis kuus päeva nädalas, pidi peremees andma 4 vakka rukkeid ja 4 vakka otri aastas või nii palju põldu, et selle saak oleks 4 vakka rukkeid ja 4 vakka otri (kokku 2 tündrit 2 vakka teravilja). Juba see väike viljanorm, mis oli tunduvalt alla tolleaegset inimese üldtunnustatud toiduvajadust, näitab, et sulasrahva toitumistingimused olid halvad.⁸⁵ Peale vilja sai sulane esimesel aastal kuue, teisel kasuka, igal aastal kaks paari pükse, kaks särki, kaks paari uusi sukki, kaks paari kindaid, kuus paari pastlaid ja igal kolmandal aastal ühe paari paksust riidest või nahast pükse. Kui aga sulane oli naisemees ja sai ühe päeva nädalas vabaks endale elatise teenimiseks, siis oli palk talust veelgi väiksem: vaid üks särk, üks paar pükse, üks paar sukki ja üks paar kindaid. Tüdruku palk talus oli: igal aastal kuub ja kolmandal aastal kasukas, igal aastal kaks särki, kaks paari käiseid, üks seelik, kaks naela villu ja viis paari pastlaid.

Siit ilmneb selgesti, et sulasrahvast ei ekspluateerinud mitte ainult mõis, vaid ka talu peremees.⁸⁶ Elatise muretsemiseks loeti sulasele, nagu nägime, küllaldaseks üks päev nädalas. Kui võtta ümardatult, et mõisategu oli kolm tööpäeva nädalas tööjõulise mehe kohta, siis jäi sellisel juhul talu peremehe kasutusse kaks sulase päeva nädalas aasta ringi. Teades, et eesmistes Viru- ja Järvamaa mõisates jäi talusse pärast mõisakoormiste tasumist kuni 21 tündrit teravilja tööjõulise mehe kohta, võime kindlasti väita, et peremehe tulu sulase pealt oli seal õige suur. Harju- ja Läänemaa eesmistes mõisates oli see mõnevõrra väiksem.

On iseloomulik, et eraseadustes manitsetakse sulasrahvast sõnakuulmisele pererahva suhtes. Nii mõisast kui ka talust ärajooksnutele on ette nähtud trahvid, mis on peaaegu ühesugused. Kes oma peremehele tööd teha ei taha, seda karistatakse ja ta peab seni mõisale kaks jalapäeva nädalas tegema, kuni ta tagasi läheb. Et peremeeste ja sulaste suhted küllalt pingelised olid ning et nende vahel palju vastuolusid esines, ilmneb selgesti Kandle mõisa kohtužurnaalist, kus need on registreeritud.⁸⁷

⁸⁵ Asjaolu, et mõisas tööl käijad, kelleks valdavalt olid sulased ja vabadikud, olid leivaga halvasti varustatud, märgib J. Ch. Petri, Ehistland und die Ehsten, II Theil, lk. 162.

⁸⁶ Sulaste väga raskest olukorrast XVIII sajandi lõpus, võrreldes peremeeste ja isegi vabadikega, räägib A. Transehe-Roseneck, Gutsherr und Bauer, lk. 176.

⁸⁷ G. O. Hansen, Die privaten Bauerrechte Estlands, lk. 330.

Eraõiguste ilmutamine leidis progressiivsete autorite juures üldist poolehoidu.⁸⁸

Eraõigused peegeldavad XVIII sajandi viimasel veerandil Eesti külas valitsenud tegelikke olukordi, kõigepealt omandi tekkimist ning laienemist ühel osal talupoegadest teiste tööjõu ekspluateerimise arvel. Kogu feodalismi ajal esinenud talupoegade majanduslik ebavõrdsus on hakanud oma olemuselt muutuma. Majanduslikud eeldused kapitalistliku eraomandi tekkimiseks on eesmistes mõisates kaugele arenenud. Juba leiab see ka juriidilist fikseerimist. Sellega koos on vana patriarhaalne talurahvas hakanud lagunema ning on loodud eeldused maaelanike uute tüüpide tekkimiseks.⁸⁹ Isegi rohkem. Me võime öelda, et embrüonaalselt on nad juba olemas. Nende kujunemiseks uuteks klassideks on vaja uusi, kapitalistlikke tootmissuhteid. Tuleb konstateerida, et vanad tootmissuhted on arenenud tootlikele jõududele muutunud kammitsaks.

Eesmistes mõisates on selgelt välja kujunenud taluperemees, kes on küll pärisori, kuid kes kasutab võõrast tööjõudu ning on loonud endale teatud varanduse. Ta on kujunenud välja seetõttu, et nendes mõisates oli talupoegadel XVIII sajandi jooksul võimalus oma põlde laiendada, mistõttu tekkis ka põllupinnaline võimalus tööjõu ekspluateerimiseks. Mahajäänud mõisates leiame sellist selget taluperemehe tüüpi harvemini või ei leia peaaegu üldse. Selle põhjuseks on võimaluste puudumine talupoegadel nendes mõisates oma põlde laiendada. Siin ei eralda sulast peremehest selline vahemaa kui eesmistes mõisates. Peremehel puudub võimalus talu käsutusse jäävat sulase tööaega täielikult ära kasutada, sest talupõllud on selleks liiga väikesed. Peremehe tulu sulasest on väike või puudub see peaaegu üldse jne. Need mõisad on n.ö. «liigse» tööjõu produtseerijateks. Siit siis ka jutud ülerahvastusest, inimeste müümine just suurtest mõisatest, mis oli laialt levinenud, jne. Maata tööjõu tekkimine on nende mahajäänud mõisate peamiseks iseloomulikuks jooneks.

Kuigi mahajäänud mõisates ei olnud sellist selgepiirilist vahet peremehe ja sulaste-saunikute vahel kui eesmistes mõisates, olid ometi ka mahajäänud mõisa pärisorjast taluperemehe püüdlused ning võimalused mõnevõrra erinevad sulase või sauniku omadest. Teraviljatootmise madal tase nende mõisate taludes andis sajandi jooksul valitsenud naturaalmajapidamise juures taluperemehele ära-alamise. Sajandi viimastel aastakümnetel aga, kui maal jõudsasti arenevad turusuhted haaravad ikka enam ka talupoegi, hakkab patriarhaalne naturaalmajapidamine nendegi mõisate taludes paratamatult lagunema. Viies vilja turule — ka taludest, kus seda

⁸⁸ [H. J. Jannau], Geschichte der Sklaverey, lk. 89; J. Ch. Petri, Ehstland und die Ehsten, II Theil, lk. 128—129; G. Merkel, Die Letten, lk. 129 jj.; G. Merkel, Die freien Letten, lk. 134.

⁸⁹ V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 136—137.

vähe oli — võttis peremees selle vilja kõigepealt muidugi sulaste ja saunikute toidu arvelt. Loomulikult süveneb sellistes tingimustes majanduslik erinevus talu elanike vahel.

Talu peremees ei ole küll selle omanik, vaid õigusteta pärisori, keda mõisnik võib täna-homme asendada teise mehega, isegi sulaste-saunikute hulgast, kuid ometi ei või meie seda peremeest XVIII sajandi lõpus ka mahajäänud mõisates sulasega samastada. Sulane ja saunik, kes, tõsi küll, võivad homme mõisniku suval saada peremeheks, ei ole täna seda veel mitte. Täna elatuvad nad talust saadavast kasinast toidust ja viletsast palgast⁹⁰ ning nende arusaamad, püüdlused ja võimalused on teistsugused kui peremeestel. Esialgu piirduvad need erinevad majanduslikud võimalused tarbimise sfääriga, sest pärisorjast peremehel puudus mahajäänud mõisates võimalus majanduslikku ebavõrdsust eriliselt süvendada ja võõra tööjõu ekspluateerimist suurendada. Kuid eesmistele mõisate suuremate talude suhteliselt parem olukord on kindlasti õhutavaks eeskujuks ka mahajäänud mõisate peremeestele.

Et ka mahajäänud mõisate suuremates taludes oli peremeestel kogunenud omandina teatud vallasvara, näitab talu loomade arvu võrdlemine raudvara normidega.

Sajandivahetusel kehtinud nn. raudvara normid nägid ette, kui palju pidi igas talus olema loomi, mida peremees talust lahkudes ei võinud kaasa võtta. Maakondlikud keskmised raudvara normid tööjõulise mehe kohta ei erine üksteisest kuigivõrd, nagu nähtub tabelist 85.

Tabel 85

Maakond	Majapidamiste arv	Raudvara norm tööjõulise mehe kohta		
		Hobuseid	Härgi	Lehmi
Harjumaa	554	0,55	0,58	0,38
Virumaa	528	0,58	0,57	0,56
Järvamaa	354	0,48	0,56	0,31
Läänemaa	678	0,55	0,77	0,26

⁹⁰ Sulase aastapalgaks Rapla kihelkonnas asuvas Alu mõisas oli 5 rubla raha, $\frac{1}{2}$ kuube, $\frac{1}{2}$ kasukat, üle aasta paar villaseid pükse, igal aastal 2 paari linaseid pükse, 2 särki, 2 paari uusi sukki, 1 paar tallutatud sukki, 3 paari villaseid kindaid ja pastlaid vajaduse järgi (ENSV RAKA, f. 864, Alu mõis). Järvamaal Ambla kihelkonnas Koigi ja Äru mõisas oli sulase aastapalgaks: üle aasta kasukas või kuub, ühel aastal 2, teisel 3 särki, 2 paari uusi sukki, 1 paar tallutatud sukki, 2 paari takuseid pükse ja üle aasta üks paar villaseid pükse (kes kolm aastat teenib, saab villaste pükste asemel nahkpükseid), 2 paari villaseid ja üks paar nahkindaid, 1 tünder rukist ja tünder otra ning pastlaid 6 paari (ENSV RAKA, f. 864). Vt. ka A. W. Hupel, Oekonomisches Handbuch, lk. 119.

Kõikides maakondades on raudvara normiks 0,5—0,6 hobust ja hõrga (Läänemaal, kus oli rohkem hõrgi, oli ka raudvara norm suurem) ja ligikaudu üks kolmandik lehma tööjõulise mehe kohta. Vaid Virumaal on lehmade raudvara norm vaadeldud majapidamistes mõnevõrra suurem.

Mõisate viisi vaadeldes on erinevused aga küllaltki suured, kõikides 0,3-st kuni 1,0 hobuse-hõrga ja lehmani tööjõulise mehe kohta.

Võttes talude üldisest kariloomade arvust maha raudvara normidega ettenähtud hõrgade, hobuste ja lehmade arvu, näeme, et väikestes ja keskmistes taludes oli väga sageli vähem loomi, kui nägid ette raudvara normid, või oli siis loomade ülejääk nendes taludes elavate inimeste arvu suhtes õige tühine. Seevastu suuremates taludes, kus küll raudvara normid olid suuremad, oli tegelikult veoloomi ja lehma ettenähtust peaaegu alati rohkem. See tähendab, et suured talud ei olnud mitte ainult paremini varustatud kariloomadega, vaid nendes olid peaaegu kõikides mõisates, nii eesmistes kui mahajäänutes, tekkinud tulevase eramandi alged kariloomade näol. (Vt. tabel 86.)

Kõigest eelöeldust ilmneb, et talupoegade kihistumine oli XVIII sajandi lõpuks Eestimaal kaugele arenenud. «On äärmiselt õpetlik, et põllumajandusliku kapitalismi tekkimise protsessi puht-teoreetiline analüüs viitab väiketootjate kihinemisele kui selle protsessi tähtsale tegurile», ütleb V. I. Lenin.⁹¹ Viidates K. Marxi «Kapitali» 3. köite 47. peatükile, näitab V. I. Lenin, et kihinemise alged tekivad juba teorendi juures, kuid areneda võivad nad alles raharendi puhul, mis eeldab üldise kaubatootmise ja raharingluse tunduvat arengut. Eestimaal oli XVIII sajandil valdav küll teorent, kuid ühendatult kolmanda rendivormi — raharendi tunnustega. Teorent teenis üha enam ja enam tootmist turu jaoks. Koos sellega areneb talurahva kihistumine. See kihistumine on teravam nendes mõisates, kus talupoegadel on rohkem võimalusi toota ja siis ka osa võtta turusuhetest, s. t. paremate maadega Järva- ja Virumaa eesmistes mõisates. Mahajäänud mõisates, eriti Hariu- ja Läänemaal, on see kihistumine vähem välja kujunenud, sest nendes mõisates olid talupoegadel puudunud võimalused oma põlde laiendada. Taludes ei olnud põllupinnalisi võimalusi sulaste-saunikute tööjõu ekspluateerimiseks või olid need võimalused minimaalsed. Kuid just nendes võimalustes ongi küsimus. Nad on raharendi puhul üldiselt avaramad kui teorendi puhul, kuid ka teorendi juures on nad muutuvad ning mõisate viisi erinevad. Ja nagu ütles K. Marx, «...kujuneb paremais tingimustes (minu sõnenduse — I. S.) olevail rendikohuslikel (rentepflichtigen) talupoegadel paratamatult harjumus ekspluateerida omakorda maapalगतöölisi... Nii tekib neil natukehaaval võimalus koguda

⁹¹ V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 137.

Loomade ülejääk talu suurusühmiti pärast raudvara normide mahaarvamist
(1803. a.)

Mõis	Majapidamiste arv			Väikesed, 0—1 veoloomaga talud			Keskmised, 2—3 veoloomaga talud			Suuremad, 4 ja rohkema veoloomaga talud		
	0—1 veoloomaga	2—3 veoloomaga	4 ja rohkema veoloomaga	Hobuseid	Härgi	Lehmi	Hobuseid	Härgi	Lehmi	Hobuseid	Härgi	Lehmi
Eesmisel mõisad												
Järvamaa												
Moe (Ambla khk.)	8	8	5	—1	—16	—5	+2	—8	—4	+5	—	+2
Nõmmküla „	6	5	9	—4	—	+3	—	+1	+3	+1	—	+5
Käravete „	2	12	19	+2	—	+2	—4	—10	—5	—	—	—4
Virumaa												
Kloodi (Rakvere khk.)	3	12	21	—	—2	—	+6	—8	+20	+29	+5	+40
Küti (Viru-Jaagupi khk.)	1	19	31	—1	—	—	—7	+20	+5	+15	+58	+19
Põllula „	5	24	16	—7	—8	—1	—22	—18	+2	+1	+2	+10
Konju (Jõhvi khk.)	4	10	4	—	—	—	+2	+3	+2	+3	+1	+1
Harjumaa												
Kabala (Rapla khk.)	—	3	29	—	—	—	—	—	—	+34	—	+61
Hagudi „	—	2	11	—	—	—	+1	—3	+1	+11	—1	+14
Tuhala (Kose khk.)	5	12	19	+1	—	+2	+2	—	+2	+20	+14	—3
Ohukatku (Rapla khk.)	5	4	15	+4	—2	+4	+2	—4	+1	+9	+18	+8
Läänemaa												
Tuudi (Karuse khk.)	1	1	20	—	—2	—	—	—	—	+8	+24	+20
Saastna „	14	9	68	+4	+1	+9	—7	+2	+6	+18	+79	+72
Kasti (Märjamaa khk.)	11	6	33	+6	—3	+16	—2	—5	+6	+3	—36	—44
Massu (Hanila khk.)	1	12	32	+1	—	+2	+4	+4	+12	+16	+15	+42

Mõis	Majapidamiste arv			Väikesed, 0—1 veoloomaga talud			Keskmised, 2—3 veoloomaga talud			Suuremad, 4 ja rohkema veoloomaga talud		
	0—1 veoloomaga	2—3 veoloomaga	4 ja rohkema veoloomaga	Hobuseid	Härgi	Lehmi	Hobuseid	Härgi	Lehmi	Hobuseid	Härgi	Lehmi
Mahajäänud mõisad												
Järvamaa												
Kirna (Türi khk.)	6	6	46	+6	—	+17	+9	+2	+18	+95	+104	+163
Mäu (Paide khk.)	6	17	38	—2	—4	—4	+13	—18	—4	+49	—4	+12
Virumaa												
Pagari (Jõhvi khk.)	9	57	31	+1	—16	+4	+18	—19	+50	+33	—3	+57
Aa (Lüganuse khk.)	10	22	25	—1	—3	+1	+11	+20	+18	+30	+47	+33
Harjumaa												
Vahakandi (Rapla khk.)	3	8	24	+3	—	+5	+4	+5	+15	+21	+11	+64
Hertu „	73	19	38	+6	—4	+54	+8	—18	+19	+32	+25	+90
Raiküla „	8	18	69	+7	—1	+11	+11	+11	+35	+40	+60	+156
Läänemaa												
Koluvere (Kullamaa khk.)	18	74	124	+7	—2	+22	+28	+37	+122	+88	+76	+274
Vatla (Karuse khk.)	3	5	43	—	—	+1	—1	+1	+8	+9	+67	+73

⁹² ENSV RAKA, f. 864, nim. 1, s.-ü. 6, 8, 10, 17, 19, 23, 24, 26, 27, 30, 33, 49, 64, 66, 81, 134, 186, 190, 242, 245.

teatav varandus ja muutuda ise tulevasteks kapitalistideks. Maa endiste valdajate hulgas, kes seda ise harisid, tekib niiviisi kapitalistlike rentnike taimelava, kellele arenemine sõltub kapitalistliku tootmise üldisest arenemisest väljaspool põllumajanduse piire». ⁹³ Selline erinev olukord mõisates oli Eestimaal välja kujunenud XVIII sajandi jooksul asetleidnud arengu tulemusel, nimelt just arengu — talupoegade laienemise tulemusel eesmistes, väiksemates mõisates, mitte aga majandusliku vähikäigu tulemusel suurtes, mahajäänud mõisates. Talupoegade majapidamised — külvid, tootlikkuse tase jne. — jäid suurtes mõisates eesmistele, väiksemate mõisate arengust maha, mitte aga ei liikunud ise tagurpidi.

Käsitlused, milles rõhutatakse talupoegade majandusliku olukorra üldist halvenemist XVIII sajandil Eestimaal, jätavad tahes-tahtmata mulje, et majanduslik diferentseeritus, mis eesti külas sajandi lõpus esines, oli kunagise «vana hea» aja jäänus, n.ö. riismed sellest. Ometi oli see just XVIII sajandil asetleidnud keeruka arengu tulemus. Mitte talurahva üldine vaesumine ja laostumine, vaid tema kihistumine on selle arengu iseloomulikuks jooneks. ⁹⁴ Juba XVIII sajandi lõpul leiavad Eestimaal aset nende tulevaste protsesside alged, mille kohta ütleb V. I. Lenin: «... meie põlduhariva ja kogukondliku talurahva hulgas toimub mitte vaesumise ja laostumise protsess üldse, vaid kodanluseks ja proletariaadiks kihinemise protsess.» ⁹⁵

Niisiis tuleb kõiki tollel ajal toimuvaid sündmusi hinnata seisukohalt, kas ja kuidas nad soodustasid või takistasid selle kihistumise edaspidist arengut. Samuti on vaja hindamisel vahet teha talurahva kui terviku, kui feodaalse ühiskonna klassi ja tekkinud uute kihtide — tulevase kodanliku ühiskonna klasside arusaamade ja püüdluste vahel. «Kuivõrd meie külas pärisorjuslik ühiskond tõrjutakse välja «kaasaegse» (kodanliku) ühiskonna poolt, niivõrd talurahvas lakkab olemast klass, jagunedes maaproletariaadiks ja maakodanluseks (suureks, keskmiseks, väikseks ja kõige väiksemaks). Kuivõrd säilivad veel pärisorjuslikud suhted, niivõrd «talurahvas» jääb veel püsima klassina, s. o., kordame, mitte kodanliku, vaid pärisorjusliku ühiskonna klassina. See «kuivõrd — niivõrd» eksisteerib tegelikkuses äärmiselt keeruka pärisorjuslikkude ja kodanlikkude suhete põimumisena kaasaegses vene külas,» kirjutab V. I. Lenin

⁹³ К. Маркс, Капитал, т. III, 1936, lk. 703.

⁹⁴ Eesti NSV ajalugu, I kd., lk. 498 jm. on hästi esile toodud kihistumise üks külg: sulaste, vabadike jm. raske majanduslik olukord ja nende eksploatimine taluperemeeste poolt XVIII sajandi lõpus. Liiga vähe tähelepanu on osutatud aga teisele küljele, s. o. tulevase maakodanluse tekkimisele. Domineerib talurahva üldise vaesumise ja laostumise tees, lk. 503 jm.

⁹⁵ V. I. Lenin, Teosed, I kd., lk. 95.

1902. aastal teoses «Vene sotsiaaldemokraatia agraarprogramm»⁹⁶. Ka sada aastat varem esines külas see «niivõrd — kuivõrd». Muidugi oli siis valdavaks pärisorjus ja valdavalt oli talurahvas pärisorjusliku ühiskonna klass. Kuivõrd aga esines juba pärisorjusliku ühiskonna väljatõrjumist tulevase kodanliku ühiskonna algete poolt, niivõrd lakkas talurahvas olemast pärisorjusliku ühiskonna klass. Temas on juba tulevase ühiskonna maaproletariaadi ja maakodanluse tunnuseid ning teravaid majanduslikke vastuolusid.⁹⁷

Toimuvas arengus on seetõttu eriti oluline jälgida, kuidas just toimus nende uute kodanlike elementide tungimine külasse. See annab vastuse põhiküsimusele: kuidas toimus feodaalsete tootmissuhete asendumine kapitalistlikega. See «niivõrd» — kuivõrd» elav dialektiline vastuolu sisustab feodaalpärisorjuslike tootmissuhete kriisi ja kapitalismile ülemineku perioodi. Teoses «Kapitalismi arenemine Venemaal» peatükis «Mõned märkused meie küla kapitalismieelse majanduse kohta» ütleb V. I. Lenin: ««Venemaa kapitalismi saatuse» küsimuse tuuma kujutatakse meil tihti nii, nagu oleks peatahtsus küsimusel: kui kiiresti? (s. o. kui kiiresti areneb kapitalism?). Tegelikult aga on võrratult suurema tähtsusega küsimus: kuidas nimelt? ja küsimus: kust? (s. o. milline oli kapitalismieelne majanduslik kord Venemaal?). Narodnikliku majandusteaduse peamisi vigu on ebaõige vastus just neile kahele küsimusele, s. o. selle ebaõige kujutamine, kuidas nimelt areneb kapitalism Venemaal, ja kapitalismieelse korra võlts idealiseerimine.»⁹⁸ Teisal näitab V. I. Lenin, et narodniklike majandusteadlaste vead pärinevad Sismondilt ja Adam Smithilt, kelle arvates «kommertsrikkuse ja järelikult konkurentsi arenemine pidi puutumatuks jätma ühtlase kesktalurahva ühes selle «mööduka jõukuse» ja patriarhaalse suhtumisega sulastesse».⁹⁹

Niisama väärib küll ka kapitalismieelse korra narodniklik võlts idealiseerimine, oleks ka kihistumise ülehindamine pärisorjadest talupoegkonna hulgas. Majanduslik ebavõrdsus ja palgatöö ei pruugi alati olla kapitalismile ülemineku tunnuseks.¹⁰⁰ Kuid ilma nendeta ei teki kapitalistlikke suhteid. Seetõttu ongi vaja jälgida kõiki neid nähtusi pikema aja jooksul, et näha nendes enestes asetleidvaid kvantitatiivseid kui ka kvalitatiivseid

⁹⁶ V. I. Lenin, Teosed, 6. kd., lk. 97.

⁹⁷ Е. И. Заозерская и др., Классовое расслоение крестьянства в XVII—XVIII вв. — Четвертая сессия симпозиума, Рига 1961, lk. 18.

⁹⁸ V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 316.

⁹⁹ V. I. Lenin, Teosed, 2. kd., lk. 116—117.

¹⁰⁰ Vt. S. D. Skazkini seisukohad «Вопросы истории» 1960, № 5, lk. 207. S. V. Tjutjukini refereeringus. Samas on esitatud ka teiste autorite seisukohad talupoegade kihistumise küsimuses 1959. aasta sümpoosionil.

Vt. В. К. Яценский, Основные этапы генезиса капитализма в России. «История СССР» 1958, № 5, lk. 59—91.

muutusi.¹⁰¹ Kahjuks ei ole käesoleva töö raamides võimalik pike-malt analüüsida eesti talupoegade kihistumise käiku XVIII sajandi jooksul. Küll tahaks aga rõhutada, et sajandi lõpuks oli kihistumine suhteliselt kaugele arenenud ja ka üldist laadi aja-lookäsitlustes tuleks sellele rohkem tähelepanu pöörata, kui seda seni on tehtud.

Kuidas vastasid XIX sajandi alguse esimesed talurahvaseadused Eestimaal majandusliku arengu vajadustele ja milline oli nende suhtumine peremeestesse, sulastesse, saunikutesse, vabadikesse?

Seaduste tekstides enestes pööratakse omandiküsimustele väga palju tähelepanu. Nad on seal keskseks küsimuseks. «Iggaüks»¹⁰², mis on kirjutatud lepitavas, n.-ö. koostööd taotlevas toonis, algab üleskutsega peremeestele ja perenaistele suurendada hoolika töö läbi oma vara. Sulastele ja ümmardajatele kutsutakse peremehi õigust mõistma ja palka ausasti tasuma. Sulaseid kohustatakse peremeeste suhtes aga hoolsad olema. Kogu talurahvast manitse-takse sõnakuulmisele mõisavanemate suhtes.

Sellisele sissejuhatusele järgnevad paragrahvid, mis on pühen-datud omandiküsimustele. Peremeestele kindlustatakse omandi-õigus kogu vallasvarale, välja arvatud talu raudvara (§ 1). Talu-koht on pärandatav (§ 2). Koha äravõtmine võib toimuda vaid hooletutelt peremeestelt ja sedagi vallakohtu kaudu (§ 4). Talu-peremeeste müümine ei ole lubatud (§ 5). Peremeeste varandus-likud (pärandus)asjad ja tülid peremeeste ning sulaste vahel kuuluvad loodavate vallakohtute pädevusse. Vallakohtu koosseisu kuuluvad peremehed.

Asjaolu, et nende sätete kõrval pöörab «Iggaüks» teokoor-mistele väga vähe tähelepanu, tegemata isegi katset neid regu-leerida, näitab, kui suurt tähtsust osutasid mõisnikud tollal talu-poegade omandi küsimusele ja peremeesteseisuse õiguste kind-lustamisele.¹⁰³ Loomulikult tegutsesid mõisnikud seejuures kõige-pealt oma huvidest lähtudes.¹⁰⁴

Ka 1804. a. «Eestimaa talurahvaseadus»¹⁰⁵ algab üleskutsega

¹⁰¹ В. К. Яцунский, viidatud teos, lk. 60—61; Е. И. Заозерская, Е. И. Индова, А. А. Преображенский, Ю. А. Тихонов, Клас-совое расслоение крестьянства в XVII—XVIII вв. Четвертая сессия симпо-зиума, Рига 1961, lk. 16.

¹⁰² Iggaüks, Tallinn 1802.

¹⁰³ Ajaloo-alases kirjanduses on vaieldud selle üle, kas «Iggaüks» oli ainult deklaratiivse iseloomuga või leidsid tema sätted ka rakendamist. N. Loone artiklis «Iggaüks» ja Silmsi talupojad a. 1803», «Ajalooline Aja-kiri» 1933, Tartu 1934, lk. 217 tõestab konkreetse materjali alusel, et 1803. aastal kohalikud kõrged instantsid rakendasid Silmsi talupoegade asjus «Igga-ühhe» põhimõtteid.

¹⁰⁴ N. Loone, viidatud teos, lk. 209.

¹⁰⁵ Eestima Tallorahwa Seädu. Moisa wannemattest noutud ja meie Sure armolisse Keisri Herrast kinnitud 1805 aasta sees.

peremeestele teha usinasti tööd, et oma varandust suurendada. Olemasolevat talupoegade vara lubatakse kaitsta mõisniku omavoli vastu, nähes omavoli tarvitanud mõisnike suhtes ette isegi trahvid. Seadus kinnitab talupoegade pärandusõigust talust saadavatele tuludele. Selle tõestamiseks, et talupoegadel on võimalik vara koguda, on esitatud kuue päeva koha sissetulekute ja väljaminekute arvestus, mille järgi sellise talu vilja ülejääk olevat 10½ tündrit, heina ülejääk 5 koormat, peale selle muud sissetulekud loomadest, humalatest, mesipuudest, kalapüügist jne.

Tuleb märkida, et näitena toodud andmed on iseloomulikud mitte keskmisele talule, vaid eesmistele mõisatele taludele. Nimelt on rukkikülvi suuruseks võetud 2 tündrit tööjõulise mehe kohta ja saagikuseks 5,5 seemet. Selline rukkikülv esines, nagu nägime, tegelikult vaid Järva- ja Virumaa eesmistes mõisates ning üksikutes mõisates ka teistes maakondades. Valdav osa taludest oli põldudega halvemini varustatud ja külvid ning saagid seetõttu väiksemad.

«Eestimaa talurahva kohtuseadus ehk vallakohtu käsuraamat»¹⁰⁶, mis valmis koos Eestimaa talurahvaseadusega, pöörab eriti palju tähelepanu talupoegade omandi küsimustele ja peremeeste ning sulasrahva suhete reguleerimisele. Talupoegadele kuulutatakse omandiõigus kogu vallasvarale, mis on üle raudvara, samuti ka pärandusõigus kogu vallasvarale.¹⁰⁷ Talupojale antakse isegi testamendi tegemise õigus, samuti vara kinkimise, ostmise, müümise õigus. Reguleeritakse veel rida teisigi tsiviilõiguslikke, varandusega seotud tehinguid. Talupojal on oma varanduse rentimise õigus, kaasa arvatud maade rentimine, milleks oli aga vaja mõisniku nõusolekut. Taluperemees võis samuti enese ja sulaste tööjõudu välja rentida («ärä palkada») tingimusel, et see ei takistaks mõisatööde tegemist ja et töökoht ei oleks kaugemal kui üks penikoorem (s. o. 7,4 km). Kaugemale võis seda teha vaid mõisniku loal.

Seaduse tekstist ilmneb, et vaesed talupojad andsid oma maid sageli rendile rikastele, tavaliselt nendelt võetud laenu katteks.¹⁰⁸ Nendele, nn. santidele majapidamistele määratakse hooldajad, kes peavad kontrollima sellise majapidamise kogu tegevust.

Üksikasjalikult on reguleeritud «perevanemate ja orjade» suhted.¹⁰⁹ Peremehe kohustuseks on: sulane igasugusteks töödeks välja õpetada, teda toita ja temale õigesti palka maksta. Teenijaid manitsetakse aga hoolikalt töötama. Hooletusest peremehele tekitatud kahjud võetakse orjade palgast maha. Sulane ja tüdruk

¹⁰⁶ Eestima Tallorahwa Kohto-Seädus ehk Walla-kohto Kässo-ramat, Tallinn [1804].

¹⁰⁷ Samas, lk. 40 jj.

¹⁰⁸ Samas, lk. 94 jj.

¹⁰⁹ Samas, lk. 96 jj.

ei tohi enne aasta lõppu talust lahkuda. Kui nad seda siiski omavoliliselt teevad, ei pruugi peremees neile saadaolevat palka maksta. Jooksikud tuuakse tagasi, neid trahvitakse ja nad peavad tekitatud kahju tasa tegema.

Need ja rida teisi seaduse paragrahve näitavad, et vajadus talupoegade omandi küsimust reguleerida oli XVIII sajandi lõpuks Eestimaal kaugele arenenud. Vanad feodaalsed omandisuhted olid tegelikkuse jaoks kitsaks jäänud. Areng nõudis pärisorjast talupojale omandiõiguse andmist. Ühele osale talupoegadest, s. o. peremeeste vähemikule, oli see omand saanud reaalsuseks, mis vajas eluõigust. Teistele pidi ta saama õhutavaks stiimuliks, mille poole püüda. See on feodaalsete pärisorjuslike tootmissuhete lagunemise üks aspekte Eesti külas XVIII—XIX sajandi vahetusel.

Sellega kaasnes ka teine külg — talurahvakihi tekkimine, kelle side maaga oli rohkem katkenud kui kunagi varem. Nendeks olid sulased ja maata vabadikud. Side maaga oli katkenud neil niivõrd, kuivõrd oli tekkinud jõukamate taluperemeeste kiht, kes hoidsid talusid kindlalt oma käes, kes kasutasid pärandusõigust¹¹⁰ ja võõra tööjõu ekspluateerimise võimalust ning said koguda ülejääke. Loomulikult olid nende kihtide huvid mõnevõrra erinevad. Ühiselt tegutsesid nad feodaalse ühiskonna klassina pärisorjuse vastu, kuid uute tekkivate tootmissuhete jaoks olid ühed tulevase maakodanluse ja teised tulevase maaproletariaadi taimelavaks.

XIX sajandi alguse talurahvaseaduste positiivseks küljeks tuleb pidada kõiki neid sätteid, mis soodustasid ja fikseerisid uute tootmissuhete tekkimist. Nende seaduste reaktsiooniline olemus, nagu eespool nägime, seisis aga selles, et nad teokoormiste säilitamise ning nende vastava reguleerimisega ei soodustanud, vaid takistasid talupoegade majanduslikku arenemist. Selles vastuolulisuses — ühelt poolt omandiõiguse väljakuulutamine talupojale, kuid teiselt poolt selle loomise takistamine — on üks põhjustest, miks need seadused ei andnud järgnevatel aastatel märkimisväärset arengut põllumajanduses ja miks juba järgmisel aastakümnel on valitsev klass sunnitud küsimuse radikaalsemalt lahendama.

3. PÕLLUMAJANDUSSAADUSTE TURUSTAMISE TINGIMUSED

Konstateerinud põllumajanduse, eriti teraviljakasvatuse suurt ja kiiret kasvu Eestimaal XVIII sajandil, tõusetub selle põhjuste küsimus. Mis oli võrreldes eelmise sajandiga nüüd siis uut, mis tingis ja soodustas põllumajanduse kiiret arengut Eestimaal?

¹¹⁰ «Eestimaa talurahva kohtuseadus» (lk. 10) nägi ette, et ka sellel juhul kindlustatakse pärimisõigus pojale, kui isa joomise ja hooletu töö pärast talukohalt ära aetakse.

Üheks peamiseks põhjuseks olid põllumajandussaaduste väga head turustamise tingimused, mis tekkisid pärast Eesti ala ühendamist Venemaaga. Kohe peale sõjategevuse lõppemist elustus siinsel territooriumil viljakaubandus kiiresti. Juba 1715. aastal leidis aset suuremakoguseline (4000 sälitist) vilja väljavedu Tallinna sadamast.¹¹¹ Nii oli see ka järgneval aastal.¹¹² Ilmusid plakatid, millega reguleeriti kaubanduse küsimusi, järjekindlalt teatati toidukaupade kokkuostust ja nende vaba vedamise võimalusest Peterburi,¹¹³ mida tegelikult ka ulatuslikult kasutati.¹¹⁴

1720. aastal Tallinnas vilja arvelevõtmisel selgus, et linnas oli müügilviljana ainuüksi rukist 12 500 tündrit.¹¹⁵ 20-ndatest aastatest alates teostati Eestimaalt turuhindadega süstemaatiliselt ulatuslikke riiklikke toiduainete kokkuoste.¹¹⁶ Et lähedas naabruses asusid uus, rajatav pealinn Peterburi ja Balti mere laevastik, siis oli nõudmine toiduainete järele alati palju suurem, kui neid siit müüa oli. Toome näitena mõned andmed 1723. aasta kohta. 24. jaanuaril küsis kammerkolleegium asekuubernerilt, kui palju oleks Eestimaalt võimalik Peterburi viljalao jaoks vilja kokku osta.¹¹⁷ Sellele järgnesid ulatuslikud vilja, õlle, viina ja liha kokkuostud.¹¹⁸ 28. märtsil saab Eestimaa asekuuberner kammerkolleegiumi korralduse osta täiendavalt kokku 16 000 tündrit head rukist ja jahu. 28. novembril andis kammerkolleegium korralduse osta vabaturult kokku 65 000 tündrit rukist ja 10 000 tündrit tangu. 19. detsembril järgnes kammerkolleegiumi korraldus osta Peterburi viljalao jaoks 32 000 tündrit rukist. Kui 4. märtsil 1724. a. saabus järjekordne korraldus vilja kokkuostmiseks, vastas asekuuberner, et vaevalt saab maalt enam vilja osta, sest vene kaupmehed liiguvad maad mööda ringi, ostavad vilja tündrite ja lastide viisi kokku ning veavad ise ära, nii et mõisnikel ei ole veoga mingit muret. Kammerkontor küsis asekuubernerilt: kui Eestimaa ei suuda vajalikku kogust vilja müüa, kas ei oleks siis võimalik vilja Königsbergist ja Danzigist osta. Oma vastuses teataski asekuuberner (25. veebr.), et Tallinna kaupmees Adolph Oom on nõus muretsema Königsbergist ja Danzigist Peter-

¹¹¹ Landrath Wrangell's Chronik, lk. 125.

¹¹² П. Баранов, Архив правительствующего сената, т. I, Санктпетербург, 1872, lk. 37—38; Осемнадцатый век. Исторический сборник, IV кн., Москва 1869, lk. 27.

¹¹³ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 3, lk. 27, 39; f. 3, nim. 1, s.-ü. 4, lk. 345, 391, 392; f. 3, min. 1, s.-ü. 5, lk. 89, 409; ПСЗ, т. V, № 3162, 3166, 3179 jne.

¹¹⁴ Б. Б. Кафенгауз, Очерки внутреннего рынка России первой половины XVIII века, Москва 1958, lk. 61 jj., 101, 322.

¹¹⁵ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 191, lk. 50. Üle kahe kolmandiku sellest rukist kuulus aadlile ja vähem kui üks kolmandik linnakodanikele-kaupmeestele.

¹¹⁶ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 5; f. 3, nim. 1, s.-ü. 191 ja 192

¹¹⁷ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 191, lk. 204.

¹¹⁸ 31. jaanuaril, 7. veebruaril, 14. veebruaril, 18. märtsil jne.

buri viljalao jaoks 24 000 tündrit rukist hinnaga 3 rubla set-
vert.¹¹⁹

Ulatuslikud vilja kokkuostud Eestimaalt jätkusid ka järgnevatel aastatel ja aastakümnetel.¹²⁰ Eriti suur oli Peterburi soodustav mõju ümberkaudsete territooriumide, sealhulgas ka Eestimaa põllumajanduse arengule.¹²¹ Kiiresti kasvava suure linna nõudmine toiduainete järele oli alati suur ning leivavilja müük Peterburi tollivaba.¹²² Peale selle teostas riik igal aastal kohapeal suuri kokkuoste teraviljaladude täiendamiseks.¹²³ Ka sellel puhul toimus müük tollivabalt. Pidevalt ilmuvad Eestimaa kuberneripublikaadid, milles teatatakse, et riigilaod ostavad rukist piiramatul arvul õige turuhinnaga.¹²⁴

Lisaks siseturu nõudmistele toimus ka vilja väljavedu välismaale. Vastavalt Uusikaupungi rahulepingule võis Rootsi osta Riiast, Tallinnast ja Kuressaarest tollivabalt 50 000 rubla eest vilja.¹²⁵ Kehtivate hindade juures oli see umbes 1500—1700 sälitist rukist.¹²⁶ 1724. aastal sõlmitud kaitseliidu lepinguga lubati Rootsi valitsusel täiendavalt Baltimaade linnadest osta tollivabalt 50 000 rubla eest kanepit, lina ja laevamaste. Nendel aastatel, kui viljaikalduse tõttu vilja ei olnud võimalik välja vedada, lubati puudujääva summa ulatuses osta kanepit, lina ja laevamaste.¹²⁷ Liidulepingu pikendamisel 1758. aastal tõsteti välja-veo väärtused kahekordseks, s. o. 100 000 rubla eest vilja ja 100 000 rubla eest kanepit ja lina võis Rootsi Baltikumist tollivabalt välja vedada.¹²⁸ See moodustas ligikaudu $\frac{1}{4}$ — $\frac{1}{3}$ vilja sisseveost Rootsi.¹²⁹

¹¹⁹ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 191, lk. 216.

¹²⁰ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 431, lk. 130, 183, 275, 282, 315, 316 jj.; s.-ü. 432, lk. 90.

¹²¹ А. Н. Радищев, Полное собрание сочинений, т. III, Л. 1952, lk. 100—101; П. А. Хромов, Очерки экономики, lk. 214; Б. Б. Кафенгауз, Очерки внутреннего рынка, lk. 32—33; Ч. А. Балагуров, Расслоение олонечских приписных крестьян во второй половине XVIII столетия. — Вопросы истории Карелии, Петрозаводск 1958, lk. 15.

¹²² ПСЗ, т. VII, № 4193, 4598, 4712; т. IX, № 6674; Б. Б. Кафенгауз, viidatud teos, lk. 26; П. Баранов, Архив, т. I, lk. 361.

¹²³ Senati 14. mai 1725. aasta ukaas.

¹²⁴ Eestimaa kuberneripublikaadid, TRÜ Teaduslik Raamatukogu, Estica.

¹²⁵ Л. А. Никифоров, Внешняя политика России в последние годы Северной войны. Ништадтский мир, Москва 1959, lk. 481.

¹²⁶ П. Баранов, Архив, т. I, lk. 186; V. Wittschewsky, Rußlands Handels-, Zoll- und Industriepolitik von Peter dem Großen bis auf die Gegenwart, Berlin 1905, lk. 10—11.

¹²⁷ ПСЗ, т. VII, № 4465, 4948; т. VIII, № 5467; т. XI, № 8766, 8932.

¹²⁸ ПСЗ, т. XV, № 10852.

¹²⁹ Nimelt rahaldas Rootsi enese viljasaak XVIII sajandil vaid $\frac{2}{3}$ vajadusest ja igal aastal veeti Rootsimaale sisse 250 000—350 000 tündrit vilja. W. Naude, Die Getreidehandelspolitik der Europäischen Staaten von 13. bis zum 18. Jahrhundert, Berlin 1896, lk. 402 jj.; vt. ka И. Андерссон, История Швеции, Москва 1951, lk. 258.

Kolmekümnendatest aastatest alates suurenesid riiklikud viinahanked Baltikumist ja muutusid kiiresti väga ulatuslikuks.¹³⁰ See pani aluse tohutule viinaajamisele Eestimaa mõisates. Et Eestimaal puudus riiklik viinamonopol ning mõisnikud kasutasid õigust vabalt viina ajada ja müüa, siis kujunes see mõisnikkonnale väga suureks kasusaamise allikaks. Isegi talupojad ajasid viina ja müüsid seda Venemaalt tulnud ülesostjatele vaatide ja ankrute viisi.¹³¹

Tingituna asjaolust, et nõudmine kaugelt ületas pakkumise, olid põllumajandussaaduste turuhinnad XVIII sajandi esimesel poolel Eestimaal kõrged. Võrdluseks kohalikele turuhindadele esitame tabelis 87 hinnad ka 1680.—1690. aastatest ja nn. riiklikud taksihinnad.

Näeme, et turuhinnad, millega riik ostis Eestimaalt vilja, olid kogu sajandi esimesel poolel kõrgemad kui eelmise sajandi viimaste aastakümnete vilja väljaveo hinnad. Nende XVII sajandi hindadega olid samal tasemel Menšikovi poolt määratud nn. riiklikud taksihinnad, s. o. hinnad, mille alusel riik tasus sõjavägede toitlustamiseks võetavate toiduainete eest. Ka maailmaturu hindadega võrreldes ei olnud siinsed turuhinnad madalamad.¹³²

Ei saa seetõttu nõustuda autoritega, kes kõneldes pikalt ja laialt tollipiiridest ning vilja väljaveo keeldudest XVIII sajandil, püüavad jätta muljet, et eriti sajandi esimesel poolel valitsesid Eestimaal ebasoodsad tingimused vilja turustamiseks, palju ebasoodsamad kui eelmise sajandi lõpus.¹³³ Selle väite tõestamiseks esitatakse tavaliselt vilja väljaveo kogused Tallinna sadamast, mis XVIII sajandil olid väiksemad kui eelmise sajandi lõpus. Selline võrdlemine või nende arvude esitamine ilma vajalike seletusteta on aga mitmel põhjusel täiesti väär. Kõigepealt on võetud võrdluse aluseks XVII sajandi lõpust mitte tavaline vilja väljaveo kogus, vaid erakordne 1693. aasta, millal vilja väljavedu Tallinna sadamast ületas kahe- kuni kolmekordselt keskmise taseme.¹³⁴ O. Liiv, kes käsitleb vilja väljaveo küsimust rootsi ajal üksikasjalikumalt, kahtleb tollaegsete väljaveo and-

¹³⁰ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 431, lk. 316, 337; ПСЗ, т. IX, № 6674, т. XVII, № 12 584, 12 650.

¹³¹ ПСЗ, т. XVII, № 12 650.

¹³² Vt. W. Naude, Die Getreidehandelspolitik und Kriegsmagazinverwaltung Brandenburg-Preussens bis 1740. Acta Borussica, Berlin 1910, lk. 613, 619 jj.; W. Naude, Die Getreidehandelspolitik der Europäischen Staaten, lk. 404.

¹³³ Eesti majandusajalugu I, lk. 264 ja 322 läheb isegi nii kaugele, et eitab vilja ulatuslikumat väljavedu Venemaale ning kõneleb vilja ummistumisest kohapealsel turul.

Vt. H. Sepp, Majandusolud Eestis, lk. 101; Eesti NSV ajalugu I, lk. 457, 463, 465.

¹³⁴ Eesti NSV ajalugu I, lk. 347; Очерки истории СССР, Россия во второй четверти XVIII в., lk. 652.

Põllumajandussaaduste hinnad

Tabel 87¹³⁵

Rukis (sälitis)	1680.—1690. a. ¹³⁶ 17—30 riigitaalr.	1720. a. 21 rbl.	1724. a. 32 rbl.	1726.—1727. a. 29 rbl.	1740. a. 38 rbl.			1761.— 1762. a. 31 rbl.	Riiklik taksihind 19.20
Oder (tünder)	1680.—1690. a. 0,6—1,2 riigitaalr.	1720. a. 2.40 rbl. (tangud)		1726. a. 1.80 rbl. (tangud)	1740. a. 80 kop.		1759. a. 1 rbl. (seemneoder)		80 kop.
Kaer (tünder)				1726. a. 60 kop.	1740. a. 60 kop.	1755. a. 55 kop.	1759. a. 75 kop. (seemnekaer)		40 kop.
Viin (pang)			1723. a. 1 rbl.			1751. a. 1.30 rbl.	1752. a. 7 rbl. vaat		
Hein (pund)	1680.—1690. a. 1,3 kop.			1728. a. 7—8 kop.		1753. a. 7 kop.			2,5 kop.
Või (puud)		1721. a. 2 rbl.				1751. a. 1.40 rbl.			
Liha (puud)			1723. a. 50—80 kop.						
Sool (sälitis)			1723. a. 32 rbl.	1726. a. 1,5 kop. nael		1751. a. 52 rbl.			

¹³⁵ Tabel on koostatud konkreetsetes ostu-müügitehingutes esinevate hindade alusel. Gadebuschi poolt XVIII sajandi kohta antud rukkihinnad Tartus on ligilähedased Tallinna hindadele (vt. Eesti majandusajalugu, lk. 322).

Tabelile lisaks toome veel mõned hinnad:

suur härg maksis 1711. a. 8 rbl.; 1752. a. 9 rbl.	kana maksis 1753. a. 3 kop.
lüpsilehm " 1755. a. 5 rbl.	munad maksid 1753. a. 3 tk. 1 kop.
hobune " 1711. a. 8 rbl.; 1767. a. 6—7,5 rbl.	linane lõng maksis 1753. a. 5 kop. nael.
lammas " 1753. a. 40 kop.	raud maksis 1753. a. 3—3½ kop. nael.

¹³⁶ Rootsiaegsete hindade aluseks on võetud «Eesti majandusajalugu» lk. 225 jj. toodud hinnad.

mete täpsuses, pidades seda kogust liiga suureks.¹³⁷ Rukki väljavedu Tallinna sadamast oli 1693. aastal suurem kui Eestimaa kubermangu rukkisaak O. Liivi arvestusel samal aastal. Selline suur vilja väljavedu oli võimalik vaid transiitkaubanduse olemasolul korral. Ja nagu nähtubki Greiffenhageni artiklist, millele vilja väljaveo koguseid esitades viitab O. Liiv, on seal Tallinna sadama väljaveo hulka arvatud ka transiitvili Venemaalt.¹³⁸ Nii ei peegelda siis vilja väljaveo kogused Tallinna sadamast XVII sajandi 90-ndatel aastatel Eestimaa kubermangu müügi-vilja koguseid ja neid ei saa võtta kohaliku müügiteravilja toodangu võrdluse aluseks. See väga oluline moment on jäänud nendes käsitlustes aga esile toomata. Teiselt poolt on selline Tallinna sadama vilja väljaveo koguste võrdlemine väärt ka sellepärast, et opereerides vilja väljaveo suurusega ainult mereteed kaudu, varjatakse ulatuslikku ja soodsat põllumajandussaaduste müüki XVIII sajandil kohapeal kõrgete turuhindadega riiklike viljaladudele ja laevastikule ning tollivaba vilja vedu maad kaudu Peterburi. Peale selle realiseeriti hulk vilja XVIII sajandil viina näol. XVII sajandil sellised vilja realiseerimise kanalid puudusid. Kogu müügiteravili ning riigimaksudena laekunud vili veeti mereteed kaudu Rootsi. Ühe sõnaga, sellise Tallinna väljaveokoguste võrdleva käsitlusega ei tooda esile Põhjasõja tulemusel tekkinud Vene turu — eriti rajatava Peterburi ja Balti mere laevastiku näol — suurt positiivset mõju Eestimaa põllumajanduse arengule XVIII sajandil.¹³⁹

Et vilja ost kohapeal riiklikesse viljaladudesse ja sõjaväele toimus kõrge turuhinna alusel¹⁴⁰ ning vilja müük Peterburi oli tollivaba, siis oli ajutiste vilja väljaveo keeldude ja tollipiiri (Eestimaa kubermangu ja Venemaa vahel) mõju teraviljakaubandusele

¹³⁷ O. Liiv, Die wirtschaftliche Lage des estnischen Gebietes am Ausgang des XVII Jahrhunderts. Doktoridissertatsioon TRÜ Teaduslikus Raamatukogus, Tartu 1935, lk. 175 jj.

¹³⁸ W. Greiffenhagen, Archangel als Handelskonkurrentin Revels im siebzehnten Jahrhundert. — Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands, IV Bd., Reval 1889, lk. 179 jj. — Ka mitmed teised autorid räägivad Tallinnast ja Narvast kui vene transiitvilja väljaveo sadamatest juba XV—XVI kui ka XVII sajandil. W. Naude, Die Getreidehandelspolitik der Europäischen Staaten, lk. 409 jj.; J. Fr. Chance, George I and the Northern War, London 1909, lk. 5; G. Merkel, Die Vorzeit Liefands, II Bd., Berlin 1799, lk. 311; П. А. Хромов, Очерки экономики, lk. 230 jj.; С. А. Покровский, Внешняя торговля и внешняя торговая политика России, Москва 1947, lk. 56, 68; O. Liiv, Eesti suhted Rootsiiga kaubanduslikul alal (XVI ja XVII sajandil). — Eesti-Rootsi 1929, Tallinn 1929, lk. 120 jj., märgib, et Tallinnale oli «pea terve Eesti» tagamaaks, s. t. ka osa Liivimaa kubermangust; O. Liiv, Maakaubandusest ja ülesostust Eestis rootsi aja lõpul. «Ajalooline Ajakiri» 1934, nr. 1, lk. 2, 7.

¹³⁹ Asjaolu, et sadamate sisse- ja väljaveokoguste põhjal ei saa vilja-saagi üle veel järeldusi teha, märkis juba A. W. Hupel, Vom jetzigen Kreditwesen, lk. 188.

¹⁴⁰ ПСЗ, т. XII, № 9996.

duse osas mõisnikele väga vähene. Suurem on see mõju kaupmeeskonna seisukohalt vaadatuna, sest vilja riiklik kokkuost kohapeal ja vilja väljaveo keeld vähendasid tunduvalt kaupmeeste võimalusi viljaga spekuloida. Sellelt pinnalt tekivadki Tallinna kaupmeeste kurtmised oma olukorra halvenemise kohta ja tülid mõisnikkonnaga teraviljaga kauplemise küsimustes. Üks selline tüli oli 1733. aastal Senatis arutamisel. Nimelt esines Eestimaa rüütelkond Senatis avaldusega, et Tallinna kodanikud veavad välismaalt linnaseid ja vilja sisse, et sellega sundida kohalikke maaelanikke oma vilja odavalt ära müüma. Rüütelkond palus, et linnaste ja vilja sissevedu ära keelataks. Tallinna kaupmehed seletasid aga, et Eestimaa rüütelkond on püüdnud viljaga kauplemist, mis olevat kaupmeeskonna ainuõigus, enda kätte haarata, oma äranägemise järgi hindu tõsta ja kaupmeeskonda laostada. Tallinna linna esindajad tõid ette, et linnal on nii endistel aegadel kui ka Vene valitsuse ajal alati olnud kauplemisvabadus ja ta on vilja ning muid kaupu takistamatult sisse ja välja vedanud. Eestimaa rüütelkonna peamees Reh binder väidab, et kui Tallinna linna kodanikud ise välismaalt vilja ei telliks, ei veaks seda keegi sisse, sest välismaal olevat ju teada, et Eestimaal on vilja rohkem kui seal. Tallinna linna sekretär Menz seletab, et linna kodanikud ei ole kunagi olnud kohustatud kalli hinna eest kohalike mõisnike vilja ostma, vaid on võinud vilja mujalt sisse vedada. Asja arutamisest on ilmne, et viljahinnad Eestimaal on mõisnikele väga soodsad. Kogu olemasolev vili, mille hulgaga Reh binder isegi uhkeldab, et seda on rohkem kui välismaal, realiseeritakse sisekaubanduse korras nende soodsate hindadega. Mõisnikkond ei ole seepärast huvitatud ei vilja sisse- ega väljaveost välismaale. Senat otsustab küsimuse mõisnikkonna huvides. Lähtudes sellest, et rootsi ajal (1626. aastal) olevat lubatud vilja Tallinnasse vedada vaid Soomest ja Narvast, s. t. Rootsi riigi piiridest, lubab Senat ka nüüd Tallinna kaupmeestel vilja sisse vedada Narvast ja Ingerimaalt ning Soome asemel teistest Vene võimu all olevatest kohadest. Senati seisukoha kinnitab keisrinna, keelates ühtlasi sõnaselgelt välismaa vilja sisseveo Tallinna.¹⁴¹

Vilja ja teiste põllumajandussaaduste müügi seisukohalt ei olnud tingimused ja hinnad mõisnikele XVIII sajandi esimesel poolel niisiis mitte halvad ega halvemad kui varem, vaid need olid väga soodsad, soodsamad kui kunagi varem. Mõisnikud ise, nagu nägime, ei kurda ei sisetollide ega vilja väliskaubanduse piiramise üle. Nad on täiesti rahul valitseva olukorraga viljakaubanduses.

Mis puutub kaubandusse muude artiklitega, siis räägivad mitmesugused allikad selle kiirest elavnemisest ja laienemisest

¹⁴¹ ПСЗ, т. IX, № 6339.

juba XVIII sajandi esimesel poolel. Nii rõhutab G. Merkel, et seoses Baltikumi Venemaa võimu alla minekuga leidis aset kaubanduse suur elavnemine.¹⁴² Ka mitmetes nõukogude autorite töödes on esitatud andmeid Baltikumi sadamate suhteliselt ulatusliku kaubakäibe kohta sellel ajal.¹⁴³

Et kaubandus Peterburiga ka maad kaudu kiiresti kasvas, näitab Narva linna sisetollide kasseerimisest saadavate tulude ulatuslik kasv. 1723. aastal olid need 11 687 rubla 42¹/₃ kopikat, 1738. aastal juba 50 674 rubla 96¹/₄ kopikat.¹⁴⁴ Võrdluseks märkime, et samal ajal olid riigi tulud kõikidelt riigi- ja eramõisatelt Eestimaa kokku 23 338 rubla 7 kopikat.¹⁴⁵

1753. aastal sisemised tollipiirid Venemaal üldiselt kaotatakse.¹⁴⁶ Balti kubermangudes säilitatakse aga senised siselõivud ja sadamatesse luuakse tamožnjad.¹⁴⁷ Need peavad Sise-Venemaale ja Vene sadamatesse saadetavatelt kaupadelt võtma 13 kopikat rubla kohta sisetolli, Venemaalt tulevate kaupade suhtes aga valvama, et neilt oleks võetud sisetoll, nõudes sellekohaste tõendite esitamist. Lõplikult likvideeriti tollipiirid 1782. aastal, mil kaotati ka need sisetamožnjad Eestimaa.¹⁴⁸

1763. aastal arutas Senat järjekordselt Eesti- ja Liivimaalt vilja väljaveo küsimust. Nimelt oli kuni selle ajani vilja väljavedu Baltikumist vaheldumisi mõnel aastal lubatud, siis jälle keelatud.¹⁴⁹ Vilja lubati siit välja vedada siis, kui rukkikind Moskva kubermangus ja ümbruskonna linnades ei tõusnud üle rubla setvertilt.¹⁵⁰ Mõlema kubermanguvalitsuse kantselei poolt olid Senatile esitatud omapoolsed memoriaalid-ettepanekud. Samuti oli küsitud ka Eestimaa vaimulikkonna, aadli, magistraadi ja kaupmeeskonna arvamusi selles küsimuses. Nii Riia kui Tallinna kubermangukantselei teevad nüüd ettepaneku vilja kauplemine ja vilja väljavedu kubermangudest täiesti

¹⁴² G. Merkel, Die freien Letten, lk. 112; G. Ch. Bohn, Wohlfahrner Kaufmann, I Theil, lk. 608 jj. Vt. veel J. Willigerod, Geschichte Ehstlands, Reval 1814, lk. 153.

¹⁴³ П. А. Хромов, Очерки экономики, lk. 242; Б. Б. Кафенгауз, Очерки внутреннего рынка, lk. 58—59, 101, 322; С. А. Покровский, Внешняя торговля, lk. 91; Е. В. Спиридонова, Экономическая политика, lk. 217.

¹⁴⁴ Von den Russisch-Kaiserlichen Staatseinkünften aus Lief-, Ehst- und Finland, in den Jahren 1730 bis 1750. Der nordischen Miscellaneen IV Stück, Riga 1782, lk. 240.

¹⁴⁵ Samas, lk. 235.

¹⁴⁶ ПСЗ, т. XII, № 10164.

¹⁴⁷ Tamožnja on jäetud tõlkimata sellepärast, et Balti sadamates olid juba rootsi ajast peale nn. Zollhaus'id, mis säilisid kõrvuti tamožnjatega. Nende funktsioonid olid erinevad.

¹⁴⁸ ПСЗ, т. XXI, № 15120.

¹⁴⁹ Nii näiteks oli kahe viimase aastakümne jooksul vilja väljavedu keelatud: 1740., 1741., 1742., 1745., 1746., 1756., 1758. aastal ПСЗ, т. XI, № 8181, 8430, 8580; т. XII, № 9258; т. XV, № 10 879.

¹⁵⁰ ПСЗ, т. V, № 2672; т. X, № 7776.

vabaks lasta, tõkestamata seda mingisuguste keeldude, monopoolide või muude reservatsioonidega. Mitmesugustel põhjustel tekkida võiva viljapuuduse vältimiseks soovitab Riia kubermangukantsleil lisaks Liivimaa rüütelkonna poolt määratud 20 puudale ehk 6,03 setverdile adramaa kohta ka linnades valmis hoida 22 000 setverti vilja, seega maal ja linnas kokku 60 000—70 000 setverti vilja. Seda kogust ei tuleks kuni uue lõikuseni välja vedada. Kes nõutud viljakogust tagavaraks ei hoia ja ikalduse ajal oma talupoegi ei toida, selle suhtes nähakse karistuseks ette pärimisõiguse kaotamine oma talupoegadele ja viimased antakse üle sellele, kes talupoegi nälja ajal toidab. Eestimaa rüütelkond märgib, et linna ja maa heaolu ei ole mõeldav ilma kaupmeeskonna vaba tegevuseta. Eestimaal seisnevat kaupmeeskonna tegevus peaaegu eranditult vilja väljaveos ja see palutakse täiesti vabaks anda. Senat asub seisukohale, et vilja väljavedu Eesti- ja Liivimaalt tuleb täiesti vabaks jätta, piiramata seda 1762. aasta 31. juuli nimelise ukaasi nõudmisega, s. t. tingimusega, et viljahind ei ületaks kümne aasta keskmist ostuhinda. Et aga vältida viljapuuduse tekkimist kohapeal, pannakse ette ka Eestimaal kehtestada analoogiline vilja varuks hoidmise kord, nagu on Liivimaal. Selle korra ellurakendamine tehakse ülesandeks Tallinna kubermangukantsleile. Keisrinna kinnitas Senati seisukohad.¹⁵¹

Pärast vilja väljaveo keelu likvideerimist mõnevõrra suurenes vilja väljavedu Eestimaa sadamate kaudu. Fr. Albaumi andmetel veeti Tallinna sadamast 1767.—1771. aastani välja 13 512 sälitist ja 21^{11/15} tündrit rukist, s. o. ligikaudu 2700 sälitist aastas.¹⁵²

Mingisugust märgatavat viljahindade tõusu see vilja väljaveo vabaks laskmine enesega kaasa ei toonud, sest ka vilja väljaveo keelu aastatel olid hinnad püsinud kõrged viina ja õlle tegemise tõttu, mida müüdi kohalikele rügementidele.¹⁵³ Rukisälitise hind, mis 1750-ndatel aastatel oli 30—35 rubla, kõikus ka 1760-ndatel aastatel samades piirides.¹⁵⁴ Viljahinnad

¹⁵¹ ПСЗ, т. XVI, № 11 785.

¹⁵² [Fr. A l b a u m] Ueber die freye Ein- und Ausfuhr des Getraides, lk. 22.

Enam-vähem samasugused väljaveo andmed annab ka «Revalsche Wöchentliche Nachrichten» 1783. a. Selline väljaveo kogus moodustas ligikaudu poole kogu müügiks minevast rukist. Kahjuks ei ole võimalik kindlaks teha, kui palju sellest Tallinna sadama kaudu väljaveetavast viljast läks välismaale ja kui palju Peterburi ning teistesse Vene tsaaririigi linnadesse.

¹⁵³ J. G. Eisen-Schwarzenberg, Eines Liefländischen Patrioten Beschreibung der Leibeigenschaft, lk. 510; С. А. Покровский, Внешняя торговля, lk. 118.

¹⁵⁴ Keskmises hinnas esines üksikuid suuri kõikumisi, nagu näiteks 1771. a. sügisel, mil saagi ebaõnnestumise ja suure näljahäda tõttu Saksa-maal rukisälitis maksis Tallinnas 85 rubla. Sel puhul veeti vilja naaber-kubermangudest isegi sisse (ПСЗ, т. XIX, № 13 759). Kuid need olid üksikud kõikumised ja ei peegeldasid keskmist turuhinda nendel aastatel. A. W. Hupe l,

jäid enam-vähem ühele tasemele kuni 1780-ndate aastate alguseni ja tõusid siis sajandi lõpuni (vt. tabel 88), vaatamata sellele, et sajandi viimastel aastakümnetel jällegi sageli kehtisid vilja väljaveo keelud.¹⁵⁵

Mõisnikele oli niisama soodus või isegi soodsam müüa vilja või sellest tehtud viina Peterburi ja laevastikule kui seda vedada välismaale. Sajandi lõpus juhtis sellele asjaolule sõnaselgelt tähelepanu A. W. Hupel, mainides, et Eestimaal vili on hea, seepärast välismaal hinnatav ja ostjaid oleks kerge leida, kuid et selle peale vaatamata vilja välismaale ei müüda, sest viinapõletamise tõttu on viljahinnad nii kõrged, et välismaalased siit vilja osta ei saa.¹⁵⁶ Esines sedagi, et vilja veeti Eestimaale teistest kubermangudest sisse, sest viljahinnad olid siin ulatusliku viinapõletamise tõttu väga kõrged. See näitab põllumajandussaaduste tehnilise töötlemise suurt osa Eestimaal XVIII sajandi teisel poolel. «Kapitalismi arenemise küsimuses on põllumajanduse tehniliste tootmisalade kasvul väga suur tähtsus,» ütleb V. I. Lenin. «Esiteks kujutab see kasv endast üht kaubandusliku põllumajanduse arenemise vormidest ja seejuures just säärast vormi, mis näitab erilise reljeefusega põllumajanduse muutumist üheks kapitalistliku ühiskonna tööstuse haruks. Teiseks on põllumajandussaaduste tehnilise töötlemise arenemine harilikult lahutamatu seotud põllumajanduse tehnilise progressiga...»¹⁵⁷ Nii oli see ka Eestimaal. Viinapõletamisest saadavat praaka kasutati karjakasvatuse arendamiseks, eriti lihaloomad kasvatamiseks Peterburi müügiks. See omakorda aitas oluliselt kaasa teraviljakasvatuse laiendamisele, sest võimaldas põlde paremini väetada.

Kes vilja väliskaubanduse piiramisest kahju said, need olid kaupmehed. Ära jäid nende spekulatiivsed tulud odavama vilja veost sinna, kus vili parajasti just kallim oli. Vaatamata sellele oli kaubandus Eestimaal elav. Mitmed toliaegsed autorid märgivad kaupmeeste rikkust ja seda, et kaupmehed mõisnikke majanduslikult oma mõju all hoiavad.¹⁵⁸

Mõisnikule oli Vene turg kogu XVIII sajandi jooksul põllumajandussaaduste peamine ostja ja hinna määraja. Ja et nõudmine teravilja, viina ja karjakasvatussaaduste järele oli suur ning hinnad suhteliselt kõrged, siis mõjus see soodustavalt põllumajanduse arendamisele Eestimaal nii XVIII sajandi esimesel kui ka teisel poolel.

Topographische Nachrichten, I-Bd., lk. 547 esitatud hinnad 1760-ndate aastate kohta on liialt madalad ja ei ole kooskõlas teiste autorite ega ka müüde allikmaterjalidega.

¹⁵⁵ ПСЗ, т. XXV, № 18 930, 18 942; т. XXVI, № 19 252, 19 655.

¹⁵⁶ A. W. Hupel, Oekonomisches Handbuch, I Theil, lk. 78.

¹⁵⁷ V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 235, vt. ka 2. kd., lk. 458.

Kuivõrd vähene oli viinapõletamise osa XVII sajandil, selle kohta vt. A. Soom, Der Herrenhof, lk. 134 jj.

¹⁵⁸ [J. J. Bellermann] Bemerkungen, lk. 34.

Aastad	Rukis (säilitis)	Oder (säilitis)	Kaer (säilitis)	Nisu (säilitis)	Viin (vaat)	Rukis	
						Riias (säilitis)	Peterburi kubermangus (setvert **)
1761—1770						37,5	(1766—1769) 2,8—3
1771—1775						53,8	
1776—1780						33,0	(1778—1780) 2,7—3
1780	32	25	18	50			
1783	38—45	32—34	18—22	52—65			
1784	40—54	30—36	17—20	62—75		45,0	
1785	45—55	34—42	20—24	60—76			3,65—6,4
1786	60—75	40—60	24—30	70—110	9,5—15		
1787	68—73	55—58	36	90	14—16		
1788	68—75	65	28—35	—	16—18	74,0	
1789	60—120	—	48—50	125	19—20		
1790	—	—	36—50	90—130	13—16		
1791	45—52*	—	25—30*	80—100*	10—13*		
1792	50—55	—	28—35	75	10—13		
1793	55—62	—	38—46	90—100	12—16	63,5	
1794	65—72	—	51—60	100	15—23		6,8—7
1795	—	—	40—65	—	17—23		
1796	75—85	—	35—50	170	16—23		
1797	50—60	68	30—38	100—130	12—16		
1798	72—78	—	45—55	100	13—20	66,0	
1799	78—130	70	50—76	130—150	15—26		
1800	110—140	100	60—72	140—240	20—30		
1801	150—170	—	50—75	220	25—33		

* Alates 1791. aastast on hinnad antud bankoassignaatides.

** Ühes säilitises oli ligikaudu 14,5 setverti.

¹⁵⁹ Tabeli koostamisel on võetud aluseks: Tallinna hindadele — ENSV RAKA, f. 10, nim. 1, s. ü. 47 ja «Revalsche Wöchentliche Nachrichten» vastavad aastakäigud; Riia hindadele — Eesti majandusajalugu, lk. 323; Peterburi kubermangu hindadele — Н. Л. Рубинштейн, Сельское хозяйство, lk. 470 jj. Vt. ka [H. J. Jannau] Sitten und Zeit, ein Memorial an Lief- und Estlands Väter, Riga 1781, lk. 125.

Põllumajanduse üldise arengu pinnal leidis aset kaubatootmise suur kasv mõisa- ja talumajanduses. Senati sellekohasele järelepärimisele teatas Eestimaa kubermanguvalitsus 10. juunil 1797. aastal, et teraviljade müügikogused kubermangust on:¹⁶⁰

rukist	162 122	tündrit (saak 663 303 tündrit)
otra	86 877	„ „ 464 232 „
kaera	51 335	„ „ 253 614 „
nisu	17 835	„ „ 31 929 „
tatart	84	„ „ 2 169 „
hernest	1 217	„ „ 13 304 „

Nii läks kubermanguvalitsuse andmetel XVIII sajandi lõpus müügiks ligikaudu 320 000 tündrit teravilja, mis moodustas 27—28% puhassaagist. See on väga kõrge protsent. Ülevenemaaliseks keskmiseks loetakse XIX sajandi algul 10% ja neljakümendate aastate teisel poolel 17%. Vaid üksikutes kubermangudes tõusis müügivilja osa XIX sajandi keskel 29%-ni.¹⁶¹

Et meil XVIII sajandi esimesest poolest puuduvad otsesed andmed müügivilja koguste kohta, siis peame piirduma kaudsete arvutustega. Eeldades, et siis oli müügiks minev osa maksimaalselt $\frac{1}{5}$ teravilja kogusaagist, võime arvata, et 30-ndate aastate algul läks müügiks 60—70 tuhat tündrit vilja. Lähtudes eeldusest, et XVII sajandi lõpus samuti läks realiseerimisele mitte rohkem kui $\frac{1}{5}$ viljasaagist, tuleb realiseeritava teravilja hulka hinnata siis 4100—4200 sälitisele (á 24 tündrit).¹⁶² Müügivilja hulk on XVIII sajandi jooksul niisiis kasvanud ligikaudu 4—5-kordseks, ületades sajandi lõpus eelmise sajandi viimaste aastakümnete taseme 2,5—3 korda.

Valdav osa müügiviljast realiseeriti XVIII sajandi teisel poolel viina näol. Eestimaa kubermanguvalitsuse andmetel põletati 1800. aastal viinaks 151 874 setverti teravilja (s. o. 253 000 tündrit) ja saadi sellest 677 907 ämbrit viina.¹⁶³ Niisiis läks kõrge hinnaga viinaks üle 75% kogu realiseeritavast viljast. Peamiseks

¹⁶⁰ ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 22 A-2, lk. 9—15.

¹⁶¹ В. К. Яценский, Основные этапы генезиса капитализма в России. «История СССР» 1958, № 5, lk. 83.

¹⁶² Teravilja väljavedu oli O. Liivi poolt esitatud andmetel Tallinna sadamast: 1691. aastal 6900 sälitist, 1692. a. 9400 sälitist, 1693. a. 15 200 sälitist, 1694. a. 11 200 sälitist, 1695. a. 10 500 sälitist, 1696. a. 2200 sälitist, 1697. a. 1200 sälitist, 1698. a. 3000 sälitist, 1700. a. 6100 sälitist. Need arvud näitavad, et transiitvilja osa oli erinevatel aastatel väga erinev, tõustes eriti kõrgele 1692.—1695. a.

Kuivõrd ekslik on nende aastate kogu vilja väljaveo kogust pidada ainuüksi Eestimaa kubermangu teraviljaks, näitab juba selline lihtne arvestus: niisuguse müügiteravilja koguse puhul pidanuks vilja kogusaak olema ca 60 000 sälitist ehk 1 400 000—1 500 000 tündrit, s. t. ligikaudu 175 tündrit adramaa kohta, mis on aga juba ilmne nonsenss.

¹⁶³ ENSV RAKA, f. 178, nim. 1, s.-ü. 4220, lk. 43. Iga tööjõulise talu-poja kohta toodeti 21 ämbrit viina, arvestab kubermanguvalitsus.

viina ostjaks oli riik (44—48%), teistesse kubermangudesse müüdi 30—35% ja kohapealseks tarbimiseks kulus 20—23% (s. o. üle kahe pange tööjõulise talupoja kohta).

Lähtudes keskmistest viinahindadest nendel aastatel, said mõisnikud, kes neile kuuluva privileegi alusel olid viina valmistajateks ja müüjateks, sellest sissetulekuid ligikaudu miljon rubla aastas. Peale selle olid mõisnikel veel suured sissetulekud teravilja ja teiste põllumajandussaaduste ning kariloomade müügist. Eestimaa kroonupalati andmetel oli sajandivahetusel viitoodang 14 753 puuda, kapsaid saadi üle 5 miljoni pea; suur oli loomade aastane juurdekasv: hobuseid 6639, sarvloomi 21 495, vasikaid 27 559, lambaid-kitsi 91 364, sigu 35 096, hanesid 35 048, kalkuneid 9333, parte 6828, kanu 142 552 jne.¹⁶⁴ Kõik see näitab, kuivõrd ulatuslikuks oli muutunud kaubatootmine Eestimaa mõisates XVIII sajandi lõpus.

Asjaolu, et teravilja kõrval realiseeritakse nüüd ka ulatuslikult karjasaadusi, on eriti tähtis. See aitas likvideerida põllumajanduse ühekülgset, mis oli esinenud eelmisel sajandil, mil teravilja oli peamine väljaveo artikkel ja karjasaaduste realiseerimine kohalike linnade väikeste nõudmiste tõttu tühine. Nüüd läksid karjasaadused kohalike garnisonide toitlustamiseks ja neid veeti suurtes kogustes ka Peterburisse.

Võrdluseks märgime veel, et eelmise sajandi lõpus kuulus suur osa realiseeritud ja väljaveetud viljast riigimaksude või riigimõisate sissetulekute näol riigile. Eramõisate omanike valdusse jäi vaid osa sellest realiseeritud vilja hinnast. Võttes aluseks tolleaegsed hinnad, võib arvata, et eramõisate omanike ja riigimõisate rentnike sissetulekud vilja müügist kõikusid siis 100 000—150 000 taalri (taaler á 80 kopikat) ümber.

Konstateerides realiseeritava teraviljakoguse ning teiste põllumajandussaaduste suurt kasvu tündrites ja rublades Eestimaal XVIII sajandil, tuleb mõni sõna öelda ka raha väärtuse ning hindade suhete muutumise kohta. Rubla hõbedasisaldus XVIII sajandi jooksul mõnevõrra vähenes.¹⁶⁵ Ka vähenes rubla ostujõud, eriti paberraha osas, alates 90-ndatest aastatest.¹⁶⁶ Samal ajal oli tööstuskaupade hindade tõus väiksem kui põllumajandussaadustel.¹⁶⁷ Osa sellest, mis mõisnik kaotas rubla ostujõu langemise tõttu, tegi tasa tööstuskaupade odavamaks muutumine. Kartmata liialdust, võib eeldada mõisnike reaalsete sissetulekute mitmekordistumist XVIII sajandi jooksul. Seda küsimust vaatleme mõnevõrra lähemalt aga järgmises osas.

¹⁶⁴ ENSV RAKA, f. 178, nim. 1, s.-ü. 4228, lk. 42.

¹⁶⁵ С. Г. Струмилин, Очерки, lk. 52.

¹⁶⁶ П. А. Хромов, Очерки экономики, lk. 268 jj.

¹⁶⁷ В. И. Шунков, [retsensioon raamatule] К вопросу о первоначальном накоплении в России (XVII—XVIII вв.). Сборник статей. «Вопросы истории» 1960, № 5, lk. 163; A. W. Hupel, Anzeige, lk. 202.

Nagu juba öeldud, haaras kaubatootmine ka talupoegkonda. Meil puuduvad andmed talupoegade poolt müügile toodud teravilja ja muude põllumajandussaaduste koguste kohta. Küll on aga ilmne, et talupoeg esines müüjana turul juba esimestel aastatel pärast sõjategevuse lõppemist siinsel territooriumil.¹⁶⁸ Sellest kõnelevad meile paljud Eestimaa kubermanguvalitsuse plakatid, millega reguleeriti talupoegade kaubandust. Neist ilmneb, et talupojad tõid linna müügiks teravilja, loomi, heina ja muid põllu- ning karjasaadusi.

1739. aastal trükitud eestikeelne jutuke esitab kahe talupoja, Hansu ja Mardi järgmisesisulise kõneluse:

«Terre õhtust, mo hea sõbber, Mart.

M/art/. Terre vend tullemast.

H/ans/. Kust sa nüüd tulled?

M. Et kust muido kui linnast tullen.

H. Mis sa olled linna vinud?

M. Visin pisut Jummal vilja, mis Jummal olli annud, rukkid, void ja ühhe lamba.

H. Kuida kaup sündis, kas läks korda?

M. Jummal tännatud, hästi kül.

H. Mis anti siis rukki tündri eest?

M. Ma sain pea sesama hinna, mis ausad moisa-vanne-mad savad...»¹⁶⁹

Sellise teema käsitlemine tolleaegses eestikeelses trükisõnas peegeldab selle probleemi aktuaalsust talupoegade hulgas.

Sajandi jooksul talupoegade kaubandus kasvas,¹⁷⁰ eriti sajandi viimasel veerandil. Tolleaegsest kirjandusest leiame hulgaliselt viiteid sellele, et mõisa kõrval olid ka talupojad vilja müüjateks turul ja viinavabrikutele.¹⁷¹ Kuigi puuduvad andmed talupoegade poolt müüdud teravilja ja muude saaduste koguste kohta, teame, et Eestimaa kubermangus realiseeriti XVIII sajandi lõpus 10 000—12 000 vaati viina aastas. Selle viinakoguse ostuhinnaks oli ligikaudu 200 000 rubla. Peamine osa viinast müüdi mõisa kõrtsides, kus selle ostjateks olid talupojad. Näiteid kohalike talupojakõrtside suure läbikäigu kohta on palju. Nende kõrtside tulukusest mõisnikule räägib korduvalt ja üksikasjalikult

¹⁶⁸ ENSV RAKA, paberürikud nr. 2109, 4104; f. 2, nim. 1, s.-ü. 3; f. 3, nim. 1, s.-ü. 191.

¹⁶⁹ Tsiteeritud «Eesti kirjandusajalugu tekstides», Tartu 1932, lk. 80 alusel.

¹⁷⁰ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 431, 432.

¹⁷¹ A. W. Hupel, Die gegenwärtige Verfassung, lk. 590; A. W. Hupel, Oekonomisches Handbuch, I Theil, lk. 260; A. W. Hupel, Topographische Nachrichten, I Bd., lk. 545 jj.; W. Ch. Friebe, Physisch-ökonomisch' und statistische Bemerkungen, lk. 205; J. Chr. Petri, Neueste Gemähde, II Bd., lk. 180 jj.

A. W. Hupel.¹⁷² Kõrtsid olid kohaks, kus mõisa viinaköögis tehtud odava viina eest võeti talupojalt ära tema turul saadud rublad.¹⁷³ See on liigkasuvõtmise väga laialt levinud vormiks, millest valdava osa tulu sai endale mõisnik, kuid ka kõrtsmikule lõi see võimaluse teiste talupoegade arvel raha kõrvale panna. Kõrtside arvu tormiline kasv XVIII sajandi jooksul, eriti selle teisel poolel, kõneleb nende «vajalikkusest». See näitab, et talupoegadel oli raha, mis oli saadud põllumajandussaaduste realiseerimisest, kuid mida pärisorjast talupoeg ei saanud ega tahtnud mitte tootmisfääris rakendada, vaid raiskas kõrtsis viina ja õlle peale. Loomulikult ei soodustanud see talupoegade majanduslikku olukorda ega talupoja majanduse arengut, vaid süvendas feodaalse tootmise kriisinähtusi külas.

Kui suur oli talupoegadele kuuluv osa turule minevast leivaviljast, on väga raske öelda. Ka oli see mõisate viisi väga erinev. Eesmistes mõisates võis talupoegade poolt müügile viidav teraviljakogus ulatuda 30—40%-ni mõisa müügivilja kogusest. Mahajäänud mõisates oli see muidugi palju väiksem.¹⁷⁴

Niisiis näeme, et Venemaaga ühendamise tulemusel tekkinud väga soodsad põllumajandussaaduste realiseerimise tingimused stimuleerisid kaubandusliku põllumajanduse kasvu Eestimaal. XVIII—XIX sajandi vahetusel on kaubandusliku põllumajanduse osa üldtoodangust väga suur, olles tunginud mõisamajanduse kõrval ka eriti eesmistes mõisates talumajapidamistesse. See kasv on antud konkreetsetes tingimustes feodaal-pärisorjuslike suhete lagunemise üks külg.¹⁷⁵ Siseturu areng on kõige tihedamalt seotud kapitalismi arenguga. «Siseturu arenemisaste on vastava maa kapitalismi arenemisaste,» ütleb V. I. Lenin.¹⁷⁶ Kuid siseturg ei ole ainult turg põllumajanduse toodetele. Siseturu kujunemine põllumajandussaadustele on tähtis, kuid seda ei või ka üle hinnata.¹⁷⁷ Kapitalismi arenemiseks on vaja veel ühiskondliku tööjaotuse arengut, kaubamajanduse ikka ulatuslikumat ülekandumist toodetelt tööjõule.¹⁷⁸ See aga nõuab kapitalismi arengut väljaspool põllumajandust. Sajandivahetusel oli see külg Eestimaal veel suhteliselt vähe arenenud.

¹⁷² A. W. Hupel, *Topographische Nachrichten*, I Bd., lk. 542; A. W. Hupel, *Von den Rechten*, lk. 272. Vt. ka J. Ch. Petri, *Ehstland und die Ehsten*, II Theil, lk. 238 jj.

¹⁷³ J. G. Eisen-Schwarzenberg *Eines Liefländischen Patrioten Beschreibung der Leibeigenschaft*, lk. 499.

¹⁷⁴ Vt. võrdluseks B. K. Яцунский, *Основные этапы*, lk. 85.

¹⁷⁵ A. M. Сахаров, В. И. Ленин о социально-экономическом развитии феодальной России. «Вопросы истории» 1960, № 4, lk. 91.

¹⁷⁶ V. I. Lenin, *Teosed*, 3. kd., lk. 43.

¹⁷⁷ Е. И. Индова, *Крепостное хозяйство*, lk. 8.

¹⁷⁸ V. I. Lenin, *Teosed*, 3. kd., lk. 43.

4. MOISAMAJANDUSE ARENG JA MÕISATE SISSETULEKUTE KASV

XVIII sajandil valitsenud soodsates teravilja ja teiste põllumajandussaaduste turustamise tingimustes püüdsid mõisnikud võimalikult kiiresti laiendada külvipinda, et sel teel suurendada mõisate sissetulekuid. Kasvas talupoja teoorjuslik koormis ja leidis aset mõisamajanduse kiire areng.

1732. a. maarevisjoni ajal oli juba 60—70% mõisates taastatud sõjaeelne mõisakülvide tase.¹⁷⁹ Ülekubermanguliselt ületati sõjaeelne tase sajandi keskel. Mõisakülvide kiire kasv leidis aset ka sajandi teisel poolel, nii et XVIII sajandi lõpuks olid mõisakülvid, võrreldes 1680-ndate aastatega, kasvanud järgmiselt:

Harjumaal	—	2,0 korda
Virumaal	—	1,7 „
Järvamaal	—	2,1 „
Läänemaal	—	2,5 „

Samasugust ulatuslikku mõisapõldude laiendamist XVIII sajandil Valgevene ja Leedu aladel kirjeldab D. L. Pohhilevitš.¹⁸⁰

Mõisate rukki- ja kogu teraviljasaaki absoluutarvudes¹⁸¹ näitab tabel 89.

Tabel 89

Mõisate rukki- ja kogu teraviljasaak maakonniti
(tündrites)

Maakond	1680-ndad aastad		1800. a. ¹⁸²	
	Rukkisaak	Kogu teraviljasaak	Rukkisaak	Kogu teraviljasaak
Harjumaal	26—30 tuh.	52—60 tuh	85 200	172 600
Virumaa	28—40 „ ¹⁸³	56—80 „	85 500	172 800
Järvamaa	16—18 „	32—36 „	57 400	112 800
Läänemaa	18—22 „	36—44 „	67 000	134 200
Kokku	88—110 „	176—220 „	295 100	592 400

¹⁷⁹ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 466—469.

¹⁸⁰ Д. Л. Похилевич, Крестьяне Белоруссии, lk. 132 jj.

¹⁸¹ Saakide kasv on mõnevõrra suurem kui külvide kasv, sest XVIII sajandi jooksul teraviljade saagikus kasvas.

¹⁸² 1800. a. saakide puhul on lähtutud Eestimaa kubermangu kantsleil andmetest (ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 13 A). Nimelt on seal toodud rukki- ja teraviljasaagid mõisa- ja talumaadel kokku. See on jagatud vastavalt mõisa- ja talupõllu keskmisele suhtele maakonnas. 1800. aastal oli rukkisaak mõnevõrra suurem keskmisest, teiste teraviljade saak alla keskmise, teraviljade kogusaak keskmise tasemel.

¹⁸³ Suur kõikumine Virumaa oletatavas viljasaagis 1680-ndatel aastatel on tingitud andmete suhtelisest nappusest ja nende erinevusest kihelkonniti.

Teraviljatootmine oli XVIII sajandi jooksul mõisapõldudel ligikaudu kolmekordistunud.

Võttes aluseks rukkikülvi suuruse mõisapõldudel tööjõulise mehe kohta ja arvutades selle põhjal välja puhassaagi ning lisa-des juurde talupoja teraviljakoormise, saame mõisa teravilja-sissetuleku tööjõulise mehe kohta. Arvutused näitavad, et 1680-ndatel aastatel kõikus see maakonniti 4,4—7,2 tündrini, olles kõige väiksem Läänemaa ja kõige suurem Järvamaa mõisates. 1803. aastaks oli see tõusnud 9,4—13,6 tündrile, olles Harju-, Viru- ja Läänemaal enam-vähem ühesuurune, Järvamaal mõne-võrra suurem (vt. tabel 90).

Iseloomulik on seejuures, et mõisa teraviljasissetulekutes talu-poegade teraviljakoormise osatähtsus märgatavalt väheneb. 1680-ndatel aastatel oli teravilja puhassaak mõisapõldudelt vaid kaks korda, Läänemaal isegi ainult 1,4 korda suurem kui talupoegade teraviljakoormised. 1803. aastal on puhassaak mõisapõldudelt aga juba 6,0—8,1 korda suurem kui talupoegade teraviljakoormised. Suhte selline järsk muutumine on tingitud nii mõisa puhassaakide tõusust 3—5 tündrilt 7,9—11,5 tündrile kui ka teraviljakoormiste vähenemisest 1,8—2,3 tündrilt 1,2—1,9 tündrile. Et mõisapõllud hariti pärisorjadest talupoegade teotööga, siis näitab see teorendi absoluutset kui ka suhtelist kasvu, võrreldes rendi naturaalse osaga — teraviljakoormisega.

XVIII sajandi jooksul asetleidnud mõisate teraviljatoodangu ja -sissetulekute üldise kasvu juures oli mõisate teraviljasisse-tulek sajandi lõpus erinevates mõisates vägagi erinev. Eesmistes mõisates ulatus teraviljasissetulek Järva- ja Virumaal 14—17 tündrini tööjõulise mehe kohta, üksikjuhtudel oli see veelgi suu-rem. Harju- ja Läänemaal oli see 11—14 tündrit. Mahajäänud mõisates oli mõisate teraviljasissetulek Viru- ja Järvamaal 10—11 tündrit, üksikutes mõisates veelgi vähem, Harju- ja Läänemaal 7—9 tündrit tööjõulise mehe kohta (vt. tabel 91).

Seoses külvide suure kasvuga mõisapõldudel leiab sajandi jooksul aset mõisa keskmise suuruse kasv ja samuti ka olulised ümberpaiknemised mõisate suurusrühmades külvi seisukohalt vaa-dates. 1680-ndatel aastatel olid valdavaks mõisad rukkikülviga kuni 50 tündrit (kogu teraviljakülviga mõisapõllule kuni 100 tündrit)¹⁸⁴. Selliseid mõisaid oli 60—70% mõisate üldarvust. Suuri mõisaid, aastase rukkikülviga 100—200 tündrit, oli väga vähe, alla 10% mõisate üldarvust.¹⁸⁵ Taoline oli olukord ka 1732. a. revisjoni ajal. Suuri mõisaid oli siis veelgi vähem.

XVIII sajandi lõpus oli mõisaid aastase rukkikülviga

¹⁸⁴ Mõisate rühmitamisel on siin aluseks võetud ainult mõisakülvide suu-rused. Et koos mõisakülvidega kasvasid ka talukülvid, siis rühmitamine kogu-külvi alusel toob esile samasugused arengusuunad.

¹⁸⁵ Vt. võrdluseks A. Soom, Der Herrenhof, lk. 57—58. Autor võtab erineva klassifitseerimise aluse, kuid jõuab samadele tulemustele.

Mõisate teraviljasissetulek tööjõulise mehe kohta maakonniti
(tündrites)

Maakond	1680-ndad aastad					1803. a.					Teraviljakooormise ja mõisa puhassaagi suhe	
	Mõisa rukki- külv	Puhassaak ¹⁸⁷		Talupoegade naturaalmak- sud	Kokku	Mõisa rukki- külv	Puhassaak ¹⁸⁸		Talupoegade naturaalmak- sud	Kokku	1680-ndad aastad	1803. a.
		Rukis	Muud tera- viljad				Rukis	Muud tera- viljad				
Harjumaa	0,59	1,77	2,31	1,94	6,02	0,91	3,19	4,72	1,44	9,35	1 : 2,10	1 : 5,49
Virumaa	0,65	1,95	2,55	2,12	6,62	1,11	3,89	5,76	1,19	10,84	1 : 2,12	1 : 8,11
Järvamaa	0,71	2,13	2,76	2,33	7,22	1,34	4,69	6,96	1,94	13,59	1 : 2,10	1 : 6,01
Läänemaa	0,38	1,14	1,47	1,82	4,43	1,05	3,68	5,48	1,31	10,47	1 : 1,43	1 : 6,99

¹⁸⁶ ENSV RAKA, f. 1, nim. 1, s. ü. 940—942, fotokoopiate kogu nr. 129; f. 864, nim. 1, s. ü. 1—245.

¹⁸⁷ 1680-ndatel aastatel on saagikuseks kõigil teraviljadel võetud 4 seemet (puhassaak 3 seemet).

¹⁸⁸ XIX sajandi esimesel kümnendil oli saagikus rukkil vähemalt 4,5 seemet, suviviljadel 5 seemet (puhassaak vastavalt 3,5 ja 4 seemet).

Mõisa teraviljasissetulek tööjõulise mehe kohta 1803. aastal
(tündrites)

Eesmised mõisad	Mõisa rukkikülv	Puhassaak		Talupoega- de naturaali- maksud	Kokku	Mahajäänud mõisad	Mõisa rukkikülv	Puhassaak		Talupoega- de naturaali- maksud	Kokku
		Rukis	Teised tera- viljad					Rukis	Teised tera- viljad		
Järvamaa											
Moe (Ambla khk.)	2,22	7,77	11,56	1,32	20,65	Kirna (Türi khk.)	1,09	3,82	5,68	0,98	10,48
Nõmmküla „	1,72	6,02	8,96	1,88	16,86	Mäu (Paide khk.)	1,00	3,50	5,20	2,25	10,95
Käravete „	1,32	4,62	6,88	4,12	15,62						
Virumaa											
Kloodi (Rakvere khk.)	1,69	5,92	8,80	3,96	18,68	Pagari (Jõhvi khk.)	0,71	2,49	3,68	0,31	6,48
Küti (Viru-Jaagupi khk.)	1,63	5,71	8,48	2,54	16,73	Aa (Lüganuse khk.)	1,15	4,03	6,00	1,12	11,15
Põllula „	1,47	5,15	7,64	2,52	15,31						
Konju (Jõhvi khk.)	1,49	5,22	7,76	1,12	14,10						
Harjumaa											
Kabala (Rapla khk.)	1,28	4,48	6,64	1,98	13,10	Vahakandi (Rapla khk.)	0,62	2,17	3,24	1,23	6,64
Hagudi „	1,32	4,62	6,88	2,17	13,67	Hertu „	0,88	3,08	4,56	1,26	8,90
Tuhala (Kose khk.)	1,11	3,89	5,76	1,40	11,05	Raiküla „	0,81	2,84	4,20	1,47	8,51
Ohukatku (Rapla khk.)	1,12	3,92	5,84	1,02	10,78						
Läänemaa											
Tuudi (Karuse khk.)	1,56	5,46	8,12	1,17	14,75	Koluvere (Kullamaa khk.)	0,69	2,42	3,60	1,14	7,16
Saastna „	1,14	3,99	5,92	1,66	11,57	Vatla (Karuse khk.)	0,97	3,40	5,04	1,07	9,51
Kasti (Märjamaa khk.)	1,20	4,20	6,24	2,40	12,84						
Massu (Hanila khk.)	1,08	3,78	5,60	1,14	10,52						

kuni 50 tündrit maakonniti erinevalt, kuid mitte rohkem kui 25—30%; valdavaks olid nüüd mõisad rukkikülviga 50—100 tündrit — 30—40%. Suuri mõisaid, rukkikülviga 100—200 tündrit, oli 20—30% ja Eestimaa oludes väga suuri mõisaid, aastase rukkikülviga mõisapõllule üle 200 tündri, 5—10% mõisate üldarvust.¹⁹⁰

Mõisate hulk Eestimaal XVIII sajandi jooksul oluliselt ei muutunud. 1732. aasta maanimistu alusel oli eramõisatena kasutusel 528 mõisat, peale selle veel 28 riigimõisat, 6 rüütelkonna mõisat ja 10 linnamõisat,¹⁹¹ kokku 572 maanimistu ühikut. 1774. aasta maanimistus on eramõisaid 596 ehk 522 maanimistu ühikut, riigimõisaid 14 ja mitmesuguseid muid mõisaid, nagu hospitalimõisad jne., 15.¹⁹²

Era- ja riigimõisate jagunemist maakonniti 1696. ja 1774. aastal näitab tabel 92.

Tabel 92¹⁹³

Maakond	1696. a.		1774. a.	
	Era-mõisaid	Riigi-mõisaid	Era-mõisaid	Riigi-mõisaid
Harjumaa	91	64	146	5
Virumaa	109	33	159	2
Järvamaa	42	41	88	3
Läänemaa	68	57	129	4
Kokku	310	195	522	14

Eeltoodu näitab, et XVIII sajandi kolme esimese veerandi jooksul mõisate arvulist killustamist ei toimunud. Vastupidi: leidis aset mõisate majanduslike näitajate üldine kasv.

Koos sellega võime täheldada mõisate koondumist üksikute perekondade kätte. 1732. aastal oli 36 perekonna valduses 282 mõisat ehk teisiti väljendades 19,6% perekondade käes 53,4% eramõisate üldarvust.¹⁹⁴ Kõige rohkem — 26 mõisat — oli perekond Wrangelitel (142⁹/₁₀ revisjoniadramaad), 19 mõisat oli Tiesenhausenitel (208⁴/₅ revisjoniadramaad), 18 mõisat Stackelbergidel (181 revisjoniadramaad), 11 mõisat Üxküllidel (76²/₅ revisjoniadramaad), 10 mõisat Lodedel (63⁴/₅ revisjoniadramaad), 9 mõisat oli viiel perekonnal (Rosen, Berg, Reh binder, Zöge, Bara-

¹⁹⁰ Aluseks on võetud 1803. a. vakuraamatute andmed, ENSV RAKA, f. 864, nim. 1, s.-ü. 1—245.

¹⁹¹ ENSV RAKA, f. 854, nim. A-3, s.-ü. G 1—6.

¹⁹² ENSV RAKA, f. 854, nim. A-3, s.-ü. G 1—14. Vrd. A. Gernet, Geschichte und System, lk. 19.

¹⁹³ Alus: 1696. a. ja 1774. a. maanimistu.

¹⁹⁴ Üldse esineb 1732. a. maanimistus 184 mõisnike perekonnanime.

noff), 8 mõisat oli kolmel perekonnal (Bohn, Nieroth, Fock), 7 mõisat oli samuti kolmel perekonnal (Budberg, Derfelden, Delming), 6 mõisat oli kaheksal perekonnal (Fersen, Stahl, Bistram, Löwen, Ulrich, Taube, Lantinghausen, Wartmann), 5 mõisat oli kaheteistkümmel perekonnal. Perekondi, kellele kuulus 4 mõisat, oli 11, kolme mõisaga perekondi 20, kahe mõisaga perekondi 26 ja ühe mõisa omanikke 90.

Võrreldes 1696. a. maanimistuga, on seal esinevast 179 perekonnanimest 1732. aastaks kadunud 119 nime, milledest valdav osa, ligikaudu 80 nime, kuulus rootsi päritoluga mõisnikele.¹⁹⁵ Üksikud järelejäänud rootslased on oma nimed saksapärastanud. Nii näiteks on Crusenstiernast saanud Krusenstern, Lantinghusenist — Lantinghausen, Morenskiöldist — Mohrenschild jne. Venepäraseid mõisnikunimesid on 1732. aasta maanimistus vaid üks.¹⁹⁶

1774. aastaks on 28 perekonna kätte koondunud 313 mõisat ehk 17,5% perekondade käes on 52,5% mõisatest. Kõige suuremaks mõisate omanikuks on tõusnud Stackelbergide perekond, kellele kuulub 30 mõisat 407²³/₄₀ revisjoniadramaaga. Wrangelite perekonna käes on 21 mõisat 154³¹/₈₀ revisjoniadramaaga, Tiesenhausenite perekonnal — 20 mõisat 320³⁷/₄₀ revisjoniadramaaga, Rosenitel 9 mõisat 174¹/₂₀ revisjoniadramaaga, Baranoffidel 19 mõisat 157¹/₄₀ revisjoniadramaaga, Fersenitel 16 mõisat 174⁷/₈ revisjoniadramaaga, Üxküllidel — 13 mõisat 169⁷/₄₈ revisjoniadramaaga, 12 mõisat on Rehbinderitel, Mohrenschildidel ja Maydellidel, 10 mõisat Ulrichitel, 9 mõisat Hastferitel, Taubedel ja Helfreichidel, 8 mõisat Mannteufelitel ja Staalidel, 7 mõisat on kuuel perekonnal, 6 mõisat viiel perekonnal, 5 mõisat 11 perekonnal, 4 mõisat 17 perekonnal, 3 mõisat 13 perekonnal, 2 mõisat 30 perekonnal ja 61 perekonnal on vaid üks mõis.¹⁹⁷

Näeme, et ajavahemikul 1732—1774 vähenes just nende perekondade arv, kelle käes oli üks mõis. Need mõisad läksid üle perekondadele, kellel oli mitu mõisat. Nii läks 90-st ühele perekonnale kuulunud mõisast 46 mõisat üle perekondadele, kellel oli juba üle kolme mõisa, ja 26 mõisat perekondadele, kellel oli 2—3 mõisat. Perekondadest, kellel oli 1732. aastal üks mõis, säilitavad selle 1774. aastaks vaid 18 perekonda.

Kõik see näitab XVIII sajandil asetleidnud varanduste kontsentreerumist balti-saksa aadliperekondade kätte. Ja need varandused ei olnud tolleaegsetes tingimustes sugugi väikesed. Stackelbergide perekonnale kuulus üle nelja tuhande meeshinge. 1774. aastal loetakse krahve Vorontsove rikkaimate hulka vene

¹⁹⁵ 1696. aasta maanimistus on 91 saksapärase ja 88 rootsi perekonnanimet, mis näitab rootsi päritoluga mõisnike suurt osa Eestimaa mõisnike hulgas tol perioodil.

¹⁹⁶ ENSV RAKA, f. 854, nim. A-3, s.-ü. G 1—6.

¹⁹⁷ ENSV RAKA, f. 854, nim. A-3, s.-ü. G 1—14.

aadli seas ja neile kuulus mittetäielikel andmetel 4,5 tuhat meessoost pärisorja.¹⁹⁸

Seoses mõisapõldude laienemise ja teraviljasissetulekute suure kasvuga suurenesid XVIII sajandil ka mõisatest saadavad kasumid.

Võtame näiteks Sagadi mõisa (Haljala khk.) Virumaal, mis oli juba XVII sajandi lõpus suhteliselt suur mõis (üle 20 tolleaegse adramaa). Rukkikülvi suurus mõisapõldudele oli selles mõisas 1691.—1694. a. keskmiselt 80—90 tündrit, saak mõisapõllult 300—350 tündrit rukist. Talupoegade teraviljakoomisena laekus 160 tündrit rukist.¹⁹⁹ Selles mõisas läks müügiks umbes 50—60% mõisa rukkisissetulekust, s. o. 230—310 tündrit (ca 20% kulus seemneks ja niisama palju mõisas tarbimiseks). Rukkitündri väljeveohinnaks oli nendel aastatel ligikaudu üks riigitaal. Nii olid siis mõisa sissetulekud rukkist umbkaudu 230—310 riigitaalrit aastas.

1745. a. sügisel külvati Sagadi mõisa väljadele juba 123 tündrit rukist.²⁰⁰

1790. a. rukkikülv oli 159 tündrit, saak 857 tündrit,

1796. a. " " 170 " " 1048 "

Järgnevatel aastatel jäi rukkikülv tasemele 160—170 tündrit ja saak 650—700 tündrit.²⁰¹

Talupoegadelt saadava rukkikoormise osa oli nüüd palju väiksem, ligikaudu 1/4 mõisa rukkikülvist, s. o. 40—50 tündrit. Arvates mõisa laekuvast rukkikogusest maha seemne ja mõisas tarvitatava osa, mis kokku moodustasid ca 40%, jäi müügiks 410—450 tündrit, heal vilja-aastal, nagu seda oli 1796. aasta, aga 600—700 tündrit.²⁰²

Turuhindade järgi maksis tünder rukist sajandi lõpus 2 1/2—3 rubla. Seega olid Sagadi mõisa sissetulekud rukki pealt tõusnud 230—310 riigitaalrilt 950—1350 rublale aastas. Tegelikult oli vahe veelgi suurem, sest nüüd realiseeris mõis suure osa teraviljast viinana, mis tõi mõisale palju rohkem kasumit. Sagadi mõis põletas 1751/52. aastal 2919 toopi viina, 1795/96. aastal 12 727 toopi ja 1796/97. aastal 16 666 toopi viina. 1795.—1797. aastal läks viinaks üle poole müügirukkist. Vaadi viina tegemiseks kulus keskmiselt 5 tündrit vilja, mille hind oli 12—14 rubla, vaadi viina hind oli aga samal ajal 15—23 rubla.

¹⁹⁸ Е. И. Индова, Крепостное хозяйство, lk. 23.

¹⁹⁹ ENSV RAKA, f. 1324, nim. 1, s.-ü. 206.

²⁰⁰ ENSV RAKA, f. 1324, nim. 1 (A'), s.-ü. 53-a.

²⁰¹ ENSV RAKA, f. 1324, nim. 1, s.-ü. 53-a. Sagadi mõisas oli maakondlikust keskmisest madalam saagikus.

²⁰² Vt. ENSV RAKA, f. 1324, nim. 1, s.-ü. 51. Üldiselt realiseeriti Sagadi mõisas vähem rukist kui teistes niisama suurtes mõisates. Nii näiteks Triigi mõisas (Väike-Maarja khk. Virumaal), mis oli enam-vähem niisama suur kui Sagadi mõis (rukkikülv 150 tündrit), läks majapidamisraamatu andmetel heal vilja-aastal (1796. a.) müügiks 800—900 tündrit rukist (ENSV RAKA, f. 1627, nim. 1, s.-ü. 108).

Mitte väiksem ei olnud tulude kasv mõisates ka karjakasvatusest. Samas Sagadi mõisas peeti 1790-ndatel aastatel 250—300 sarvlooma, nendest 80—100 lüpsilehma, 30—40 nuumhärja ja vaid kümnekond künnihärja.²⁰³ Piim läks peamiselt võiks, mille kogus 80 lehma kohta oli 1600—2100 naela. Head sisetulekut andsid mõisale nuumhärjad, keda mõis pidas ülal viinatootmisest ülejääva praagaga. Hulgaliselt oli mõisas väiksemaid kariloomi: üle saja lamba, 25—30 kitse, umbes niisama palju sigu jne.²⁰⁴

XVIII sajandi jooksul istutati mõisates suuri puuviljaaedu, linnalähedastes mõisates rajati juba sajandi keskel kasvuhooned.²⁰⁵ Paljudes mõisates leiame sajandi viimastel aastakümnetel hulgaliselt mitmesuguseid käsitöölisi, nagu kangrud, viinaja õllemeistrid jne. Kõik see osutab, et tootmine mõisates oli XVIII sajandi jooksul muutunud mitte ainult ulatuslikumaks, vaid, orienteerudes turu vajadustele, ka mitmekülgsemaks.

Mõisate sisetulekute suurest kasvust Eestimaal XVIII sajandil räägivad kõik tolleaegsed autorid.²⁰⁶ Selle kasvu suurust on aga raske täpselt kindlaks teha. Küll on meil rida andmeid, mis kaudselt iseloomustavad selle kasvu ulatust.

Kammerkontori kameriiride arvestuste järgi olid eramõisate tulud Virumaal talupojaadramaa kohta rootsi aja lõpul 24—40 riigitaalrit,²⁰⁷ 1760-ndate aastate lõpul aga juba 60 riigitaalrit,²⁰⁸ ning tõusid järgnevatel aastakümnetel veelgi tunduvalt.

Sajandivahetusel teostatud mõisate hindamisest näeme, et Järvamaal Ambla kihelkonnas asuvas Kukuvere mõisas, kus rukkikülv oli 80 tündrit ja elas 50—60 tööjõulist meest, arvestati sisetulekuid 1921 rubla 25 kopikale. Maksudeks kulus 186 rubla 8 kopikat. Seega puhastulu oli 1735 rubla 17 kopikat aastas,²⁰⁹ tulu talupojaadramaa kohta üle kahesaja rubla²¹⁰ ehk

²⁰³ ENSV RAKA, f. 1324, nim. 1, s.-ü. 53-a. Künnihärgi peeti mõisas selleks, et vajaduse korral laenutada neid põllutöödeks talupoegadele, kellel oli vähe veoloomi.

²⁰⁴ 1701. aastal oli Sagadi mõisas 31 lüpsilehma, 33 ikkehärja, 37 lamast, 12 kitse (ENSV RAKA, f. 1324, nim. 1, s.-ü. 172).

²⁰⁵ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 484.

²⁰⁶ [A. W. Hupel] An das Lief- und Ehtsländische Publicum; A. W. Hupel, Vom Verfall des Credits in Ehtsland und von den Mitteln denselben wieder emporzubringen, Reval 1780, lk. 15 ja terves reas teistes töödes; G. Merkel, Die freien Letten, lk. 112; [H. J. Jannau] Sitten und Zeit, lk. 66; J. Ch. Petri, Ehtsland und die Ehsten, I Theil, lk. 418; II Theil, lk. 321 jj.

²⁰⁷ A. Soom, Der Herrenhof, teeb arvestused mitmesuguste mõisate sisetulekute kohta XVII sajandi teisel poolel, nende hulgas ka Virumaal asuvate Purtse ja Pungerja mõisa kohta. Nende arvestuste alusel oli tulu adramaalt 46—47 riigitaalrit.

²⁰⁸ ENSV RAKA, f. 854, nim. 1, s.-ü. D-II, paberürikud nr. 6621.

²⁰⁹ ENSV RAKA, f. 2486, nim. 1, s.-ü. 1210, lk. 13—18.

²¹⁰ W. Chr. Friebe andmetel oli mõisate tulu adramaalt keskmiselt 240 rubla (Physisch-ökonomisch' und statistische Bemerkungen, lk. 179).

tööjõulise mehe kohta 30—35 rubla. Nendel mõisate hindamistel võeti aluseks keskmised näitajad (saagikus jne.). Mõisate tegelikud tulud olid mõnevõrra suuremad.

Harjumaal Keila kihelkonnas asuvas Muraste mõisas külvati 1803. aastal rukist 55 tündrit, peeti 55 lüpsilehma ja oli 50—55 tööjõulist meest. Mõisa sissetulekuid hinnati: mõisa teraviljakasvatusest — 1212 rubla 50 kopikat, lüpsilehmadelt — 385 rubla, kõrtsidest — 215 rubla, veski rent — 100 rubla, talupoegade koormistest — 220 rubla ning peale selle muud väiksemad tulud. Peale maksude mahaarvamist hinnati mõisa tulu 2124 rublale 9½ kopikale,²¹¹ s. o. ca 40 rubla tööjõulise mehe kohta.

Võrdluseks märgime eelmise sajandi lõpust, et umbes niisama suure viljasaagiga Viimsi mõisa (Jõelähtme kihelkonnas Harjumaal) sissetulekud olid 1683/84. aastal 528 riigitaalrit (sellest summast ei ole maksud maha arvatud).²¹² Virumaal Lüganuse kihelkonnas asuv Purtse mõis koos Pungerja abimõisaga, kus teraviljade külv 1675/1676. aastal oli kaks korda suurem kui Muraste mõisas 1803. aastal, andsid kokku tulu vaid 1898 riigitaalrit (maksud maha arvamata).²¹³

XVIII sajandi lõpus olid sissetulekud väiksematest mõisatest suhteliselt suuremad kui suurematest mõisatest. Sõnaselgelt märgib seda korduvalt A. W. Hupel.²¹⁴ Ka J. Ch. Petri juhib sellele tähelepanu.²¹⁵ Fakti, et väiksemad mõisad on suhteliselt tulutoovamad kui suuremad mõisad, näevad mitmed tolleaegsed autorid. Selle põhjuse seletamisele on kõige ligemal J. Ch. Petri arvamus. Ta mõistab hukka nende mõisnike tegevuse, kes veendumusest, et väiksemad mõisad on tulutoovamad, rajavad abimõisaid talupoegade senistele põllumaadele. Tabavalt näitab ta, et see toob kaasa talupoegade vaesumise ning huvi kadumise töötegemise vastu. Petri soovitab abimõisaid rajada metsamaale. Ka sellele järgnev käsitus näitab, et Petri sai aru talupoegade huvi arvestamise tähtsusest ja mõjust tootmise laiendamisele. Petri on siin näinud sügavamalt kui mitmed hilisemad narodniklikud teoreetikud, kes soovitades suurte mõisate asemel rajada väikesi mõisaid, nägid vaid organisatsioonilist külge kui peamist vahendit tootmise laiendamisel ega tunnetanud olukordi sügavamalt.

Arvestused näitavad, et eesmistes mõisates Järva- ja Virumaal tõusis mõisa tulu vähemalt 50—60 rublani tööjõulise mehe kohta, Harju- ja Läänemaal ulatus see vähemalt 30—40 rublani. Mahajäänud mõisates kõikus see aga paarikümne rubla ümber. Ilma küsimust pikemalt käsitlemata märgib J. Ch. Petri,

²¹¹ ENSV RAKA, f. 2486, nim. 1, s.-ü. 1127, lk. 25—30.

²¹² A. Soom, Der Herrenhof, lk. 370.

²¹³ Samas, lk. 365.

²¹⁴ [A. W. Hupel] An das Lief- und Ehstländische Publicum, lk. 145; A. W. Hupel, Vom jetzigen Kreditwesen, lk. 183; A. W. Hupel, Anzeige, lk. 191.

²¹⁵ J. Ch. Petri, Ehstland und die Ehsten, II Theil, lk. 443.

et Eestimaal on mõisate tulu meeshingelt 10—15 rubla aastas.²¹⁶ Ilmselt toob Petri siin keskmisest väiksemad arvud. Teisal esitab Petri palju suuremad mõisate sissetulekud.²¹⁷ Keskmise tulu meeshinge kohta Eestimaal on ilmselt mõnevõrra suurem kui paljudes teistes kubermangudes. Teorendil olevate talupoegade koormisi hinnatakse XVIII sajandi 90-ndatel aastatel keskmiselt 14—16 rublale.²¹⁸ Mõisnike tulu obrokitalupeogadelt on tunduvalt väiksem,²¹⁹ olles Peterburi ja Novgorodi kubermangus 1801. aastal 4—5 rubla revisjonihingelt.²²⁰

Et mõisate sissetulekud sajandi jooksul suuresti kasvasid, näitavad ka mõisate rendihinnad. A. W. Hupeli andmetel tõusid mõisate rendihinnad sajandi viimase nelja aastakümne jooksul (1760—1790) viie- kuni kaheteistkümnekordseks ja isegi enam.²²¹ 1760-ndatel aastatel olevat adramaa rendihinnaks olnud 80—100 rubla ja väga eesrindlikes mõisates kuni 200 rubla. Nii oli siis juba kuuekümnendatel aastatel tulu eesmistest ja mahajäänud mõisatest väga erinev. Kaheksakümnendatel aastatel oli Eestimaa mõisate rendihinnaks 200—300 rubla adramaa.²²² Adramaal elas keskmiselt viis-kuus tööjõulist meest, seega siis maksti renti kuni kuuskümmend rubla tööjõulise mehe kohta. On ilmne, et keegi ei oleks niisuguste hindadega mõisaid rendile võtnud, kui ta ise ei oleks lootnud veelgi suuremat kasu saada.

Teatud piltlikkusega peegeldab talupoja kohta saadava mõisnike tulu kasvu ka pärisorjade eneste hindade tõus XVIII sajandi teisel poolel. 1757. aastal maksis täiskasvanud mees 30—50 rubla, poiss 10—20 rubla ja tüdruk 5—12 rubla.²²³ 1777. aastal võis veel kogu perekonna osta 100 rubla eest.²²⁴ Kakskümmend aastat hiljem maksis täiskasvanud mees juba 300—500,²²⁵ tüdruk 100—150 rubla²²⁶ jne. Sajandi lõpus näivad inimeste hinnad

²¹⁶ J. Ch. Petri, *Ehstland und die Ehsten*, II Theil, lk. 434. Meeshingede üldarvust oli 57% tööjõulisi mehi, seega siis tulu tööjõulise mehe kohta 17,5—26,25 rubla. Pärisori, kellel mõis lubas töötada käsitöölisena, pidi mõisale maksma 20—25 rubla aastas (Huvitav tükike kodumaa ajaloost, lk. 74).

²¹⁷ J. Ch. Petri, *Ehstland und die Ehsten*, I Theil, lk. 418.

²¹⁸ П. А. Хромов, *Очерки экономики*, lk. 63; В. И. Семевский, *Крестьяне*, lk. 69 toob andmed, et tulu revisjonihinge kohta Saraatovi kubermangu mõisas oli 9 rubla ja Rjazanis 10 rubla. Tehes ümberarvestused tiinu kohta ning võrreldes neid teiste kubermangude keskmistega, tuleb Semevski järeldusele, et talupoegade olukord Liivimaal oli halvem, s. t. koormised olid suuremad kui Venemaal (lk. 84).

²¹⁹ П. А. Хромов, viidatud teos.

²²⁰ Е. И. Индова, *Крепостное хозяйство*, lk. 120.

²²¹ A. W. Hupel, *Oekonomisches Handbuch*, I Theil, lk. 262—263; A. W. Hupel, *Von den Rechten*, lk. 309—310.

²²² A. W. Hupel, *Vom jetzigen Kreditwesen*, lk. 183.

²²³ A. W. Hupel, *Anzeige*, lk. 200.

²²⁴ G. Merkel, *Supplement*, lk. 19.

²²⁵ A. W. Hupel, *Anzeige*, lk. 200.

²²⁶ J. Ch. Petri, *Ehstland und die Ehsten*, II Theil, lk. 384.

Eestimaal olevat samasugused või veidi kõrgemad kui Peterburi kubermangus.²²⁷

Koos mõisate sissetulekute suurenemisega tõusid ka mõisate hinnad. Juba 1770-ndatel aastatel pidas Fr. Albaum mõisahindade kasvu kolmekordseks ja rõhutas, et see annab tunnistust sissetulekute kasvust ning mõisate rikkusest.²²⁸ Sajandi lõpuks kasvasid mõisate hinnad vähemalt neljakordseks.²²⁹ Nii maksis adramaa nüüd 3000, isegi kuni 5000 rubla.²³⁰ Seejuures rõhutavad kõik autorid asjaolu, et adramaa hind erinevates mõisates oli väga erinev, ja just väikeste mõisate rendi- ning ostuhinnad olid suhteliselt kõrgemad kui suurtel mõisatel.²³¹ Erinevus hindades ja just sellesuunaline erinevus ei olnud juhuslik. Selle aluseks oli erinev tootmise tase erinevates mõisates ja tootmise kõrgem tase just väiksemates mõisates. Seetõttu olidki väikesed mõisad suhteliselt kallimad kui suured mõisad.

Mõisnike sissetulekute kasvu XVIII sajandil peegeldab ka mõisnike luksuslik eluviis ja uued ehitatavad mõisahooned. Just XVIII sajand on see aeg, mil Eestimaal vanade, puust mõisamajade asemele kerkivad uued, kivist härrastemajad ja majapidamishooned. Eelmisest, XVII sajandist pärinevatest mõisate inventuuriaktidest näeme, et tavaliselt olid siis mõisahooned Eestimaal palkseintega ja õlgkatustega, elutoad lihtsate ahjude ja lihtsa sisustusega ning isegi rauduksehinged on selline väärtus, mis akti eraldi sisse märgiti.²³²

1732. aasta maarevisjoni ajal oli Harju- ja Läänemaal vaid 15–20% mõisatest korras hoonetega, üks kolmandik mõisaid osaliselt korras hoonetega ja pooled mõisad vanade, lagunenud hoonetega.²³³ Sajandi teisel poolel olid aga peaaegu kõikides mõisates uued hooned, palkseinte asemel kiviseinad, õlgkatuste asemel laudkatused. Elutubade sisustust iseloomustavad värvilised pottahjud, kaminad, tapeedi või sageli riidega ületõmmatud

²²⁷ Е. И. Дракохруст, Расслоение, lk. 118.

²²⁸ [Fr. Albaum] Ueber die freye Ein- und Ausfuhr des Getraides, lk. 61.

²²⁹ A. W. Hupel, Von den Rechten, lk. 322; W. Ch. Friebe, Physisch-ökonomisch' und statistische Bemerkungen, lk. 178; A. Fr. Hueck, Darstellung, lk. 113.

²³⁰ [H. J. Jannau] Geschichte der Sklaverey, lk. 86.

Võrdluseks märgime, et XVII sajandi lõpus maksis adramaa Läänemaal mõisates 150–250 riigitaalrit, Harjumaal 300–500 riigitaalrit, Virumaal 400–700 riigitaalrit (ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 452; f. 1, nim. 1, s.-ü. 941). A. Soom, Der Herrenhof, lk. 345.

²³¹ [A. W. Hupel] An das Lief- und Ehstländische Publicum, lk. 174; A. W. Hupel, Anzeige, lk. 191 jj.; A. Fr. Hueck, Darstellung, lk. 114; A. W. Hupel, Oekonomisches Handbuch, I Theil, lk. 263; J. Ch. Petri, Ehstland und die Ehsten, II Theil, lk. 436; A. W. Hupel, Vom jetzigen Kreditwesen, lk. 183.

²³² ENSV RAKA, f. 1, nim. 1, s.-ü. 940, 941, 942; A. Fr. Hueck, Darstellung, lk. 77.

²³³ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 467, 468, 469, 470.

seinad, õlivärviga värvitud laed. Suuremates mõisates püstitati isegi stiilseid kahekorruselisi härrastemaju koos parkide, tiikide, suvemajade ja muu luksuslikuga.²³⁴ Jõukale elujärjele viitavad kasutusel olev portselan ja hõberiiastad.

Kohalikud balti-saksa ja ka sissesõitnud autorid kiidavad mõisnike jõukat elu Eesti- ja Liivimaal XVIII sajandi teisel poolel. Jannau toob levinenud luksuse kohta üksikasjalikke kirjeldusi. Ta märgib, et sõidetakse tõldades, mille eest 100 aastat tagasi oleks saanud terve rüütlimõisa osta.²³⁵ J. Ch. Petri arvab, et mõisates süüakse ja juuakse siin rikkalikumalt kui Viinis ja Hamburgis.²³⁶ Levinud on kaardimäng suurtele summadele. Maha mängiti 300 000—500 000 rubla väärtuses varandusi ja mõisaid.²³⁷

Kaheksakümnendate aastate teisel poolel Baltimaadel viibinud rootsi salaagent teatab oma ettekannetes, et Eestimaa aadel tunnistab oma head elu. Preisi alla ei tahetavat minna, sest Preisi kuningas looks mõisnikele palju raskema olukorra.²³⁸ Ka teine välismaalane, kes sellel ajal siin reisis, märgib suurte aadliseltskondade lõbusat ja jõukat elu mõisates.²³⁹ Ja mitte ainult Balti aadlile ei võimaldanud siinsed olud head äraelamist. Bellermanni andmetel maksti mõisates kodukooliõpetajatele peale tasuta ülalpidamise veel palka 200—300 rubla aastas, samal ajal kui Saksamaal olevat need palgad vaid 50—60 taalrit. Autor soovitab noortel koolis käinud sakslastel sõita Baltimaadele head elu maitsuma.

Võrdleva ettekujutuse saamiseks elu maksumusest märgime, et terve perekonna heaks ülalpidamiseks koos võõraste vastuvõtu ja õhtusöökidega kulus Tartu linnas kaheksakümnendatel aastatel 400—500 rubla aastas.²⁴⁰ Seega siis võimaldas isegi väga väike, paariadramaaline mõis Eestimaal omaniku perekonnale luksuslikku äraelamist linnas.

Väga sageli elasid mõisnikud aga luksuslikumalt, kui võimalused seda lubasid. Nii näiteks palgati samas Sagadi mõisas 1763. aastal ametisse endise sakslasest kodukooliõpetaja asemel prantslane, kellele hakati maksma 180 rubla aastas. Samal ajal oli mõisnikul võlg pudukaupmehe Carl Hetlingi juures nõõpide, pitside, siidpaelte ja muu sellise luksuskauba eest, mis aastast

²³⁴ Vt. näiteks Lagedi mõisa hoonete kirjeldus, ENSV RAKA, f. 3, nim. 1. s.-ü. 484, lk. 112 jj.

A. W. Hupel, Topographische Nachrichten, II Bd., lk. 318; J. Ch. Petri, Huvitav tükike kodumaa ajaloost, lk. 37.

²³⁵ [H. J. Jannau] Sitten und Zeit, lk. 13 jj., 115.

²³⁶ J. Ch. Petri, Ehstland und die Ehsten, I Theil, lk. 182; II Theil, lk. 321 jj., 361, 376.

²³⁷ J. Ch. Petri, Ehstland und die Ehsten, II Theil, lk. 382.

²³⁸ A. R. Cederberg, Johann Albert Ehrenströmi poliitiline missioon Eesti- ja Liivimaale aastail 1787—1788. «Ajalooline Ajakiri» 1924, lk. 51—52.

²³⁹ [J. J. Bellermann] Bemerkungen, lk. 44.

²⁴⁰ [Chr. H. J. Schlegel] Reisen in mehrere russische Gouvernements in den Jahren 178*, 1801, 1807 und 1815, II Bd., Meiningen 1823, lk. 15.

aastasse kasvas, ulatudes 1767. aastal ligi tuhande rublani.²⁴¹ Mõisnikud püüdsid oma poegi saata Saksamaale ülikooli. See oli aga väga kulukas ning läks maksma laiemate eluviisidega pojakese puhul 12 000 rubla ümber.²⁴²

Vaatamata avaratele materiaalsetele võimalustele, mis saadi eesti talupoegade orjatöö kulul, oli balti-saksa mõisnike vaimne areng sageli väga piiratud. Nii näiteks on säilinud mõisniku isikliku taskuraamatu kaane vahel «retsept» koerte marutaudi vastu. See on paberilipakas, täis kirjutatud nõiakirja, mis tuli marutaudikahtlasele koerale võileiva peal teatavas asendis sisse sööta. See on küll vaid detail ühest mõisast, kuid iseloomustab Eestimaa mõisnike eluviise ja vaimumaaailma XVIII sajandi keskel. Väliselt — prantslasest kodukooliõpetaja, siid, samet, pitsid ning peened viinad ja toidud, sisemiselt — keskaegne pime ebausk ja priiskavast eluviisist tingitud võlad linnakodanikele-kaupmeestele. Selline oli enamiku balti-saksa mõisnike püüdluste ja arusaamade ring XVIII sajandil. Isegi kaasmaalane Bellermann, kes peab ennast haritud ja paljuliikunud sakslaseks, on sunnitud tunnistama kogu Tallinna seltskonna madalat kultuuritaset.²⁴³ Kõik näitab, et mõisatest saadavaid suuri sissetulekuid ei kasutatud mitte tootmise, vaid tarbimise sfääris luksuslikuks ja priiskavaks eluks.

Mõisate sissetulekute kasv XVIII sajandi jooksul on rõhutatult esile toodud seepärast, et mõned autorid räägivad Eestimaa mõisate suurtest võlgadest sajandi lõpus, märkimata mõisate sissetulekute suurt kasvu XVIII sajandi jooksul, jättes sellega väära mulje mõisamajanduse iseloomu ja arengu kohta XVIII sajandil.²⁴⁴ Mõisnike võlad sajandi lõpul ei ole tingitud mitte sellest, et mõisad ei andnud suuri kasumeid või et need kasumid oleksid kunagi suuremad olnud, vaid võlgade põhjuseks on hoopis mõisnike luksuslike kulutuste tohutu kasv, mis ületas sissetulekud. Sõnaselgelt märgib seda kaasaegne autor A. W. Hupel.²⁴⁵ Rahapuuduse ja mõisate oksjonite põhjustena tuakse tolleaegsete autorite poolt: mõisatega ning mõisate rentimisega spekulierimist, üle jõu elamist, pärandamise puhul osade väljamaksmist kaaspärijatele jne.²⁴⁶ Need on tüüpilised nähtused, mis kaasnevad feodaalse maaomandiõiguse lagunemisega.²⁴⁷ Ükski

²⁴¹ ENSV RAKA, f. 1324, nim. 1 (A-1), s.-ü. 194.

²⁴² [Chr. H. J. Schlegel], Reisen, II Bd., lk. 7.

²⁴³ [J. J. Bellermann], Bemerkungen, lk. 35.

²⁴⁴ Eesti majandusajalugu I, lk. 287—288; Eesti rahva ajalugu III, lk. 1455; J. Uluots, Eestimaa õiguse ajalugu II, Tartu 1930, lk. 189; H. Kruus, Eesti ajaloo lugemik III, Tartu 1929, lk. 53.

²⁴⁵ A. W. Hupel, Oekonomisches Handbuch, I Theil, lk. 262—263.

²⁴⁶ [H. J. Jannau] Sitten und Zeit, lk. 50—102; A. W. Hupel, Vom Verfall.

²⁴⁷ 1783. aasta 3. mai manifestiga kuulutati senised läänimõisad mõisnike eraomandiks. Vt. K. В. Сивков, Важный этап в переходе от феодального

autoritest ei kurda seejuures mõisate sissetulekute vähesuse üle. Isegi A. W. Hupel, kellelt võiks oodata mõisnike huvide kaitsmist keskvõimult krediidi taotlemisel,²⁴⁸ arvab, et artiklid ja raamatud, milles kurdetakse krediidi ja jõukuse languse üle Eestimaal, üldistavat mõnede üksikute inimeste raskusi kogu maale ja nägevat ohtu seal, kus seda olemas ei ole. Eestimaa aadel ja linnakodanikud elavad jõukuses.²⁴⁹

XVII sajandi lõpus ütles kroonikakirjutaja Kelch, et vaatamata maa viljakusele on mõisnik vaene, sest ülejääke olevat raske rahaks teha, viljahinnad olevat odavad, ostetavad kaubad seevastu kallid. Vaatamata pikale rahuperioodile, ei ole alevid ja linnad taastatud.²⁵⁰ XVIII sajandi lõpus peeti Jannau arvates kõikjal maailmas rikkaks meest, kellel oli 10 000 taalrit. Eestimaal vastas sellele 2—3-adramaalne mõis. Kuidas hinnata siis kümnete ja sadade adramaade omanikke, kui mitte väga jõukateks.²⁵¹

Et seda jõukust ei rakendatud põllumajandusliku tootmise, vaid tarbimise sfääris, selles avaldub pärisorjuse ja teorendi konservatiivne olemus. Vanad, teoorjuslikud tootmissuhted on põllumajanduses arenenud tootlikele jõududele ka sellest küljest kitsaks jäänud. Suurte summade kulutamine luksuskaupadele soodustas aga kaubandust, võimaldas kapitalide kuhjumist ja tekitas nõudmise tööstuse arendamiseks, soodustades sellega kapitalistlike suhete arenemist üldse. Kahjuks leidis see vaadeldaval perioodil aga veel väga vähe aset kohapeal, Eestimaal.

5. RIIGIMAKSUD JA KUBERMANGU BILANSS

Talupojalt saadav feodaalrent ei jäänud kogu ulatuses mõisniku kasutusse. Osa sellest läks maksudena riigile.²⁵² Kogu XVIII sajandi jooksul valitses riigimaksude osas balti-saksa mõisnikkonnale väga soodus olukord. Riigile minev osa oli suhteliselt väga väike — palju väiksem kui eelmisel sajandil, mõisniku kasutusse jääv osa aga palju suurem kui kunagi varem.

к буржуазному землевладению в России. «Вопросы истории» 1958, № 3, lk. 25 jj.

²⁴⁸ Esimese suurema laenu taotles Eestimaa aadel keskvõimult juba 1762. aastal. (Архив правительствующего Сената, II книга, составитель П. Баранов, Санктпетербург 1872, lk. 495.)

²⁴⁹ A. W. Hupel, Vom jetzigen Kreditwesen, lk. 179—196.

²⁵⁰ Ch. Kelch, Liefländische Historia, lk. 8—9.

Nähtavasti mõtles Kelch ülejääkide all igasuguseid muid põllumajandus-saadusi peale teravilja. Nende realiseerimise võimalused olid tõesti rasked, sest karjasaadusi Rootsi ega mujale välja ei veetud ja linnade ning alevite tarvidus oli väike.

Mõisnike vaesusest XVII sajandi lõpus räägib ka O. Liiv, Der Wirtschaftliche Niedergang, lk. 207 jj.

²⁵¹ H. J. Jannaul Sitten und Zeit, lk. 16.

²⁵² К. Маркс, Капитал, т. III, lk. 804.

Pärast Tallinna vallutamist Vene vägede poolt esines rüütelkond taotlusega, et sõja ajal ratsateenistust ja teisi korralisi makse ei nõutaks, ning tegi ettepaneku selle asemel toitlustada ja riietada üht jalaväerügementi, mis läheks maksuma 15 000 rubla aastas. Menšikov nõustus selle ettepanekuga 20. veebruaril 1712, lisades vaid kohustuse, et iga ratsateenistuse hobuse kohta tuleb harilikelt vallitöödeks saata kaks talupoega maikuust kuni septembrikuuni.²⁵³

Viidates maa vaesusele ja viletsusele taotles rüütelkond hiljem vabastust ka selle 15 000 rubla maksmisest, paludes ühtlasi maalt ära viia kõik sõjaväed.²⁵⁴ Seda ei saavutatud. Küll andis Senat korralduse, et Eestimaal asuvate sõjavägede toitlustamiseks vajaduse korral teistest kubermangudest toiduaineid juurde veetaks.²⁵⁵

Nüüd taotles rüütelkond, et kõik sõjaaegsed erakorralised koormised, mida mõisad seoses sõjavägede paiknemisega kandsid, 15 000 rublast maha arvataks. Sellest taotlusest sai alguse aastaid kestev vaidlus rüütelkonna ja keskasutuste vahel, kes ei olnud nõus seda rüütelkonna soovi mitte kogu ulatuses täitma. Nimelt oli Senat seisukohal, et mõisatest sõjaväe toitlustamiseks antud toidu- ja hobusemoon tuleb arvata maha kohustuslikust 15 000-rublasest maksusummast riiklike taksihindade alusel, mis, nagu nägime, olid niisama suured kui rootsiaegsed vilja väljaveo hinnad.²⁵⁶ Peale selle jäi aga veel rida teisi erakorralisi koormisi, mille ümber vaidlused jätkusid.

Nagu selgub rüütelkonna poolt 1722. aastal koostatud aruandest, ei olnud need erakorralised koormised aga eriti suured — kümne sõja-aasta (1712—1722) jooksul kokku 239 000 rubla, s. o. natuke rohkem kui olid riigimaksud Eestimaalt ühe sõjaeelse aasta kohta.

Erakorralised koormised olid järgmised: ²⁵⁷

Ühe jalaväerügemendi toitlustamine	rbl. 119 700
Postijaamade asutamine ja ülalpidamine	„ 36 107
Palkide vedu	„ 66 628.40
1000 sülda pikki puid	„ 3 000
Küüdid	„ 7 420.73
Komissaride tasu	„ 4 800
Restitutsioonikomisjoni teenistujate tasu	„ 1 055.20
700 vankri ja 700 ree andmine	„ 875
	rbl. 239 585.33

²⁵³ ENSV RAKA, f. 854, nim. A-3, s.-ü. D-II, 2735. Vt. P. Ostensacken, Die estländische Ritterschaft, lk. 153.

²⁵⁴ ENSV RAKA, f. 854, nim. A-3, s.-ü. D-II, 4190.

²⁵⁵ ПІСЗ, т. V, № 2942.

²⁵⁶ ENSV RAKA, f. 854, nim. A-3, s.-ü. D II, 4194; f. 3, nim. 1, s.-ü. 191, lk. 99.

²⁵⁷ ENSV RAKA, f. 854, nim. 1, s.-ü. 770, lk. 7.

Rüütelkond arvas ühe jalaväerügemendi toitlustamise erakorraliste koormiste hulka seetõttu, et ta tõlgendas Menšikovi 1712. a. resolutsiooni ratsateenistuse asendamise kohta selliselt, nagu peaks rüütelkond ratsateenistuse asemel maksma ainult 15 000 rubla aastas. Kammerkolleegiumis saadi Menšikovi resolutsioonist aga nii aru, et rüütelkond peab maksma 15 000 rubla aastas jalaväerügemendi palkadeks, peale selle aga veel rügemendi toitlustamiseks andma 1442 portsjonit ja 493 ratsiooni. Et rüütelkonnale siiski ka rügemendi toitlustamine peale oli pandud, näitaski rüütelkond toitlustamise kulusid erakorraliste koormiste hulgas.

Rüütelkond taotles, et riik teeks tasaarvestuse, s. t. tagasimakse kõigi nende erakorraliste koormiste eest. Vaidlused kestsid aastaid ka pärast Uusikaupunki rahulepingu sõlmimist. Huvi-
tav on märkida, et seesama asekuberner Löwen, kes oma ettekannetes armastas tavaliselt kõnelda, et Eestimaa on tühi ja paljas, märkis oma aruandes kammerkolleegiumile, et mõisnikud asjatult kurdavad sõjavägede majutamisest tingitud raskuste ja erakorraliste koormiste üle, sest vilja eest on neile sõjajärgsetel aastatel makstud turuhindadega²⁵⁸ puhtas rahas ning küüdi-
kohustus ei ole olnud kuigi märkimisväärne.

1730. aastal saabus selles küsimuses otsus, mille kuberner 24. juulil oma plakatiga üle maa teatavaks tegi. Summa, mis maal oli saada erakorraliste koormiste arvel, oli tasaarvestatud eelmistel aastatel maksmisele kuulunud ratsateenistusraha ja tolliviljaga. Nimelt pidi pärast Uusikaupunki rahu sõlmimist Eestimaa tasuma juba korralisi makse, s. t. ratsateenistusraha ja tollivilja. Riigilt saada jäänud jääk maksti renteist rüütelkonna kassasse. Alates 1730. aastast tuli maksta riigile tollivilja ja ratsateenistusraha täiel määral ning nimelt igalt ratsateenistuse hobuselt ehk 15 uelt revisjoniadramaalt 60 riigitaalrit (48 rubla) ratsateenistusraha ja üks sälitis (24 tündrit) tollivilja hariliku lisamööduga, endise tava kohaselt pool rukkis ja pool odras või linnastes.²⁵⁹

Nii lõppes siis sõja ja erakorraliste maksude periood mõisnikkonnale õige tulusalt — riikliku tagasimaksuga rüütelkonna kassasse — ja algas korraliste riigimaksude tasumine. Kui sõjavägede majutamine, küüdid, kindlustustööd ja kõik muud, mis sõja ajal teha või anda tuli, kellelegi raskeks koormaks oli olnud, siis oli see talupoeg, mitte aga mõisnik. Eestimaa mõisnikkond tasus riigile kaheksümne sõjajärgse aasta jooksul (1711—1730) kokku vaid natuke rohkem, kui olid olnud Rootsi riigi tulud Eestimaalt ühe aasta kohta.

Balti-saksa autorite käsitlustes ülehinnatakse erakordsete ri-

²⁵⁸ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 192, lk. 264.

²⁵⁹ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 431, lk. 206.

gimaksude suurust ja nende raskust mõisnikkonnale.²⁶⁰ Seejuures viidatakse allikmaterjalina rüütelkonna kaebustele maa raske olukorra üle, millega mõisnikud argumenteerisid riigimaksudest vabastamise taotlusi. Kõrvale jäetakse kubermanguvalitsuse arvamused maal valitsenud tegeliku olukorra kohta ning küsimuse lõplahendus 1730. aastal, mis mõisnikele oli väga kasulik. Sajandi teisel poolel oli aga erakorraliste maksude osa veelgi väiksem kui esimestel aastakümnetel: neid esines vaid suuremate sõjakäikude puhul. Balti-saksa mõisnikelt kandus väärhinnang erakorraliste maksude suuruse kohta ka kodanlike autorite käsitlestesse²⁶¹ ja jätkus väära seisukoha levitamine, nagu oleksid erakorralised maksud vene ajal, võrreldes korraliste maksudega rootsi ajal, olnud suureks takistuseks põllumajanduse arengule XVIII sajandil.

Ka korralistele riigimaksudele üleminekul oskas mõisnikkond välja kaubelda väga soodsad tingimused. Nagu nägime esimeses peatükis, pandi rüütelkonna ettepanekul kehtima uus maarevisjoni süsteem, mis oli väga kasulik mõisnikkonnale. Riigimaksude määramisel võeti aluseks mitte taluadramaade arv, nagu eelmisel sajandil, vaid mõisas elavate tööjõuliste meeste arv. Alates 1732. a. maarevisjonist moodustasid viis tööjõulist meest (15–60 a. vanad) või 10 rannatalupoega ühe nn. revisjoniadramaa. Viisteist sellist revisjoniadramaad moodustasid ühe nn. ratsateenistushobuse, mis maksustati sama ratsateenistuse ja tollivilja normiga kui rootsi ajal. Seejuures nõuti ratsateenistuse maksu nüüd rahas, kuna enne Põhjasõda pidid mõisnikud 15 adramaa kohta ülal pidama ühe varustatud ratsaniku, kes kuulus aadlilipkonna koosseisu.²⁶² Ära jäi nn. majutamismaks (Einquartierung oder Verpflegungsgelder), mille Rootsi valitsus oli kehtima pannud reduktsiooni ajast peale ja mille suurus oli 35 taalrit igalt ratsateenistuse hobuselt.²⁶³

Endiseks jäid provintsiaalkoormised: rüütelkonna laekaraha, naturaalkoormised sildade ja teede korrashoiuks jne. ning linna-

²⁶⁰ A. Gernet, *Geschichte und System*, lk. 39; H. Wedel, *Die Estländische Ritterschaft*, lk. 144–151.

²⁶¹ Eesti majandusajalugu I, lk. 279 jj.; Eesti rahva ajalugu III, lk. 1295, 1312.

²⁶² Auswahl derer wichtigsten in denen Landes- und Stadtgerichten des Herzogthums Ehistland, auch noch jetzt geltenden Königl. schwedischen Verordnungen, 1777, vt. Roßdienstordnung (5. nov. 1686).

²⁶³ ENSV RAKA, f. 3, njm. 1, s.-ü. 192, lk. 283 jj. See koormis läks Eesti, Liivi- ja Kuramaale paigutatud ratsarügemendi ülalpidamiseks. Rügemendist asus 4 kompaniid Eestimaa.

A. Gernet, *Geschichte und System*, lk. 64 väidab ekslikult, nagu oleks majutamismaks jäänud endisel kujul ka XVIII sajandil kehtima. Kohalikud kameriirid tõstasid selle maksu taastamise küsimuse küll korduvalt, sellest siis ka konfliktid rüütelkonnaga, mida mainib A. Gernet, kuid riigivõim seda rootsiaegset maksu ei taastanud.

delt saadavad litsentsid, tollid, aktsiis jne.²⁶⁴ Juurde tulid posti korraldamisega seoses olevad kulud. Nimelt rajati Vene valitsuse nõudel suuremate maanteede äärde korrapärane postijaamade süsteem. Suuremaid kulutusi postijaamahoonete ehitamise ja nende varustamise näol tõi see kaasa esimestel aastatel. Hiljem oli postijaamade majandamine kas üksikute eraisikute, sageli mõisnike käes, või siis anti nad rendile. Postijaamadest saadavad sissetulekud ei katnud küll kulutusi, kuid ka juurdemakstavad ülalpidamiskulud ei olnud kuigi suured.

Riigimaksude tasumise eest vastutas mõis XVIII sajandil niisamuti nagu see oli olnud eelmise sajandi lõpus.²⁶⁵ Ekslikult arvab O. Liiv, et rootsi ajal oli talupoeg riigimaksude poolest otsestes õigussuhetes riigiga.²⁶⁶ Kui riigimaksud jäid tasumata, siis nõuti need eksekutsiooni korras sisse mõisnikult, mitte talupoegadelt. Iseloomulik on vaid see, et rootsi ajal nõudsid mõisnikud riigimaksud omakorda sisse talupoegadelt enam-vähem samal kujul ja samas ulatuses, kui nad läksid riigile maksmiseks. Nii oli XVII sajandil talupoja vakuraamatus lisaks tavalisele teraviljakoormisele veel «tollivili» (pool rukkis, pool odras) ja nn. «vakuseraha», mis adramaa kohta oli enam-vähem niisama suur kui ratsateenistuse kulu (norm 4 riigitaalrit adramaale, tegelikult maksid talupojad 3,5—5 riigitaalrit adramaalt).²⁶⁷ XVIII sajandil nõudis mõisnik talupojalt vähem vakuraha ja ka tollivili oli iseseisva koormisena vakuraamatust tavaliselt kadunud. Kuid selle asemel tuli talupoegadel kanda tunduvalt rohkem teokoormist. Mõisnikud hakkasid niisiis talupoegadelt nõudma ka riigile minevat osa sellisel kujul, mis neile kasulik oli, s. t. teotööna, tasudes riigile makse aga rahas ja viljas.

Rahuaegsele riigimaksude süsteemile üleminekul kujunenud Eestimaa kubermangu korralisi tulusid näitab järgnev Eestimaa korraliste tulude eelarve 1731. a. kohta.²⁶⁸

	R a h a	V i l j a
1. Ratsateenistumaks (igalt 15 asustatud adramaalt 60 taalrit) ja tollivili (1 sälitis igalt 15 asustatud adramaalt). 1726. a. revisjoni järgi annab see	9 012.80 rbl.	4 894 ² / ₅ tündrit
2. Riigimõisate rent	1 564.40 „	1 954 „
3. Toompea aktsiis	268.— „	
4. Meretollid Tallinnas		
a) litsentsikambriilt umbes	14 000.—	
b) pool portooriumi umbes	4 000.—	
Kokku	28 845.20 rbl.	6 848 ² / ₅ tündrit

²⁶⁴ Üksikasjalikult käsitleb neid makse A. Gernet, *Geschichte und System*, lk. 61 jj.; vt. ka A. W. Hupel, *Von den Rechten*, lk. 296 jj. Käesolevas töös me kõigil nendel maksudel pikemalt ei peatu.

²⁶⁵ ENSV RAKA, f. 1424, nim. 1, s.-ü. 28, lk. 2.

²⁶⁶ Eesti majandusajalugu I, lk. 191 jm.

²⁶⁷ ENSV RAKA, f. 1, nim. 1, s.-ü. 940—942, fotokoopiate kogu nr. 129.

²⁶⁸ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 192, lk. 351.

Võrdluseks esitame Eestimaa tulude ja kulude eelarve 1696. aastal.²⁶⁹

TULUD

1. Riigimõisate rent	165 253	hõbetaalrit
2. Litsentsid ja portoorium	34 267	„
3. Tollivili	22 372	²⁷⁰ „
4. Muud tulud	31 478	„

Tulud kokku 253 370 hõbetaalrit

KULUD

1. Kindralkubermanguvalitsuse koosseisud	70 472	hõbetaalrit
2. Ratsateenistuskomisjoni ülalpidamiseks	8 972	„
3. Tallinna Toomkirikule	4 000	„
4. Hiiumaa tuletorni parandamiseks	2 548	„
5. Tallinna hospitali ülalpidamiseks	1 680	„

Suuremad kulud kohapeal 87 672 hõbetaalrit

1. Saadetud Rootsi (Estat-kontorile)	54 175	hõbetaalrit
2. Kuninglikule Räntekammerile	34 678	„
3. Kuninglikule Oüestaadile	14 100	„
4. Mitmesugustele Rootsi võimukandjatele	6 880	„

Suuremad mittekohapealsed kulud 109 833 hõbetaalrit

Peale selle oli veel muid mitmesuguseid väiksemaid kulusid. Nagu siit nähtub, on riigi korralised tulud kubermangust vaevalt üks kuuendik, võrreldes eelmise sajandi lõpuga.²⁷¹ Mõisnike kulude seisukohalt on vahe veelgi suurem, sest rootsiaegne kubermangu eelarve ei peegelda ratsateenistuse korras kantud aadlilipkonna ülalpidamiskulusid. XVIII sajandil on ratsateenistumaks aga kubermangu eelarves tuluna sees. Eriti suuresti on langenud riigimõisate rent, mis 1696. aastal oli 165 253 riigitaalrit, 1731. aastal aga ainult 1564 rubla 40 kopikat ja 1954 tündrit vilja. Ratsateenistumaks ja tollivili kokku on nüüd palju vähem kui 1696. aastal oli ainult tolliviljamaks. Seevastu riigi sissetulekud litsentsidelt ja portooriumilt ei ole mitte väga palju langenud, moodustades 60—70% sõjaelsest. See osutab elavale kaubanduslikule tegevusele Eestimaal juba XVIII sajandi esimesel kolmandikul.

Ka järgnevatel aastakümnetel ei kasvanud riigimaksudena kubermangust saadavad sissetulekud kuigivõrd. Ei kasvanud seetõttu, et riigimõisate arv järjest vähenes ja eramõisate suhtes kehtis põhimõte, et need mõisad, mille revisjoniadramaade arv saavutas rootsiaegse adramaade arvu, maksustatakse riigimak-

²⁶⁹ ENSV RAKA, f. 1, nim. 1, s.-ü. 856, lk. 51.

²⁷⁰ «Eesti majandusajaloos» lk. 193 on tollivili toodud suuremana tege-
likust.

²⁷¹ Vili on rahaks ümber arvestatud turuhindades.

sudega selle arvu alusel, vaatamata sellele, kui suureks mõis kasvab. See oli Eestimaa aadli üks suuremaid majanduslikke privileege XVIII sajandil, mille mõju ennast iga aastakümnega üha enam ja enam tunda andis. Sajandi keskel oli iuba üks kolmandik mõisatest (1718 adramaad 5302-st) jõudnud revisjoniadramaade arvuga rootsiaegsele tasemele ja tasus riigimakse selle alusel, olgugi et nende majanduslikud näitajad ning mõisniku tulu olid palju suuremad kui XVII sajandi lõpus.

Sajandi keskel (1750. aastal) oli Eestimaa kubermangu tulude eelarve järgmine.²⁷²

1. Ratsateenistumaks	18 110 rbl. 9 kop.
2. Tollivili (rahas arvestatult)	9 146 rbl. 76 ⁴ / ₁₅ kop.
Kokku mõisatest	27 256 rbl. 85 ⁴ / ₁₅ kop.
3. Tollidest ja kantseleimaksust laekus	20 727 rbl. 20 ³ / ₄ kop.
Kõik tulud kokku	47 884 rbl. 6 kop.

Nii kujuneski, et ajal, mil Eestimaa põllumajandus oli saavutanud Põhjasõja-eelse taseme, olid riigi sissetulekud Eestimaa mõisatest ligikaudu viis-kuus korda väiksemad kui XVII sajandi lõpus, mõisnike sissetulekud mõisatest aga palju suuremad, kui nad olid olnud rootsi ajal. See näitab, kuivõrd soodsad tingimused olid XVIII sajandil tekkinud balti-saksa mõisnikele.²⁷³ Hinnates riigimakse maksimaalselt 4%-le sissetulekust, peab Jannau neid väga väikeseks, palju väiksemaks, kui on riigimaksud Preisimaal, Rootsis ja peaaegu kõikides teistes maades.²⁷⁴

Rootsi võimule oli Eestimaa ülemerekolooniaks, mis andis riigimaksude näol tasuta suure hulga head vilja, rootsi aadlikele mõisaid ja riigikassale rahalisi sissetulekuid.²⁷⁵ XVIII sajandil oli Eestimaa kujunenud kohaliku balti-saksa aadli paradiisiks, mitte aga Vene kesk võimule tulutoovaks territooriumiks.

Asjaolule, et riigimaksud olid suhteliselt mõisnike tuludega XVIII sajandi kolmel esimesel veerandil väga palju väiksemad kui rootsi ajal, juhtisid korduvalt tähelepanu ka kohalikud kameriirid, soovitades ühtlasi üle minna uuele maarevisjoni süsteemile, mis võtaks aluseks kas teokoormise või külvid.²⁷⁶ Kameriiride arvestuste kohaselt oleks see juba 1760-ndate aastate lõpul kaasa toonud rootsiaegse adramaade arvu ületamise ja sellega koos

²⁷² A. W. Hupel, Von den Russisch-Kaiserlichen Staatseinkünften aus Lief-, Ehst- und Finland in den Jahren 1730 bis 1750. Der nordischen Miscellaneen IV St., Riga 1782, lk. 236.

²⁷³ Я. Я. Зутис, Политика царизма, lk. 151.

²⁷⁴ [H. J. Jannau] Sitten und Zeit, lk. 12.

²⁷⁵ V. Maamägi, J. Vassar, 250 aastat, lk. 23 jj.; J. Peters, Die Westdeutsche Historiographie, lk. 1111 jj.

²⁷⁶ ENSV RAKA, f. 854, nim. A-3, s.-ü. D-II, 6621.

riigi tulude suure kasvu Eestimaal.²⁷⁷ Vaatamata kõigele õnnestus balti-saksa mõisnikkonnal üsnagi kaua säilitada senist väga kasulikku riigimaksude korda revisjoniadramaade arvu alusel. Alles 1783. aastal mindi Eestimaal üle pearahamaksule.²⁷⁸ Maal asendas pearaha senist ratsateenistuse maksu ja tollivilja. Et riigil oli aga vilja vaja, siis jäi kehtima kord, et mõisad andsid tollivilja endiselt, s. t. revisjoniadramaade alusel.²⁷⁹ See arvati pearaha summast maha hinnaga 2 rbl. rukkisetvert ja 1.85 rbl. odra-setvert. Pearaha suuruseks oli 1.20 rbl. igalt linnakodanikult ja 70 kopikat igalt meessoost talupojalt ning lisaks veel 2%.

Arvestades tollal kehtinud vilja turuhindu, tõi pearaha kaasa riigimaksude suurenemise umbes ühe kolmandiku võrra. Varem maksis mõis 15 revisjoniadramaalt 48 rubla ratsateenistusmaksu ja 24 tündrit tollivilja, mille väärtus turuhindades 1783. aastal oli 42 rubla, niisiis 75-lt tööjõuliselt mehelt kokku 90 rubla. Nüüd tuli 15 revisjoniadramaal elavalt 130—140-lt meeshingelt tasuda 91—98 rbl. pearahamaksu, lisaks sellele veel tollivilja turu- ja riikliku taksihinna vahe ca 15 rbl., seega kokku 106—113 rbl. pluss ligikaudu 2 rbl. (2%).²⁸⁰ Et aga paljud mõisad olid maksnud ratsateenistusmaksu ja tollivilja tegelikust madalama adramaade arvu järgi (s. t. rootsiaegse adramaade arvu järgi), siis oli riigimaksude tõus nendes mõisates veelgi suurem.

Riigimaksud suurenesid võrreldes varem olnutega. Kui aga arvestada samal ajal asetleidnud viljahindade tõusu ja sellest tulenevat mõisate sissetulekute suurt kasvu, siis võib täie veendumusega konstateerida, et riigimaksud kasvasid vähem kui mõisate sissetulekud. Pealegi ei võtnud mõisnikud pearaha enda kanda. Seadus (§ 5) jättis mõisnikule vabad käed, kuidas ta jaotab pearaha talupoegade vahel. Ja mõisnikud toimisidki igaüks oma äranägemise järgi. Osas mõisates nõuti talupoegadelt pearahamaks sisse rahas. Enamikus mõisates suurendasid aga mõisnikud talupoegade teokoormisi. Seejuures hinnati teopäevi äärmiselt madalalt. Nii näiteks pidid Vahakandi mõisa (Rapla kihelkonnas) talupojad pearaha asemel $\frac{1}{2}$ adramaa talu kohta, kus elas 6—7 meeshinge, mõisale lisategu tegema 27 rakmepäeva.²⁸¹ Niisiis tuli 4,5—5 rubla pearaha asemel teha 27 rakmepäeva, s. t. et rakmepäeva väärtuseks oli siin vaid 16—18 kopikat. Mitte mõisni-

²⁷⁷ Andmed 1765. aasta kohta on esitatud: Fr. Büsching, Magazin für die neue Historie und Geographie, Siebenter Theil, Halle 1773, lk. 416; Land-Rolle des Herzogthums Ebstland nach der Revision von 1765, Revall 1766, lk. 45.

²⁷⁸ ПСЗ, т. XXI, № 15 724.

²⁷⁹ ENSV RAKA, f. 178, nim. 1, s.-ü. 4404. Alus 17. jaanuari 1784. a. ukaas.

²⁸⁰ Kokku annab see meeshinge kohta enam-vähem niisama palju, kui oli pearaha Venemaa kubermangudes. Vt. П. А. Хромов, Очерки экономики, lk. 348.

²⁸¹ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 23, lk. 3 jj.

kul, vaid talupojal tuli kanda pearaha kehtimapanekust tingitud riigimaksude suurenemist.²⁸²

Kubermangu sissetulekute seisukohalt tõi pearaha kehtimapanek kaasa maalt saadavate tulude mõningase kasvu. Võrreldes rootsiaegsete tuludega, oli mõisatest saadavate riigimaksude osatähtsus aga endiselt väga väike. Peamise sissetuleku kubermangu eelarves moodustas tollimaks. Eestimaa kubermangu 1787. a. eelarve²⁸⁵ oli järgmine.

TULUD

	Raha (rbl.)	Vilja (setverti)
1. Toll	183 558	
2. Pearaha (koos tolliviljaga)	53 169	6 748
3. Kapitalimaks	9 856	
4. Kinnisvarade ostu-müügi kinnistumaks	8 468	
5. Kroonumõisate rent	1 332	999
6. Muud	21 860	
Kokku	278 243	7 747
7747 setverti vilja maksis turuhinnas	43 500	
Üldse tulud rahas arvestatult	321 743	

KULUD

1. Kulud haldusasutuste, konsistooriumi jne. ülalpidamiseks ja palkadeks	123 671	
2. Alalised kulud eriliste ukaaside järgi (tollide osa Tallinna linnale, tolliamet ja piirivalve, gümnaasium, Kadrioru loss, tuletornid)	41 830	
3. Äjutised ja erakorralised kulud, eeskätt asehalduskorra sisseseadmisel	23 430	
4. Pensionid	941	
5. Muud kulud	16 141	
Kokku	206 013	
Ülejääk	72 140	7 747

Kohalikud mõisnikud avaldavad sellel ajal arvamust, et rootslastel ei olevat sõja puhul Venemaaga mõtet Eestimaad vallutada, sest riigi sissetulekud kubermangust on nii väikesed, et nendega ei saa isegi vajalikku arvu sõjaväge (9000—10 000 meest) ülal pidada.²⁸³ Samal ajal kardetakse «oma» Preisimaa alla minekut, sest Preisi kuningas looks mõisnikele palju ebasoodsama olukorra.²⁸⁴ Balti-saksa mõisnike elu oli niisiis nende eneste arvates Vene võimu all parem kui «oma» Preisi kuninga all. Ja «rahvuslikud» tunded — motiiv, millega muidu hoobelda armastati — pidid taganema majandusliku kasulikkuse ees. Sel-line oli see paljukiidetud balti-saksa isamaa-armastus.

²⁸² J. Ch. Petri, Ehstland und die Ehsten, II Theil, lk. 132.

²⁸³ A. R. Cederberg, Johann Albert Ehrenströmi poliitiline missioon, lk. 51.

²⁸⁴ Samas, lk. 48, 52.

²⁸⁵ Eesti majandusajalugu I, lk. 302.

1794. aastal tõsteti pearaha suurus 1 rublale²⁸⁶ ja 1797. aastal 1 rubla 26 kopikale.²⁸⁷ Nominaalselt tähendas see riigimaksude peaaegu kahekordistumist. Kubermangu eelarves moodustavad sajandi lõpus pearaha ja sellega kaasnevad maksud, kapitalimaks jne. peamise osa sissetulekutest (vt. Eestimaa kubermangu eelarve 1799. a. lk. 321). Kuid kui võtta arvesse vahepeal aset leidnud viljahindade tõusu ja sellega kaasnenud mõisate sissetulekute suurt kasvu, siis ei ole riigimaksude kasv kuigi märkimisväärne.²⁸⁸ Pealegi ei tasunud mõis neid oma sissetulekutest, vaid suurendas pearaha arvel jällegi talupoegade koormisi. Ütleb ju ka 1804. aasta seaduse sõnastus, et pearaha tuleb talupoegadel enestel tasuda.²⁸⁹

Kõige selle juures tuleb veel silmas pidada, et Eestimaa mõisnikud olid eriti soodustatud olukorras seetõttu, et siin ei olnud riiklikku viinamonopoli. Kogu tulu viinaajamisest läks mõisnikele. See oli aga väga suur. Võrdluseks märgime, et 1763. aastal, kui Venemaal pearaha laekus 24,7 miljonit rubla, olid riigi tulud joogimonopolilt 22 miljonit rubla.²⁹⁰ Järgnevatel aastakümnetel viinaajamine suurenes veelgi ja tulud sellelt kasvasid. Eestimaal läksid nad mõisnike taskusse, mitte riigikassasse.

Kubermangu sissetulekud ei jõua ka XVIII sajandi lõpuks sellele tasemele, mis nad olid olnud XVII sajandil pärast reduktsiooni. Mõisnike sissetulekud mõisatest on aga kasvanud mitmekordseks. Võttes aluseks keskmised näitajad, kujuneb olukord võrdlemisel järgmiseks. XVII sajandi lõpus olid mõisa sissetulekud 35—40 rubla adramaalt. Viieteistkümnelt selliselt adramaalt tuli tasuda ratsateenistusmaksu, tollivilja ja majutamismaksu kokku ($48 + 24 + 26$) ligikaudu sada rubla. See tähendab, et eramõisate omanikel tuli riigile anda $\frac{1}{6}$ — $\frac{1}{5}$ sissetulekutest. Riigimõisatest, mida XVII sajandi lõpuks oli väga palju, läks aga sissetulekute valdav osa riigile. XVIII—XIX sajandi vahetusel oli sissetulek eesmistes mõisates vähemalt 30—60 rubla tööjõulise mehe kohta, mahajäänud mõisates paarikümne rubla ümber. Nii siis tuli nüüd pearahana riigile anda eesmistes mõisates $\frac{1}{28}$ — $\frac{1}{14}$, mahajäänud mõisates $\frac{1}{10}$ — $\frac{1}{9}$ osa sissetulekutest. Riigimõisaid oli järele jäänud üksikuid.

Balti-saksa autorite teooria, mis talupoegade koormiste suurt kasvu XVIII sajandil «põhjendab» ja õigustab riigimaksude suurendamisega keskvõimu poolt, sest lõppastmes olevat need lan-

²⁸⁶ ПСЗ, т. XXIII, № 17 222 (23. juuni 1794).

²⁸⁷ ПСЗ, т. XXIV, № 18 278 (18. det. 1797).

²⁸⁸ Nüüd tuli 15 revisjoniadramaa kohta tasuda pearaha ca 190 rubla, lisaks sellele tollivilja turu- ja riigihinna vahe 44 rubla (1797. a. hindade alusel) ning 2%-line juurdearvestus, kokku ca 238 rubla.

²⁸⁹ Eestima Tallorahwa seadus, lk. 11.

²⁹⁰ П. А. Хромов, Очерки экономики, lk. 356.

	Välisraha		Vene raha	
	Tukatid	Riigitaalrid	Rublad	Kopikad
TULUD				
1. Kindlad tulud, nagu pearaha, kapitalimaks, riigimõisate rent ja aadli poolt lubatud maks tsiviilvalitsuse ülalpidamiseks	500	55 022	152 787	66 ¹ / ₂
2. Kindlad ajutised tulud (viinarent, põhimikuraha, üür jne.)			2 110	53
3. Mittekindlad tulud (tollid, kohtulõiv, tempelpaber, trükitud passid)			42 419	41 ³ / ₄
4. Mittekindlad ajutised tulud (trahvid, avansseerimis- ja detsimaalrahad jne.) Peale selle üldise hoolekande kolleegiumi arvel igalt tollimaksu rublalt 2% sissetulevalt ja 1% väljaveetavalt kaubalt			3 302	70 ¹ / ₂
			1 570	82
Kokku tulud	500	55 022	202 191	13 ³ / ₄
KULUD				
1. Palgad ja kantseleikulud kroonupalati, vaimulikkonna, tolliametkonna, tervishoiuvalitsuse, kroonu apteegi, kreisi rentei jne. peale			78 148	69 ¹ / ₂
2. Tallinna ja Haapsalu linnale pool portooriumi tuludest ja nimelt Tallinnale 16 000 rbl. ja Haapsalule 1000 rbl.			17 000	
3. Gümnaasiumi ülalpidamiseks			960	
4. Kadrioru lossi ülalpidamiseks			898	
5. Erakorralised kulud			7 000	
6. Pensionid			4 266	86 ¹ / ₄
7. Üldise hoolekande kolleegiumile			1 570	82
Kokku kulud			109 844	38
Kokku tulud	500	55 022	202 191	13 ³ / ₄
Ülejääk	500	55 022	92 346	75
Olejääk kasutati riigikassa jaotuse järgi:				
1. Admiraliteedi kasarmute ehitamiseks	500	55 022	8 000	
2. Riigihoonete remondiks Paldiskis			6 495	40
3. Olejääk riigikassa korraldusse			5 851	35 ³ / ₄

genud talupojale, on niisiis läbinisti väär.²⁹² Mitte riigimaksude suurenemine ei olnud talupoegade teoorjuse süvenemise ja feodaalrendi kasvu põhjuseks. Selleks oli kohaliku balti-saksa aadli enese taotlus oma sissetulekuid suurendada ja vahendiks kõige konservatiivsem feodaalrendi vorm — teoorjus, samal ajal kui naabrus asuvas Peterburi kubermangus oli juba ülekaalus obrok, samuti ka paljudes teistes Venemaa kubermangudes.²⁹³ Kogu XVIII sajand oli riigimaksude seisukohalt just balti-saksa mõisnikkonnale Eestimaal väga soodus, pannes aluse tema majanduslikule jõukusele.

Vaadeldes kubermangu eelarve kulude suunitlust, osutub, et kohalikud administratiivkulud moodustasid XVII ja XVIII sajandil enam-vähem ühesuguse osa. Ülejääk suunati rootsi võimu ajal mitmesugustele riigiasutustele Stokholmi ja kasutati seal Rootsi riigi huvides. XVIII sajandi lõpus kasutati valdav osa ülejäägist küll kohapeal, kuid mitte majanduse ega kultuuri arendamiseks, vaid sõjalistel eesmärkidel. Riigikassa korraldusse minev osa oli nüüd äärmiselt väike.

XVIII sajandi tegelikkus näitab meile veel kord, kuivõrd alusetud on fašistlike ideoloogide käsitlused, kus «Drang nach Osten» poliitika eesmärgina püütakse kujutada germaani kultuuri levitamist ja võitlust ida barbaarsuse vastu.²⁹⁴ Niisamuti kui eelnevatel nii oli ka järgnevatel sajanditel läänest tulnud vallutajate eesmärgiks kohaliku rahva rõhumine ja selle arvel hea äraelamine. XVIII sajandi arengukäik näitab meile, mida taotlesid ja milliseid meetodeid rakendasid balti-saksa mõisnikud olukorras, kus nad keskvoimult olid saanud tegutsemiseks suhteliselt väga vabad käed. Soodsates majanduslikes tingimustes suurendatakse talupoegade ekspluateerimist, selleks et saada rohkem sissetulekuid. Majanduslikult avaldub germaani kultuur siin feodaalrendi kõige konservatiivsema vormi — teorendi säilitamises ja süvendamises. Tulemuseks on pärisorjuse süvenemine talupojale ja balti-saksa aadlike rikkuste kasv. Siin avaldub «Drang nach Osten» poliitika tegelik olemus — vallutada ja valitseda selleks, et ise kasu saada. Kui seejuures Maarjamaa muutub teisest rahvusest keisri all paremaks marjamaaks, kui see saaks olla Preisi võimu all, siis salatakse maha kogu oma «germaani kuuluvus» ja protestantlik usuvendlus rootsi aadliga ning ollakse täiesti rahul jääma edasi vene monarhistliku õigeusulise kotka tiiva alla.

Eesti talupojale oli XVIII sajand väga raskeks ajaks. See oli

²⁹² A. Transehe-Roseneck, *Baltische Bürgerkunde*, I Theil, 1908, lk. 285.

²⁹³ П. А. Хромов, *Очерки экономики*, lk. 67.

²⁹⁴ G. Ritter, *Vormacht germanisch-protestantischer Kultur gegen slavische Barbarei*; C. Petersen, *Deutschland und der Norden in ihren geschichtlich-kulturellen Beziehungen*. Vt. J. Peters, *Die Westdeutsche Historiographie*, lk. 1108—1129.

pärisorjusliku jõhkru ja pimeduse sajandiks, kuid kõige selle juures mitte majandusliku stagnatsiooni perioodiks. See oli sajand, kus meie esivanemate ränkraske orjatööga saavutati Eestimaa põllumajandusliku toodangu suur kasv. Ja just selles arengus said alguse nähtused, mis XVIII—XIX sajandi vahetusel viisid feodaal-pärisorjusliku tootmise kriisini Eestimaal.

Kodanlike autorite XVIII sajandi käsitletused, milles pikalt ja laialt räägitakse teoorjuse süvenemisest, nägemata aga kõiki selle majanduslikke tulemusi, on ühekülgsed. Jättes esile toomata mõisa ja talu põllumajanduse arengu, ei nähta põllumajanduse kaubalisuse kasvu. Sellest tuleneb kaubalis-rahaliste suhete alahindamine üldse, eriti aga pärast Põhjasõda tekkinud soodsate turustamistingimuste alahindamine ja koos sellega ka ühiskondlikes, klassidevahelistes ja -sisestes suhetes asetleidnud muutuste tahaplaanile jäämine. Diferentseeritud käsitluse puudumine ja selle foonil osa autorite juures isegi rootsi ajal valitsenud naturaalmajapidamislike suhete idealiseerimine ning rootsi võimu koloniaalse iseloomu alahindamine — kõik see on üks osa pärandist, mille jätsid balti-saksa ja kodanlikud uurijad. Selle pärandi jäänustest lahtisaamist võimaldab ajalooliste faktide ja arengu esitamine kogu selle mitmekülgsuses ja vastuolulisuses.

V. ÜLDISTAVAKS KOKKUVÕTTEKS

Analüüsinud arvuliste andmete põhjal Eestimaal põllumajandust XVIII sajandil, püüame alljärgnevalt teha mõningaid üldistavaid järeldusi feodaalrendi arengu kohta ajavahemikul Põhja-sõjast kuni pärisorjusliku mõisamajanduse kriisini.

Sellel ajal oli Eestimaal valdavaks teorent, mis kasvas nii absoluutselt kui ka suhteliselt rendi teiste osadega (vt. III ptk. 1., 7., 9., 10. osa).

Tuleb aga rõhutada, et feodaalrendi arengut Eestimaal sellel ajal ei ole võimalik õigesti mõista, kui ei arvestata kapitali esialgset akumulatsiooni ja kapitalistliku ajastu algust Euroopas alates XVI sajandist.¹ Nimelt ei olnud tootmine Eestimaal mõisates XVIII sajandil suunatud mitte ainult naturaalse mõisamajanduse enda otseste tarviduste rahuldamisele, vaid väga suur osa toodetavast produktist realiseeriti turul. Pärast Venemaaga ühendamist tekkinud väga soodsates põllumajandussaaduste turustamise tingimustes kasvasid kaubalis-rahalisel suhtel XVIII sajandil väga jõudsasti. Balti-saksa mõisnike eesmärgiks oli mõisate sissetulekute maksimaalne suurendamine ja selle eesmärgi saavutamise vahendiks teorent, mis oli ühendatud kolmanda rendivormi tunnustega.² Talupoegade ja üldse tootmise seisukohalt on see feodaalrendi vorm kõige konservatiivsem, säilitades maksimaalselt feodaalseid suhteid ja takistades rohkem kui teised feodaalrendi vormid kaubalis-rahaliste suhete arenemist talupoegade hulgas. Vaatamata konservatiivsele rendivormile toimus konkreetsetes tingimustes Eestimaal XVIII sajandil põllumajandusliku tootmise suur kasv. Teraviljakasvatuse kui põllumajanduse peamise haru tootmistase ja ühiskondliku töötootlikkuse tase kasvasid keskmiselt üle kubermangu kuni XVIII—XIX sajandi vahetuseni (vt. II ptk. 9. osa). Ka karjakasvatus arenes intensiivselt, vaatamata suurtele tagasilöökidele loomataudide näol (vt. II ptk. 4. osa). Sajandivahetusel jäi põllumajandusliku tootmise kasv

¹ Об основном экономическом законе феодальной формации (к итогам дискуссии). «Вопросы истории» 1955, № 5, lk. 82.

² Б. Ф. Поршнев, Очерк политической экономии феодализма, Москва 1956, lk. 71—72.

seisma, mis tunnistab seniste tootmissuhete ummikust — kriisist.

Ülekubermanguliste teraviljatootmise taseme ja ühiskondliku töötotlikkuse taseme keskmiste näitajate kasvu foonil on selgesti eraldatavad kahesugused mõisad. Eesmistes, valdavalt väiksemates mõisates on teraviljade külvid tööjõulise mehe kohta XVIII—XIX sajandi vahetusel ligikaudu kaks korda kõrgemad kui mahajäänud mõisates (vt. II ptk. 7. osa). See näitab, et XVIII sajandi jooksul toimunud areng ei ole olnud kõikides mõisates ühesugune, vaid väga erinev, ebaühtlane. Niisiis on ka eesmistes ja mahajäänud mõisate osa keskmiste näitajate dünaamikas erisugune ja talupoegade olukord nendes mõisates tunduvalt erinev. Millest siis selline suur erinevus mõisate majanduslikus arengus?

XVIII sajandi jooksul asetleidnud ebaühtlase arengu olemus, iseärasused ja põhjused tulevad ilmsiks, kui vaadelda ja analüüsida lisaproducti, talupoegade kasutusse jääva producti ja feodaalrendi normi suurust ning dünaamikat eraldi eesmistes ning mahajäänud mõisates. See võimaldab meil kindlaks määrata, kuidas ja mille arvel leidis aset ühiskondliku töötotlikkuse taseme kasv — kuivõrd oli selle aluseks lisaproducti kasv ja kuivõrd talupoegade kasutusse jääva producti kasv ning milliseks kujunes nende omavahelise suhte, s. t. feodaalrendi normi dünaamika ühel või teisel juhul.

1. LISAPRODUKTI SUURUS JA MASS

Sellekohased arvestused näitasid, et Eestimaa mõisnikkonna poolt omandatud lisaproducti mass XVIII sajandi jooksul oluliselt kasvas. Kõige ilmekamalt avaldus see mõisapõldude ulatuslikus suurenemises XVIII sajandi jooksul (vt. II ptk. 6. osa). Lisaproducti massi kasvu aluseks oli teotöö kasv, mis leidis aset kõikides mõisates ja oli sellel sajandil üldine (vt. III ptk. 2. osa).

Mõisnik, soovides teorendi kui valitseva rendivormi juures suurendada tootmist mõisas, pidi selleks laiendama mõisapõlde. Suuremate mõisapõldude harimiseks oli vaja rohkem talupoja tööjõudu. Kuidas oli võimalik seda saavutada? Teotöö tootlik jõud ei muutunud oluliselt, sest tööriistad ja töövahendid jäid enam-vähem samaks. Võimalik oli aga tõsta teotöö intensiivsust ja pikendada mõisas tehtava töö aega, s. t. suurendada tööpäevade (nii rakme- kui ka jalapäevade) arvu nädalas, samuti teokohustuslike nädalate arvu aastas, abitöid jne. Tuues näitena teorendi Doonau vürstiriikides XIX sajandi esimesel poolel, võrdleb Marx sealsete mõisnike kustutatamatut lisatööisu inglise vabrikantide omaga, kusjuures «... kapitalistil avaldub kustutatamatu lisatööisu

tungis tööpäeva piiritult pikendada, kuna bojaaril see avaldub lihtsamalt — teopäevade otseses tagaajamises»³. Eestimaal mõisnikud ei piirdunud oma «kustutamatus lisatööisus» elanikkonna juurdekasvu kaudu toimuva tööjõu ja siit saadava lisatöö massi juurdekasvuga, vaid üle kogu kubermangu kasvas ka teopäevade arv keskmiselt ühe tööjõulise mehe kohta, s. t. talupoja teoorjus suurenes. Selle kohta ütleb Marx: «Aga niipea kui rahvad, kelle tootmine toimub alles madalamais orjatöö, teoorjuse jne. vormides, tõmmatakse maailmaturule, kus valitseb kapitalistlik tootmisviis ja kus peamiseks huviks areneb selle tootmisviisi produktide müük välismaale, siis lisandub orjuse, pärisorjuse jne. barbaarseile koledustele veel liigtöö tsiviliseeritud koledus.»⁴ Teotöö suurenemist Eestimaal konstateerivad paljud autorid üksmeelselt ja see ei kutsu esile vaidlusi. Küll vajab aga lähemat käsitlemist küsimus, kuivõrd andis lisaproducti massi kasvu pärisorjadest talupoegade arvuline juurdekasv ja kuivõrd ning kuidas leidis aset lisaproducti kasv ühe töötegija kohta.

Eestimaal, kus elanike arv vaadeldaval perioodil mitmekordistus, andis tööjõuliste inimeste juurdekasv loomulikult lisaproducti massi kasvu peamise osa. Kuid samal ajal kasvas lisaproduct ka ühe tootja kohta.⁵ Meie käsitluses on selle väljendajaks mõisa teraviljakülvi ja sissetuleku kasv tööjõulise talupoja kohta (vt. IV ptk. 4. osa). Töös esitatud sellekohased arvestused töövõimelise mehe kohta ei taotle olla lisaproducti suuruse näitajaks ühe tootja kohta, sest tootmisprotsessist võttis osa rohkem inimesi, tööjõuliste meeste kõrval ka töövõimelised naised, kiiretel põllutööperioodidel veel vanad ja isegi lapsed. Et aga teraviljakasvatusega seotud töödest valdava osa tegid ära just töövõimelised mehed ja töövõimeliste meeste suhe põllutööga tegelevate inimestega jäi enam-vähem stabiilseks, siis võib arvutustest töövõimelise mehe kohta teatud reservatsiooniga teha järeldusi lisaproducti arengu suuna suhtes.

Et teraviljakasvatuse moodustas kogu vaadeldaval perioodil põllumajanduse peamise haru, siis moodustasid teraviljasaadused ka peamise osa lisaproductist. Mõisa teraviljasissetulekute suurenemine ei peegelda kogu lisaproducti kasvu, sest peale selle kasvasid ka mõisate muud sissetulekud, kuid näitab siiski lisaproducti peamist osa ja selle arengu suunda.

Lisaproducti kasv mõisa teraviljasissetulekute näol oli maakonniti mõnevõrra erinev, kuid vaadeldaval perioodil esines see kasv kõikides maakondades, olles seega üldiseks nähtu-

³ K. Marx, Kapital, I kd., Tallinn 1953, lk. 208.

⁴ Samas, lk. 207.

⁵ Vt Б. Ф. Поршнев, Очерк, lk. 62; Я. Д. Серовайский, К вопросу о возрастании ренты при феодализме. — Ученые записки, т. XXXI. Серия историческая, вып. 3, Алма-Ата 1957, lk. 95.

seks. Maakondliku «keskmise» lisaprodukti kasvu allikaks oli teokoormiste ja nendega tihedalt seotud külvide kasv tööjõulise mehe kohta mõisates. Kõikidele mõisatele oli ühine see, et teokoormis ja mõisa teraviljakülv tööjõulise mehe kohta vaadeldaval perioodil kasvasid. Ühtedes ja nimelt väiksemates mõisates oli see kasv aga palju suurem kui teistes, suuremates mõisates, millest on siis ka tingitud mõisa teraviljasissetulekute suurem või väiksem kasv tööjõulise mehe kohta erinevates mõisates ja erinevad tulemused maakonniti.

Kui mõisate «keskmise» teokoormise ja «keskmise» külv kasv tööjõulise mehe kohta on aluseks maakondlike «keskmiste» teokoormiste ja külvide dünaamikale, mis on siis allikaks mõisa enese «keskmise» teokoormise ja külv kasvule? Siin võime eraldada kaks aspekti. Nimelt oli korraline teokoormis töövõimelise mehe kohta erineva suurusega taludes erinev. Väikestes (0—1 veoloomaga) taludes oli see kogu vaadeldaval perioodil väiksem kui kõikide talude keskmine teokoormis mõisa ulatuses. Keskmistes (2—3 veoloomaga) taludes oli tegu enam-vähem nii suur kui «keskmine». Suuremates (4 ja rohkema veoloomaga) taludes oli korraline tegu suurem kui «keskmine». Osas mõisates leidis vaadeldaval perioodil aset kõigis kolmes talurühmas korralise teokoormise kasv tööjõulise mehe kohta. Seejuures jõudis korraline teokoormis keskmistes taludes sajandi lõpuks enam-vähem samale tasemele, kus see oli olnud suuremates taludes XVIII sajandi kolmekümnendatel aastatel. Suuremates taludes asetleidnud teokoormise kasv üle varem tuntud maksimumi oli tunduvalt väiksem kui «keskmise» teokoormise kasv.

Keskmise teokoormise kasvul ja mõisa külv suurenemisel tööjõulise mehe kohta oli aga veel teine allikas. Selleks teiseks allikaks oli proportsiooni muutumine talu suurusrühmade vahel ja tööjõuliste inimeste ümberjagunemine vastavalt sellele. XVIII sajandi jooksul vähenes tunduvalt väikeste ja keskmiste talude protsent talude üldarvust ja veelgi rohkem nendes taludes elavate tööjõuliste meeste protsent. Seevastu suuremate talude protsent kasvas kõikides maakondades suuresti, veelgi suurem oli töövõimeliste meeste koondumine selle rühma taludesse. Need nähtused esinesid kõikides, nii väikestes kui ka suurtes mõisates (vt. IV ptk. 1. osa).

Keskmise teokoormise kasvul ja sellest tuleneval mõisakülvide kasvul oli mõisate ulatuses niisiis kaks allikat: ühelt poolt tööjõu koondumine suurematesse taludesse, kus tegu tööjõulise inimese kohta oli suurem; teiselt poolt teokoormise üldine kasv tööjõulise inimese kohta kõigis talu suurusrühmades. Kõik kokku annabki «keskmise» teokoormise ja mõisakülvide kasvu mõisa ulatuses ja mõisad kokku omakorda «keskmise» teokoormise ja mõisakülvide kasvu maakonnas.

Talupoegade ekspluateerimise absoluutse suuruse kasvu juures kõikides mõisates XVIII sajandi jooksul Eestimaal oli see kasv suurem just väiksemates mõisates, sest viimastes esinesid mõlemad momendid — nii inimeste koondumine suurematesse taludesse ja seal suuremate teokoormiste tegemine kui ka korralise teokoormise üldine kasv teopäevades kõigis talu suurusrühmades. Suuremates mõisates esineb viimane moment palju nõrgemini või puudub üldse.

Miks oli see siis nii? Veoloomade arvu poolest suuremate talude valdavaks muutumine ja tööjõu koondumine nendesse taludesse oli üldine nähtus, mis esines kõikides mõisates. Selle aluseks oli asjaolu, et mõisale oli igati kasulik omada väiksemat arvu suuremaid talusid kui suurt arvu väikseid talusid. Suurem talu tegi mõisale tööjõulise inimese kohta rohkem tegu ja kandis rohkem ka muid koormisi kui väiksemad talud. Suurem talu saatis teolise mõisa pikemaks ajaks, tavaliselt terveks nädalaks. Suurema talu peremees oli teatud mõttes organiseerivaks vahelüliks mõisa ja tegelike teotegijate vahel jne. Kõigest sellest tingituna muutusid veoloomade arvu poolest suuremad talud XVIII sajandi jooksul kõikjal valdavaks ja neisse koondus rõhuv enamik tööjõulisest talupoegkonnast.

Väiksemate mõisate omanikud ei piirdunud aga sellel teel saadava teotöö kasvuga. Sissetulekute kvantitatiivset mahajäämust püüdsid nad tasa teha suuremate teokoormiste nõudmisega. Selleks oli neil rida eeliseid, võrreldes suuremate mõisatega, nii tööjõu parema organiseerimise ja kasutamise kui ka karjakasvatuse alal. Et suuremate teokoormiste juures ära hoida talupoegade põgenemist suurtesse naabermõisatesse, kus teokoormised olid väiksemad, ei piisanud ainuüksi mittemajandusliku sunni suurenemisest, vaid väiksemate mõisate omanikud pidid oma talupoegi ka majanduslikult hüvitama. Selleks hüvituseks oli talukülvide laiendamine, s. o. majandusliku sunni suurenemine. Lähemalt vaatleme seda küsimust järgmises osas.

Suurte mõisate omanikud said suuri sissetulekuid juba tänu mõisa suurusele. Ka andis talupoegade juurdekasv ja koondumine suurematesse taludesse nendes mõisates pidevalt sissetulekute suurt kasvu. Samal ajal oli sagedastest loomataudidest tingitud suurte tagasilöökide taastamine karjakasvatuses palju aeganõudvam just suurtes mõisates, mis pidurdas neis teraviljakasvatuse arendamist.

Nii kujuneski teokoormiste kasv XVIII sajandi jooksul tööjõulise mehe kohta väiksemates mõisates palju suuremaks kui suurtes mõisates. Sellest oli ka üksikuid erandeid, kuid valdavalt oli XVIII sajandi lõpus talupoegade ekspluateerimise absoluutne suurus väiksemates mõisates suurem kui suurtes mõisates. Ekspluateerimine oli neis suurem teotöö aja, kuid veelgi enam

teotöö tulemuste — mõisakülvide seisukohalt. Talupoja ekspluateerimise absoluutset suurust oleme sunnitud vaatlema kahest aspektist — tööaja ja töötulemuste (mõisakülvide) aspektist eraldi seepärast, et korralise teotöö päevale langev mõisakülvi hulk on mõisates erinev: väiksemates, eesmistes mõisates on ta suurem kui mahajäänud, suurtes mõisates (vt. III ptk. 6. osa). Teotöö oli väiksemates mõisates intensiivsem kui suurtes mõisates. Talupoegade ekspluateerimise absoluutse suuruse vahe eesmistes ja mahajäänud mõisates on mõisakülvide seisukohalt suurem kui korralise teo päevade seisukohalt. Tööjõulisele mehele langevate korralise teo päevade arvude võrdlemine eesmistes ja mahajäänud mõisates ei peegelda niisiis ekspluateerimise absoluutse suuruse kogu erinevust nendes mõisates. Nimetame ekspluateerimise absoluutset suurust töötulemuste-külvide järgi ekspluateerimise korrigeeritud suuruseks. Me ei nimeta seda lisaproducti suuruseks seepärast, et lisaproduct koosnes mitte ainult mõisakülvidest saadud teraviljast, vaid ka muudest talupoegade töö tulemustest.

Arvutused näitavad, et mõisate sissetulekud tööjõulise mehe kohta XVIII sajandi jooksul kasvasid Eestimaal eesmistes, väiksemates mõisates vähemalt viie-kuuekordseks. Suurtes, mahajäänud mõisates oli tulude kasv palju väiksem, ulatudes XVIII—XIX sajandi vahetusel vaid $\frac{1}{3}$ — $\frac{1}{2}$ -le väiksemate mõisate sissetulekust tööjõulise mehe kohta. See näitab, et lisaproducti suurus on ühe rendivormi juures ühesugustes looduslikes tingimustes ühel ja samal ajal erinevates mõisates tegelikult väga erinev.

Võrreldes teiste Venemaa kubermangudega olid mõisate sissetulekud Eestimaal keskmiselt enam-vähem samal tasemel või veidi suuremad kui see oli teotöö juures mujal ja palju suuremad kui obrokil olevates mõisates. Eesmistes, väiksemates mõisate sissetulekud olid aga palju suuremad kui teoorjusele rajatud mõisate «keskmise» Venemaal ja ületasid mitmekordselt mõisnike tulu obrokitalupoegadelt. Kõik see näitab, kui kasulik oli teorent mõisnikele.⁶

Seda kasulikkust süvendasid balti-saksa mõisnikud endale väga soodsa riigimaksude süsteemi väljakauplemisega keskviimult (vt. I ptk. ja IV ptk. 5. osa). Balti-saksa mõisnikud olid XVIII sajandi jooksul kinni teoorjuse küljes just seepärast, et see andis neile järjest kasvavaid suuri sissetulekuid mõisatest. Sajandi lõpuks on need võimalused eesmistes, väiksemates mõisates enam-vähem ammendatud, suurtes, mahajäänud mõisates aga veel mitte. See ongi majanduslikuks aluseks mõisnike erinevatele seisukohtadele feodaal-pärisorjusliku mõisamajanduse kriisi perioodil Eestimaal XVIII—XIX sajandi vahetusel.

⁶ Vt. ka Д. Л. Похилевич, Перевод, lk. 123 jj.

2. TALUPOJA KASUTUSSE JÄÄVA PRODUKTI HULK

Talupoegade ekspluateerimise suurem kasv ja absoluutne suurus väiksemates, eesmistes mõisates oli võimalik mitte ainult teotöö parema organiseerimise, teoliste parema ülevaatuse ja muude mittemajandusliku sunni vahendite abil, vaid just majandusliku sunni ulatuslikuma rakendamise teel. Selle avalduseks oli talukülvide kasv tööjõulise mehe kohta nendes mõisates sajandi jooksul ja selle tulemusel tunduvalt suuremad talukülvid XVIII—XIX sajandi vahetusel just väiksemates mõisates, s. t. nendessamades mõisates, kus olid ka suuremad mõisakülvid tööjõulise mehe kohta (vt. tabelid 23 ja 24 lk. 130, 131).

Esimesel pilgul võib näida paradoksaalsena, et korraga kasvavad mõisategu, mõisakülvid ja talukülvid tööjõulise mehe kohta. Küllalt levinud on seisukoht, nagu peaks mõisakülvide laienemine paratamatult kaasa tooma talukülvide vähenemise. Kuid sellist paratamatut seost ei pruugi alati olla ega olegi. Selline pöördvõrdeline seos on teoreetiliselt paratamatu vaid siis, kui lisaproduct ja talupojale jääv product kokku on tootlike jõudude antud arenguastme juures ammutanud maksimaalsed tootmise võimalused ja küsimus saab olla vaid toodetava produkti ümber ja otamises. Selline olukord, mis tavaliselt näitab tootmise kriisi, ei esine kogu aeg. Seni, kui tootmise maksimaalsed võimalused ei ole veel saavutatud, võivad kõrvuti kasvada mõlemad, nii lisaproduct kui ka talupojale jääv product.

Muidugi võib teoreetiliselt ette kujutada ja ka praktikas esineda juhte, et mõisnik hakkas teostama ümber ja otamist oma kasuks ennem, kui sisemised arengu reservid olid ammen-datud. Kuid selleks pidid olema siis konkreetsed põhjused ja see ei kujuta enesest üldist suunda. Üldiseks suunaks vaadeldaval ajal oli ühiskondliku tootlikkuse kasv.⁷ Kogu küsimus seisab selles, kuidas see kasv saavutati ja kas ning kuidas ta jagunes mõisa ja talu vahel. See on probleemiks mitte ainult teorendi, vaid ka teiste feodaalrendi vormide puhul. Ikka ja alati on küsimus tootlike jõudude antud arenguastme juures maksimaalsete võimaluste saavutamises. Kõigile feodaalrendi vormidele on seejuures ühine mittemajandusliku ja majandusliku sunni ühendamine. Ühe feodaalrendi vormi eelis teise ees seisneb avaramate võimaluste andmises talupojale ja selle kaudu (s. t. suurema majandusliku sunni abil) tootmise stimuleerimises. Teorent on selles suhtes kõige konservatiivsem feodaalrendi vorm. Tema puhul on talupoegade võimalused üldiselt kõige piiratumad. Eestimaal näiteks ei ulatunud isegi eesmistes, väiksemates mõisates

⁷ С. Г. Струмилин, Очерки, lk. 276; vt. ka А. И. Сахаров, К вопросу о двух стадиях развития феодальной формации в России. «Вопросы истории» 1959, № 1, lk. 103 jj.

talukülv mittemustmullavööndi obrokitalupoegade keskmise külvi tasemele (vt. II ptk. 7. osa). Kuid ka teorendi puhul on talupoegade võimalused mõisates erinevad ja arenevad.⁸

K. Marx, käsitledes «Kapitali» kolmanda köite 47. peatüki teises osas teorendi küsimusi, kirjutab: «Oletagem näiteks, et teotöö maaomaniku kasuks oli esialgselt kaks päeva nädalas. Need kaks päeva teotööd nädalas on seega kindlalt juurdunud, kujutavad endast püsivat suurust, on tavaõiguse või kirjutatud õiguse poolt seadusena reguleeritud. Kuid ülejäänud nädalapäevade, otsese tootja enda käsutuses olevate päevade tootlikkus on muutuv suurus, mis paratamatult areneb koos tootja kogemustega; samuti peavad uued vajadused, millega tootja tutvub, tema saadustele vajaliku turu laienemine ja tema tööjõu selle osa järjest kindlustatum kasutamine virgutama teda intensiivsemalt pingutama oma tööjõudu. Seejuures ei tohi unustada, et selle tööjõu rakendamine ei piirdu sugugi põllumajandusega, vaid hõlmab ka küla kodutööndust. Siin on olemas teatud majandusliku arenemise võimalus, mis muidugi sõltub enam või vähem soodsast olukorrast (minu sõrendused — I. S.), sünnipärasest rassilisest iseloomust jne.»⁹ Toodud tsitaadis rõhutab K. Marx kõigepealt, et rendi suurus teopäevades kujuneb kindlaks suuruseks, mida reguleerib kas tava- või kirjutatud õigus. Igal konkreetsel juhul jääb välja selgitada, mille suhtes määrati kindel teotöö suurus teopäevades. Ei olnud ju mõisale tehtavate teopäevade hulk kusagil mingi abstraktne, millestki sõltumatu suurus, mida lihtsalt kõik talupojad, nagu orjad orjanduslikus formatsioonis, mõisniku suva kohaselt pidid tegema. Selles ongi üks feodalismi erinevus orjandusest, et talupoja kohustuste hulk määratakse tema kasutuses oleva maa või muu varanduse mingisuguse näitaja alusel, mis territoriaalselt ja vastavalt erinevatele looduslikele tingimustele on erinev. Mingil juhul ei tohi seda momenti ignoreerida ega alahinnata. See viiks mittemajandusliku sunni osa ülehindamisele ja majanduslike tegurite alahindamisele feodalismi ajal. Vägivalla ülehindamise eest majanduslikus arengus hoiatas aga juba Engels.¹⁰

Eestimaal oli pärisorjast talupoja mõisakoormiste (feodaalrendi) suurus seotud talupoja majandusliku seisundiga, eelkõige tema kasutuses oleva põllumaa (külvi) suurusega (erandiks olid mõldrid, kõrtsmikud ja ametimehed) (vt. III ptk. 4. osa). See oli ajalooline traditsioon, millele K. Marx primitiivse tootmisviisi juures omistab olulise tähtsuse.¹¹

⁸ Vt. A. K. Шапиро, Развитие рыночных отношений и крепостничество в Русской деревне XVIII в. Четвертая сессия симпозиума, Рига 1961.

⁹ K. Маркс, Капитал, т. III, lk. 806—807.

¹⁰ Fr. Engels, Anti-Dühring, Tallinn 1951, lk. 157.

¹¹ K. Маркс, Капитал, т. III, lk. 806.

Et valitses enam-vähem kindel seos teokoormiste ja talupoja kasutuses oleva maa vahel, siis tõi teokoormiste kasv tööjõulise mehe kohta XVIII sajandi jooksul kaasa talukülvide kasvu. Leidis aset laiendatud taastootmine.¹² See on üldine nähtus. Seejuures oli väiksemates mõisates, kus teotöö kasv oli suurem, ka talukülvide kasv tööjõulise mehe kohta suurem kui suurtes mõisates, ja vastupidi. Suurtes mõisates oli nii teokoormiste kui ka talukülvide kasv väiksem. Et suurtes mõisates «keskmine» tegu tööjõulise mehe kohta mõisa ulatuses kasvas peamiselt inimeste koondumise arvel suurematesse taludesse, siis ei tõusnud ka talude külvid tööjõulise mehe kohta kuigivõrd üle varem tuntud maksimaalse taseme. Talupoegade «keskmist» külvi mõisa ulatuses tõstis see, et XVIII sajandi jooksul ikka rohkem inimesi koondus suurematesse taludesse. Eesmistes, väiksemates mõisates seevastu kasvasid talude külvid tööjõulise mehe kohta aga tunduvalt üle varem tuntud maksimaalse taseme.

Et kõrgemate teokoormiste juures, kui olid naabruses asuvates suuremates mõisates, ära hoida talupoegade põgenemist viimastesse, vähendasid väiksemate mõisate omanikud isegi talupoegade korralise teo päevade arvu tündri talukülvi kohta. Selle tulemusel oli korralise teo koormis ajaliselt tündri talu rukkikülvi kohta väiksemates mõisates XVIII–XIX sajandi vahetusel väiksem kui suurtes mõisates. See tähendab, et põllumaa seisukohalt olid väiksemates mõisates talupoegade teotingimused ajaliselt paranenud ja paremad kui suurtes mõisates, tegu ennast oli tööjõulise mehe kohta aga rohkem ja ka talukülvi rohkem. Niisiis saavutatakse suurem töötootlikkus just nendes mõisates, kus kõrvuti mittemajandusliku sunni kasvamisega avarduvad ka talupoegade võimalused. XVIII sajandi lõpuks on mõisa- ja talukülvid tööjõulise mehe kohta viidud siin suuremates taludes maksimaalsete piiridesse ning nüüd toob juba teokoormise edasine suurendamine kaasa talukülvide vähenemise tööjõulise mehe kohta. Suurtes, mahajäänud mõisates on töötootlikkus aga palju madalam ja sellist probleemi siin ka sajandi lõpus veel ei esine (vt. II ptk. 8. osa ja III ptk. 5. osa).

Teokoormise ajalisest vähenemisest talupoja külvi tündri kohta võib tekkida mulje, et see pidi kaasa tooma mõisa- ja talupõllu suhte muutmise talupoja kasuks. Kuid midagi sellist üheski mõisas ei esinenud, sest teotöö hulk — mõisa külvi hulk — korralise teo päeva kohta kasvas, eesmistes mõisates rohkem, mahajäänud mõisates vähem (vt. III ptk. 6. osa). Seetõttu muutus mõisa- ja talupõldude suhe kõikides mõisates XVIII sajandi jooksul mõisa kasuks (vt. tabel 18 lk. 122) ja vastavalt sellele muutusid ka maakondlikud keskmised mõisa- ja talupõllu

¹² Vt. Об основном экономическом законе, lk. 82, 83; Б. Ф. Поршнев, Очерк, lk. 77.

suhted kõikides maakondades talupoegade kahjuks. See näitab, et sajandi jooksul renditingimused talupojale mitte ei parane-
nud, vaid halvenesid kõikides mõisates. Teokoormise ajaline
vähenemine talukülvi tündri kohta oli vaid näilik talupoja olu-
korra paranemine, mille mõisnikud tegid tasa suurema tööhulga
(mõisakülvi) nõudmisega tööpäeva kohta.

XVIII—XIX sajandi vahetusel oli mõisakülvi hulk talupoja
külvi tündri kohta eesmistes mõisates natuke väiksem kui maha-
jäänud mõisates. Seega siis üldise halvenemistendentsi juures
olid renditingimused väiksemates mõisates reaalselt siiski mõne-
võrra paremad kui suurtes mõisates.

On ilmne, et mõisa- ja talupõllu suhte muutumisest talupoja
kahjuks, samuti kui teokoormise kasvust tööjõulise mehe kohta,
mis mõlemad olid üldised nähtused, võime järeldada, et talu-
poegade olukord läks mõisakoormiste osas kõikjal raskemaks.
Talukülvi tündri eest tuli mõisas nüüd rohkem põldu üles harida
ja igale tööjõulisele mehele langes rohkem mõisa teokoormisi.
Kuid täiesti väär oleks kõigest sellest «loogiliselt» järeldada, et
talupoegade olukord läks halvemaks ka nende kasutusse jääva
produkti absoluutse suuruse poolest. Meile näib, et sageli tehakse
selline järeldus liiga kergesti, ilma et oleks täpsemalt uuritud
talupoegade kasutuses oleva põllumaa suuruse dünaamikat ini-
mese kohta.¹³ Eestimaal XVIII sajandil talupoegade kasutusse
jääva produkti hulk inimese kohta kasvas. Eesmistes, väiksema-
tes mõisates kasvas ta sajandi jooksul vähemalt kahekordseks.
Suurtes mõisates oli kasv palju väiksem. Sajandi lõpuks oli tera-
vilja jääk talus pärast koormiste tasumist eesmistes, väiksemates
mõisates Viru- ja Järvamaal kaks ja isegi rohkem kui kaks korda
suurem kui suurtes, mahajäänud mõisates. Harju- ja Läänemaal
oli suhe poolteisekordne (vt. IV ptk. 2. osa).

Võib tekkida küsimus, kuidas siis teotöö kasv, s. t. lisatöö
ajaline kasvamine, ei kutsunud paratamatult esile talupoja kasu-
tusse jääva tööaja vähenemist ja seoses sellega siis ka talupojale
jääva produkti vähenemist? Pöördvõrdeline suhe lisatööaja ja
vajaliku tööaja vahel on paratamatu tööpäeva kindla pikkuse
korral. Feodaalrendi juures sellist otsest paratamatut seost nende
vahel ei ole. Teorendi puhul on tootmisel see spetsiifiline joon,
et lisatöö on nii ajalisel kui ka ruumilisel eraldatud vajalikust
tööst.¹⁴ Sageli on ta eraldatud ka töötegijate poolest. Kui talus
on näiteks kaks tööjõulist meest, siis ei käi mõisas tööl mitte
mõlemad, vaid korralise teo teeb ära üks mees ja teine töötab
kodus talu põllul. Niisiis peame me vahet tegema mõisateost üle-
jääva (talupoja kasutusse jääva) aja ja talupoja oma majapida-

¹³ И. А. Воронков, Инвентари имений, lk. 135.

¹⁴ К. Марх, Капитал, I kd., lk. 208; В. И. Ленин, Теосед, 15. kd.,
lk. 68.

mises vajaliku produkti loomiseks rakendatava aja vahel. Mitte kogu seda aega, mis mõisateost üle jäi, ei rakendanud talupoeg alati ja kõikjal kogu intensiivsusega omaenese majapidamises. Ta sai seda rakendada niivõrd, kui tal oli selleks põllupinnalisi võimalusi. Seejuures lisatööaja ja vajaliku tööaja summal ei ole feodalismi ajal muud piiri kui maksimaalpiir, mis sõltub peamiselt tööjõu füüsilisest piirist. Moraalsete piiride osatähtsus on suhteliselt väike. Seal ja seni, kuni see maksimaalpiir saavutatud ei ole, võivad kõrvuti kasvada nii lisatööaeg kui ka vajalik tööaeg. Võib kasvada ka veel töö intensiivsus mõisa- ning talupõllul ja koos sellega lisaprodukt ja talupoja kasutusse jääv produkt.

Nagu nägime eespool, eeldab K. Marx teorendi puhul mõisale tehtavatest teopäevadest ülejäävate, s. o. töötaja enese kasutusse jäävate päevade tootlikkuse kasvu. Kui nüüd mõisnik suurendab teopäevade arvu tööjõulise mehe kohta, siis tõuseb küsimus: kas haarab see teotöö kasv kogu tootlikkuse kasvu, osa sellest või isegi rohkem kui on tootlikkuse kasv? Teoreetiliselt on kõik need juhud võimalikud. Eestimaal leidis XVIII sajandil praktiliselt aset teine nendest variantidest. Kõrvuti kasvasid mõisategu ja talupoegade külv tööjõulise mehe kohta. See on ka kõige loomulikum variant, ühendades eneses mittemajandusliku ja majandusliku sunni. Mõlemad teised variandid saavad rajaneda ainult mittemajanduslikul sunnil. Mingisugust printsiipialset põhjust mõisnikul majandusliku sunni vahenditest loobumiseks sajandi jooksul aga ei olnud.

Mõisnik on kõigepealt huvitatud lisatöö suurenemisest, mitte aga kogu töö resp. kogu produkti ümberjaotamisest. Seni kuni leidub veel mingisuguseid tööaja, töö intensiivsuse ja töö tootliku jõu reserve, võib lisatööaja kasvu kõrval aset leida ka talupojale jääva produkti suurenemine. Alles siis, kui lisatöö edasisele ajalisele suurendamisele muutub talus tehtav töö takistuseks, peab järele andma viimane. Kõige selle juures on muidugi oluline, nagu rõhutab K. Marx, et talupojal oleks võimalik oma tööjõudu ulatuslikumalt rakendada, s. t. põlluks sobivate maade küllaldane olemasolu ja põldude laiendamise võimalus, kodutöö võimalus jne. Sellest oleneb talupoja suhtumine teotöö kasvamisse. Kui mõisnikule on teoreetiliselt ükskõik, kas lisatööaeg suureneb tööaja absoluutse suurenemise arvel, kusjuures suureneb ka vajalik tööaeg, või vajaliku tööaja arvel, peaasi et lisatööaeg suureneks, siis talupoja seisukohalt ei ole see kaugeltki mitte ükskõik. Kui mõisas tehtav teotöö, s. o. lisatööaeg suureneb, talupoja majanduslik olukord (külv), s. t. vajalik produkt aga endiseks jääb või isegi väheneb, siis on talupoeg loomulikult sellele kõigiti vastu. Ta on vastu, sest tal puudub selleks igasugune majanduslik huvi, kuna vajaliku produkti loomise võimalused temal põllupinna osas ei avardu, ajaliselt aga isegi

kitsenevad. Ka rikub selline tee otseselt ajalooliselt väljakujunenud traditsioonilist suhet mõisale tehtavate teopäevade ja talukülvi vahel. On selge, et sellisel teel mõisapõldude suurendamine tööjõulise inimese kohta (s. t. lisatööaja suurenemine) on võimalik ainult mittemajandusliku sunni tugevdamise abil.

Stimulitena, mis panevad talupoegi oma tööjõudu pingutama, nimetab K. Marx tootlikkuse kasvu, uute nõudmiste kasvu ja talupoja poolt toodetava produkti jaoks turu laienemise kõrval talupoja tööjõu kasutamise kasvavaid võimalusi. Kõigi teiste tingimuste endiseks jäämisel on meil tegemist suhteliselt soodsamate talupoja tööjõu kasutamise kasvavate võimalustega siis, kui ajaloolise traditsiooni põhjal töö kasv mõisas toob kaasa talukülvide kasvu tööjõulise mehe kohta. Sel juhul on meil tegemist talupoja võimaluste avardamisega nii-öelda põllupinnaliselt. Et mõisapõllul tuleb teha rohkem päevi, siis talupoja enese käsutusse jääv aeg justkui väheneb, kuid just see põllupinnaline võimalus talus endas sunnib rakendama kõiki talupoja perekonna ja sulasrahva tööjõureserve (vanad, lapsed, äärmuseni venitatud tööpäeva pikkus jne.) ja tõstma töö intensiivsuse talupõllul maksimumini, et aga ära teha tööd «omal», s. t. talupõllul.

Loomulikult ei tohi seda talupõllu laiendamise huvi momenti üle hinnata. Kuid seda ei või ka ignoreerida. K. Marx on korduvalt rõhutanud tootjate huvitatuse tähtsust. Feodaalse tootmisviisi puhul, kus kogu maa oli feodaali omand ja talupoeg kasutas vaid osa maad enese äraelamiseks vajalike vahendite tootmiseks, rajanesid maaomaniku ja tootja vahelised suhted majanduslikul ja mittemajanduslikul sunnil. Just tootja huvitatus tootmise ühe osa, talupoja enese tootmise tulemuste vastu eraldab feodaalset tootmisviisi orjanduslikust.¹⁵ Tootja huvitatuse aste ja selle huvitatuse realiseerimise suurem või väiksem võimalus on tegurid, mis avaldavad mõju feodaalse tootmise arengutempole ja tema sisemiste reservide ärakasutamisele. Mitte ainult ühe feodaalse rendivormi asendamisel teise, progressiivsemaga (teorent, naturaarent, raharent), vaid ka ühe rendivormi piires on tootja huvitatus tootmisest ja selle huvitatuse realiseerimise võimalused mitmesugused ja arenevad. Kõige piiratumad on need võimalused kõigi väliste tingimuste samaks jäämisel üldiselt teorendi puhul, sest mittemajanduslike sunnivahendite osa on siin tavaliselt suurem kui teiste rendivormide korral. Kuid ka teorendi juures, eriti siis, kui tootmine toimub mitte ainult oma

¹⁵ Б. Ф. Поршнев, К вопросу об основном экономическом законе феодализма. «Вопросы истории» 1953, № 6, lk. 59, 64; М. Н. Мейман, С. Д. Сказкин, Об основном экономическом законе феодальной формации. «Вопросы истории» 1954, № 2, lk. 79—80; С. М. Стам, К вопросу об основном экономическом противоречии феодализма. — Ученые записки, т. LXVI. Выпуск исторический, Саратов 1958, lk. 271 jj.

naturaalmajapidamislike vajaduste rahuldamiseks, vaid ka turu jaoks, on talupoegade võimalused kasvavad, arenevad. Kui pärisorjastamise perioodil majandusliku sunni elementide vähesust pidi kompenseerima mittemajandusliku sunni süvendamine, siis seisab hilisema arengu üks aspekt just majandusliku sunni osatähtsuse suurenemises.

Eestimaal teorendi juures kasvasid need võimalused talupoegadel põllupinnaliselt XVIII sajandi jooksul paljudes mõisates. Väiksemates, eesmistes mõisates saavutas tootmine mõisas ja talus kokku alles sajandi viimasel veerandil sellise taseme, et lisatöö edasine suurendamine viis nüüd teravatele kriisinähtustele. Selle ilmekaks väljenduseks on neis mõisates talukülvide langus tööjõulise mehe kohta just suuremates taludes, võrreldes väiksemate taludega (vt. II ptk. 8 osa). Teo edasine suurendamine mõisapõllul tõi siin kaasa talupoja majandusliku olukorra halvenemise. Kuigi ajaloolise traditsioonina säilis seos teopäevade arvu ja talupoja külvi vahel, ei suutnud talupoeg seda «õigust» resp. traditsiooni enam kasutada just suurtes taludes, kus koormised inimese kohta olid kõige kõrgemad.

Suurtes mõisates aga olid mõisa- ja talukülvid tööjõulise mehe kohta XVIII sajandi lõpus palju väiksemad kui eesmistes mõisates. See tähendab, et teoreetiliselt olid siin majanduse arendamise võimalused olemas. Niisiis suurtes, mahajäänud mõisates ei takistanud ka XVIII sajandi lõpus tootmise arendamist mitte töötegijate seisukohalt äärmise piirini viidud teotöö nagu väikestes mõisates, vaid siin olid selleks teised põhjused.

Taotledes tootmise edasist arendamist, olid suurte ja väiksemate mõisate omanike ees seisvad probleemid erinevad. Loomulikult olid siis ka nende püüdlused ja teed teoorjusele rajatud feodaalse mõisamajanduse kriisi lahendamisel erinevad, mis ilmnevad selgesti erinevates seisukohavõttudes XIX sajandi alguse talurahvaseaduste väljatöötamisel.

Ka talupoegade olukord oli väikestes ja suurtes mõisates erinev. Samuti oli see erinev suurtes ja väikestes taludes. Käsitus jääks ühekülgseks ja puudulikuks, kui me küllaldaselt ei arvestaks kõiki neid majanduslikust diferentseerumisest tulenevaid erinevusi ja selle tagajärgi talurahvale (vt. IV ptk. 2. osa).

Konstateerides suuremat või väiksemat talupoja külvide ja saakide kasvu tööjõulise mehe kohta mõisate viisi XVIII sajandi jooksul, tekib küsimus, kuidas seda kasvu kvalifitseerida — kas lihtsalt vajaliku produkti kasvuks või millekski muuks ja milliseid muudatusi tõi see enesega kaasa talupoegade hulgas.

K. Marx eeldab, et ka teorendi juures võib esineda olukord, kus vahetul tootjal osutub võimalikuks parandada oma majanduslikku olukorda ja toota rohkem, kui ta vajab elatamiseks. «Lõpuks on teorendi puhul iseenesest selge, et muudel võrdsetel tingimustel määrab lisatöö ehk teotöö suhte-

line suurus (minu sõrendus — I. S.) täiel määral selle ulatuse, milles otsene tootja saab parandada oma olukorda, rikastuda, toota hädavajalike elatusvahenditega võrreldes teatud ülejääki või — kui me ennetame kapitalistliku väljendusviisi — määrab ära, kas otsene tootja saab ja kui palju ta saab toota mingit kasumit iseendale, s. o. toota teatavat ülejääki tema enda poolt toodetava palgaga võrreldes.»¹⁶ Meile näib, et ka käesoleval juhul tuleb osa sellest toodangu kasvust ühe inimese kohta talus arvata ülejäägilise töö selleks osaks, mis ületab rendi ja moodustab n.-ö. embrüonaalse kasumi. Viimase tekkimise võimaluse seostab K. Marx otseselt talupoja enese ja võõra ülejäägilise töö ekspluateerimise laiendamise võimalusega. «Kuivõrd kasum tekib ainult ülejäägilise töö erilise osana rendi kõrval, jääb raharent, nagu rent oma endisteski vormides, ikka veel selle embrüonaalse kasumi normaalseks piiriks, kusjuures kasum võib areneda ainult sedamööda, kuidas saab võimalikuks ekspluateerida kas oma ülejäägilist tööd või võõrast tööd, mis pärast raharendis kehastuva lisatöö tegemist üle jäävad.»¹⁷ Just sellise oma ülejäägilise ning võõra töö ekspluateerimise võimaluste avarumisega talude põllupinna laiendamise tõttu oligi tegemist Eestimaal XVIII sajandil. Seda soodustas veelgi sajandi jooksul asetleidnud ümbergrupeerumine talu suurusrühmades. Suuremate talude valdavaks muutumine kõikides mõisates oli antud tingimustes loomulik ja seaduspärane nähtus. Suuremate talude osatähtsuse tõus lõi eeldused võõra tööjõu ekspluateerimiseks talurahva hulgas. XVIII—XIX sajandi vahetusel oli taludes elavatest tööjõulistest meestest vaid ligikaudu iga kolmas mees adratalu pärisorjast peremehe seisuses. Kõik ülejäänud töötasid kas vendade, sulaste, saunikute või vabadikena. Ka kehtiv tööorganisatsioon oli selline, et ta soodustas talus elavate inimeste vahelist ebavõrdsust. Kui näiteks talus elas kolm tööjõulist meest ja korralise rakmeteo suurus oli 2 päeva nädalas tööjõulise mehe kohta, siis tegi selle mõisas ära tavaliselt üks mees — sulane, olles korralisel mõisateol kõik kuus päeva nädalas. Talu peremees ja selle poeg või vend või ka teine sulane tegid tavalisel ajal tööd ainult oma põllul ja käisid mõisas vaid kiirete põllutööde ajal abitööde korras ning peremehepäevi tegemas.

Eeldused võõra tööjõu ekspluateerimiseks suuremate talude valdavaks muutumise näol tekkisid kõikides, nii väiksemates kui ka suurtes mõisates. Nende eelduste realiseerimise võimalused olid aga erinevad, olenes talupoegade kasutuses oleva põllu (külvide) suurusest tööjõulise mehe kohta. Et talude külvid olid eesmistes, väiksemates mõisates tunduvalt suuremad, siis oli nendes mõisates suurem ka võõra tööjõu faktiline ekspluateeri-

¹⁶ К. Маркс, Капитал, т. III, lk. 805.

¹⁷ Samas, lk. 811.

mine talupoegade hulgas. Suurtes, mahajäänud mõisates seevastu, kus talude külvid olid ka suuremates taludes tööjõulise mehe kohta väikesed, olid tööjõu ekspluateerimise võimalused taludes põllupinnaliselt palju väiksemad. Võrreldes eesmistega, jäi siin suurem hulk talu käsutuses olevat aega realiseerimata just põllupinnaliste võimaluste puudumise tõttu. Niisiis ei saa veoloomade ja inimeste arvu poolest suuremate talude valdavaks muutumisest otseselt teha järeldusi talupoegade majandusliku olukorra ja nende omavaheliste suhete kohta. Selleks on kindlasti vaja veel välja selgitada talupoegade varustatus külvipinnaga, mis oli erinevates mõisates väga erinev ja lõi reaalsed võimalused võõra tööjõu suuremaks või väiksemaks ekspluateerimiseks taludes.

Talupoja kasutusse jääva produkti teatud suurenemine üle varem olnud taseme ei tähenda muidugi mitte talupoegade üldist rikastumist ega tee seda vahet ka automaatselt kasumiks. Määrav on, kes omandab selle produktiosa ja milleks seda kasutatakse.

Taludes valitsevate patriarhaalsete suhete lagunemist mõjustasid väga oluliselt turu ja kaubalis-rahaliste suhete areng Eestimaal XVIII sajandil (vt. IV ptk. 3. osa). Vilja turustamise võimalused olid avarad ja eesti talupoeg hakkas üha enam ja enam põllumajandussaadusi viima turule müügiks. Ühelt poolt stimuleeris see talupoja enese tootmise arendamist ja teiselt poolt lõi eeldused kaubalis-rahaliste suhete laienemisele ja levimisele külas eneses. Naturaalmajapidamise juures läks turult saadav raha tavaliselt mõisale maksude tasumiseks ja kaupade (sool, raud, kala jne.) ostmiseks oma tarbeks. Kuivõrd aga suurenesid võimalused luua oma ja võõra ülejäägilise tööga produkti, mis jäi rendist üle, ning et turu näol oli koht selle realiseerimiseks, sedavõrd intensiivselt lagunesid senised patriarhaalsed suhted talus ning süvenes talurahva diferentseerumine. Majanduslikud eeldused ja võimalused selleks olid erinevates mõisates ja erinevates taludes vägagi erinevad. Järva- ja Virumaa väiksemates, eesmistes mõisates oli talusid, kus pärast mõisakohustuste tasumist ja tolleaegset vilja elatishinnast eraldamist jäi üle müügiljaks isegi kuni 20—25 tündrit. Harju- ja Läänemaal nii suure teravilja ülejäägiga talusid küll ei olnud, kuid ka siin ulatus müügitervilja kogus suurema külviga taludes 10—15 tündrini. Talude üldarvust moodustasid sellised suhteliselt suure müügitervilja kogusega talud vähemiku, kuid neid leidis kõikides kihelkondades. Tööjõulise mehe kohta keskmise külvisuurusega mõisate taludes tuldi normaalsel vilja-aastatel kuidagimoodi ots otsaga kokku. Järva- ja Virumaal oli olukord mõnevõrra parem kui Harju- ja Läänemaal. Maakondlikest keskmistest madalama külviga mõisate taludes oli leivavilja puudujääk tavaliseks nähtuseks. Viljasaagi iga ebaõnnestumine või madalama saagiku-

sega aasta ähvardas neid ja keskmise külviga mõisate talusid näljaga. Kui ka nende mõisate talude peremehed keskmisel vilja-aastal mõne tündri vilja turule viisid, siis oli see näpistatud kõhu kõrvalt, kõigepealt muidugi sulasrahva söögilaualt. Niisiis olid majandusliku diferentseerumise ja kasumi tekkimise võimalused ning selle suurus taludes vägagi erinevad. Need võimalused olid suuremad just väiksemates mõisates, kus ka mõisakülvid tööjõulise mehe kohta olid suuremad. Ja vastupidi.

Kasumi eraldumine rendist aga ongi just kapitalistliku tootmise eelduseks.¹⁸ Eeldus muutub tegelikkuseks siis, kui teda saadakse vastavalt realiseerida, s. t. rakendada seda embrüonaalset kasumit mitte ainult tarbimise, vaid ka tootmise sfääris. Sellest tulenebki XVIII sajandi lõpus peremeeste ikka teravam nõudmine kindlustada ja laiendada nende omandiõigust just tootmisvahenditele: näiteks nõudmine määrata kindlaks talu raudvara suurus, et kõik peale selle kuuluks peremehele; nõudmised talupidamise pärimisõiguse alal; ikka enam ilmsiks tulev soov saada maa resp. talu pärisperemeheks jne. Asjaolu, et eraseadused ja XIX sajandi esimeste aastate talurahvaseadused nendele küsimustele suurt tähelepanu pöörasid, kinnitab seda, et omandiõiguslikud nõudmised olid sajandi jooksul tekkinud võimaluste pinnal talurahva hulgas kaugele arenenud. Samuti näitavad meie andmed ja tolleaegne kirjandus, et talupoegadel oli reaalselt olemas vara kariloomade, vallasvara, kõige sagedamini aga raha näol. Et pärisorjast talupojal puudusid võimalused ja huvi ülejäägi rakendamiseks tootmise sfääris, siis oli väga laialt levinud joomine.

Feodaal-pärisorjusliku tootmise kriisile ei viinud niisiis mitte läbi kogu XVIII sajandi kestnud talupoegade üldine vaesusumine, nagu kinnitavad balti-saksa ja ka kodanlikud majandusajaloolased, vaid kõige muu kõrval oli selle kriisi üheks põhjuseks talupoja tootmise arengust tulenev embrüonaalse kasumi tekkimine ja selle algav eraldumine rendist, eriti eesmistes, väiksemates mõisates.

Eestimaal XVIII sajandi jooksul kujunenud feodaal-pärisorjusliku mõisamajanduse kriisi tingimustes tuleb niisiis kogu talupoegkonda haarava teoorjusevastase võitluse kõrval näha ja arvestada ühe osa talupoegade — peremeeste — majanduslikke eeldusi ja viimastest tulenevaid püüdlusi, mis on suunatud kapitalistliku eraomandi ja uute, kapitalistlike tootmissuhete rajamisele. Tingimused selleks lõi XVIII sajandil soodsates turustamisvõimalustes toimunud kaubatootmise areng, mis mõisamajanduse kõrval leidis aset ka talumajanduses ning oli aluseks talupoegade majanduse diferentseeritud arengule ja sellest tulenevale kihistumisele talurahva hulgas.

¹⁸ К. Маркс, Капитал, т. III, lk. 800.

3. FEODAALRENDI NORM

Asjaolu, et vaadeldaval perioodil eranditult kõikides Eesti-maa kubermangu mõisates muutus mõisapõldude ja talupõldude suhe mõisa kasuks, laseb meid antud konkreetsetes tingimustes, s. o. rendivormide kirjeldatud suhte juures, konstateerida feodaalrendi normi kasvu. Arvestused tööjõulise mehe kohta näitasid, et seejuures ei leidnud aset mitte mõisakülvide ja teraviljasissetulekute kasv ja talu teraviljasissetulekute ning tarbimiseks jääva osa vähenemine, vaid nende mõlemate kasv. Et see kasv mõisas oli suurem kui talus, siis toimubki suhte muutumine mõisa kasuks, s. t. feodaalrendi normi kasv.¹⁹ Seega ei olnud ida-pool Elbet asuvatel maadel feodaalrendi normi kasvule mitte alati paratamatuks kaasnähtuseks talupoja kasutuses oleva maa vähenemine.²⁰ Eestimaa kubermangus toimus XVIII sajandil feodaalrendi normi kasv koos talupoja kasutuses oleva põllumaa kasvuga. See on seletatav asjaoluga, et mõisa tootmist arendades ei rakendanud mõisnikud mitte ainult mittemajanduslikku sundi, vaid ka pärisorjadest talupoegade majanduslikku huvi talu tootmise laiendamise vastu.

Kõikidele mõisatele ühtse üldise feodaalrendi normi kasvutendentsi juures tuleb konstateerida rida erinevusi eesmistes, väiksemates ja suurtes, mahajäänud mõisates.

Tööaja seisukohalt vaadates oli teopäevade kasv tööjõulise mehe kohta väiksemates mõisates suurem kui suurtes, mahajäänud mõisates. Siit ei või teha aga otsest järeldust, et talupoegade ekspluateerimise aste väiksemates mõisates oli kõrgem kui suurtes mõisates. Ekspluateerimine oli siin ajalisel suurem küll absoluutselt, kuid ekspluateerimise aste oleneb ju veel talupoja poolt oma huvides rakendatavast ajast. Kui võtta selleks ajaks kogu mõisateost ülejääv aeg, siis jääb mulje, et ekspluateerimise aste oli väiksemates, eesmistes mõisates kõrgem kui mahajäänud, suurtes mõisates, sest jäi ju viimastes rohkem aega talupoegade kasutusse. Kuid me nägime, et selle, talupoegade eneste kasutusse jääva aja rakendamise reaalsed võimalused põllupinna (külvide) seisukohalt olid eesmistes ja mahajäänud mõisates erinevad. Ja et talude külvid tööjõulise mehe kohta olid suuremad just väiksemates, eesmistes mõisates, siis kujunebki nii, et põllupinnaliselt — külvide seisukohalt — oli ekspluateerimise aste kõrgem just suurtes, mahajäänud mõisates, mitte aga väiksemates, eesmistes mõisates. Me nimetasime ekspluateerimise astet töötulemuste (külvide) alusel ekspluateerimise korrigeeritud astmeks. Ekspluateerimise korrigeeritud aste

¹⁹ Об основном экономическом законе, lk. 82.

²⁰ Sellise paratamatuse mulje jääb M. Meimani ja S. Skazkini artiklist: Об основном экономическом законе, lk. 87.

on suurtes, mahajäänud mõisates kõrgem seetõttu, et talukülvi tündri kohta oli neis mõisates mõisakülvi rohkem kui väikestes, eesmistes mõisates. XVIII—XIX sajandi vahetusel olid seega renditingimused maa seisukohalt suurtes, mahajäänud mõisates halvemad, samuti ka talupoegade ekspluateerimise aste kõrgem kui eesmistes, väiksemates mõisates. Külvide absoluutsed suurused on aga suuremad just väiksemates, eesmistes mõisates ja kohati on nad seal palju, isegi rohkem kui kaks korda suuremad. Niisiis esinevad mitte väga palju erinevad ekspluateerimise astmed väiksemates ja suurtes mõisates väga erineva taseme (absoluutarvude) juures.

Seejuures just soodsamad tingimused talupojale väiksemates, eesmistes mõisates on võimaldanud saavutada suuremaid absoluutseid näitajaid — kõrgemat töötotlikkust, on võimaldanud XVIII sajandi lõpuks viia mõisa- ja talukülvid kokku tööjõulise mehe kohta tasemele, mida sel ajal loeti maksimaalseks võimalikuks piiriks. Samal ajal on külvid suurtes mõisates samuti mõnevõrra kasvanud, kuid siiski kaugele maha jäänud.

Siit selgub ka nende mõisnike arusaamade piiratus, kes soovitasid suured mõisad jagada väiksemateks abimõisateks, et sellel teel tõsta tootmist. Kui abimõisate loomisega ei kaasnenud talupoegade võimaluste avardamist, siis ei andnud selline organisatsiooniline samm kõiki soovitud tulemusi, sest ei olnud ju küsimus mitte niivõrd mõisa suuruses, kuivõrd tingimustes, mis olid ühel või teisel juhul talupoegadel.

Võrreldes obrokitalupoegadega Venemaa mittemustmulla: võõndi kubermangudes, on keskmine ekspluateerimise aste Eestimaal sealsest keskmisest tunduvalt suurem, on suurem nii eesmistes kui ka mahajäänud mõisates. Keskmine töötotlikkuse tase on Eestimaal teorendi juures aga madalam kui obrokitalupoegade keskmine. Siin avaldub selgelt raharendi eelis teorendiga võrreldes. Keskmine töötotlikkuse tase on samal ajal ja enam-vähem samades tingimustes obroki puhul kõrgem kui teorendi puhul. Eesmistes, väiksemates mõisates Eestimaal oli töötotlikkuse tase aga kõrgem kui obrokitalupoegade keskmine. See näitab, et feodaalrendi kõige konservatiivsemal vormil rajanevates mõisates on soodsates tingimustes saavutatav väga kõrge töötotlikkuse tase, mis läheneb olemasolevate võimaluste maksimaalsele piirile. Seejuures ei ole, nagu me nägime, ainukeseks ja peamiseks talupoja võimaluste kriteeriumiks mitte teotööst ülejääv aeg, vaid tuleb arvestada ka tervet rida teisi, talupoegadele rohkem või vähem soodsaid momente ja tegureid.

Kõik eelöeldu näitab meile, et hilise feodalismi perioodil, mil kapitalistlikud suhted Lääne-Euroopas olid juba kaugele arenenud, mil põllumajanduslik tootmine Eestimaal oli väga tihedalt seotud turuga ning suunatud kaubatootmise intensiivsele arendamisele, oli ka teorendi kui peamise rendivormi puhul võimalik

mõisa- ja talumajanduse diferentseeritud areng. Üheaegselt kasvasid lisaproducti mass, talupoja kasutusse jääva producti hulk ja feodaalrendi norm niihästi absoluutselt üle kubermangu kui ka keskmiselt ühe tööjõulise mehe kohta arvestatult. See näitab, et antud ajaloolistes tingimustes oli primaarse tähtsusega asjaolu, et tootmine toimus turu jaoks. Primaarsed olid kaubatootmise arenemise võimalused ja arengu aste, mitte aga feodaalrendi vorm. Üks või teine feodaalrendi vorm võib ju kaubatootmise arengut rohkem või vähem soodustada, kuid arenenud kaubatoomise puhul võib ka teorent anda feodaalrendi normi kasvu kõrval talupoegade majanduse samasuunalise arengu kui teisedki feodaalrendi vormid ja ühiskondliku töötöotlikkuse kasvu. Kui sajandeid tagasi käisid koos talupoegade eemalejäämine turusuhetest ja teoorjuse tekkimine ning süvenemine, siis talupoja ikka ulatuslikum pääs turule ja kaubalis-rahaliste suhete sissetungimine talumajandusse on nüüd teoorjuse lagunemise aluseks.

Lisaproducti kiirem ja suurem kasv väiksemates mõisates, kus talupoegade külvid rohkem laienesid, andis väga ebaühtlase mõisa- ja talumajanduse arengu käigu. Teatud erinevus tootmise tasemes mõisate vahel esines ka eelmise, XVII sajandi lõpus, kuid oli siis palju väiksem. Just XVIII sajandi jooksul koos kaubatootmise arenemisega süvenes see erinevus oluliselt. Asjaolu, et ka Liivimaal XVIII sajandi teisel poolel oli olukord mõisates väga erinev, samuti andmed teistelt territooriumidelt täsevad eeldada, et selline ebaühtlane teorendi areng toimus XVIII sajandil paljudel aladel ida pool Elbet. Eesmistes, väiksemad mõisad, olles tootmise tasemelt eeskujuks suurtele, mahajäänud mõisatele, jõuavad ise vareminki teoorjusel rajaneva tootmise sisemiste reservide ammendamisele. Kriis tekib neis mõisates senisest kõrgema tootmistaseme juures nii mõisa- kui ka talumajanduses. See kõrgem tase loob eeldused kapitalistlike suhete arenguks talurahva hulgas.

Talupoegade koormised ei olnud kõikides mõisates nii kõrged, et ainult sellega seletada kriisi ja palgatööliste armee tekkimist.²¹ Suurtes, mahajäänud mõisates oli tootmise tase madalam ja just siin tekkisid mõisnike hulgas jutud inimeste üliküllusest. Mulje inimeste üliküllusest said suurte mõisate omanikud, võrreldes olukorda eesmistes ja mahajäänud mõisates. Asjaolu, et eesmistes, väiksemates mõisates olid töötulemused inimese kohta suuremad, jättis mulje, et suurtes mõisates võidakse läbi saada vähema arvu talupoegadega. Tegelikult mingit inimeste üliküllust ka suurtes mõisates ei olnud. Olid vaid väga halvad tingimused talupojale, mis takistasid tootmise arendamist. Nendes

²¹ В. И. Шунков, [retsensioon raamatule] К вопросу о первоначальном накоплении в России (XVII—XVIII вв.). «Вопросы истории» 1960, № 5, lk. 163.

mõisates valitseva olukorra suhtes kehtivad täielikult Engelsi sõnad, et mõisamaa ei olnud küllalt suur selleks, et alla neelata kogu tööd, mis oleks veel olnud võimalik pärisorjadest talupoegadest välja peksta.²² Need mõisad on maata palgatööliste armee taimelavaks.

Erineva arengu ja arengutaseme tõttu on olukord mõisates feodaal-pärisorjusliku tootmise kriisi ajal erinev, millest on tingitud ka mõisnike erinevad seisukohad kriisi lahendamisel. XIX sajandi algul teostatud reguleerimisel, s. t. olukordade ühtlustamisel pääsevad Eestimaal võimule kõige reaktsioonilisemad seisukohad. 1804. aasta talurahvaseadusega pandi kehtima üldine kindel seos talukülvi, mõisateo ja tööjõuliste inimeste arvu vahel. See seos oli aga nii-öelda kombineeritud, eesmistele ja mahajäänud mõisate tegelikkusest olid võetud aluseks just need suhted, mis olid talupoegadele kõige kahjulikumad (vt. III ptk. 11. osa). Nimelt võeti eesmistest mõisatest suur teokoormise norm tööjõulise inimese kohta, mahajäänud mõisatest aga suur teokoormise norm talupoja külvi suhtes. Neid ühendades taotlesid suurte, mahajäänud mõisate omanikud tõsta talupoegade teokoormisi tööjõulise inimese kohta eesmistele mõisate tasemele senise talukülvi ja teotöö väga ebasoodsa suhte juures. Väiksemate, eesmistele mõisate omanikel võimaldasid seaduse normid samuti tõsta teokoormisi, sest, nagu öeldud, oli talupoegade põllu ja teotöö suhe nendes mõisates talupojale tegelikult seni soodsam, kui nägid ette seaduse normid. Talurahvaseaduse eesmärgiks oli talupoegade teokoormiste üldine suurendamine kõige ebasoodsamate tingimuste juures talupojale, s. t. suur teotöö talu väikese külvi eest, seega siis ekspluateerimise üldine suurendamine ja ekspluateerimise «keskmise» astme suurendamine just eesmistele mõisate arvel. Siin avalduvad selgesti balti-saksa mõisnike reaktsioonilised arusaamad. Nähes tegelikkuses väiksemate mõisate suhteliselt suuremaid sissetulekuid, ei tunnistanud nad selle majanduslikke aluseid, vaid lootsid seda kõikjal saavutada organisatsiooniliste vahenditega, mittemajandusliku sunni suurendamisega. Olles suunatud selle eesmise vastu, mis arengu käik XVIII sajandi jooksul oli loonud, sai talurahvaseaduse normide elluviimine rajaneda vaid mittemajandusliku sunni suurenemisel. See oli nii-öelda viimane katse teoorjuse suurendamise abil feodaalse mõisamajanduse tootmist laiendada. Ja et see katse ignoreeris senise majandusliku arengu seaduspärasusi, siis ei andnud ta soovitud tulemusi. Põllumajanduslik tootmine XIX sajandi esimesel aastakümnel ei arene kuigivõrd, vaid tammub paigal. See sunnib balti-saksa mõisnikke kohe pärast esimeste talurahvaseaduste ilmumist asuma uue, parema lahenduse otsimisele. Olles ikka kinni neile seni kasuliku ja armsaks saanud teoorjuse

²² К. Маркс, Ф. Энгельс, Соч., т. XVI, lk. 243.

juures, asuvad balti-saksa mõisnikud talurahva vabastamisel kõige reaktsoonilisemale, preisi teele.

XIX sajandi alguse talurahvaseadusi ei tule panna balti-saksa mõisnike liberaalsete vaadete või vabameelsuse arvele. XVIII sajandi jooksul asetleidnud majanduslik areng oli see, mis viis vanad tootmissuhted kriisile ja nõudis uute tootmissuhete kehtimapanekut. Balti-saksa mõisnike osa seisnes selles, et nad uutele tootmissuhetele üleminekuks valisid kõige reaktsoonilisema tee. Jäädes truuks iseenele, jäid nad truuks reaktsoonile. Talupoegade kõige julmem ekspluateerimine ja riisumine teorendi abil XVIII sajandil, selle kaudu talurahva täieliku paljaksriisumise ettevalmistamine, mis leidis aset talurahva vabastamisel preisi teed kaudu XIX sajandi esimesel poolel — need on balti-saksa mõisnike teened sellel ajal. Põllumajanduse areng Eestimaal XVIII sajandil toimus talupojale kõige raskemat teed mööda. Just selles avaldub kehtinud majanduslike suhete reaktsooniline olemus, mitte aga selles, nagu ei oleks XVIII sajandil Eestimaa põllumajandus üldse arenenud. Sellele raskele teoorjuse süvenemise teele viis balti-saksa parunite ahnus. Asetleidnud majandusliku arengu eest oleme tänu võlgu meie esivanemate rängale orjatööle.

Täiesti väärad on balti-saksa ja kodanlike majandusajaloolaste need seisukohad, kus kogu XVIII sajandi põllumajanduses nähakse vaid ainult suurt paigaltammumist ja talupoja ruineerumist. Tuleb selgepiirilist vahet teha XVIII sajandi selle osa vahel, kus uutes, väga soodsates tingimustes toimus Eestimaa põllumajanduse väga kiire ja ulatuslik areng, ja sajandi viimaste aastate vahel, kus said alguse ja süvenesid feodaal-pärisorjusliku tootmise kriisinähtused. Samuti tuleb talupoja teoorjusliku ekspluateerimise süvenemise kõrval näha ka talupoja tootmise arengut sellel sajandil. XVIII sajandi käsitlemine ainult stagnatsiooni-perioodina ei vasta tegelikule olukorrale. Balti-saksa ning kodanlike majandusajaloolaste niisuguste käsitluste poliitiliseks põhjuseks oli püüe varjata selle perioodi tõelist osa eesti rahva majanduslikus arengus, püüe varjata suurt majanduslikku kasvut, mille tõi kaasa Eestimaa ühendumine Venemaaga, ja Balti parunite ning eesti kodanluse reaktsoonilist osa seoses sellega. Balti-saksa mõisnike reaktsoonilisus vaadeldud küsimustes avaldub kõige konservatiivsemate ja talupojale kõige raskemate teede valikul XVIII—XIX sajandil, eesti kodanlusel aga Venemaaga ajalooliselt väljakujunenud sidemete puruksrebimises pärast Suurt Sotsialistlikku Oktoobrirevolutsiooni — just siis, kui nõukogude võim neid sidemeid hakkas rakendama eesti ja vene töötava rahva ühistes huvides.

Eesti kodanluse võimulolek oli üürike. Kuid ka selle paarikümne aasta praktika näitas, et need jõud, mis olid sajad aastad tagasi siinset territooriumi püüdnud muuta endale majanduslikult

kasulikuks, poliitiliseks ja sõjaliseks platvormiks, ei olnud taltunud. Kiiresti muutus kodanlik Eesti riik Inglise, Saksa ja teiste imperialistlike jõudude majanduslikuks poolkolooniaks ja Nõukogude-vastaste kombinatsioonide poliitiliseks ripatsiks.

Nõukogude võimu taaskehtestamine Eestis 1940. a. suvel tegi lõpu meie rahva töövaeva riisumisele. Nõukogude Eesti majanduse, kultuuri ja elu kõigi teiste külgede väga kiire areng möödunud aastate jooksul näitab, et eesti, vene ja teiste nõukogude rahvaste koostöö rajaneb suurtel internatsionaalsetel põhimõtetel. Nõukogude Liidu rahvaste vennalikus peres pühendab eesti töötav rahvas kõik oma jõupingutused NLKP XXII kongressi poolt püstitatud suurte eesmärkide taotlemisele.

Käesolev majandusajalooline käsitus on täitnud oma ülesande, kui ta üht meie rahva arengus väga tähtsat sündmust — Eestimaa ühendamist Venemaaga — ja selle tagajärgi XVIII sajandil faktide alusel valgustades aitab kaasa kodanlikest käsitlustest pärinevate igandite likvideerimisele, rahvaste sõpruse kasvatamisele ja selle kaudu kommunistliku ühiskonna inimese kujundamisele.

KASUTATUD KIRJANDUS JA ARHIIVIFONDID

I. MARKSISMI-LENINISMI KLASSIKUTE TEOSED

- Маркс, К. Капитал. Poliitilise ökonomia kriitika, I kd., Tallinn 1953.
- Маркс, К. Капитал. Критика политической экономии, т. III, Москва 1936; Москва 1949; Москва 1955.
- Маркс, К. и Энгельс, Ф. Марка. — Соч., т. XVI, [Москва] 1937.
- Маркс, К. и Энгельс, Ф. К истории Прусского крестьянства. — Соч., т. XVI, ч. I, [Москва] 1937.
- Маркс, К. и Энгельс, Ф. Маркс — Н. Ф. Даниэльсону. — Соч., т. XXVI, [Москва] 1935.
- Engels, Fr. Anti-Dühring. Härra Eugen Dühringi poolt teaduses teostatud pööre, Tallinn 1951.
- Lenin, V. I. Niinimetatud turgude-küsimuse kohta. — Teosed, 1. kd., Tallinn 1948.
- Lenin, V. I. Narodnikluse majanduslik sisu ja selle arvustus hr. Struve raamatus (Marksismi kajastus kodanlikus kirjanduses). — Teosed, 1. kd., Tallinn 1948.
- Lenin, V. I. Majandusliku romantismi iseloomustuseks. — Teosed, 2. kd., Tallinn 1949.
- Lenin, V. I. Millisest pärandist me loobume? — Teosed, 2. kd., Tallinn 1949.
- Lenin, V. I. Kapitalismi arenemine Venemaal. — Teosed, 3. kd., Tallinn 1950.
- Lenin, V. I. Kapitalism põllumajanduses. — Teosed, 4. kd., Tallinn 1950.
- Lenin, V. I. Vene sotsiaaldemokraatia agraarprogramm. — Teosed, 6. kd., Tallinn 1952.
- Lenin, V. I. Marksistlikud vaated agraarküsimusele Euroopas ja Venemaal. — Teosed, 6. kd., Tallinn 1952.
- Lenin, V. I. Kehvtalurahvale. — Teosed, 6. kd., Tallinn 1952.
- Lenin, V. I. Sotsiaaldemokraatia agraarprogramm 1905.—1907. aastal toimunud esimeses vene revolutsioonis. — Teosed, 13. kd., Tallinn 1953.
- Lenin, V. I. Agraarküsimus Venemaal XIX sajandi lõpul. — Teosed, 15. kd., Tallinn 1953.
- Lenin, V. I. Semstvostatistika ülesannete küsimusest. — Teosed, 20. kd., Tallinn 1953.
- Lenin, V. I. Karl Marx. — Teosed, 21. kd., Tallinn 1953.
- Lenin, V. I. Uusi andmeid kapitalismi arenemisseadustest põllumajanduses. — Teosed, 22. kd., Tallinn 1953.
- Lenin, V. I. Riigist. — Teosed, 29. kd., Tallinn 1954.
- Lenin, V. I. VII ülevenemaaline nõukogude kongress. — Teosed, 30. kd., Tallinn 1954.

II. TRÜKITUD ALLIKMATERJALID

- Архив правительствующего сената, т. I. Опись именным высочайшим указам и повелениям царствования императора Петра Великого, 1704—1725. Состав. П. Баранов, Санктпетербург 1872.
- Ewers, J. Ph. G. Des Herzogthums Ehsten Ritter- und Land-Rechte. Sechs Bücher. Erster Druck, Dorpat 1821.

- Eestima Tallorahwa seäduš, Moisawannemattest noutud ja meie Sure armolisse Keisri Herrast kinnitud 1805 aasta sees.
- Eestima Tallorahwa Kohto-Seäduš, ehk Walla-kohto Kässo-ramat, Tallinnas (1804).
- Hansen, G. O. Die privaten Bauerrechte Estlands für die Gebiete von Fickel, Kaltenbrunn, Kandel und Essemäggi. — Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat, XVIII Bd., Dorpat (Jurjew) 1896.
- Iggäuks, Tallinn 1802.
- Kruus, H. Eesti ajaloo lugemik III. Valitud lugemispalad Eesti ajaloo alalt XVIII ja XIX sajandil, Tartu 1929.
- Land-Rolle des Herzogthums Ehtstland nach der Revision von 1765. Oder Verzeichniß der zu dem Herzogthum Ehtstland gehörigen Güter, derer GröÙe nebst den Namen der Familien welche dieselben im Besitze haben, Revall 1766.
- Land-Rolle des Herzogthums Esthland vom Jahr 1765 oder Verzeichniß der zu dem Herzogthum Esthland gehörigen publiquen und privat-Güther derselben Grösse und Besitzer. — Magazin für die neue Historie und Geographie, angelegt von D. A. Fr. Büsching. Siebenter Theil, Halle 1773.
- Lieffländische Landes-Ordnungen Nebst darzu gehörigen Placaten und Stadgen, Riga 1705.
- Liivimaa 1638. a. maarevisjon. Eesti asustusala. I. Kaguosa. Toim. H. Rebane, Tartu 1941.
- Полное собрание законов Российской империи, т. V, № 2672, 2942, 3162, 3166, 3179; т. VII, № 4193, 4465, 4598, 4712, 4948; т. VIII, № 5467; т. IX, № 6339, 6674; т. X, № 7776; т. XI, № 8181, 8430, 8540, 8766, 8932; т. XII, № 9739, 9996, 10164; т. XIV, № 10677; т. XV, № 10852, 10879; т. XVI, № 11785; т. XVII, № 12333, 12584, 12636, 12650, 12653; т. XIX, № 13759; т. XXI, № 15120, 15724; т. XXIII, № 17222; т. XXV, № 18930, 18942; т. XXVI, № 19252, 19655.
- Uexkülli, R. Verzeichniß der Rittergüter in Ehtstland nebst einigen statistischen Angaben, Reval 1853.
- Winkelmänn, E. Die Capitulationen der estländischen Ritterschaft und der Stadt Reval vom Jahre 1710 nebst deren Confirmationen. Nach den Originalen, mit andern dazu gehörigen Documenten und der Capitulation von Pernau, Reval 1865.

III. MUU KIRJANDUS

- [Albaum, Fr.] Ueber die freye Ein- und Ausfuhr des Getraides in Betracht Estlands, Riga 1772.
- Алефиренко, П. К. Крестьянское движение и крестьянский вопрос в России в 30—50-х годах XVIII века, 1958.
- Андерссон, И. История Швеции. Под редакцией и с предисловием Я. Я. Зутиса, Москва 1951.
- Балагуров, Я. А. Расслоение олонечких приписных крестьян во второй половине XVIII столетия. — Вопросы истории Карелии, Петрозаводск 1958.
- Бажова, А. П. Симпозиум по аграрной истории Восточной Европы. «Вопросы истории» 1959, № 4.
- [Bellermann, J. J.] Bemerkungen über Esthland, Liefland, Rußland nebst einigen Beiträgen zur Empörung-Geschichte Pugatschews während eines achtjährigen Aufenthalts gesammelt von einem Augenzeugen, Prag und Leipzig 1792.
- Библиков, Г. Н. Расслоение крепостного крестьянства в барщинной вотчине в конце XVIII и начале XIX в. «Исторические записки» 1958, № 4.
- [Bienemann, Fr.] Die Landbevölkerung Harriens nach dem Nordischen Kriege. «Baltische Monatsschrift», Jg. 54, Riga 1912.

- Bienemann, Fr. Die Statthalterschaftszeit in Liv- und Estland (1783—1796). Ein Capitel aus der Regentenpraxis Katharinas II, Leipzig 1886.
- Blumfeldt, E. Den svenska tiden i estnisk historieforskning. — Svio-Estonica. Akadeemilise Rootsi-Eesti Seltsi Aastaraamat 1934, Tartu 1934.
- Бобков, К. И., Назаров, В. В. Развивать исследования в области политической экономии. «Вестник высшей школы» 1959, № 4.
- Богданова, Г. Н. К вопросу об имущественном и социальном расслоении крестьянства Карелии во второй половине XVIII века. — Вопросы истории Карелии, Петрозаводск 1958.
- Богословский, М. Областная реформа Петра Великого. Провинция 1719—27 гг., Москва 1902.
- Bohn, G. Ch. Wohlerfahner Kaufmann. I—II Theil, Hamburg 1750.
- Buddenbrok, G. J. Sammlung der Gesetze, welche das heutige livländische Landrecht enthalten, kritisch bearbeitet. II Bd., I Abteilung, Riga 1821.
- Bunge, Fr. G. Beiträge zur Kunde der Liv-, esth- und curlaendischen Rechtsquellen, Dorpat 1831.
- Bunge, Fr. G. Chronologisches Repertorium der russischen Gesetze und Verordnungen für Liv-, Esth- und Curland. I Bd., Dorpat 1823.
- Bunge, Fr. G. Einleitung in die liv-, esth- und curländische Rechtsgeschichte und Geschichte der Rechtsquellen, Reval 1849.
- Bunge, D. Fr. G. Das liv- und esthländische Privatrecht wissenschaftlich dargestellt. I Theil, Dorpat 1838.
- Buxhöwden, P. W. Beiträge zur Geschichte der Provinz Oesell, Riga und Leipzig 1838.
- Blöttigeln, A. Der lief- und ehstländische Bauer ist nicht der so gedrückte Sklave für den man ihn hält, Dorpat 1786.
- Cederberg, A. R. Johann Albert Ehrenströmi poliitiline missioon Eesti- ja Liivimaale aastail 1787—1788. «Ajalooline Ajakiri» 1924, nr. 2.
- Chance, J. Fr. George I and the Northern War. A Study of British-Hanoverian Policy in the North of Europe in the Years 1709 to 1721, London 1909.
- Der getreue Amt-Mann oder Unterricht eines guten Haus-Halters, Riga 1696.
- Derling, H. J. Auswahl derer wichtigsten in denen Landes- und Stadtgerichten des Herzogthums Ehstland auch jetzt geltenden Königl. schwedischen Verordnungen, 1777.
- Долгобанова, Н. А. Обсуждение вопроса о развитии капитализма в пореформенной России. «Вопросы истории» 1956, № 8.
- Дракохруст, Е. И. Расслоение крепостного крестьянства в оброчной вочине XVIII в. «Исторические записки» 1938, № 4.
- Eckardt, J. Livland im achtzehnten Jahrhundert. I Bd., Leipzig 1876.
- Eestimaa kubeneri publikaadid. TRÜ Teaduslik Raamatukogu, Estica.
- Eesti majandusajalugu I. Toim. H. Sepp, O. Liiv, J. Vasar, Tartu 1937.
- Eesti NSV ajalugu kolmes köites. I kd. Toim. A. Vassar, Tallinn 1955.
- Eesti rahva ajaloost Põhjasõja aastail 1700—1721. Toim. R. Kenkmaa, H. Palli, E. Öpik, Tallinn 1960.
- Eesti rahva ajalugu III. Toim. J. Libe, A. Oinas, H. Sepp, J. Vasar, Tartu 1935.
- Eestlane ja tema isand. Talupoegade majandusliku olukorra ja nende seisundi valgustamiseks Eestimaal. Kirjutanud keegi, kes pole eestlane ega tema isand, Tallinn 1959.
- Eisen, M. J. Eesti-, Liivi- ja Kuramaa ajalugu. 2. täiend. tr., Tartu 1913.
- Eisen-Schwarzenberg, J. G. Eines Liefländischen Patrioten Beschreibung der Leibeigenschaft, wie solche in Liefland über die Bauern eingeführt ist. — Sammlung Rußischer Geschichte von G. Fr. Müller. IX Bd., St. Petersburg 1764.
- Ellisen, G. Kurzer Unterricht von Viehseuchen und der nöthigen Fürsorge bey denselben. Nebst einer Beschreibung der jetzt in Lief-, Ehst- und Finnland herrschenden oft tödtlichen Krankheiten unter Pferden und Kühen, St. Petersburg 1798.

- [Ewers, J.] Vom Zustande der Bauern in Liv- und Ehstland, Dorpat 1806.
- Faber, A. Neue Europäische Staatskanzley welche die wichtigsten öffentlichen Angelegenheiten vornemlich des deutschen Reichs in sich fasset. II Theil, Ulm, Frankfurt und Leipzig 1761.
- Фадеев, А. В. О развитии капитализма вширь в пореформенной России. «Вопросы истории» 1956, № 8.
- Fainstein, V. Olukorra normaliseerimine Eesti külas aastail 1710—1721. — Eesti ühendamisest Venemaaga ja selle ajaloolisest tähtsusest. Lühikirjandus. Toim. A. Vassar, Tallinn 1960.
- Fischer, J. B. Liefländisches Landwirtschaftsbuch, auf die Erdgegend von Lief-, Est- und Curland. Zum Druck befördert und mit einer Vorrede begleitet von Johann Gottfried Arndt, Halle im Magdeburgischen 1753.
- Friebe, W. C. Etwas über Leibeigenschaft und Freiheit, sonderlich in Hinsicht auf Liefland. Nordische Miscellaneen, XV, XVI, XVII St., Riga 1788.
- Friebe, W. Chr. Grundsätze zu einer theoretischen und praktischen Verbesserung der Landwirtschaft in Liefland, Riga 1802.
- Friebe, W. Chr. Physisch-ökonomisch' und statistische Bemerkungen von Lief- und Ehstland oder von den beiden Statthalterschaften Riga und Reval, Riga 1794.
- Gernet, A. Die Aufhebung der Leibeigenschaft in Ehstland. Vortrag, gehalten am 21. November c. in der Section der Ehstländischen Literarischen Gesellschaft für Erhaltung der Alterthümer, Reval 1896.
- Gernet, A. Die ehstländischen Agrarverhältnisse in dänischer, deutscher und schwedischer Zeit. Vortrag, gehalten am 17 April 1897 in der Section der Ehstländischen Literarischen Gesellschaft zur Erhaltung einheimischer Alterthümer, Ревель 1897.
- Gernet, A. Geschichte und System des bauerlichen Agrarrechts in Estland, Reval 1901.
- Greiffenhagen, O. W. Tallinna piiramine ja allaandmine aastal 1710, Tallinnas 1910.
- Greiffenhagen, W. Archangel als Handelsconcurrentin Revals im siebzehnten Jahrhundert. — Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands, herausgegeben von der Ehstländischen Literarischen Gesellschaft. IV Bd., 2. H., Reval 1889.
- Hagemeister, H. Materialien zu einer Geschichte der Landgüter Livlands, I Theil, Riga 1836.
- Heitz, G. Die Erforschung der agrargeschichte des Feodalismus in der DDR (1945—1960). «Zeitschrift für Geschichtswissenschaft», Sonderheft VIII, Jg. 1960.
- Herman, J. Liefländischer Landman, Riga MDCL XII.
- Hippius, Th. Wünsche und Vorschläge in Absicht auf die Abschaffung der Brache und Einführung der Wechselwirtschaft mit besonderer Rücksicht auf die Öconomien Ehst- Lief- und Kurlands nebst Bekanntmachung des zuverlässigsten Mittels die zerstörenden Wirkungen des Rockenwurms zu heben, Reval 1798.
- Хромов, П. А. Очерки экономики феодализма в России, Москва 1957.
- Hueck, A. Fr. Darstellung der Landwirtschaftlichen Verhältnisse in Esth-, Liv- und Curland, Leipzig 1845.
- [Hupel, A. W.] An das Lief- und Ehstländische Publicum, 1772.
- Hupel, A. W. Anzeige einiger auffallend verschiedenen Kaufpreise in Lief- und Ehstland seit den letzten 40 Jahren. Neue Nordische Miscellaneen, Riga 1797.
- Hupel, A. W. Die gegenwärtige Verfassung der Rigischen und der Revalschen Statthalterschaft. Zur Ergänzung der topographischen Nachrichten von Lief- und Ehstland, Riga 1789.
- Hupel, A. W. Gereicht es wirklich zum Nachtheil, wenn lief- und ehstländische Bauern ein ihnen angewiesenes Grundstück vermieten? Der nordischen Miscellaneen XXVII u. XXVIII St., Riga 1791.

- Hupel, A. W. Oekonomisches Handbuch für Lief- und Ehstländische Guthsherrn, wie auch für deren Disponenten. I Theil, Riga 1796.
- Hupel, A. W. Plan zu einer etwanigen Eintheilung der lief- und ehstländischen Bauerländer, und was in dieser Absicht zum Fundament könnte gelegt werden. Der nordischen Miscellaneen V u. VI St., Riga 1782.
- Hupel, A. W. Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland. I Bd., Riga 1774; II Bd., Riga 1777; III Bd., Riga 1782.
- Hupel, A. W. Von jetzigen Kreditwesen und Wohland in Ehstland. Der nordischen Miscellaneen I St., Riga 1781.
- Hupel, A. W. Vom Verfall des Credits in Ehstland und von den Mitteln denselben wieder emporzubringen, Reval 1780.
- Hupel, A. W. Von den Rechten der lief- und ehstländischen Landgüter. Der nordischen Miscellaneen XXII u. XXIII St., Riga 1790.
- Hupel, A. W. Von den Russisch-Kaiserlichen Staatseinkünften aus Lief-, Ehst- und Finland in den Jahren 1730 bis 1750. Der nordischen Miscellaneen IV St., Riga 1782.
- Индова, Е. И. Крепостное хозяйство в начале XIX века. По материалам вотчинного архива Воронцовых, Москва 1955.
- Индова, Е. И. Наемный труд у крестьян Царскосельских дворцовых деревень в первой половине XVIII в. — К вопросу о первоначальном накоплении в России (XVII—XVIII вв.). Сборник статей, Москва 1958.
- Intelmann, J. D. Arithmetischer Wegweiser oder nach Ehst- und Liefländischer Handlung gründlich eingerichtetes erstes Revalsches Rechenbuch, Halle 1736.
- История Латвийской ССР, т. 2. С древнейших времен до 1860 года. Отв. ред. Я. Я. Зутис, Рига 1952.
- Иванова, О. Е. К вопросу о крестьянском землепользовании в феодальной Польше (XVI — первая половина XVIII в.). — Четвертая сессия симпозиума по аграрной истории восточной Европы в г. Риге. Тезисы докладов и сообщений, Рига 1961.
- Яковцевский, В. Н. Купеческий капитал в феодально-крепостнической России, Москва 1953.
- Яцунский, В. К. Основные этапы генезиса капитализма в России. «История СССР» 1958, № 5.
- Яцунский, В. К. Введение. — Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, 1958 г., Таллин 1959.
- [Jannau, H. J.] Geschichte der Sklaverey, und Charakter der Bauern in Lief- und Ehstland. Ein Beytrag zur Verbesserung der Leibeigenschaft. Nebst der genauesten Berechnung eines Liefländischen Haakens, 1786.
- Jannau, H. J. Geschichte von Lief- und Ehstland. II Theil, Riga 1796.
- [Jannau, H. J.] Provinzialblätter an das lief- und ehstländische Publicum. I H., 1786.
- [Jannau, H. J.] Sitten und Zeit, ein Memorial an Lief- und Estlands Väter, Riga 1781.
- [Johanson, L.] Peatükk teoorjusest, «Meie Maa» 1920, nr. 38 (114).
- Johnson, J. Grundsätze der Veranschlagung landwirtschaftlicher Grundstücke, Mitau 1839.
- Jordan, P. Beiträge zur Geographie und Statistik des Gouvernements Ehstland, nebst einem Anhang: «Ueber die Bauerburgen», Reval 1889.
- Jordan, P. Die Resultate der ehstländischen Volkszählung, Reval 1886.
- Jordan, P. Geschichte der Pest in Ehstland im Jahre 1710, St. Peterburg 1879.
- Ючас, М. А. Наемный труд в Литовской деревне XVIII в. — Четвертая сессия симпозиума по аграрной истории восточной Европы в г. Риге. Тезисы докладов и сообщений, Рига 1961.
- Кафенгауз, Б. Б. Очерки внутреннего рынка России первой половины XVIII века, Москва 1958.

- Kahk, J. Talupoegade teokoormiste suurusest Põhja-Eestis 1796. ja 1839. a. mõisa-ankeetide andmeil. — Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised, VI köide. Ühiskonnateaduste seeria, 1957, nr. 2.
- Kelch, Ch. Liefländische Historia, oder kurtze Beschreibung der denkwürdigsten Kriegs- und Friedensgeschichte Esth-, Lief- und Lettlands, Rudolphstadt 1695.
- Kelch, Ch. Liefländische Historia. Continuation 1690 bis 1707. Nach der Originalhandschrift zum Druck gegeben von J. Lossius, Dorpat 1875.
- Konks, J. Eestimaa feodaal-pärisorjuslik põllumajandus ja talurahva olukord XVIII saj. lõpul ning XIX saj. I. aastakümnel. — Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 96, Tartu 1960.
- Korhonen, A. Rootsi revisjon Baltimaal 1601. aastal. «Ajalooline Ajakiri», 5. aastakäik, 1926, Tartu 1927.
- Козловский, П. Г. Земельный надел и повинности крестьян в магнатских владениях Белоруссии во второй половине XVIII в. — Четвертая сессия симпозиума по аграрной истории восточной Европы в г. Риге. Тезисы докладов и сообщений, Рига 1961.
- Ковальченко, И. Д. Динамика уровня сельскохозяйственного производства России в первой половине XIX в. «История СССР» 1959, № 1.
- Ковальченко, И. Д. К вопросу о состоянии хозяйства и положении помещичьих крестьян Европейской России в 40—50-х годах XIX в. «Научные доклады высшей школы», 1959, № 2.
- Kuczynski, J. Die Theorie der Lage der Arbeiter. Dritte verbesserte Auflage, Berlin 1955.
- Курмачева, И. Д. Вопрос о первоначальном накоплении в России в Советской исторической литературе. — К вопросу о первоначальном накоплении в России (XVII—XVIII вв.). Сборник статей, Москва 1958.
- Курмачева, И. Д. Социальное расслоение крестьян в Арзамасских вотчинах Голицыных в конце XVIII — середине XIX в. — Четвертая сессия симпозиума по аграрной истории восточной Европы в г. Риге. Тезисы докладов и сообщений, Рига. 1961.
- К вопросу о первоначальном накоплении в России (XVII—XVIII вв.). Сборник статей, Москва 1958, Введение.
- Landrath Wrangell's Chronik von Ehistland nebst angehängten Ehistländischen Capitulations-Punkten und Nystädter Friedensschluß. In Druck gegeben von C. J. A. Paucker, Dorpat 1845.
- Lauri, T. Mälestused heast Rootsi ajast. «Päevaleht» nr. 294, 1921.
- Лейнасааре, И. А. Развитие сельскохозяйственных орудий труда в Латвии в период разложения барщинного хозяйства (конец XVIII — первая половина XIX в.). — Четвертая сессия симпозиума по аграрной истории восточной Европы в г. Риге. Тезисы докладов и сообщений, Рига 1961.
- Liiv, O. Der wirtschaftliche Niedergang Tallinns im Jahre 1697. — Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1932, Tartu 1935.
- Liiv, O. Die wirtschaftliche Lage des estnischen Gebietes am Ausgang des XVII Jahrhunderts. — Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused XXVII, Tartu 1935.
- Liiv, O. Die wirtschaftliche Lage des estnischen Gebietes am Ausgang des XVII Jahrhunderts. Doktoridissertatsioon, 1935, TRU Teaduslik Raamatukogu.
- Liiv, O. Eesti suhted Rootsiga kaubanduslikul alal (XVI ja XVII sajandil). — Eesti-Rootsi 1929, Tallinn 1929.
- Liiv, O. Folkstämningen i Estland vid början av det stora nordiska kriget. «Svio-Estonica», Akadeemilise Rootsi-Eesti Seltsi Aastaraamat 1934, Tartu 1934.
- Liiv, O. Linnad ja maarahvastik Eestis suure näljaaja kriisikuudel. — Kultuuri ja teaduse teilt, Tartu 1932.
- Liiv, O. Maakaubandusest ja ülesostust Eestis rootsi aja lõpul. «Ajalooline Ajakiri» 1934, nr. 1.

- Liiv, O. Om det ekonomiska läget i Estland under Nordiska Kriget. «Svionica», Akadeemilise Rootsi-Eesti Seltsi Aastaraamat 1936, Tartu 1936.
- Lindequist, K. O. Üleüldine ajalugu, II osa, Jurjev-Tartu 1911.
- Ljaštšenko, P. I. NSV Liidu rahvamajanduse ajalugu. I köide, Tallinn 1957.
- Loone, L. Tootlike jõudude areng Eesti põllumajanduses XIX sajandi esimesel poolel. — Materjale Baltimaade rahvamajanduse ajaloost, Tallinn 1956.
- Loone, N. «Ilggäuks» ja Silmsi talupojad a. 1803. «Ajalooline Ajakiri» 1933, Tartu 1934.
- Löwis, A. Tabellarische Übersicht der Maße und Gewichte verschiedener Länder nebst einer Vergleichung derselben mit den früheren Maßen und Gewichten: dem rigischen Stof, dem eigenthümlichen Besitzungen der Bauern, welche bey der freyen ökonomischen Gesellschaft zu St. Petersburg das accessit erhalten, Riga 1772.
- Maamägi, V., Vassar, A. 250 aastat Eesti ühendamisest Venemaaga. «Eesti Kommunist» 1960, nr. 9.
- Mark, L. Talurahva rahutused Karinus ja Orinas 1805. a. «Ajalooline Ajakiri» 1941, nr. 3.
- Материалы по истории крестьянского и помещичьего хозяйства первой четверти XVIII в. Подгот. к печати К. В. Сявков. Москва 1961.
- Meck, E. J. Preisschrift, wegen der eigenthümlichen Besitzungen der Bauern, welche bey der freyen ökonomischen Gesellschaft zu St. Petersburg das accessit erhalten, Riga 1772.
- Мейман, М. Н., Сказкин, С. Д. Об основном экономическом законе феодальной формации. «Вопросы истории» 1954, № 2.
- Merkel, G. Die freien Letten und Esthen. Eine Erinnerungs-Schrift zu dem am 6 Januar 1820 in Riga gefeyerten Freiheitsfeste, Leipzig 1820.
- Merkel, G. Die Letten vorzüglich in Liefland am Ende des philosophischen Jahrhunderts. Ein Beytrag zur Völker- und Menschenkunde, Leipzig 1800.
- Merkel, G. Die Vorzeit Lieflands. Ein Denkmahl der Pfaffen- und Rittergeister. I Bd., Berlin 1798; II Bd., Berlin 1799.
- Merkel, G. Supplement zu den Letten, oder Erklärung über die im zehnten Stück des Intelligenz-Blatts der allgemeinen Literatur-Zeitung erschieneenen Anfrage des Herrn Ritters von Brasch nebst einer Urkunde, Weimar 1798.
- Mitauische Monatsschrift, april 1784, Mitau. Volksmenge von Liv- und Esthland im Jahre 1783.
- Mitteilung der Kaiserlichen freien Ökonomischen Gesellschaft zu St. Petersburg, 1857, 5. H., lk. 369—379.
- Naude, W. Die Getreidehandelspolitik der Europäischen Staaten vom 13. bis zum 18. Jahrhundert, als Einleitung in die Prußische Getreidehandelspolitik, Berlin 1896.
- Naude, W. Die Getreidehandelspolitik und Kriegsmagazinverwaltung Brandenburgs-Preussens bis 1740. — Acta Borussica, Berlin 1910.
- Neggo, V. Rootsi hea aeg Eestis. «Kaitse Kodu» 1929, nr. 25/26.
- Nielsen, C. H. Handbuch zur Kenntniß der Polizeygesetze und anderer Verordnungen für Güterbesitzer und Einwohner auf dem Lande in Lief- und Ehtland. I Theil, Dorpat 1794; II Theil, Dorpat 1795.
- Никифоров, Л. А. Внешняя политика России в последние годы Северной войны. Ништадтский мир, Москва 1959.
- Об основном экономическом законе феодальной формации (к итогам дискуссии). «Вопросы истории» 1955, № 5.
- Осеминадуатый век. Исторический сборник, IV кн., Москва 1869.
- Osten-Sacken, P. Die estländische Ritterschaft im ersten Jahre russischer Herrschaft. «Baltische Monatsschrift», LXXI Bd., Riga 1911.
- Очерки истории СССР. Период феодализма. Россия во второй четверти XVIII в. Ред. А. И. Баранович и др., Москва 1957.
- Очерки истории СССР. Период феодализма. Россия во второй половине XVIII в. Ред. А. И. Баранович и др., Москва 1956.

- Пашков, А. И. Экономические взгляды И. Т. Посошкова. — Известия Академии Наук СССР, отделение экономики и права, 1945, № 4.
- Paucker, G. Authentische Bestimmungen inländischer Maaße und Gewichte. — Neues Museum der teutschen Provinzen Rußlands, I Bd., 2. H., Dorpat 1825.
- [Paucker, J.] Die Civil- und Militär-Oberbefehlshaber in Ehstland zur Zeit der Kaiserlich Russischen Regierung von 1704 bis 1855, Dorpat 1855.
- Paucker, J. Die Regenten, Oberbefehlshaber und Oberbeamten Ehstlands, Reval 1855.
- Peters, J. Die Westdeutsche Historiographie über die schwedische Großmachtzeit. «Zeitschrift für Geschichtswissenschaft», VIII Jg., 5. H., Berlin 1960.
- Petri, J. Ch. Ehstland und die Ehsten, oder historisch-geographisch-statistisches Gemälde von Ehstland. I u. II Theil, Gotha 1802.
- [Petri, J. Ch.] Huvitav tükike kodumaa ajaloost. Sakslase Dr. Petri kirjeldus Eestirahva elust ja olust aastal 1802. Toim. A. Peterson [1903].
- Petri, J. Ch. Neues Gemälde von Lief- und Ehstland, unter Katarina II und Alexander I. II Bd., Leipzig 1809.
- Похилевич, Д. Л. Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI—XVIII вв., Львов 1957.
- Похилевич, Д. Л. Перевод государственных крестьян Литвы и Белоруссии в середине XVIII в. с денежной ренты на отработочную. «Исторические записки» 1952, № 39.
- Покровский, С. А. Внешняя торговля и внешняя торговая политика России, Москва 1947.
- Полянский, Ф. Я. Актуальные вопросы истории народного хозяйства. — К вопросу об истории народного хозяйства Прибалтики, Таллин 1956.
- Поршнев, Б. Ф. К вопросу об основном экономическом законе феодализма. «Вопросы истории» 1953, № 6.
- Поршнев, Б. Ф. Очерк политической экономии феодализма, Москва 1956.
- Prants, H. Rootsi aja üldhinnang meie rahva eduloos. Mis oleksime olnud sellela. «Kaitse Kodu» 1930, nr. 1/2.
- Põhjasõja sündmuste jälgedel. 250 aastat Eesti ühendamisest Venemaaga. Koostajad L. Oengo, A. Riskok, E. Siimo ja P. Sillaots, MCMLXI (Tallinn).
- Радищев, А. Н. Полное собрание сочинений, т. III, Ленинград 1952.
- Разгон, И. М. К истории разложения крестьянства во второй половине XVIII века. «Вопросы истории» 1955, № 9.
- «Revalsche Wöchentliche Nachrichten», 1783—1801, 1806.
- Richter, A. Geschichte der dem Russischen Kaiserthum einverleibten deutschen Ostseeprovinzen bis zur Zeit ihrer Vereinigung mit demselben. II Th., 1.—2. Bd., Riga 1858.
- Rozwadowski, J. J. Die Bauern des 18. Jahrhunderts und ihre Herren im Lichte der neuesten deutschen Forschungen. — Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik, III folge, 20. Bd., Jena 1900.
- Рубинштейн, Н. Л. Сельское хозяйство России во второй половине XVIII в., Москва 1957.
- Rußland unter Alexander dem Ersten. Eine historische Zeitschrift, herausgegeben von Heinrich Storch, 2. Bd., IV Lieferung, St. Petersburg und Leipzig 1804; 7. Bd., XXI Lieferung, St. Petersburg und Leipzig 1805.
- Сахаров, А. М. В. И. Ленин о социально-экономическом развитии феодальной России. «Вопросы истории» 1960, № 4.
- Сахаров, А. М. К вопросу о двух стадиях развития феодальной формации в России. «Вопросы истории» 1959, № 1.
- Samson Himmelstiern, R. J. L. Historischer Versuch über die Aufhebung der Leibeigenschaft in den Ostseeprovinzen, in besonderer Beziehung auf das Herzogthum Livland. — Beilage zum Inland, 1838.
- Schiemann, Th. Der älteste schwedische Kataster Liv- und Estlands. Eine Ergänzung zu den Baltischen Güterchroniken, Reval 1882.

- Schirren, C. Verzeichniss livländischer Geschichts-Quellen in schwedischen Archiven und Bibliotheken. I. H., Dorpat 1861.
- [Schlegel, Chr. H. J.] Reisen in mehrere russische Gouvernements in den Jahren 178*, 1801, 1807 und 1815. II Bd., Meiningen 1823.
- Schmidt, D. Ch. Beyträge zur Kenntniß der Staatsverfassung von Rußland, Riga 1772.
- Семевский, В. И. Крестьяне в царствование императрицы Екатерины II, т. I и II, С.-Петербург 1881, 1901.
- Serr, H. Majandusolud Eestis XVIII sajandil. Lisandeid talurahva vabastamise ajaloole. — Korporatsioon «Sakala» 1909—1934.
- Serr, H. Põllumajanduse teoreetilise käsitluse Liivimaal XVII ja XVIII s. — Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat, IX—X, Tartu 1933—34.
- Серовайский, Я. Д. К вопросу о возрастании ренты при феодализме. — Ученые записки, т. XXXI, серия историческая, вып. 3, Алма-Ата 1957.
- Sievers, E. Geschichtliche Uebersicht der Grundlagen und der Entwicklung des Provinzialrechts in den Ostseegouvernements. Allgemeiner Theil, Besonderer Theil, St. Petersburg 1845.
- Sildmäe, I. Mõisa ja talu põllumajanduse arengu tasemest ja tendentsist Eestimaa XVIII sajandil. — Eesti NSV ajaloo küsimusi. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 87, Tartu 1960.
- Симпозиум по аграрной истории Восточной Европы. «Вопросы истории» 1959, № 4.
- Sitzka, J. Gerichts- und Rechtsbuch der Gemeinde Kaltenbrunn, erlassen auf dem Gute Kaltenbrunn am 5. September 1791 (Halliko walla Kohto ja Seadusse Ramat, seädu Halliko Moisas wiendamal Mihkliku päeval Aastal 1791). — Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1895, Dorpat 1896.
- Сивков, К. В. Важный этап в переходе от феодального к буржуазному землевладению в России. «Вопросы истории» 1958, № 3.
- Сивков, К. В. К вопросу об имущественном расслоении крестьянства в XVIII в. «Исторические записки» 1941, № 11.
- Сказкин, С. Д., Чистозвонов, А. Н. Задачи изучения проблемы генезиса капитализма. «Вопросы истории» 1959, № 6.
- Smeil, B. U. Ueber das Verhältniß der in Liefland üblichen Landmesser-Elle gegen das russisch englische Maas. — Oekonomisches Repertorium für Liefland, 7. Bd., 1. St., Riga 1811.
- Snell, M. K. Ph. M. Beschreibung der russischen Provinzen an der Ostsee. Oder zuverlässige Nachrichten sowohl von Rußland überhaupt, als auch insonderheit von der natürlichen und politischen Verfassung, dem Handel, der Schifffahrt, der Lebensart, den Sitten und Gebräuchen, den Künsten und der Litteratur, dem Civil- und Militairwesen, und andern Merkwürdigkeiten von Livland, Esthland und Ingermannland, Jena 1794.
- Soom, A. Der Herrenhof in Estland im 17. Jahrhundert, Lund 1954.
- Спиридонова, Е. В. Экономическая политика и экономические взгляды Петра I, 1952.
- Стам, С. М. К вопросу об основном экономическом противоречии феодализма. Ученые записки, т. LXVI, выпуск исторический, Саратовский гос. университет, Саратов 1958.
- Струмилин, С. Г. О мерах феодальной России. — Вопросы истории народного хозяйства СССР, Москва 1957.
- Струмилин, С. Г. Очерки экономической истории России, Москва 1960.
- Шапиро, А. Л. Развитие рыночных отношений и крепостничество в русской деревне XVIII в. — Четвертая сессия симпозиума по аграрной истории восточной Европы в г. Риге. Тезисы докладов и сообщений, Рига 1961.

- Шлоссберг, Е. П. К вопросу об изменении феодальной ренты в Белоруссии XVII—XVIII веков (по данным инвентарей феодальных владений). — Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, 1958 г., Таллин 1959.
- Шунков, В. И. [retsensioon raamatule] К вопросу о первоначальном накоплении в России (XVII—XVIII вв.). «Вопросы истории» 1960, № 5.
- Заозерская, Е. И. Бегство и отход крестьян в первой половине XVIII в. — К вопросу о первоначальном накоплении в России (XVII—XVIII вв.). Сборник статей, Москва 1958.
- Заозерская, Е. И., Индова, Е. И., Преображенский, А. А., Тихонов, Ю. А. Классовое расслоение крестьянства в XVII—XVIII вв. — Четвертая сессия симпозиума по аграрной истории восточной Европы в г. Риге. Тезисы докладов и сообщений, Рига 1961.
- Зутис, Я. Остзейский вопрос в XVIII веке, Рига 1946.
- Зутис, Я. Очерки по историографии Латвии, ч. I. Прибалтийско-немецкая историография, Рига 1949.
- Зутис, Я. Я. Политика царизма в Прибалтике в первой половине XVIII в., Москва 1937.
- Тютюкин, С. В. Второй межреспубликанский симпозиум по аграрной истории Восточной Европы. «Вопросы истории» 1960, № 5.
- Tobien, A. Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundert, Berlin 1899.
- Traat, A. Talurahva õiguslik olukord Liivimaal feodalismi lagunemise perioodil, Tartu 1955 (käsikiri TRÜ Teaduslikus Raamatukogus).
- Transehe-Roseneck, A. Baltische Bürgerkunde. Versuch einer gemeinverständlichen Darstellung der Grundlagen des politischen und sozialen Lebens in den Ostseeprovinzen Russlands. I Th., Riga 1908.
- Transehe-Roseneck, A. Gutsherr und Bauer in Livland im 17. und 18. Jahrhundert, Strassburg 1890.
- Treiberg, P. Esimene Eestimaa talurahva-regulatiiv «Iggaüks». «Ajalooline Ajakiri» 1927, Tartu 1928.
- Uexküll, B. Erörterungen über einige Grundzüge estländisch-baltischer Agrarentwicklung während der letzten Decennien. «Baltische Monatschrift», Bd. XXVII, Riga, Moskau, Odessa 1880.
- Uluots, J. Eestimaa õiguse ajalugu II. Poola-Leedu-Skandinaavia aeg. Vene aeg, Tartu 1930.
- Uluots, J. Grundzüge der Agrargeschichte Estlands, Tartu 1935.
- Ungern-Sternberg, P. Das Annotations-Protokoll de A° 1716 für den Distrikt Harrien. — Beiträge zur Kunde Est-, Liv- und Kurlands, herausgegeben von der Estländischen Literarischen Gesellschaft, VII Bd., Reval 1912.
- Ungern-Sternberg, P. Die Revision vom Jahre 1586 und die Befragung vom Jahre 1589. Ein Beitrag zur Gütergeschichte Estlands. — Beiträge zur Kunde Est-, Liv- und Kurlands, VIII, 1915.
- Vigrabs, J. Poleemika «Roseni deklaratsiooni» puhul. «Ajalooline Ajakiri» 1932, nr. 4.
- Wedel, H. Die Estländische Ritterschaft und ihre Institutionen, vornehmlich zwischen 1710 und 1783. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde genehmigt von der Philosophischen Fakultät der Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin (1930).
- Wedel, H. Die Estländische Ritterschaft vornehmlich zwischen 1710 und 1783. Das erste Jahrhundert russischer Herrschaft. — Osteuropäische Forschungen. Im Auftrage der Deutschen Gesellschaft zum Studium Osteuropas, herausgegeben von Otto Hoetzsch. Neue Folge, 18. Bd., Berlin 1935.
- Willigerod, J. C. Geschichte Estlands vom ersten Bekanntwerden desselben bis auf unsere Zeiten, Reval 1814.
- Wittschewsky, V. Rußlands Handels-, Zoll- und Industriepolitik von Peter dem Großen bis auf die Gegenwart, Berlin 1905.

- Воронков, И. А. Инвентари имений — важный источник по истории польской феодальной деревни. «Вопросы истории» 1959, № 4.
- Воронков, И. А. Состояние сельского хозяйства и положение крестьян Польши во второй половине XVIII в. — Четвертая сессия симпозиума по аграрной истории восточной Европы в г. Риге. Тезисы докладов и сообщений, Рига 1961.
- Эпик, Э. Э. Подъем крестьянского движения на территории Эстонии в конце XVII в. — Четвертая сессия симпозиума по аграрной истории восточной Европы в г. Риге. Тезисы докладов и сообщений, Рига 1961.

IV. ARHIIVIFONDID

Eesti NSV Riiklik Ajaloo Keskarhiiv Tartus (ENSV RAKA)

- Fond 1 — Eestimaa rootsiaegse kindralkuberneri kantselei.
- Fond 3 — Tallinna kindralkubermangu kantselei.
- Fond 29 — Eestimaa kubernereri kantselei.
- Fond 30 — Eestimaa kubermanguvalitsus.
- Fond 178 — Eestimaa kroonupalat.
- Fond 291 — Liivi-, Eesti- ja Kuramaa kindralkuberneri kantselei.
- Fond 854 — Eestimaa rüütelkonna kantselei.
- Paberürikud on osa Eestimaa rüütelkonna kantselei fondist.
- Fond 864 — Eestimaa vahekohus.
- Fond 1324 — Sagadi mõis.
- Fond 1373 — Kuusiku ja Kabala mõis.
- Fond 1424 — Baranoff, von.
- Fond 1687 — Triigi, Koigi, Laimetsa ja Prandi mõis.
- Fond 1862 — Perekond von Stackelberg.
- Fond 1864 — Eestimaa revisjonilehtede kogu.
- Fond 2072 — Kaardikogu.
- Fond 2486 — Eesti Maakrediitselts.

О ДИНАМИКЕ ФЕОДАЛЬНО-КРЕПОСТНИЧЕСКОГО ПРОИЗВОДСТВА И ФЕОДАЛЬНОЙ РЕНТЫ В ЭСТЛЯНДИИ В XVIII ВЕКЕ

Резюме

В предисловии к III тому «Капитала» Фр. Энгельс пишет: «При разнообразии форм землевладения и эксплуатации земледельческих производителей в России в отделе о земельной ренте Россия должна была играть такую же роль, какую играла Англия в первой книге, при исследовании промышленного наемного труда».¹ Эстляндская губерния, которая в XVIII—XIX веках входила в состав Российской империи, представляет собой одну из тех разнообразных форм землевладения и эксплуатации земледельческих производителей, о которых говорит Фр. Энгельс. Во многом положение в Эстляндии отличалось от положения, господствовавшего на других территориях, представляя интересный материал для изучения развития земельной ренты и для сравнения с материалом других губерний и районов.

В архиве Эстонской ССР сохранился весьма обширный аграрно-статистический материал XVIII века о сельском хозяйстве Эстляндии, — материал, которым до настоящего времени почти никто не пользовался, не говоря уже о его критической разработке. Наиболее объемистыми из этих источников являются так называемые земельные ревизии (первая из них состоялась в 1712 году, последняя в 1774 году). При земельных ревизиях, которые проводились с целью обложения имений государственными налогами, ревизионные комиссии подробно записывали по отдельным крестьянским дворам данные о численности жителей, об имуществе и повинностях крестьян. Правильность указанных данных проверялась путем допроса крестьян и сличения данных с церковными книгами. По объему этот материал составляет

¹ К. Маркс, Капитал, т. III, 1955, стр. 8.

Также в письме Даниельсону от 12 декабря 1872 года К. Маркс намекает на то, что он имеет намерение заниматься положением в России позднее. См. К. Маркс и Фр. Энгельс, Соч., т. XXVI, стр. 306.

приблизительно 40 тысяч листов полного формата. Следующими более значительными по объему источниками, которые сохранились в архиве, являются анкетные сведения об имениях от 1796 года и вакенбухи, составленные в 1803 году по всей губернии. Кроме указанных общегубернских материалов сохранились архивные фонды некоторых имений, содержащие много сведений по разным экономическим показателям от XVIII века. Кроме числовых данных и сведений описательного характера в архиве доступны для изучения карты некоторых имений и описания карт, как от конца XVII века, так и с рубежа XVIII и XIX столетий. Они дают возможность проследить наглядно изменения, произошедшие в размере площади пахотной земли.

Весь этот обширный материал позволяет нам исследовать развитие феодальной ренты в имениях Эстляндской губернии на протяжении XVIII века. Так как сохранились составленные в восьмидесятих годах предыдущего XVII века так называемые расследовательные книги, содержащие данные почти такого же рода, как материалы ревизий XVIII века, то имеется возможность сравнить положение страны в период перед «великим голодом» и Северной войной.

Приступая к изучению указанных материалов, советский исследователь принимает к руководству труды К. Маркса, Ф. Энгельса и В. И. Ленина по вопросам о земельной ренте, о генезисе капитализма и т. д., а также опубликованные в советской экономической и исторической литературе фундаментальные работы о феодализме, об основном экономическом законе формирования, о первоначальном накоплении и т. д.

В настоящей работе подвернут изучению период от Северной войны до рубежа XVIII и XIX столетий, то есть с того времени, когда для Эстляндии в составе Российского государства возникла новая обстановка и благоприятные условия для экономического развития, до наступления кризиса в феодально-крепостническом сельском хозяйстве. Территориально исследование ограничивается Эстляндской губернией, то есть анализом материалов четырех уездов: Харьумаа, Вирумаа, Ярвамаа и Ляанемаа и сравнением этих материалов с соответствующими данными соседних районов.

Проблемы, требующие изучения, с одной стороны и характер используемых архивных материалов с другой обусловили построение работы. Прежде всего в главе I дается критический обзор главных архивных материалов, то есть земельных ревизий XVIII века, анкетных сведений 1796 года и вакенбухов 1803 года. Отсюда явствует, каким образом эти данные были составлены и насколько достоверными они являются. При этом обнаруживается весьма важное обстоятельство, состоящее в том, что при изучении динамики земельной ренты мы в каче-

стве основы сравнения не можем использовать га², как это часто делают историки. Мы не можем делать это потому, что экономические показатели, характеризующие га² (например барщина, крестьянские посеы, численность людей и скота и т. д.), в различных имениях были весьма различны и на протяжении XVIII века подвергались существенным изменениям. Трактówki, исходившие из сравнения крестьянских повинностей в расчете на 1 га², неизбежно приводили авторов к ошибочным выводам при оценке размера и динамики земельной ренты.

В главе II рассматривается уровень хлебопашества, как главной отрасли сельского хозяйства в то время, а также уровень скотоводства в XVIII веке. Данные показывают нам, что посеы и урожай возросли как на господской, так и на крестьянской запашке, как в абсолютных числах, так и в расчете на одного человека. Это дает нам право констатировать в рассматриваемый период в среднем по всей губернии повышение уровня сельскохозяйственного производства и производительности общественного труда. Для выяснения вопроса, где и каким образом, то есть, во всех ли имениях и какими методами это повышение уровня было достигнуто, анализируется развитие феодальной ренты по имениям.

Глава III посвящена вопросу о форме феодальной ренты, господствовавшей в Эстляндии в XVIII веке, а также вопросам о размере и динамике ренты. При изучении развития феодальной ренты имелись в виду два аспекта: во-первых, динамика сельскохозяйственных показателей в расчете на одного человека и, во-вторых, на единицу пахотной земли (посева), находившейся в пользовании крестьянина. Первый из указанных аспектов нужен для того, чтобы выяснить разные вопросы, связанные с уровнем сельскохозяйственного производства и производительности труда, а также с повышением барщины (рост прибавочного труда, рост нормы феодальной ренты и т. д.). Другой аспект дополняет первый, содействуя лучшему рассмотрению проблем, связанных с заинтересованностью крестьян в расширении производства при феодальной земельной ренте. Исчисление экономических показателей на одного человека и на единицу крестьянского посева позволяет сравнить размер феодальной ренты и общее положение в разные исторические периоды и на разных территориях. Это необходимо для того, чтобы делать обобщения и общие выводы. Такое сравнение является весьма сложным или

² В XVIII веке га² был единицей, обозначавшей размер крестьянского двора (гаковый, $\frac{1}{2}$ — гаковый, $\frac{1}{4}$ — гаковый и т. д. крестьянский двор) и как таковой являлся основой при установлении повинностей крестьян в пользу имения. Кроме того существовал ревизионный га², который исчислялся по числу трудоспособных крестьян и служил основой для обложения имений государственными налогами.

почти невозможным, если исследователи представляют данные в местных единицах обложения или единицах мер, размеры которых были неустойчивы (например, как в Эстляндии и в Лифляндии, волок в Литве и Белоруссии, кмет в Польше и т. д.)

Анализом повинностей крестьян как в расчете на одного трудоспособного крестьянина, так и на единицу пахотной земли (посева), автор стремился показать, каков был размер прибавочного продукта и каким образом было достигнуто его увеличение в эстляндских имениях в указанное столетие. Много внимания уделено тем особенностям, которые наблюдались в имениях и крестьянских дворах разных размеров.

В главе IV рассматриваются экономическое положение крестьян и происшедшие в нем изменения, а также вопросы, связанные с величиной необходимого продукта. Центральными проблемами являются здесь еще размер крестьянского хозяйства и экономическое расслоение крестьянства. Так как изучению подвергается продолжительный период (почти одно столетие с четвертью), то это позволяет усмотреть происшедшие в то время как количественные, так и качественные изменения. В той же главе рассматриваются изменения в помещичьем хозяйстве, обусловленные разложением натурального хозяйства и развитием товарно-денежных отношений. Автор показывает, каким образом в Эстляндии в то время имело место первоначальное накопление, то есть, каким образом земледельческие производители лишились средств производства и произошло накопление капиталов.

Изучение развития феодальной ренты на протяжении XVIII века показывает, почему и каким образом крепостническое помещичье хозяйство в Эстляндии сравнительно рано обнаружило признаки кризиса, в чем состояла экономическая сущность этого кризиса и как нам расценить разные попытки, предпринятые господствующим феодальным классом в конце XVIII и начале XIX века для разрешения существовавших противоречий.

В главе V резюмируются выводы о развитии феодальной ренты в Эстляндии, вытекающие из изучения материалов XVIII века, когда в Эстляндии преобладала отработочная рента, однако продукт производился не только для потребления в натуральном хозяйстве, но в большом количестве и для сбыта на рынке.

Все изложение посвящено тому, чтобы на основе фактического материала показать, какое большое развитие производительных сил имело место в сельском хозяйстве Эстляндии в XVIII веке после присоединения ее к России, и чтобы выяснить, каким образом и почему это произошло.

Изучение приведенных в работе фактических данных позволяет сделать следующие обобщающие выводы о развитии фео-

дальной ренты в Эстляндии в промежуток времени от Северной войны до наступления кризиса в феодально-крепостническом сельском хозяйстве.

В то время в Эстляндии преобладающей формой земельной ренты являлась отработочная рента, которая по сравнению с другими формами ренты увеличивалась как относительно, так и абсолютно (см. гл. III, п. 1, 7, 9 и 10).

Однако, нужно отметить, что развитие феодальной ренты в Эстляндии в тот период невозможно вполне понять, если не учесть первоначального накопления капитала и становления эпохи капитализма в Европе, начиная с XVI века.³ В XVIII веке производство в эстляндских имениях не было направлено исключительно на удовлетворение непосредственных собственных потребностей помещичьего хозяйства; наоборот, значительная часть производимой продукции реализовалась на рынке. В весьма благоприятных условиях, создавшихся для сбыта сельскохозяйственных продуктов вслед за присоединением Эстляндии к Российской Империи, товарно-денежные отношения стали усиленно развиваться. Целью прибалтийско-немецких помещиков являлось максимальное увеличение получаемых от имений доходов, а средством к достижению этой цели послужила отработочная рента, связанная с признаками третьей формы феодальной ренты.⁴ Рассматриваемая с точки зрения крестьянина, а также с точки зрения производства вообще, эта форма ренты является наиболее консервативной: она в наибольшей мере сохраняет феодальные отношения и более, чем другие формы феодальной ренты, создает препятствия развитию товарно-денежных отношений среди крестьянства. Несмотря на консервативную форму отработочной ренты, в Эстляндии в конкретных условиях XVIII века имел место значительный рост сельскохозяйственного производства. В общем уровень зернового производства как основной отрасли сельского хозяйства и уровень производительности общественного труда возрастали по всей губернии вплоть до конца XVIII и начала XIX столетий (см. гл. II, п. 9). Скотоводство также развивалось интенсивно, несмотря на тяжелую убыль поголовья от неоднократно вспыхивавших эпидемий падежа скота (см. гл. II, п. 4). К исходу столетия рост приостановился, что свидетельствует о наступившем тупике в производственных отношениях, о назревшем кризисе.

На фоне роста средних показателей уровня общегубернского зернового производства и производительности общественного труда легко различаются имения двоякого рода. В первых,

³ К итогам дискуссии. Об основном экономическом законе феодальной формации. «Вопросы истории» 1955, № 5, стр. 82.

⁴ Б. Ф. Поршнев, Очерк политической экономии феодализма, Москва 1956, стр. 71—72.

среди которых преобладали сравнительно мелкие имения,⁵ количество высева хлеба в расчете на душу трудоспособного крестьянского населения мужского пола в конце XVIII века и в начале XIX века примерно в два раза больше, чем в более крупных — отстающих имениях (см. гл. II, п. 6). Указанное обстоятельство свидетельствует о том, что развитие, происходившее на протяжении XVIII века, далеко не во всех имениях было одинаковым. Наоборот, оно по имениям было весьма различным и неравномерным. Поэтому значение передовых и отстающих имений в динамике средних показателей является различным и положение крестьян в указанных имениях весьма несходным. Чем же объясняется такое значительное различие в хозяйственном развитии имений?

Сущность, специфика и причины сельскохозяйственного развития, происходившего на протяжении XVIII века, вскрываются при рассмотрении и анализе величины и динамики прибавочного продукта, продукта, остающегося в распоряжении крестьянина, и нормы феодальной ренты в передовых и в отстающих имениях. Это позволяет нам установить, когда и за счет чего произошел рост уровня производительности общественного труда, в какой мере основой его являлся рост прибавочного продукта и в какой мере рост продукта, оставшегося в распоряжении крестьянина (необходимого продукта), а также, как складывалось их взаимное соотношение, т. е. позволяет нам проследить динамику нормы феодальной ренты отдельно в тех и других имениях.

I. ВЕЛИЧИНА И МАССА ПРИБАВОЧНОГО ПРОДУКТА

Соответствующие подсчеты показали нам, что масса прибавочного продукта, присваиваемого эстляндскими помещиками на протяжении XVIII века значительно возросла (см. гл. II, п. 6). Основой роста массы прибавочного продукта являлось увеличение барщины, которое произошло во всех имениях и было общим явлением в данном столетии (см. гл. III, п. 2).

Помещик, желая при отработочной ренте, как при господствовавшей форме ренты, увеличивать производство в своем имении, был вынужден расширять господскую пашню. Для обработки более обширной господской запашки требовалось большее количество крестьянского труда. Каким образом можно было его получить? Производительная сила барщины существенно не изменилась, поскольку сельскохозяйственные орудия и средства труда остались почти прежними. Но возможно было увеличивать интенсивность барщинного труда и время работы, производимой на помещика, т. е. число барщинных дней (как

⁵ В последующем мы называем их передовыми имениями.

конных, так и пеших) в неделю, а также число барщинных недель в году, количество вспомогательных работ и т. д. Приводя в качестве примера отработочную ренту в дунайских княжествах в первой половине XIX столетия, К. Маркс сравнивает неутолимую жажду прибавочного труда у дунайских помещиков с такой же жаждой у английских фабрикантов и пишет: ... «у капиталиста неутолимая жажда прибавочного труда проявляется в стремлении к безмерному удлинению рабочего дня, у боярина проще: в непосредственной погоне за барщинными днями». ⁶ Эстляндские помещики в «неутолимой жажде прибавочного труда» не удовлетворялись увеличением рабочей силы, вызванным приростом населения, и получаемым отсюда ростом массы прибавочного труда. Вдобавок, по всей губернии произошел рост числа барщинных дней в расчете на одного трудоспособного крестьянина, т. е. произошло усиление крестьянской барщины. Об этом К. Маркс говорит: «Но как только народы, у которых производство совершается еще в сравнительно низких формах рабского, барщинного труда и т. д., начинают втягиваться мировым рынком, на котором господствует капиталистический способ производства и который преобладающим интересом делает продажу продуктов этого производства за границу, так к варварским ужасам рабства, крепостничества и т. д. присоединяется цивилизованный ужас чрезмерного труда». ⁷ На усиление барщинного труда в Эстляндии указывают единодушно многие авторы, и этот вопрос не вызывает споров. Однако более детального изложения требует вопрос о том, в какой мере рост массы прибавочного продукта был обусловлен приростом крепостного населения и в какой мере и каким образом произошел рост прибавочного продукта в расчете на душу крепостного населения.

В Эстляндии, где численность населения в рассматриваемый период увеличилась в несколько раз, преобладающую часть роста массы прибавочного продукта естественно дал прирост трудоспособных людей. Однако в то же время имел место рост прибавочного продукта и в расчете на душу производителей. ⁸ В нашей работе показателем этого является рост барских посевов и доходов в расчете на одного трудоспособного крестьянина (см. гл. IV, п. 4). Приведенные в работе исчисления в расчете на одного трудоспособного крестьянина мужского пола не являются показателем количества прибавочного продукта, приходящегося на одного производителя, поскольку в произ-

⁶ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 23, Москва 1960, стр. 248.

⁷ Там же, стр. 247.

⁸ См. Б. Ф. Поршнев, Очерк политической экономии феодализма, Москва 1956, стр. 62; Я. Д. Серовайский, К вопросу о возрастании ренты при феодализме, «Ученые записки», т. XXXI, Серия историческая, вып. 3, Алма-Ата 1957, стр. 95.

водственном процессе принимало участие больше людей — в нем участвовали наряду с трудоспособными мужчинами и трудоспособные женщины, а при срочных сезонных работах престарелые и даже дети. Но поскольку в подавляющем большинстве случаев работы, связанные с возделыванием зерновых культур, выполнялись трудоспособными мужчинами и поскольку отношение числа трудоспособных мужчин к числу всех лиц, занятых в сельском хозяйстве, оставалось все время более или менее постоянным, то из вычислений, произведенных относительно трудоспособных крестьян мужского пола, можно, хотя и с некоторой осторожностью, сделать выводы о тенденциях развития прибавочного продукта.

Так как в рассматриваемый период хлебопашество являлось главной отраслью сельского хозяйства, то, разумеется, зерно составляло главную часть прибавочного продукта. Хотя увеличение доходов имения от реализации хлеба не отражает еще роста всего прибавочного продукта (ведь кроме указанных доходов имения имели и другие доходы), оно все-таки показывает первенствующую роль хлебопашества в образовании прибавочного продукта и обнаруживает тенденции развития последнего.

Хотя рост прибавочного продукта в виде доходов имения от зерна в некоторой степени различался по уездам, но в указанный период он имел место во всех уездах, являясь, таким образом, общим явлением. Источником роста поуездного «среднего» прибавочного продукта был рост барщины и тесно связанный с ним рост высева на барской запашке в расчете на душу трудоспособного крестьянского населения мужского пола. Для всех имений в рассматриваемый период являлось общим то, что в расчете на душу трудоспособного крестьянского населения мужского пола возрастали как отбываемая крестьянским двором барщина, так и количество барских посевов. Но этот рост был гораздо более значителен в мелких имениях, чем в крупных. Тем и объясняется более или менее значительный рост зерновых доходов на одного трудоспособного крестьянина в различных имениях и различные результаты по уездам.

Если рост «средней» барщины и «среднего» высева имений на одного трудоспособного крестьянина лежит в основе динамики поуездной «средней» барщины и «средних» посевов, то что же является источником роста «средней» барщины и «среднего» высева для самого имения? Мы можем здесь различить два аспекта. А именно, ординарная барщина в расчете на одного трудоспособного крестьянина была различна в крестьянских дворах различных величин. В мелких крестьянских дворах (0—1 голова рабочего скота) она на протяжении всего рассматриваемого периода была меньше, чем средняя барщина всех крестьянских дворов в пределах имения. В средних дворах (2—3 головы рабочего скота) она более или менее стояла на уровне

«средней» барщины. А в крупных крестьянских дворах (4 головы рабочего скота и более) ординарная барщина превышала «среднюю» барщину. В одной части имений в рассматриваемый период произошел рост ординарной барщины в расчете на одного трудоспособного крестьянина во всех трех группах крестьянских дворов. При этом в средних крестьянских дворах ординарная барщина к исходу XVIII столетия достигала почти такого же уровня, на котором она находилась в крупных крестьянских дворах в тридцатых годах. Нарастание барщины выше ранее известного максимума, имевшее место в крупных крестьянских дворах, было значительно меньшим, чем рост «средней» барщины.

Рост средней барщины и увеличение барских посевов на одного трудоспособного крестьянина имели еще другой источник. Этим другим источником было изменение численного соотношения группы крестьянских дворов и перераспределение людей в соответствии с этим. На протяжении XVIII века значительно уменьшился процент мелких и средних крестьянских дворов к общему числу крестьянских дворов и в еще большей мере уменьшился процент проживающих в них трудоспособных мужчин. Наоборот, процент крупных крестьянских дворов значительно увеличился во всех уездах; еще значительно было сосредоточение трудоспособных мужчин в крестьянских дворах указанной группы. Эти явления наблюдались во всех, как в мелких, так и в крупных имениях (см. гл. IV, п. I). Таким образом рост средней барщины и обусловленный им рост барских посевов имели в пределах имения два источника: с одной стороны концентрация рабочей силы в крупных крестьянских дворах, где барщина в расчете на одного трудоспособного человека была выше, а с другой стороны рост барщины на одного трудоспособного человека в пределах самих групп крестьянских дворов. Все это вместе взятое дает в пределах одного и того же имения рост «средней» барщины и средних барских посевов, а все имения в целом в свою очередь дают рост средней барщины и «средних» барских посевов в расчете на уезд.

При росте абсолютной величины эксплуатации крестьян во всех имениях Эстляндии в XVIII веке этот рост был гораздо значительнее в мелких имениях. Был гораздо значительнее потому, что в мелких имениях были налицо оба момента — как концентрация людей в крупные крестьянские дворы и выполнение там более тяжелой барщины, так и рост ординарной барщины в рабочих днях во всех группах крестьянских дворов. В крупных имениях последний момент проявлялся гораздо слабее или не проявлялся вообще.

Почему же дело обстояло таким образом? Становление наибо-
лее крупных по числу скота крестьянских дворов преобладающими и концентрация рабочей силы в них были общим яв-

лением, которое наблюдалось во всех имениях. Это обстоятельство объясняется тем, что владельцам имений было выгоднее иметь меньшее число крупных крестьянских дворов, чем большее число мелких дворов. Крупный крестьянский двор отбывал для имения в расчете на одного трудоспособного человека больше барщины и выполнял больше других повинностей, чем мелкие крестьянские дворы. Крупный крестьянский двор посылал барщинного работника в имение на более продолжительное время (обыкновенно на шесть дней в неделю), чем мелкий двор. Хозяин крупного крестьянского двора представлял собой в известном смысле организующее звено между имением и лицами, фактически выполняющими барщинную работу, и т. д. Всем этим вместе взятым было обусловлено то обстоятельство, что на протяжении XVIII века крупные крестьянские дворы (с наибольшим числом рабочего скота) стали везде преобладающими и что в них сконцентрировалось подавляющее большинство трудоспособного крестьянства.

Но владельцы мелких имений не удовлетворялись ростом барщины, достигнутым таким путем. Количественную нехватку доходов они стремились компенсировать требованием усиления барщины. И действительно, для этого они имели известные преимущества перед крупными имениями как в отношении лучшей организации и лучшего использования рабочей силы, так и в области развития скотоводства. И чтобы при более высокой барщине предотвратить побег крестьян в крупные соседние имения, где барщина была легче, усиление внеэкономического принуждения оказалось недостаточным, и владельцы мелких имений были вынуждены предоставлять своим крестьянам экономическое возмещение. Это возмещение состояло в расширении крестьянских посевов, т. е. в усилении экономического принуждения. На этом вопросе мы остановимся в следующем параграфе подробнее.

Владельцы крупных имений получали значительные доходы уже благодаря размерам своих имений. Прирост крестьянского населения и концентрация его в крупных крестьянских дворах вызывали в этих имениях постоянное значительное увеличение доходов имения. В то же время восстановление скотоводства, периодически страдавшего от эпидемий, шло в крупных имениях гораздо медленнее, задерживая и развитие хлебопашества.

Ввиду указанных обстоятельств рост барщины в расчете на одного трудоспособного крестьянина был на протяжении XVIII века в мелких имениях гораздо более значителен, чем в крупных имениях. Конечно, из этого были некоторые исключения, но в подавляющем большинстве случаев на исходе XVIII века абсолютная величина эксплуатации крестьян была в мелких имениях выше, чем в крупных.

Она была выше с точки зрения времени барщинной ра-

боты, а еще выше с точки зрения результатов барщинной работы, барских посевов. Мы вынуждены рассматривать абсолютную величину эксплуатации крестьян отдельно в двух аспектах — в аспекте рабочего времени и в аспекте результатов работы — барских посевов, потому что количество барских посевов, приходящихся на день ординарной барщины, в различных имениях различно. В передовых мелких имениях оно больше, чем в отстающих крупных имениях (см. гл. III, п. 6). Барщинный труд был в мелких имениях интенсивнее, чем в крупных. Разница в абсолютной величине эксплуатации крестьян в передовых и в отстающих имениях значительнее с точки зрения барских посевов, чем с точки зрения количества дней ординарной барщины. Таким образом, сравнение в передовых и в отстающих имениях количества дней ординарной барщины, приходящегося на одного трудоспособного крестьянина, не отражает различия, существующего в абсолютной величине всей эксплуатации в указанных имениях. Мы называем абсолютную величину эксплуатации по результатам труда — посевам *корректированной величиной эксплуатации*.⁹

Вычисления показывают, что доходы имения в расчете на одного трудоспособного крестьянина на протяжении XVIII века увеличились в передовых мелких имениях Эстляндии по крайней мере в пять или шесть раз. В отстающих больших имениях доходы увеличивались гораздо медленнее, достигнув в конце столетия лишь $\frac{1}{3}$ или $\frac{1}{2}$ части доходов мелкого имения в расчете на одного трудоспособного крестьянина. Это показывает, что величина прибавочного продукта при одной форме ренты, при одних и тех же природных условиях может быть в одно и то же время в различных имениях весьма различна.

По сравнению с другими губерниями Российской империи доходы имений в Эстляндии были в среднем на том же уровне или немного выше, чем это было при отработочной ренте в барщинных имениях, и гораздо выше, чем в имениях, переведших своих крестьян на оброк. Доходы же передовых мелких имений были гораздо больше, чем во внутренних губерниях был «средний» доход имений, в которых господствовало барщинное хозяйство, и в несколько раз превышали доходы помещиков от оброчных крестьян. Все это показывает, как выгодна была прибалтийско-немецким помещикам отработочная рента.¹⁰

Полезность этой ренты прибалтийско-немецкие помещики сумели еще увеличить, выхлопав себе у правительства благо-

⁹ Мы не называем ее величиной прибавочного продукта, потому что прибавочный продукт состоит не только из зерна, получаемого с господских посевов, но и из результатов остального крестьянского труда.

¹⁰ См. также Д. Л. Похилевич, Перевод государственных крестьян Литвы и Белоруссии в середине XVIII в. с денежной ренты на отработочную. «Исторические записки» 1952, № 32, стр. 123 и сл.

приятную для них систему обложения государственными налогами (см. гл. I, гл. IV, п. 5). Прибалтийско-немецкие помещики в XVIII веке так упорно цеплялись за барщинное хозяйство по той причине, что она приносила им большие, все более и более возрастающие доходы от имений.

2. КОЛИЧЕСТВО ПРОДУКТА, ОСТАЮЩЕГОСЯ В РАСПОРЯЖЕНИИ КРЕСТЬЯНИНА

Более значительный рост эксплуатации крестьян и ее более значительная абсолютная величина стали возможны в мелких передовых имениях не только благодаря лучшей организации барщинного труда, более действенному надзору за работниками и применением других мер внеэкономического принуждения, а главным образом путем более широкого применения экономического принуждения. Последствием этого был рост крестьянских посевов в расчете на одного трудоспособного крестьянина в указанных имениях на протяжении столетия и в результате этого значительно большие крестьянские посевы в конце XVIII и в начале XIX века в мелких имениях, т. е. в тех же имениях, в которых и барские посевы в расчете на одного трудоспособного крестьянина были больше (см. табл. № 1).

На первый взгляд может показаться парадоксальным, что барщина, барские посевы и крестьянские посевы, все в расчете на одного трудоспособного крестьянина, могут нарастать одновременно. Весьма распространено мнение, будто расширение барской запашки необходимо должно повлечь за собой уменьшение крестьянских посевов. Но такая связь не всегда является необходимой и не всегда существует. Такая обратно-пропорциональная связь теоретически является необходимой лишь тогда, когда прибавочный продукт и продукт, остающийся в распоряжении крестьянина, в совокупности, на данной ступени развития производительных сил, исчерпали все производственные возможности, и вопрос может быть только о перераспределении продукта. Такое положение, которое свидетельствует о кризисе производства, не существует все время. До тех пор, пока все производственные возможности не исчерпаны, могут параллельно возрастать тот и другой — как прибавочный продукт, так и продукт, остающийся в распоряжении крестьянина.

Конечно, теоретически можно себе представить, и на практике могли встречаться случаи, когда помещик приступал к перераспределению произведенного продукта в свою пользу, прежде чем внутренние резервы развития были исчерпаны. Но для того должны были иметься конкретные причины, и такое перераспределение не представляло собой общей тенденции.

Общей тенденцией в рассматриваемый период являлся рост производительности общественного труда.¹¹ Весь вопрос состоит в том, каким образом указанный рост был достигнут, был ли он распределен между имением и крестьянским двором, и каким образом. Вот в чем заключается проблема не только при отработочной ренте, но и при других формах феодальной ренты. Всегда вопрос в достижении максимальных возможностей на данной ступени развития производительных сил. При этом всем формам феодальной ренты присуще сочетание внеэкономического и экономического принуждения. Преимущество одной формы ренты перед другой состоит в предоставлении крестьянину более широких возможностей и через это (т. е. путем более сильного экономического принуждения) в стимулировании производства. Отработочная рента в этом отношении самая консервативная форма феодальной ренты. При ней возможности крестьянина в общем весьма ограничены. В Эстляндии, например, даже в передовых мелких имениях крестьянские посевы не достигли уровня средних посевов оброчных крестьян нечерноземной зоны (см. гл. II, п. 7). Но и при отработочной ренте возможности крестьян в различных имениях различны и подвержены развитию.¹²

Рассматривая во второй части 47 главы третьего тома «Капитала» вопросы феодальной ренты, К. Маркс пишет: «Предположим, например, что барщинный труд на земельного собственника первоначально составлял два дня в неделю. Эти два дня барщинного труда в неделю таким образом установились, являются постоянной величиной, законно урегулированной обычаем и письменным правом. Но производительность остальных дней в неделю, которыми может располагать сам непосредственный производитель, есть величина переменная, которая непременно развивается в процессе его опыта, — совершенно так же, как новые потребности, с которыми он знакомится, совершенно так же, как расширение рынка для его продукта, возрастающая обеспеченность использования этой части его рабочей силы будут служить стимулом для усиленного напряжения рабочей силы, причем не следует забывать, что применение этой рабочей силы отнюдь не ограничивается земледелием, но охватывает и деревенскую домашнюю промышленность. Таким образом здесь имеется возможность известного экономического развития, разумеется, в зависимости

¹¹ С. Г. Струмилин, Очерки экономической истории России, Москва 1960, стр. 276; см. также А. М. Сахаров. К вопросу о двух стадиях развития феодальной формации в России. «Вопросы истории» № 1, 1959, стр. 103 и сл.

¹² А. Л. Шапиро, Развитие рыночных отношений и крепостничество в русской деревне XVIII в. Четвертая сессия симпозиума. Тезисы докладов и сообщений, Рига 1961.

от более или менее благоприятных обстоятельств (наша разрядка. — И. С.), от врожденного, расового характера и т. д.»¹³ В приведенной цитате К. Маркс подчеркивает в первую очередь то, что размер ренты в днях барщинной работы становится постоянной величиной, регулируемой обычаем и писанным правом. В каждом конкретном случае остается выяснить, по отношению к чему был установлен постоянный размер барщины в днях барщинной работы. Ведь количество отбываемых для имения барщинных дней нигде не являлось какой-то абстрактной, ни от чего не зависящей величиной, назначаемой по произволу помещика, подобно тому, как было при рабовладельческой формации. В том то и состоит одно из отличий феодализма от рабовладельческого строя, что при феодализме круг обязанностей крестьянина устанавливается в зависимости от размера земли, находящейся в его пользовании, или на основе какого-нибудь другого имущественного показателя, который территориально может быть различным. Ни в коем случае нельзя игнорировать или недооценивать этого факта. Это привело бы к преувеличению роли внеэкономического принуждения и к преуменьшению значения экономических факторов в эпоху феодализма. От переоценки принуждения в экономическом развитии предостерегал еще Фр. Энгельс.¹⁴

В Эстляндии размер повинностей (феодальной ренты) крепостного крестьянина был связан с его экономическим положением, в первую очередь с размером пахотной земли (посевов), находящейся в его пользовании (исключение составляли мельники, корчмари и ремесленники (см. гл. III, п. 4). Это было исторической традицией, которой К. Маркс придавал существенное значение при примитивном способе производства.¹⁵

Так как между барщиной и землей, находившейся в пользовании крестьянина, существовала более или менее постоянная связь, то рост барщины в расчете на одного трудоспособного крестьянина на протяжении XVIII века повлек за собой рост крестьянских посевов. Имело место расширенное воспроизводство.¹⁶ Это общее явление. Притом в мелких имениях, где рост барщины был более значителен, также и рост крестьянских посевов на трудоспособного крестьянина был более значителен, чем в крупных имениях. И наоборот, в крупных имениях как рост барщины, так и рост крестьянских посевов был меньше. Так как в крупных имениях «средняя» барщина на трудоспособного крестьянина в пределах имения возросла преимущественно

¹³ К. Маркс, Капитал, т. III, Госполитиздат, 1949, стр. 806—807.

¹⁴ Фр. Энгельс, Анти-Дюринг, стр. 167.

¹⁵ К. Маркс, Капитал, т. III, стр. 806.

¹⁶ См. К итогам дискуссии. Об основном экономическом законе феодальной формации. «Вопросы истории» 1955, № 5, стр. 81, 83. Б. Ф. Поршнев, Очерк политической экономии феодализма, Москва 1956, стр. 77.

но за счет концентрации людей в крупных крестьянских дворах, то и крестьянские посевы на одного трудоспособного крестьянина лишь в малой мере превысили ранее известный уровень. «Средние» крестьянские посевы повысило то обстоятельство, что на протяжении XVIII века все больше и больше людей концентрировалось в крупных крестьянских дворах. Наоборот, в передовых мелких имениях крестьянские посевы в расчете на одного трудоспособного крестьянина значительно превысили ранее известный максимальный уровень.

Чтобы при более высоких повинностях, чем они были в соседних крупных имениях, предотвратить побег крестьян в последние, владельцы мелких имений даже уменьшили количество дней ординарной барщины в расчете на одну бочку крестьянского высева. В результате этого повинность ординарной барщины в расчете на одну бочку крестьянского высева в мелких имениях в исходе XVIII и в начале XIX века во временном измерении была меньше, чем в крупных. Это означает, что с точки зрения крестьянской запашки условия барщинного труда в мелких имениях во временном аспекте улучшились и были лучше, чем в крупных имениях. Но на одного трудоспособного крестьянина как барщины, так и крестьянских посевов приходилось больше. Таким образом, более высокая производительность труда была достигнута в тех имениях, в которых наряду с применением внеэкономического принуждения возможности крестьян стали шире. В этих имениях к концу XVIII века господские и крестьянские посевы на одного трудоспособного крестьянина были в крупных крестьянских дворах доведены до максимальных пределов, и дальнейшее увеличение барщины в них влечет уже за собой уменьшение крестьянских посевов на трудоспособного крестьянина. В отстающих крупных имениях производительность труда была гораздо ниже, и поэтому на исходе столетия в них такой проблемы еще не возникает (см. гл. II, п. 8 и гл. III, п. 5).

От временного уменьшения барщины на бочку крестьянских посевов может получиться впечатление, что оно должно было повлечь за собой изменение соотношения господской и крестьянской запашки в пользу крестьянина. Но ничего подобного не случилось ни в каком имении. Не случилось потому, что количество барщины и количество господских посевов на ординарный день увеличились. Увеличились в передовых мелких имениях больше, чем в отстающих крупных имениях (см. гл. III, п. 6). Поэтому соотношение господской и крестьянской запашки на протяжении XVIII века во всех имениях изменилось в пользу имения, соответственно изменилось и среднее поуездное соотношение господской и крестьянской запашки во всех уездах во вред крестьянам. Это показывает, что условия ренты на протяжении столетия не улучшились для крестьянина,

а наоборот стали хуже во всех имениях. Временное уменьшение барщины на бочку крестьянского высева лишь видимо улучшило положение крестьян и было наверстано помещиками путем требования большого количества работы, т. е. большого количества господских посевов на рабочий день.

В исходе XVIII и в начале XIX века количество господских посевов на одну бочку крестьянского высева было в мелких имениях немного меньше, чем в отстающих крупных имениях. Таким образом, при общей тенденции к ухудшению, условия ренты в мелких имениях были несколько лучше, чем в более крупных имениях.

Из изменения соотношения господской и крестьянской запашки во вред крестьянину, а также из увеличения барщины на трудоспособного крестьянина, которые оба были общими явлениями, мы можем сделать вывод, что положение крестьян, поскольку это касалось барщины, везде ухудшилось. На бочку крестьянского высева теперь нужно было обрабатывать большее количество господской запашки и на каждого трудоспособного работника приходилось теперь больше барщины. Но совсем неправильно было бы из всего этого «логически» заключить, будто положение крестьян ухудшилось и в отношении абсолютной величины продукта, остающегося в их распоряжении. Нам кажется, что очень часто такие заключения делаются слишком легко, без того, чтобы подробнее изучалась динамика размера находящейся в пользовании крестьян пахотной земли на душу населения.¹⁷ Количество продукта, остающегося в Эстляндии в распоряжении крестьян на душу населения, на протяжении XVIII века увеличилось. В передовых — мелких имениях оно увеличилось по крайней мере в два раза. В крупных имениях рост был гораздо слабее. К концу столетия в передовых — мелких имениях Вирумаа и Ярвамаа остаток хлеба крестьянского двора после отбывания повинностей был в два раза и даже еще больше, чем в отстающих — крупных имениях тех же уездов. В Харьумаа и в Ляанемаа указанный остаток был в мелких имениях в полтора раза больше, чем в крупных (см. гл. IV, п. 2).

Может возникнуть вопрос, почему же усиление барщины, т. е. увеличение прибавочного труда во времени неминуемо не вызвало уменьшения рабочего времени, остающегося в распоряжении крестьянина, а вместе с тем и уменьшения продукта, остающегося у крестьянина? При твердой продолжительности рабочего дня обратно-пропорциональное отношение прибавочного рабочего времени к необходимому рабочему времени неизбежно. При феодальной ренте такой непосредственной зависимости

¹⁷ И. А. Воронков, Инвентари имений — важный источник по истории польской феодальной деревни. «Вопросы истории», 1959, № 4, стр. 135.

между ними не существовало. При барщинном хозяйстве производство имеет ту специфическую черту, что прибавочный труд как во времени, так и в пространстве отделен от необходимого труда.¹⁸ Часто обособлены и лица, выполняющие работу. Так, например, если на крестьянском дворе двое трудоспособных мужчин, на ординарную барщинную работу ходит только один из них, тогда как другой работает на крестьянском поле. Итак, мы должны провести различие между временем, остающимся в распоряжении крестьянина после выполнения барщинной работы, и временем, используемым для создания необходимого продукта в собственном хозяйстве крестьянина. Не все время, оставшееся после отбывания барщины, крестьянин везде и всегда использовал с полной интенсивностью в своем хозяйстве. Он мог его использовать только в той мере, в какой он владел пахотной землей. При этом при феодализме сумма прибавочного и необходимого рабочего времени не имеет других пределов, кроме максимального предела, который зависит главным образом от физического предела. Значение моральных пределов сравнительно небольшое. Там, где этот максимальный предел не достигнут, и до тех пор, пока он не достигнут, могут параллельно возрастать как прибавочное, так и необходимое рабочее время. Может возрастать и интенсивность труда как на господских, так и на крестьянских полях, а вместе с тем и прибавочный продукт, и продукт, остающийся в распоряжении крестьянина.

Как мы видим из цитаты, приведенной выше, К. Маркс предполагает при отработочной ренте рост производительности рабочих дней, остающихся от барщинных дней, т. е. дней, остающихся в распоряжении самого крестьянина. Если теперь помещик увеличит число барщинных дней, то возникает вопрос: будет ли это увеличение барщины охватывать весь рост производительности, или только часть его, или даже более того, что составляет рост производительности? Теоретически все эти случаи возможны. В Эстляндии в XVIII века практически имел место второй из указанных случаев. Параллельно возрастали как барщина, так и крестьянские посевы в расчете на трудоспособного крестьянина. Это самый естественный вариант, объединяющий в себе как внеэкономическое, так и экономическое принуждение. Два других варианта могут существовать лишь на основе внеэкономического принуждения. Но помещик в принципе не имел никакой причины отказаться от мер экономического принуждения.

Помещик в первую очередь заинтересован в увеличении прибавочного труда, а не в перераспределении всего труда,

¹⁸ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 32, Москва 1960, стр. 248.
В. И. Ленин, Сочинения, т. 15, стр. 66.

т. е. всего продукта. До тех пор, пока еще имеются какие-нибудь резервы рабочего времени, интенсивности и производительности труда, может наряду с ростом прибавочного рабочего времени иметь место и увеличение продукта, остающегося в распоряжении крестьянина. Лишь тогда, когда работа, производимая в крестьянском хозяйстве, становится препятствием дальнейшему временному увеличению прибавочного труда, первая должна уступить. При всем том существенно, как подчеркивает К. Маркс, чтобы крестьянин мог применять свою рабочую силу шире, т. е. существенно наличие пригодных для пахоты земель и возможность их расширения, возможность заниматься кустарничеством и т. д. Если помещику теоретически безразлично, увеличивается ли прибавочное рабочее время за счет абсолютного увеличения рабочего времени, причем увеличивается и необходимое рабочее время, или за счет необходимого рабочего времени, лишь бы только увеличивалось прибавочное рабочее время, то с точки зрения крестьянина это далеко не безразлично. Если предположим, что барщина, т. е. прибавочное рабочее время, увеличивается, экономическое же положение крестьянина (высев), т. е. необходимый продукт, остается прежним или даже уменьшается, то крестьянин всячески против этого. Он против этого, потому что у него отсутствует к тому всякий экономический интерес, так как возможность создания необходимого продукта у него в пространственном отношении не расширяется, а во временном отношении даже сужается. К тому же указанный путь нарушает исторически установившуюся традиционную связь между количеством барщинных дней и размером крестьянских посевов. Понятно, что предпринимаемое таким путем увеличение господской запашки в расчете на одного трудоспособного крестьянина (т. е. увеличение прибавочного рабочего времени) возможно лишь при помощи внеэкономического принуждения.

В качестве стимулов, заставляющих крестьян напрягать свою рабочую силу, К. Маркс приводит, наряду с ростом производительности, с появлением новых потребностей, с расширением рынка для производимого крестьянином продукта, возрастающие возможности использования рабочей силы крестьянина. При предположении, что все прочие условия останутся теми же самыми, мы имеем дело со сравнительно более благоприятными возрастающими возможностями использования рабочей силы именно тогда, когда на основе исторической традиции рост работы на помещика влечет за собой увеличение крестьянских посевов в расчете на одного трудоспособного крестьянина. В таком случае мы имеем дело, так сказать, с расширением возможностей крестьянина в отношении посевных площадей. Поскольку на господской запашке нужно работать больше дней, то время, остающееся

в распоряжении крестьянина, как будто бы уменьшается. Но именно указанная возможность, существующая в самом крестьянском хозяйстве в отношении расширения посевных площадей, заставляет крестьянина использовать все резервы рабочей силы, имеющиеся как в его семье, так и у его батраков (труд престарелых и детей, удлинение продолжительности рабочего дня до крайних пределов) и поднять интенсивность труда в своем хозяйстве до максимума, лишь бы выполнить работу на «собственном», т. е. на крестьянском поле.

Естественно, этот момент — интерес к расширению крестьянской запашки — не следует переоценивать. Но его нельзя и игнорировать. К. Маркс неоднократно подчеркивал значение материальной заинтересованности непосредственных производителей. При феодальном способе производства, при котором вся земля находится в собственности феодала и крестьянин пользуется лишь частью земли для создания необходимого продукта для собственного существования, отношения между собственником земли и непосредственными производителями покоятся на экономическом и внеэкономическом принуждении. Заинтересованность производителя в результатах именно одной части производства, производства в собственном хозяйстве крестьянина, отличается феодальный способ производства от рабовладельческого способа производства.¹⁹ Степень заинтересованности производителя, а также большая или меньшая осуществимость указанной возможности, являются факторами, которые оказывают влияние на темпы развития феодального производства и на использование его внутренних резервов. Не только при смене одной формы феодальной ренты другой более прогрессивной (отрабочная рента, рента продуктами, денежная рента), но и в пределах одной и той же формы ренты заинтересованность производителя в производстве и возможности реализации этой заинтересованности являются неодинаковыми и находятся в развитии. При всех равных внешних условиях эти возможности в общем наиболее ограничены при отрабочной ренте, ибо удельный вес мер внеэкономического принуждения здесь обыкновенно значительнее, чем при других формах ренты. Но и при отрабочной ренте, в особенности тогда, когда производство совершается не только для удовлетворения потребностей своего натурального хозяйства, но и на рынок, возможности крестьянина являются возрастающими и развивающимися. Если

¹⁹ Б. Ф. Поршнев, К вопросу об экономическом законе феодализма, «Вопросы истории» 1953, № 6, стр. 59, 64.

М. Н. Мейман, С. Д. Сказкин, Об основном экономическом законе феодальной формации, «Вопросы истории» 1954, № 2, стр. 79—80; С. М. Стам, К вопросу об основном экономическом противоречии феодализма, «Ученые записки», т. LXVI, выпуск исторический, Саратов 1958, стр. 271 и сл.

в период закрепощения недостаточность элементов экономического принуждения должна была компенсироваться усилением внеэкономического принуждения, то одним из аспектов позднейшего развития является как раз увеличение удельного веса экономического принуждения.

В Эстляндии при отработочной ренте эти возможности крестьян в отношении крестьянских посевных площадей возрастали на протяжении XVIII века во многих имениях. В передовых имениях производство в господском и крестьянском хозяйстве в целом только к концу последней четверти столетия достигло такого уровня, что дальнейшее увеличение прибавочного продукта привело к острым кризисным явлениям. Это ярко выражается в снижении крестьянских посевов в расчете на одного трудоспособного крестьянина именно в крупных крестьянских дворах по сравнению с мелкими дворами (см. гл. II, п. 8). Дальнейшее усиление барщины привело здесь к ухудшению экономического положения крестьянина. Хотя связь между количеством барщинных дней и размерами крестьянских посевов сохраняется как историческая традиция, крестьянин более не был в состоянии использовать это «право» или традицию именно в крупных крестьянских дворах, где повинности в расчете на одного человека были самые высокие.

В крупных же имениях господские и крестьянские посевы в расчете на одного трудоспособного крестьянина к концу XVIII века были гораздо меньше, чем в передовых имениях. Это означает, что теоретически здесь существовала возможность дальнейшего развития хозяйства. В отстающих — крупных имениях даже в конце XVIII века развитию производства препятствием послужила не барщина, доведенная с точки зрения производителей до крайних пределов, как в мелких имениях, но к тому здесь имелись другие причины. Владельцы крупных и мелких имений, стремясь к дальнейшему развитию производства, стояли перед различными проблемами. Разумеется, их устремления к разрешению кризиса феодально-крепостнического хозяйства были различными. Это ясно обнаруживается в их несходных установках при выработке крестьянских законов в начале XIX века (см. гл. IV, п. 2).

Положение крестьян в мелких и крупных имениях также было различным. Было оно различно и в крупных и мелких крестьянских дворах. Трактовка вопроса осталась бы односторонней и недостаточной, если мы не учли бы в достаточной мере всех этих различий, вытекающих из экономической дифференциации крестьянских дворов и ее последствий в отношении крестьян.

Установив более или менее значительный рост крестьянских посевов и урожаев в расчете на одного трудоспособного крестьянина на протяжении XVIII века по имениям, мы стоим пе-

ред вопросом: как квалифицировать этот рост? Был ли это простой рост необходимого продукта или что-нибудь другое, и какие изменения он вызвал среди крепостного крестьянства?

К. Маркс предполагает, что и при отработочной ренте могут встречаться обстоятельства, при которых производитель в состоянии улучшать свое экономическое положение и производить некоторое количество продукта сверх необходимых средств производства. «Наконец при отработочной ренте ясно само собою, что, при прочих равных условиях, всецело от относительных размеров прибавочного или барщинного труда (наша разрядка. — И. С.) зависит, в какой мере у непосредственного производителя окажется возможность улучшать свое положение, обогащаться, производить известный избыток сверх необходимых средств существования, или, если мы антиципируем капиталистический способ выражения, окажется ли у него и в какой мере возможность производить какую бы то ни было прибыль для себя самого, т. е. избыток над его заработной платой, производимой им же самим».²⁰ Нам кажется, что и в настоящем случае часть этого роста продукции в расчете на одного трудоспособного крестьянина в крестьянском хозяйстве следует отнести к той части избыточного труда, которая превышает ренту и составляет так сказать эмбриональную прибыль. Возможность возникновения последней К. Маркс непосредственно связывает с возможностью крестьянина расширять эксплуатацию собственного избыточного и чужого труда. «Поскольку прибыль существует фактически лишь как особая часть избыточного труда наряду с рентой, денежная рента, как и рента в ее прежних формах, все еще остается нормальной границей этой эмбриональной прибыли, которая может развиваться лишь по мере того, как развивается возможность эксплуатации собственного ли избыточного, чужого ли труда, который получается в остатке по выполнении прибавочного труда, воплощенного в денежной ренте»²¹. С расширением именно такой возможности эксплуатации собственного избыточного и чужого труда за счет расширения крестьянских посевных площадей мы имеем дело в Эстляндии XVIII века. Тому содействует еще происшедшее на протяжении столетия перемещение в группах крестьянских хозяйств. Становление крупных крестьянских дворов преобладающими во всех имениях было при существующих условиях вполне естественным и закономерным явлением. Увеличение удельного веса крупных крестьянских дворов создало среди крестьянства предпосылки для эксплуатации чужого труда. На исходе XVIII и в начале XIX века из всех проживающих в крестьянских дворах трудоспособных мужчин примерно

²⁰ К. Маркс, Капитал, т. III, стр. 805.

²¹ Там же, стр. 811.

каждый третий мужчина являлся хозяином крестьянского двора. Все остальные были или братьями хозяина, сыновьями, батраками или бобылями. Организация труда была таковой, что она способствовала неравенству между людьми, проживающими в крестьянском дворе. Если, например, в крестьянском дворе проживало трое трудоспособных мужчин и размер ординарной барщины составлял 2 конных дня в неделю в расчете на одного трудоспособного крестьянина, то эту барщину отбывал обыкновенно один мужчина — батрак, который ходил на барщинную работу шесть дней в неделю. Хозяин двора и его сын или брат, или другой батрак, были обыкновенно заняты в крестьянском хозяйстве и на барщинную работу ходили лишь сезонно в порядке выполнения вспомогательной барщины или отбывания так называемых хозяйских дней.

Предпосылки для эксплуатации чужого труда вследствие превращения крупных крестьянских дворов в преобладающие возникли во всех, как в мелких, так и в крупных имениях. Но возможности реализации этих предпосылок были весьма различны в зависимости от размера находящейся в пользовании крестьянского двора пахотной земли (посевов) в расчете на одного трудоспособного крестьянина. И так как в расчете на одного трудоспособного крестьянина крестьянские посевы в передовых, мелких имениях были гораздо значительнее, то в этих имениях и фактическая эксплуатация чужого труда среди крестьян была значительно сильнее. Напротив, в отстающих — крупных имениях, где крестьянские посевы на одного трудоспособного крестьянина также в крупных крестьянских дворах были незначительны, возможности эксплуатации рабочей силы в крестьянских дворах именно из-за недостатка пахотной земли были гораздо более ограничены. Таким образом, из одного только превращения крупных крестьянских дворов (крупных в отношении находящихся в них людей и рабочего скота) в преобладающие никоим образом нельзя делать заключений об экономическом положении крестьян и об их взаимных отношениях. Для этого непременно нужно предварительно выяснить степень обеспеченности крестьян пахотной землей, которая в различных имениях была весьма различна и давала больше или меньше возможности эксплуатировать чужой труд в крестьянских хозяйствах.

Известное увеличение продукта, остающегося в распоряжении крестьянина, свыше количества, остававшегося раньше в его пользовании, не означает общего обогащения крестьян и не превращает эту разницу автоматически в прибыль. Определяющим является то, кому достается эта доля продукта и для чего она используется.

Развитие рынка и товарно-денежных отношений в Эстляндии в XVIII веке оказало существенное влияние на разложение

патриархальных порядков, господствовавших в крестьянских дворах (см. гл. IV, п. 3). Условия для сбыта хлеба на рынке были благоприятны, и эстонский крестьянин все более и более стал вывозить свою сельскохозяйственную продукцию на рынок. С одной стороны это оказывало благоприятное влияние на собственное производство крестьянина — стимулировало его, а с другой стороны создало предпосылки для расширения и распространения товарно-денежных отношений в самой деревне. При натуральном хозяйстве та незначительная выручка, которая получалась от продажи сельскохозяйственных продуктов на рынке, шла большей частью на уплату налогов помещику и на покупку необходимых крестьянскому хозяйству товаров (соль, железо, рыба и т. п.). Но по мере того, как расширялись возможности производить собственным избыточным и чужим трудом некоторое количество продукта сверх ренты и сбывать его на рынке, стали разлагаться прежние патриархальные отношения в крестьянском дворе и углублялась дифференциация крестьян. Экономические предпосылки и возможности для этого в различных имениях и крестьянских дворах были весьма различны. В мелких, передовых имениях Ярвамаа и Вирумаа встречались крестьянские дворы, в которых после выполнения повинностей помещику и сверх тогдашней прожиточной нормы оставалось торгового хлеба до 20—25 бочек. В Харьумаа и Ляанемаа крестьянских дворов, имеющих такие большие остатки хлеба, конечно, не было, но и здесь количество торгового зерна в крестьянских дворах с наибольшим высевам достигало 10—15 бочек. Из общего числа крестьянских дворов такие дворы со сравнительно большим количеством торгового зерна составляли меньшинство, но встречались они во всех приходах. В имениях со средним количеством высева на одного трудоспособного крестьянина в годы нормальной урожайности крестьянским дворам хлеба более или менее хватало на собственное потребление. В Ярвамаа и в Вирумаа положение было в некоторой степени лучше, чем в Харьумаа и в Ляанемаа. В имениях с посевами ниже поездных средних, недостаток хлеба в крестьянских дворах был обыкновенным явлением. В неурожайные годы таким крестьянским дворам, а также крестьянским дворам в имениях со средними посевами угрожал голод. Если хозяева крестьянских дворов в таких имениях в годы средней урожайности продавали на рынке какую-то часть хлеба, то зачастую этот продаваемый хлеб был съэкономлен на собственной еде и в первую очередь был выгадан на питании батраков. Таким образом возможности возникновения дифференциации крестьян и прибыли, а также размеры прибыли в крестьянских хозяйствах были весьма различны. Эти возможности были шире в мелких имениях, где господские посевы в расчете на одного трудоспособного крестьянина были больше, и наоборот.

Обособление прибыли от ренты как раз и является предпосылкой возникновения капитала.²² Однако предпосылка становится действительностью лишь тогда, когда представляется возможность осуществлять ее, проводить ее в жизнь, т. е. применять эту эмбриональную прибыль не только в потреблении, но и в сфере производства. Этим и объясняется то, что в конце XVIII века становились все более и более настоятельными домогательства хозяев крестьянских дворов, чтобы обеспечивалось и расширялось их право собственности в первую очередь на средства производства: например, требование установить размер железного инвентаря крестьянского двора, так, чтобы все остальное движимое имущество принадлежало хозяину двора; требование обеспечить крестьянину наследственное право на владение крестьянским двором, а также все яснее обнаруживающееся стремление крестьян стать собственниками земли или крестьянского двора. То обстоятельство, что частные крестьянские права и крестьянские законы начала XIX века уделяют этим вопросам много внимания, свидетельствует о том, что притязания крестьян на обладание правом собственности стали в результате развивавшихся на протяжении предыдущего столетия экономических возможностей весьма настойчивыми. Равным образом факты из жизни и современная литература показывает нам, что крестьяне фактически обладали имуществом в виде скота, движимых вещей, чаще всего в виде денег. Но так как у крепостного крестьянина в общем отсутствовала возможность применить остаток своей продукции в сфере производства, а также интерес к этому, то весьма распространенным явлением было пьянство.

Таким образом, кризис феодально-крепостнического производства не был вызван общим обнищанием крестьянства на протяжении всего XVIII века, как утверждают прибалтийско-немецкие, а также буржуазные экономические историки. Наряду со всеми прочими обстоятельствами причиной этого кризиса являлось возникновение эмбриональной прибыли, обусловленной развитием крестьянского производства, и начинающееся обособление ее от ренты, особенно в передовых, мелких имениях.

Следовательно, в условиях возникшего в Эстляндии в конце XVIII века кризиса феодально-крепостнического помещичьего сельского хозяйства нужно наряду с охватившей все крестьянство борьбой против барщинной системы видеть и учитывать также и экономические предпосылки одной части хозяев крестьянских дворов и обусловленные этими предпосылками стремления, направленные на зарождение частной собственности и новых капиталистических производственных отношений. Условия для этого были созданы развитием товарного производства

²² К. Маркс, Капитал, т. III, стр. 800.

в благоприятной обстановке сбыта продукции в XVIII веке, имевшим место наряду с помещичьим хозяйством и в крестьянском хозяйстве и являвшимся основой для дифференцированного развития крестьянского хозяйства и вытекающего отсюда расслоения крестьянства.

3. НОРМА ФЕОДАЛЬНОЙ РЕНТЫ

То обстоятельство, что в рассматриваемый период соотношение господской и крестьянской запашки во всех эстляндских имениях без исключения изменилось в пользу имения, позволяет нам в данных конкретных условиях, т. е. при описанном соотношении форм ренты констатировать рост нормы феодальной ренты. При этом расчеты на одного трудоспособного крестьянина показывают, что при возрастании господских посевов и господских доходов от хлеба крестьянские посевы не уменьшались, а что те и другие росли одновременно. Но так как этот рост в господском хозяйстве был значительнее, чем в крестьянском, то произошло изменение соотношения в пользу помещичьего хозяйства, то есть произошел рост нормы феодальной ренты.²³ Это показывает нам, что в странах на востоке от Эльбы рост нормы феодальной ренты не всегда неизбежно сопровождался уменьшением земли, находившейся в пользовании крестьянина.²⁴ В Эстляндской губернии в XVIII столетии рост нормы феодальной ренты происходил совместно с ростом размеров пахотной земли, находившейся в пользовании крестьянина. Это объясняется тем обстоятельством, что помещики, развивая производство в господском хозяйстве, не только применяли внеэкономическое принуждение, но и старались вызвать интерес крестьян к расширению производства.

При общей для всех имений тенденции к росту нормы феодальной ренты наблюдается ряд особенностей с одной стороны в передовых, мелких имениях и с другой стороны в крупных, отстающих имениях.

С точки зрения рабочего времени рост количества барщинных дней на одного трудоспособного крестьянина в мелких имениях был более значителен, чем в крупных, отстающих имениях. Но из этого нельзя непосредственно заключить, что степень эксплуатации крестьян в мелких имениях была выше, чем в крупных. Конечно, во временном отношении эксплуатация здесь в абсолютном выражении тяжелее. Но степень эксплуатации зависит еще от времени, используемого

²³ К итогам дискуссии об основном экономическом законе феодальной формации, «Вопросы истории» 1955, № 5, стр. 82.

²⁴ Такое впечатление остается от статьи М. Н. Меймана и С. Д. Сказкина: Об основном экономическом законе феодальной формации. «Вопросы истории» 1954, № 2, стр. 87.

крестьянином в своих интересах. Если за это время взять все время, остающееся от барщинной работы, то действительно останется впечатление, что степень эксплуатации в мелких имениях была выше, чем в крупных, отстающих имениях, поскольку в последних больше времени оставалось в распоряжении крестьян. Но мы видели, что реальная возможность применения этого остающегося в распоряжении крестьянина времени в передовых и отстающих имениях была с точки зрения посевных площадей различна. И так как крестьянские посевы в расчете на одного трудоспособного крестьянина были больше именно в мелких передовых имениях, то выходит так, что пространственно — с точки зрения посевов — степень эксплуатации была выше именно в крупных отстающих имениях, а не в мелких передовых имениях. Назовем степень эксплуатации, взятую на основании результатов труда — посевов, скорректированной степенью эксплуатации.

Корректированная степень эксплуатации в крупных, отстающих имениях была выше по той причине, что в этих имениях на одну бочку крестьянского высева приходилось больше господских посевов, чем в мелких передовых имениях. Это означает, что в исходе XVIII и в начале XIX века условия ренты в крупных отстающих имениях с точки зрения пахотной земли были хуже, также и степень эксплуатации крестьян в них была выше, чем в мелких передовых имениях. Наоборот, абсолютные величины посевов больше в мелких передовых имениях. Местами они там намного больше, иногда даже свыше двух раз. Итак, не очень между собою различающиеся степени эксплуатации в мелких и крупных имениях встречаются при очень различном уровне (в абсолютных цифрах). При этом именно более благоприятные условия, имевшиеся в мелких передовых имениях, позволяли добиться более высоких абсолютных показателей — более высокой производительности труда и довести к концу XVIII века общую сумму господских и крестьянских посевов в расчете на одного трудоспособного крестьянина до уровня, который в то время считался максимальным пределом. В то же время посевы в крупных имениях хотя и увеличились в некоторой степени, но все-таки оказались далеко позади посевов, имевшихся в мелких имениях.

Отсюда явствует ограниченность взглядов тех помещиков, которые рекомендовали раздробить крупные имения на мелкие подсобные мызы, чтобы таким путем увеличить производительность. Если создание подсобных имений не сопровождалось расширением возможностей крестьянина, то такое организационное мероприятие обыкновенно не приводило к желаемым результатам. Ведь вопрос не столько в размерах имения, сколько в условиях, в которых в том или в другом случае проживали крестьяне.

По сравнению с оброчными крестьянами в губерниях черноземной зоны России средняя степень эксплуатации в Эстляндии была значительно выше, как в передовых, так и в отстающих имениях. Наоборот, средний уровень производительности труда в Эстляндии при отработочной ренте был ниже, чем у оброчных крестьян. Здесь ясно обнаруживается преимущество оброчной ренты перед отработочной рентой. Средний уровень производительности труда в одно и то же время и в более или менее равных условиях выше при оброчной ренте, чем при отработочной ренте. Однако в мелких передовых имениях Эстляндии уровень производительности труда был выше, чем средний уровень у оброчных крестьян. Это показывает, что в имениях, в которых господствует самая консервативная форма ренты, при благоприятных условиях можно достичь очень высокого уровня производительности труда — уровня, который приближается к максимальному пределу существующих возможностей. При этом, как мы видели, время, остающееся от барщинной работы, не является единственным и преимущественным критерием возможностей крестьянина. Эти возможности обуславливаются и рядом других моментов и факторов, более или менее благоприятных для крестьян.

Все вышеизложенное показывает нам, что в период позднего феодализма, когда капиталистические отношения в Западной Европе были уже весьма развиты, когда в Эстляндии сельскохозяйственное производство было весьма тесно связано с рынком и было направлено на интенсивное развитие товарного производства, при отработочной ренте стало возможным дифференцированное развитие помещичьего и крестьянского хозяйства. Одновременно возрастает как масса прибавочного продукта, количество продукта, оставшегося в распоряжении крестьянина, так и норма феодальной ренты. Это происходило как абсолютно во всей губернии, так и в среднем в расчете на одного трудоспособного крестьянина. Это свидетельствует о том, что в данных исторических условиях первенствующее значение имело то, что производство совершалось для рынка. Примарное значение имели возможности и степень развития товарного производства, а не форма феодальной ренты. Одна или другая форма феодальной ренты может в большей или меньшей мере способствовать развитию товарного производства. Но при развитии товарного производства и отработочная рента может наряду с ростом нормы феодальной ренты дать развитию крестьянского хозяйства то же направление, как и другие формы феодальной ренты, а также вызвать рост производительности общественного труда.

Если несколько столетий тому назад устранение крестьян от рыночных отношений с одной стороны и возникновение и усиление крепостничества с другой шли рука об руку, то все более

широкий доступ крестьянина на рынок и проникновение товарно-денежных отношений в крепостное хозяйство являются теперь основой разложения крепостничества.

Более быстрый рост прибавочного продукта в мелких имениях, где и расширение крестьянских посевов было более общим явлением, обусловил весьма неравномерный ход развития помещичьего и крестьянского хозяйства. Известное различие в уровне производства между имениями наблюдалось и в конце XVII века, но тогда оно было гораздо меньше. Именно на протяжении XVIII века, в связи с развитием товарного производства, это различие существенно углубилось. То обстоятельство, что во второй половине XVIII века и в Лифляндии положение в имениях было весьма неодинаково, а также соответствующие данные из других областей позволяют нам сделать предположение, что подобное неравномерное развитие отработочной ренты имело место на многих территориях к востоку от Эльбы. Являясь по уровню производства примером для остальных, отстающих имений, мелкие передовые имения сами раньше исчерпывают внутренние резервы производства, базирующегося на барщинном труде. Кризис в указанных имениях наступает при более высоком уровне помещичьего и крестьянского производства. Этот более высокий уровень создает предпосылки для развития капиталистических отношений среди крестьянства.

Но крестьянские повинности не во всех имениях были так высоки, чтобы ими можно было объяснить наступление кризиса и появление армии наемных рабочих.²⁵ В крупных, отстающих имениях уровень производства был ниже, но именно отсюда шли жалобы помещиков на чрезмерный избыток людей. Представление о преизбытке людей владельцы крупных имений получили от сравнения положения в передовых и отстающих имениях. То обстоятельство, что в мелких, передовых имениях результаты труда на одного человека были лучше, оставляло впечатление, будто в крупных имениях можно обходиться и с меньшим числом людей. В действительности же никакого преизбытка людей в крупных имениях не было, были лишь весьма плохие условия труда для крестьянина, что являлось препятствием развитию производства. К положению, господствовавшему в указанных имениях, в полной мере подходят слова Ф. Энгельса: «господский доминиум не был достаточно велик для того, чтобы поглотить весь труд, который еще можно было выколотить из крепостных крестьян».²⁶

Вследствие неодинакового развития и несходного уровня развития положение в имениях в период кризиса феодально-

²⁵ В. И. Шунков, К вопросу о первоначальном накоплении в России (XVII—XVIII вв.). Сборник статей. Рецензия. «Вопросы истории» 1960. № 5, стр. 163.

²⁶ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XV, ч. I, 1937, стр. 243.

крепостнического строя было различно. Этим и объясняются различные взгляды помещиков на возможность разрешения кризиса. При регулировании крестьянских повинностей, т. е. при нивелировании положения крестьян в начале XIX века, одерживают верх самые реакционные позиции. Крестьянским законом 1804 года была установлена всеобщая твердая связь между крестьянскими посевами, барщиной и количеством трудоспособных людей в крестьянском дворе. Но эта связь по своему существу являлась, так сказать, комбинированной. В ее основу были положены те отношения из практики передовых и отстающих имений, которые были самыми вредными для крестьянина (см. гл. III, п. 11). Из передовых имений была взята высокая норма барщины в расчете на одного трудоспособного человека, из крупных же, отстающих имений — высокая норма барщины по отношению к крестьянским посевам. Сочетая их, владельцы крупных отстающих имений стремились поднять барщину в расчете на одного трудоспособного человека на уровень передовых имений при прежнем весьма неблагоприятном для крестьянина соотношении крестьянских посевов и барщины. И владельцам мелких, передовых имений нормы закона позволяют также повышать барщину, поскольку в указанных имениях, как уже сказано, соотношение крестьянской пахотной земли и барщины до сих пор фактически было благоприятнее для крестьянина, чем предусматривалось законом. Целью крестьянских узаконений являлось всеобщее увеличение крестьянской барщины при самых неблагоприятных условиях для крестьянина, то есть высокая барщина при малом высеве. Это означает общее увеличение эксплуатации, а также увеличение средней нормы эксплуатации за счет передовых имений. Здесь ярко обнаруживаются реакционные взгляды прибалтийско-немецких помещиков. Видя на практике более значительные доходы мелких имений, они не признавали экономических основ этих доходов, а надеялись достичь их организационными мероприятиями — увеличением внеэкономического принуждения. Направленное против всего того прогрессивного, что было создано ходом развития на протяжении XVIII века, претворение в жизнь постановлений крестьянских узаконений могло опираться лишь на увеличение внеэкономического принуждения. Это являлось так сказать последней попыткой расширить производство феодально-помещичьего хозяйства при помощи увеличения барщинной работы. И поскольку эта попытка пренебрегала закономерностями прежнего экономического развития, она не могла дать желаемых результатов. В первом десятилетии XIX века сельскохозяйственное производство ни в коей мере не развивается, а топчется на месте. Это заставляет прибалтийско-немецких помещиков вскоре после издания первых крестьянских узаконений приступить к поискам нового и лучшего разрешения. Привязанные к бар-

щинной системе, которая до сих пор им была очень выгодна, прибалтийско-немецкие помещики при освобождении крестьянства идут по самому реакционному — прусскому пути.

Крестьянские законы начала XIX века нельзя приписывать либеральным взглядам прибалтийско-немецких помещиков или их свободомыслию. Это именно экономическое развитие на протяжении XVIII века довело старые производственные отношения до кризиса и потребовало установления новых производственных отношений. Роль прибалтийско-немецких помещиков состояла лишь в том, что они избрали самый реакционный путь перехода к новым производственным отношениям. Оставаясь верными самим себе, они остались верными реакции. Самая лютая эксплуатация крестьян и самое беспощадное их ограбление на протяжении XVIII века при помощи барщинной работы, подготовка посредством этого разорения крестьян, которое было осуществлено при освобождении крестьян прусским путем в первой половине XIX века — вот в чем была заслуга прибалтийско-немецких помещиков в то время. Развитие сельского хозяйства в Эстляндии в XVIII веке пошло по самому трудному для крестьянина пути. В этом то и состоит реакционная сущность господствовавших в то время экономических отношений, а не в том, будто бы сельское хозяйство Эстляндии в XVIII веке вовсе не развивалось. К этому тяжелому пути углубления барщины привела алчность прибалтийско-немецких баронов. Если экономическое развитие все же произошло, мы обязаны этим тягостному кабальному труду наших предков.

Совершенно неправильны те взгляды прибалтийско-немецких и буржуазных историков и экономистов, по которым в сельском хозяйстве всего XVIII века происходило лишь сплошное топтание на месте и разорение крестьянства. Нужно четко разграничить ту часть XVIII века, в которой в новых весьма благоприятных условиях произошло очень быстрое и значительное развитие эстляндского сельского хозяйства, и последние годы столетия, когда получили начало и углублялись проявления кризиса феодально-крепостнического производства. Наряду с углублением барщинной эксплуатации крестьянина следует видеть и развитие крестьянского производства в рассматриваемом столетии. Трактовка XVIII века лишь как периода стагнации, застоя в сельском хозяйстве не соответствует действительному положению. Политической целью такой трактовки со стороны прибалтийско-немецких и буржуазных экономических историков являлось желание скрыть действительное значение этого периода в экономическом развитии эстонского народа, желание скрыть значительный экономический рост, вызванный присоединением Эстляндии к России, а также реакционную роль прибалтийских баронов и эстонской буржуазии в связи с этим. Реакционность

прибалтийско-немецких помещиков в указанном вопросе состояла в выборе самых консервативных и трудных для крестьянина путей развития в XVIII—XIX веках. Реакционность же эстонской буржуазии состояла в разрыве исторически сложившихся связей с Советской Россией после Великой Октябрьской Социалистической революции как раз тогда, когда советская власть стала использовать их в общих интересах эстонского и русского трудовых народов.

Эстонская буржуазия была у власти лишь короткое время. Но и двадцатилетняя практика ее властвования показала, что не унимались те силы, которые сотни лет тому назад стремились превратить эту территорию в экономически полезную, политическую и стратегическую точку опоры для себя. Буржуазное эстонское государство вскоре превратилось в полуколонию Англии, Германии и других империалистических сил, а также в политический придаток в их антисоветских махинациях.

Восстановление советской власти в Эстонии летом 1940 года положило конец расхищению результатов труда нашего народа. Весьма быстрое развитие экономики, культуры и всех других сторон жизни Советской Эстонии в последние годы свидетельствует о том, что сотрудничество эстонского, русского и других советских народов зиждется на великих интернациональных принципах. В братском союзе народов Советского Союза эстонский трудовой народ посвящает все свои усилия достижению великих целей, поставленных XXII съездом КПСС.

Настоящее экономико-историческое исследование достигло своей цели, если оно, освещая на основе фактических данных одно из важнейших событий в развитии нашего народа — присоединение Эстляндии к России и его последствия, содействует искоренению пережитков, унаследованных от буржуазной трактовки вопросов истории, усилению дружбы народов и, вместе с тем, построению коммунистического общества в нашей стране.

ÜBER DIE DYNAMIK DER FRONWIRTSCHAFTLICHEN PRODUKTION UND DIE FEUDALRENTE IN ESTLAND IM 18. JAHRHUNDERT

Zusammenfassung

Fr. Engels schreibt im Vorwort zum dritten Band des „Kapitals“: „Bei der Mannigfaltigkeit der Formen, sowohl des Grundbesitzes wie der Ausbeutung der ackerbauenden Produzenten in Rußland, sollte im Abschnitt der Grundrente Rußland dieselbe Rolle spielen wie im Buch I, bei der industriellen Lohnarbeit, England.“¹ Auch in Estland, das im 18. und 19. Jahrhundert zum Bestand des russischen Reiches gehörte, haben wir es mit einer von diesen mannigfaltigen Formen des Grundbesitzes und der Ausbeutung der ackerbauenden Produzenten zu tun, worüber bei Fr. Engels die Rede war. In vielem wichen die Zustände in Estland von denjenigen anderer Territorien ab und bieten daher interessantes Material zur Untersuchung der Entwicklung der Grundrente und zur vergleichenden Nebeneinanderstellung mit einschlägigen Angaben aus anderen Gouvernements und Gebieten.

In den Archiven Estlands wird reichliches agrarstatistisches Material aus dem 18. Jahrhundert über die estländische Landwirtschaft aufbewahrt, das bis jetzt beinahe niemand benützt hat, von seinem kritischen Durcharbeiten gar nicht zu sprechen. Das umfangreichste Quellenmaterial bieten die sogenannten Hakenrevisionen, von denen die erste 1712, die letzte 1774 statt fand. Bei Hakenrevisionen, die zu staatlichen Besteuerungszwecken durchgeführt wurden, fixierten die Revisionskommissionen einzelnen Bauernhöfen entsprechend ausführlich die Angaben über die Bewohner, das Vermögen und das Gehorch des Bauernhofs. Die Richtigkeit der Angaben wurde durch das Verhör der Bauern und durch das Vergleichen mit Kirchenbüchern geprüft. Dem Umfange nach beträgt dieses Material ungefähr vierzig tausend Bogen.

¹ K. Marx, Das Kapital, B. III, T. I, Hamburg 1904, S. IX. Auch K. Marx deutet in seinem Briefe vom 12. Dezember 1872 an Danielsohn an, daß er im Zusammenhang mit der Erörterung der Grundrente beabsichtige, sich eingehend mit der Lage in Rußland zu beschäftigen.

Weiter kommen als umfangreiche Quellen die Angaben der im Jahre 1796 durchgeführten Untersuchungen und die Wackenbücher vom Jahre 1803 in Betracht. Neben diesen Angaben, die das ganze Gouvernement umfassen, sind die Archivalien einer Reihe von Landgütern aufbewahrt worden, die reichlich verschiedene wirtschaftliche Angaben aus dem 18. Jahrhundert enthalten. Neben zahlenmäßigem Material und allgemeinen Schilderungen der ökonomischen Zustände finden sich im Archiv Karten und Kartendeskskriptionen verschiedener Landgüter aus dem Ende des 17. Jahrhunderts und vom 18. und 19. Jahrhundert. Hierbei ist es möglich, die im Laufe des Jahrhunderts stattgefundenen Änderungen im Flächengehalt der landwirtschaftlichen Ländereien eines und desselben Landgutes zu verfolgen.

All dieses umfangreiche Material erlaubt der Entwicklung der Feudalrente in den Landgütern Estlands im Verlaufe des ganzen 18. Jahrhunderts nachzugehen. Da die in den achtziger Jahren des 17. Jahrhunderts aufgestellten sogenannten Inquisitionsbücher aufbewahrt worden sind, die beinahe dieselbe Angaben enthalten wie die Revisionsbücher des 18. Jahrhunderts, so ist es möglich, die Zustände des 18. Jahrhunderts mit denjenigen vor der großen Hungersnot und dem Nordischen Kriege zu vergleichen.

Bei kritischer Bearbeitung dieses Materials dienen dem sowjetischen Forscher zur Richtschnur die Arbeiten von K. Marx, F. Engels und W. I. Lenin über die Grundrente, die Genesis des Kapitalismus u.s.w., sowie die grundlegenden Abhandlungen sowjetischer Gelehrten über das ökonomische Grundgesetz der Formation, über den Feudalismus, die ursprüngliche Akkumulation u.s.w.

In der vorliegenden Arbeit wird die Periode von dem Nordischen Kriege bis zum Anfang des 19. Jahrhunderts betrachtet, d.h. die Periode von der Zeit an, in der für Estland im Bestande Rußlands eine neue Lage und günstige Bedingungen der wirtschaftlichen Entwicklung entstanden, bis zur Krise der fronherrlichen Gutswirtschaft. Räumlich beschränkt sich die Untersuchung auf die Analyse der Materialien der vier Kreise des estländischen Gouvernements Harjumaa (Harrien), Virumaa (Wierland), Järvamaa (Jerwen) und Läänemaa (Wiek) und auf die Anstellung von Vergleichen mit Nachbargebieten.

Die der Lösung erheischenden Probleme einerseits und die Beschaffenheit des benutzten archivalischen Materials andererseits bedingten auch den Aufbau der Arbeit. In erster Linie wird im ersten Kapitel ein kritischer Überblick der der Arbeit zugrundeliegenden hauptsächlichsten archivalischen Quellen, das heißt der Hakenrevisionen, der Angaben der Untersuchungen vom Jahre 1796 und der Wackenbücher vom Jahre 1803 gegeben. Daraus ersehen wir, wie diese Angaben zusammengestellt worden sind und wie weit ihre Glaubwürdigkeit reicht. Dabei erweist sich eine wich-

tige Tatsache, nämlich, daß wir bei der Untersuchung der Dynamik der Grundrente die Zustände keineswegs auf Grundlage des Hakens² vergleichen dürfen, wie in der Geschichtsliteratur bisher geschehen ist. Sowohl der Begriff des Hakens wie auch die ökonomischen Merkmale, die ihn kennzeichneten (Leistungen der Bauern dem Gutsherrn gegenüber, Aussaat der Bauern, Zahl der Insassen u. s. w.) waren in einzelnen Landgütern verschieden und machten im Laufe des 18. Jahrhunderts wesentliche Änderungen durch. Diejenigen Behandlungen, die sich auf das Vergleichen der bäuerlichen Leistungen auf Grundlage des Hakens stützten, haben ihre Verfasser bei Schätzung der Größe und Dynamik der Grundrente unumgänglich zu irrigen Schlußfolgerungen geführt.

Im zweiten Kapitel der Arbeit wird der Stand des Getreidebaus als des Hauptzweigs der landwirtschaftlichen Produktion und der Viehzucht im 18. Jahrhundert untersucht. Die Angaben zeigen das Anwachsen der Aussaat und der Ernteerträge auf Guts- wie auch auf Bauernfeldern, sowohl in absoluten Beträgen wie auch auf einen arbeitsfähigen Mann berechnet. Das läßt für das ganze Gouvernement im Durchschnitt genommen die Erhöhung des Standes der landwirtschaftlichen Produktion und die Steigerung der Produktivität der gesellschaftlichen Arbeit in jener Periode feststellen. Um aufzuklären, wo und wie, daß heißt, ob in allen Landgütern und mit welchen Methoden diese Erhöhung erreicht worden ist, ist es nötig, die Entwicklung der Feudalrente je nach einzelnen Landgütern zu analysieren.

Das dritte Kapitel ist Fragen gewidmet, die die im 18. Jahrhundert in Estland zur Geltung gekommene Form der Feudalrente, ihre Größe und Dynamik betreffen.

Bei Untersuchung der Entwicklung der Grundrente sind zwei Gesichtspunkte in Betracht gezogen: Die Dynamik der ökonomischen Kennziffern auf einen Menschen und auf die in der Nutzung des Bauern befindlichen Ackerfläche (Aussaat).

Der erste dieser Gesichtspunkte hilft uns verschiedene Fragen hinsichtlich des Standes der landwirtschaftlichen Produktion und der Produktivität, der Erhöhung des Gehorchs (Wachstum der Mehrarbeit, Wachstum der Rate der Feudalrente) u.s.w. zu behandeln. Der zweite Gesichtspunkt trägt zur Ergänzung des ersten bei und ermöglicht diejenigen Probleme besser zu erörtern, die mit dem Interesse der Bauern, bei Geltung der Feudalrente die Produktion zu erweitern, im Zusammenhang stehen. Die Feststellung der ökonomischen Kennziffern pro Menschen und auf die bäuerliche Aussaat berechnet ermöglicht die Größe der Feudalrente

² Im 18. Jahrhundert war der Haken eine Einheit, die die Größe eines Bauernhofes bezeichnete (Häkner, Halbhäkner, Viertelhäkner u.s.w.) und zur Feststellung der bäuerlichen Leistungen dem Gutsherrn gegenüber diente. Daneben gab es auch den sogenannten Revisionshaken, der nach der Zahl der arbeitsfähigen Männer festgelegt wurde und zur staatlichen Besteuerung diente.

und die allgemeinen Zustände in verschiedenen historischen Perioden und Territorien zu vergleichen. Das ist für Verallgemeinerungen und theoretische Folgerungen von größter Wichtigkeit. Die vergleichende Behandlung des Materials erweist sich als sehr kompliziert oder sogar als unmöglich, wenn die Forscher die Angaben in örtlichen Besteuerungs- oder Maßeinheiten darstellen, deren Größe öfters Änderungen unterlag („Haken“ in Est- und Livland, „Wolok“ in Littauen und Weißrußland, „Kmet“ in Polen u.s.w.).

Indem der Verfasser die Leistungen der Bauern dem Gutsherrn gegenüber sowohl in Hinblick auf einen arbeitsfähigen Mann wie auch auf das Bauernland (die Aussaat) analysiert, wird der Versuch gemacht, mit Hilfe von Vergleichung die Größe des Mehrprodukts auf estländischen Landgütern zu zeigen und festzustellen, auf welche Weise seine Erhöhung im Laufe des 18. Jahrhunderts erreicht worden ist. Hierbei werden die Abweichungen, die in Bauernhöfen und Landgütern von verschiedener Größe vorherrschten, besonders in Betracht gezogen.

Das vierte Kapitel behandelt die ökonomische Lage der Bauern und die in ihr stattgefundenen Änderungen, sowie die Fragen, die die Größe des notwendigen Produkts betreffen. Außerdem wird hier als ein wichtiges Problem die Größe der Bauernhöfe und die ökonomische Differenzierung der Bauern erörtert. Da eine längere Periode der Untersuchung unterzogen worden ist (ungefähr ein und ein viertel Jahrhundert), ist es möglich, stattgefundene quantitative und qualitative Änderungen festzustellen. Im gleichen Kapitel werden die Änderungen erörtert, die durch die Zersetzung der Naturalwirtschaft und durch die Entwicklung von Waren-Geldbeziehungen in der Gutswirtschaft hervorgerufen worden sind. Der Verfasser ist bestrebt, zu zeigen, wie in Estland die ursprüngliche Akkumulation, die Trennung der landwirtschaftlichen Produzenten von den Produktionsmitteln und die Konzentration der Feudalrente stattgefunden haben.

Die Untersuchung der Entwicklung der Grundrente im Laufe des 18. Jahrhunderts zeigt, wie und warum sich in der fronherrlichen Gutswirtschaft Estlands verhältnismäßig früh Krisenerscheinungen bemerkbar machten, worin das Wesen dieser Krise bestand und wie die verschiedenen Versuche einzuschätzen sind, die von Seiten der herrschenden feudalen Klasse in den ersten Jahren des 18. Jahrhunderts zur Überwindung der waltenden Gegensätze unternommen wurden.

Im fünften Kapitel werden die Schlußfolgerungen gezogen betreffs der Entwicklung der Feudalrente und deren Besonderheiten auf Grund des aus dem 18. Jahrhundert herstammenden Materials. In jener Periode herrschte die Fron, die Produktion geschah jedoch nicht nur zum Zweck naturalwirtschaftlichen Gebrauchs, sondern größtenteils schon für den Markt.

Die Behandlung ist im ganzen darauf gerichtet, um auf Grund

faktischen Materials zu zeigen, wie groß die Entwicklung der Produktionskräfte in der Landwirtschaft Estlands nach seiner Vereinigung mit Rußland im 18. Jahrhundert gewesen war, und um zu untersuchen, warum und wie dieser Sachverhalt stattgefunden hat.

Auf Grund des in der Arbeit vorgebrachten Materials und der nachfolgenden Erörterungen können wir noch folgende Schlußfolgerungen über die Entwicklung der Feudalrente in Estland im Zeitraum von dem Nordischen Kriege bis zur Krise der fronherrlichen Gutswirtschaft ziehen.

In der Periode von dem Nordischen Kriege bis zu der Krise der fronherrlichen Gutswirtschaft war in Estland die Arbeitsrente vorherrschend, die sowohl in absolutem Betrage wie auch im Verhältnis zu anderen Rentenformen anwuchs (s. P. 1, 7, 9, 10 des dritten Kapitels).

Es muß betont werden, daß die Entwicklung der Feudalrente in Estland in der behandelten Zeit unverständlich bleiben würde, wenn wir die ursprüngliche Akkumulation und die Anfänge der kapitalistischen Epoche in Europa vom 16. Jahrhundert an nicht in Betracht zögen. Auf estländischen Landgütern war die Produktion nicht ausschließlich auf die Befriedigung der unmittelbaren Bedürfnisse der gutsherrlichen Naturalwirtschaft gerichtet, sondern ein sehr großer Teil des erzeugten Produkts wurde auf dem Markte abgesetzt. Unter den nach der Vereinigung mit Rußland entstandenen günstigen Absatzbedingungen für landwirtschaftliche Erzeugnisse entwickelten sich ziemlich schnell Waren-Geldbeziehungen. Das Ziel der deutsch-baltischen Gutsbesitzer war, die Einkünfte der Landgüter möglichst zu erhöhen. Das Mittel dazu bestand in der Arbeitsrente, die mit den Merkmalen der dritten Rentenform verbunden war.

Vom Gesichtspunkt der Bauern betrachtet war diese Form der Feudalrente die konservativste, da sie die feudalen Beziehungen am meisten auferhielt und mehr als die anderen Formen der Feudalrente die Entwicklung der Waren-Geldbeziehungen inmitten der Bauernschaft hemmte. Ungeachtet der konservativen Rentenform fand in Estland unter den konkreten Bedingungen des 18. Jahrhunderts eine große Steigerung der landwirtschaftlichen Produktion statt. Der Stand des Getreidebaus als des wichtigsten Zweigs der Landwirtschaft und der Stand der Produktivität der gesellschaftlichen Arbeit erhöhten sich bis zum Anfang des 19. Jahrhunderts durchschnittlich über das ganze Gouvernement (s. P. 9 des zweiten Kapitels). Ebenso rasch entwickelte sich die Viehzucht, ungeachtet der großen Rückschläge, die durch Viehseuchen bedingt wurden (s. P. 4 des zweiten Kapitels). An der Schwelle des 19. Jahrhunderts blieb das Wachstum der landwirtschaftlichen Produktion stehen, was von einer Stockung in den bisherigen Produktionsverhältnissen — von einer Krise zeugt.

Die Abweichungen im Wachstum der allestländischen durchschnittlichen Kennziffern, die das Niveau des Getreidebaus und der Produktivität der gesellschaftlichen Arbeit kennzeichnen, lassen deutlich zwei Arten von Landgütern unterscheiden. In den fortgeschrittenen, hauptsächlich kleineren Landgütern, war die Getreideaussaat pro Kopf der arbeitsfähigen Männer am Ausgang des 18. Jahrhunderts ungefähr zwei mal so groß wie in den rückständigen Landgütern (s. P. 7 des zweiten Kapitels). Das zeigt, daß die im 18. Jahrhundert stattgefundenene Entwicklung nicht überall ähnlich war, sondern sehr ungleich verlief. Daher ist die Bedeutung der fortgeschrittenen und der rückständigen Landgüter in der Dynamik der durchschnittlichen Kennziffern sehr verschieden. Ebenso verschieden war die Lage der Bauern in den bezeichneten Landgütern. Womit erklärt sich dieser große Unterschied in der ökonomischen Entwicklung der Landgüter?

Das Wesen, die Eigentümlichkeiten und Ursachen der ungleichen Entwicklung der Landgüter im 18. Jahrhundert werden verständlich, wenn wir die Größe und die Dynamik des Mehrprodukts, des dem Bauern zur Verfügung bleibenden Produkts und die Rate der Feudalrente in fortgeschrittenen und rückständigen Landgütern betrachten. Das ermöglicht uns festzustellen, wie und auf wessen Rechnung das Wachstum des Niveaus der gesellschaftlichen Arbeitsproduktivität statt fand — inwiefern hier das Wachstum des Mehrprodukts und des dem Bauern zur Verfügung bleibenden Produkts zu Grunde lag, und welche Gestalt ihr gegenseitiges Verhältnis, d.h. die Dynamik der Rate der Feudalrente in einem oder anderen Fall annahm.

1. GRÖÖE UND MASSE DES MEHRPRODUKTS

Die von uns angestellten Berechnungen zeigen, daß die Masse des von den Gutsbesitzern angeeigneten Mehrprodukts im Laufe des 18. Jahrhunderts wesentlich anwuchs. Das äußerte sich am deutlichsten in der bedeutenden Erweiterung der Gutsfelder im 18. Jahrhundert (s. P. 6 des zweiten Kapitels). Das Wachstum der Masse des Mehrprodukts wurde durch das Wachstum der Fron verursacht, das in allen Landgütern statt fand und zu jener Zeit eine allgemeine Erscheinung war (s. P. 2 des dritten Kapitels).

Wenn der Gutsbesitzer zur Zeit der Fron als der herrschenden Rentenform die Produktion in seinem Gute erhöhen wollte, mußte er Gutsfelder erweitern. Zur Bestellung der größeren Gutsfelder benötigte er aber auch mehr bäuerliche Arbeitskraft. Auf welche Weise konnte er das erreichen? Die Produktivkraft der Fron änderte sich nicht wesentlich, da die Arbeitsgeräte und Arbeitsmittel mehr oder weniger dieselben blieben. Es war aber möglich, die Intensität der Fronarbeit zu steigern und die Arbeitszeit auf den Gutsfeldern zu verlängern, d. h. die Zahl der Arbeitstage in der Woche (Arbeits-

tage mit Anspann und zu Fuß), sowie die Zahl der fronpflichtigen Wochen im Jahr, die Zahl der Hilfsarbeiten u.s.w. zu vergrößern. Als Beispiel führt K. Marx die Arbeitsrente in den Donaufürstentümern in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts an, vergleicht das Verlangen nach Mehrarbeit in den Donaufürstentümern mit demselben Verlangen in englischen Fabriken und bemerkt dazu: „Bei dem Kapitalisten jedoch erscheint der Heißhunger nach Mehrarbeit im Drang zu maßloser Verlängerung des Arbeitstages, bei dem Bojaren einfacher, in unmittelbarer Jagd auf Frontage“.³ In ihrem „Heißhunger nach Mehrarbeit“ begnügten sich die estländischen Gutsbesitzer keineswegs mit derjenigen Vergrößerung der Masse der Mehrarbeit, welche durch die vom Zuwachs der Bevölkerungszahl bedingten Zunahme der Arbeitskraft hervorgerufen wurde. Über das ganze Gouvernement wuchs die Zahl der Frontage durchschnittlich auf einen arbeitsfähigen Mann, das heißt, die Fron der Bauern wurde schwerer. Darüber schreibt K. Marx: „Sobald aber Völker, deren Produktion sich noch in den niedrigen Formen der Sklavenarbeit, Fronarbeit u.s.w. bewegt, hineingezogen werden in einen durch die kapitalistische Produktionsweise beherrschten Weltmarkt, der den Verkauf ihrer Produkte ins Ausland zum vorwiegenden Interesse entwickelt, wird den barbarischen Greueln der Sklaverei, Leibeigenschaft u.s.w. der civilisirte Greuel der Überarbeit aufgepfroht.“⁴ Die Zunahme der Fronarbeit in Estland haben mehrere Autoren einhellig festgestellt und diese Frage ruft keine Meinungsverschiedenheiten hervor. Näherer Behandlung bedarf aber die Frage, welcher Anteil an der Zunahme der Masse des Mehrprodukts dem Zuwachs der leibeigenen Bauern zukommt und in welchem Umfang und auf welche Weise das Wachstum des Mehrprodukts auf einen Produzenten gerechnet stattfand.

In Estland, wo sich die Einwohnerzahl im 18. Jahrhundert stark vermehrte, bewirkte dieser Sachverhalt natürlich den größten Teil des Wachstums der Masse des Mehrprodukts. Zur gleichen Zeit jedoch wuchs auch das Mehrprodukt auf einen Produzenten. In unserer Behandlung wird es durch das Wachstum der Getreideausaat und der Ernteerträge auf einen arbeitsfähigen Bauern ausgedrückt. (s. P. 4 des vierten Kapitels). Die in der Arbeit angeführten Berechnungen auf einen arbeitsfähigen Mann erheben keinen Anspruch darauf, die Größe des Mehrprodukts auf einen Produzenten zu zeigen, da an der Produktion nebst den arbeitsfähigen Männern andere Leute teil nahmen, wie arbeitsfähige Weiber und im Sommer, besonders während der Erntezeit, auch Alte und sogar Kinder. Da jedoch der größte Teil der mit dem Getreideanbau zusammenhängenden Arbeiten von den arbeitsfähigen Männern verrichtet wurde und da das Verhältnis der Zahl der

³ K. Marx, Das Kapital, Band I, Hamburg 1903, S. 198.

⁴ Idem, S. 197.

arbeitsfähigen Männer zur Gesamtzahl der in der Landwirtschaft beschäftigten Personen beinahe unverändert blieb, können wir aus den Berechnungen auf einen arbeitsfähigen Mann mit gewissem Vorbehalt auf die Entwicklungsrichtung des Mehrprodukts schließen.

Da der Getreidebau während der behandelten Periode Hauptzweig der Landwirtschaft blieb, bildeten die Erzeugnisse des Getreidebaus den Hauptteil des Mehrprodukts. Die Vergrößerung der Einnahmen an Getreide widerspiegelt aber keineswegs das ganze Wachstum des Mehrprodukts, da auch die anderen Einkünfte der Landgüter stiegen. Immerhin weist sie auf den Hauptanteil des Mehrprodukts und auf die Richtung seiner Entwicklung hin.

Das Wachstum des Mehrprodukts in Form von Getreideeinkünften der Landgüter war je nach einzelnen Kreisen einigermaßen verschieden, fand jedoch in allen Kreisen statt und kann als allgemeine Erscheinung betrachtet werden. Als Quelle des Wachstums des kreisweisen „durchschnittlichen“ Mehrprodukts erweist sich das Wachstum der Fronleistungen und der mit ihnen im nahen Zusammenhang stehenden Aussaat pro Kopf der arbeitsfähigen Männer. Allen Landgütern war gemeinsam, daß die Fronleistungen und die Getreideaussaat pro Kopf der arbeitsfähigen Männer anwuchsen. In kleineren Gütern war aber dieses Wachstum viel größer als in größeren. Damit erklären sich das größere oder geringere Wachstum der Getreideeinkünfte pro Kopf der arbeitsfähigen Männer in verschiedenen Landgütern und den einzelnen Kreisen entsprechend verschiedene Ergebnisse.

Also liegt der Dynamik der kreisweisen „durchschnittlichen“ Fron und Aussaat das Wachstum der „durchschnittlichen“ Fron und der „durchschnittlichen“ Aussaat pro Kopf der arbeitsfähigen Männer in Landgütern zugrunde. Was aber bedingte das Wachstum der „durchschnittlichen“ Fron und Aussaat innerhalb der Landgüter selbst? Die Fron pro Kopf der arbeitsfähigen Männer war in Bauernhöfen von verschiedener Größe verschieden. In kleineren Bauernhöfen (0—1 Stück Arbeitsvieh) war sie während der ganzen Periode niedriger als die Durchschnittsfron aller Bauernhöfe des Landguts. In mittleren Bauernhöfen (2—3 Stück Arbeitsvieh) glich sie mehr oder weniger der „durchschnittlichen“ Fron. In größeren Bauernhöfen (4 und mehr Stück Arbeitsvieh) war die ordinäre Fron höher als die „Durchschnittsfron“. In einem Teil der Landgüter fand das Wachstum der ordinären Fron pro Kopf der arbeitsfähigen Männer in allen drei Gruppen der Bauernhöfe statt. Dabei erreichte das Wachstum der ordinären Fron in mittleren Bauernhöfen pro Kopf der arbeitsfähigen Männer gegen Ende des Jahrhunderts die gleiche Höhe, auf der die Fron der größeren Bauernhöfe schon in den dreißiger Jahren des 18. Jahrhunderts gestanden hatte. Das in größeren Bauernhöfen stattgefundene Wachstum der Fron über das früher bekannte Höchstmaß

hinaus war merklich geringer als das Wachstum der „Durchschnittsfron“.

Das Wachstum der Durchschnittsfron und die Vergrößerung der Aussaat des Landguts pro Kopf der arbeitsfähigen Männer besaßen aber noch eine andere Quelle. Diese Quelle bestand in der Änderung des Verhältnisses der Größengruppen der Bauernhöfe zueinander und in der entsprechenden neuen Verteilung der arbeitsfähigen Männer. Im Laufe des 18. Jahrhunderts verminderte sich der Prozentsatz der kleineren und mittleren Bauernhöfe bedeutend im Vergleich zur Gesamtzahl der Bauernhöfe, noch mehr verminderte sich aber der Prozentsatz der in den genannten Bauernhöfen wohnenden arbeitsfähigen Männer. Der Prozentsatz der größeren Bauernhöfe im Gegenteil wuchs in allen Kreisen merklich. Noch größer war die Konzentration der arbeitsfähigen Männer in den Bauernhöfen dieser Gruppe. Diese Erscheinungen kamen in allen, sowie in kleineren, als auch in größeren Landgütern zum Vorschein (s. P. 1 des vierten Kapitels).

So wurde es möglich, für das Wachstum der Durchschnittsfron und für das dadurch verursachte Wachstum der Durchschnittsaussaat innerhalb des Gutes zwei Quellen festzustellen: einerseits die Konzentration der Arbeitskräfte in den größeren Bauernhöfen, wo die Fron pro Kopf der arbeitsfähigen Männer größer war, und andererseits das allgemeine Wachstum der Fron pro Kopf der arbeitsfähigen Männer in allen Größengruppen der Bauernhöfe. Das alles zusammen ergibt das Wachstum der „durchschnittlichen“ Aussaat innerhalb eines Landguts. Die Landgüter eines Kreises zusammengenommen ergeben das Wachstum der „durchschnittlichen“ Fron und der „durchschnittlichen“ Aussaat innerhalb der Grenzen des Kreises.

Indem die absolute Größe der Exploitation der Bauern in allen Landgütern Estlands im 18. Jahrhundert anwuchs, war dieses Wachstum gerade in kleineren Gütern größer, denn hier wirkten beide Momente mit, sowohl die Konzentration der Arbeiter in größeren Bauernhöfen wie auch das allgemeine Wachstum der Frontage in allen Gruppen der Bauernhöfe. In größeren Bauernhöfen übte die letztgenannte Tatsache eine viel schwächere Wirkung aus oder fehlte überhaupt.

Was aber war der Grund dazu? Die Zunahme der Bauernhöfe, die mehr Arbeitsvieh besaßen, und die Konzentration der Arbeitskräfte in diesen Bauernhöfen waren allgemeine Erscheinungen, die in allen Landgütern vorkamen. Dem Gutsbesitzer war es auf jede Weise vorteilhafter, eine geringere Zahl kleinerer Bauernhöfe als eine größere Zahl derselben zu besitzen. Der größere Bauernhof prästierte dem Gute mehr Arbeit und andere Leistungen pro Kopf der arbeitsfähigen Menschen als der kleinere Bauernhof. Der größere Bauernhof schickte seinen Arbeiter auf eine längere Zeit auf den Gutshof, gewöhnlich auf eine ganze Woche. Der Wirt eines

größeren Bauernhofs war im gewissen Sinn ein organisatorisches Glied zwischen dem Gutsbesitzer und den Fronarbeitern u.s.w. Das alles bewirkte, daß die Zahl der größeren Bauernhöfe im Laufe des 18. Jahrhunderts überall zunahm und daß sich der Hauptteil der arbeitsfähigen Bauern in diese Bauernhöfe konzentrierte.

Die Besitzer der kleineren Landgüter begnügten sich keineswegs mit einer derartigen Zunahme der Fron. Sie strebten danach, die quantitativen Rückstände ihrer Einkünfte durch die Forderung einer höheren Fron zu erhöhen. Dazu standen ihnen eine Reihe von Vorzügen gegenüber den größeren Landgütern zur Verfügung, sowohl in betreff der besseren Arbeitsorganisation, wie auch auf dem Gebiete der Viehzucht. Um bei größerer Fron dem Entlaufen der Bauern in größere Landgüter, wo die Fronarbeit leichter war, vorzubeugen, genügte die Erhöhung des außerökonomischen Zwangs nicht. Die Besitzer der kleineren Landgüter mußten den Bauern auch materielle Genugtuung gewähren. Diese Genugtuung bestand in der Erweiterung der bäuerlichen Aussaat, das heißt in der Verstärkung des ökonomischen Zwangs. Wir werden diese Frage im nächsten Teil näher behandeln.

Die Besitzer der größeren Landgüter erhielten schon dank der Größe des Gutes höhere Einkünfte. Auch der Zuwachs der Bauern und ihre Konzentration in größere Bauernhöfe ermöglichten den Besitzern der größeren Landgüter höhere Einkünfte. Dagegen beanspruchte die Beseitigung der durch Viehseuchen verursachten Rückschläge in den größeren Gütern mehr Zeit als in kleineren. Dies hemmte die Entwicklung des Getreidebaus.

Also bedingten die Umstände im 18. Jahrhundert, daß das Wachstum der Fron pro Kopf der arbeitsfähigen Männer in kleineren Landgütern viel größer als in größeren Landgütern war. Mit einigen Ausnahmen war die absolute Größe der Exploitation der Bauern gegen Ende des 18. Jahrhunderts in kleineren Landgütern höher als in größeren. Sie war höher vom Gesichtspunkt der Zeit der Fronarbeit, noch viel höher vom Standpunkt des Arbeitsergebnisses — der Aussaat — betrachtet. Die absolute Größe der Exploitation der Bauern muß von zwei Gesichtspunkten aus getrennt betrachtet werden: einerseits vom Gesichtspunkt der Arbeitszeit, andererseits vom Gesichtspunkt des Arbeitsergebnisses (der Aussaat), da die auf einen Tag der ordinären Fron kommende Menge der Gutsaussaat in kleineren, fortgeschrittenen Landgütern größer war als in größeren, rückständigen Gütern (s. P. 6 des dritten Kapitels). In kleineren Landgütern war die Fronarbeit intensiver als in größeren Gütern. Die Differenz zwischen den absoluten Größen der Exploitation in fortgeschrittenen und rückständigen Landgütern ist vom Gesichtspunkt der gutsherrlichen Aussaat gesehen größer als vom Gesichtspunkt der Arbeitstage der ordinären Fron betrachtet. Das Vergleichen der Zahlen der auf einen arbeitsfähigen Mann fallenden Arbeitstage der ordi-

nären Fron widerspiegelt also keineswegs den ganzen Größenunterschied der absoluten Exploitation in den genannten Landgütern. Die nach dem Arbeitsergebnis (der Aussaat) berechnete Größe der Exploitation wollen wir die korrigierte Größe der Exploitation nennen.⁵

Die Berechnungen zeigen, daß die Gutseinkünfte je nach Kopf der arbeitsfähigen Männer im Laufe des 18. Jahrhunderts in fortgeschrittenen, kleineren Landgütern wenigstens um das Sechsfache stiegen. In größeren, rückständigen Gütern war das Wachstum der Einkünfte viel geringer und betrug gegen Ausgang des 18. Jahrhunderts $\frac{1}{3}$ — $\frac{1}{2}$ der Einkünfte der kleineren Güter pro Kopf der arbeitsfähigen Männer. Das beweist, daß bei einer und derselben Rentenform die Größe des Mehrprodukts unter gleichen Naturbedingungen in verschiedenen Landgütern sehr verschieden war.

Im Vergleich zu den anderen Gouvernements des russischen Reiches standen die Einkünfte der Landgüter in Estland im Durchschnitt mehr oder weniger auf demselben Niveau wie die Einkünfte der Frongüter in den anderen Gouvernements oder waren nur ein wenig höher. Die Einkünfte der Grundzinspachtgüter (Obrokgüter) wurden jedoch bedeutend überstiegen. Dabei waren die Einkünfte der fortgeschrittenen, kleineren Landgüter viel größer als die „Durchschnittseinkünfte“ der Frongüter in Rußland und überstiegen mehrfach die Einnahmen der Gutsbesitzer von Seiten der Grundzinspachtbauern. Das alles zeigt, wie einträglich die Arbeitsrente für die Gutsbesitzer war.

Diese Einträglichkeit erhöhten die deutsch-baltischen Gutsbesitzer noch dadurch, daß sie sich von der Staatsregierung ein sehr günstiges Besteuerungssystem erhandelten (s. das erste Kapitel und P. 5 des vierten Kapitels).

Die deutsch-baltischen Gutsbesitzer klammerten sich im Laufe des 18. Jahrhunderts an die Fron, weil es ihnen dadurch möglich wurde, von ihren Landgütern immer größere Einkünfte zu erzielen. Gegen Ende des Jahrhunderts waren die Möglichkeiten der fortgeschrittenen kleineren Güter beinahe erschöpft, nicht aber die Möglichkeiten der größeren, rückständigen Landgüter. Damit erklären sich die abweichenden Standpunkte, die von Seiten der Gutsbesitzer Estlands während der Krise der fronherrlichen Gutswirtschaft gegen Ausgang des 18. Jahrhunderts vertreten wurden.

2. DIE MENGE DES DEM BAUERN ZUR VERFÜGUNG BLEIBENDEN PRODUKTS

Das stärkere Wachstum und die beträchtlichere absolute Größe der Exploitation der Bauern wurden nicht nur durch die bessere

⁵ Wir gebrauchen hier nicht den Termin „Größe des Mehrprodukts“, da das Mehrprodukt nicht nur in dem von der Gutsaussaat erhaltenen Getreide, sondern auch in anderen Ergebnissen der bäuerlichen Arbeit bestand.

Organisation der Fron, durch bessere Überwachung der Fronarbeiter und durch andere Mittel des außerökonomischen Zwangs ermöglicht, sondern gerade durch intensivere Anwendung des ökonomischen Zwangs. Das äußerte sich im Wachstum der bäuerlichen Aussaat pro Kopf der arbeitsfähigen Männer in jenen Gütern im Laufe des Jahrhunderts. Die Folge davon war, daß um die Wende des 18. Jahrhunderts die bäuerliche Aussaat gerade in kleineren Landgütern größer war, das heißt in denselben Landgütern, in denen auch die herrschaftliche Aussaat pro Kopf der arbeitsfähigen Männer größer war (s. Tabellen 23 und 24).

Auf den ersten Blick erscheint es widerspruchsvoll, daß die Fronarbeit, die herrschaftliche Aussaat und die bäuerliche Aussaat gleichzeitig wachsen. Ziemlich verbreitet ist der Standpunkt, als ob die Erweiterung der herrschaftlichen Aussaat unbedingt die Verminderung der bäuerlichen Aussaat zur Folge haben müsse. Solch unbedingter Zusammenhang braucht jedoch nicht immer zu bestehen und besteht auch wirklich nicht immer. Theoretisch besteht ein umgekehrt proportionaler Zusammenhang unbedingt nur dann, wenn das Mehrprodukt und das zur Verfügung des Bauern bleibende Produkt zusammengekommen die maximalen Produktionsmöglichkeiten auf der gegebenen Entwicklungsstufe der Produktionskräfte erschöpft haben und die Frage nur um die Umteilung des erzeugten Produkts geht. Ein solcher Zustand, der gewöhnlich von einer Krise spricht, kommt nicht die ganze Zeit über vor. So lange, bis die maximalen Produktionsmöglichkeiten noch nicht erreicht sind, können beide — sowohl das Mehrprodukt wie auch das dem Bauern zur Verfügung bleibende Produkt — wachsen.

Daß der Gutsbesitzer, noch bevor die inneren Entwicklungsreserven erschöpft waren, zur Umteilung des Produkts zu seinem Vorteil schritt, ist theoretisch natürlich möglich und kam in der Praxis auch tatsächlich vor. Dafür mußten jedoch konkrete Ursachen existieren und das war von sich aus keine allgemeine Tendenz. Zu jener Zeit bestand die allgemeine Tendenz im Wachstum der Intensität der gesellschaftlichen Arbeit. Die ganze Frage besteht darin, auf welche Weise dieses Wachstum erreicht wurde, ob und wie es sich zwischen dem Gut und dem Bauernhof verteilte. Dieses Problem besteht nicht nur bei der Arbeitsrente, sondern auch bei anderen Rentenformen. Die Frage besteht immer in der Erreichung der maximalen Möglichkeiten auf der gegebenen Stufe der Produktionskräfte. Alle Formen der Feudalrente haben die Verbindung des außerökonomischen und ökonomischen Zwangs miteinander gemein. Der Vorzug einer Form der Feudalrente vor den anderen besteht darin, daß sie dem Bauern günstigere Möglichkeit bietet und dadurch (daß heißt durch größeren ökonomischen Zwang) die Produktion antreibt. In dieser

Beziehung ist die Arbeitsrente die konservativste Form der Rente. Hier sind die Möglichkeiten der Bauern am meisten beschränkt. Die bäuerliche Aussaat erreichte z. B. sogar in fortgeschrittenen, kleineren Landgütern keineswegs das Niveau der durchschnittlichen Aussaat der Grundzinspachtbauern im Nichtschwarzerdegebiet (s. P. 7 des zweiten Kapitels).

Aber sogar bei der Arbeitsrente sind die Möglichkeiten der Bauern in verschiedenen Gütern verschieden und entwickeln sich.

Indem K. Marx im 47. Kapitel des dritten Bandes des „Kapitals“ die Fragen der Arbeitsrente behandelt, schreibt er: „Nehmen wir z. B. an, die Fronarbeit für den Grundherrschaft sei ursprünglich zwei Tage der Woche gewesen. Diese zwei Tage wöchentlich der Fronarbeit stehn damit fest, sind eine konstante Größe, gesetzlich reguliert durch Gewohnheitsrecht oder geschriebenes. Aber die Produktivität der übrigen Wochentage, worüber der unmittelbare Produzent selbst verfügt, ist eine variable Größe, die sich im Fortgang seiner Erfahrung entwickeln muß, ganz wie die neuen Bedürfnisse, mit denen er bekannt wird, ganz wie die Ausdehnung des Markts für sein Produkt, die wachsende Sicherheit, mit der er über diesen Teil seiner Arbeitskraft verfügt, ihn zu erhöhter Anspannung seiner Arbeitskraft spornen wird, wobei nicht zu vergessen, daß die Verwendung dieser Arbeitskraft keineswegs auf Ackerbau beschränkt ist, sondern ländliche Hausindustrie einschließt. Die Möglichkeit einer gewissen ökonomischen Entwicklung, natürlich abhängig von der Gunst der Umstände (unsere Sperrungen — I. S.), vom angeborenem Rassencharakter u.s.w., ist hier gegeben.“⁶ In dem angeführten Zitat hebt K. Marx vor allem hervor, daß die Größe der Rente in Arbeitstagen zu einer festen Größe wird und durch Gewohnheit oder Gesetz reguliert wird. Für jeden konkreten Fall bleibt die Aufgabe, ausfindig zu machen, im Verhältnis mit was die Größe der Fronarbeit in Arbeitstagen festgesetzt wurde. War doch die Zahl der Frontage nirgends eine abstrakte, von nichts abhängende Größe, die alle Bauern schlechthin, wie die Sklaven in der Sklavenhaltergesellschaft, nach Willkür des Gutsherrn leisten sollten. Der Unterschied des Feudalismus von dem Sklaventum besteht nämlich gerade darin, daß das Quantum der Fronleistungen eines Bauern auf Grund seines ihm zur Verfügung stehenden Landes oder irgend einer anderen Kennziffer seines Vermögens festgesetzt wird, die je nach Gegend und Naturbedingungen verschieden ist. In keinem Fall darf man dieses Moment übersehen oder unterschätzen. Das würde zum Überschätzen der Rolle des außerökonomischen Zwangs und zum Unterschätzen der ökonomischen Faktoren in der Epoche des Feudalis-

⁶ K. Marx, Das Kapital, B. III, T. II, Hamburg 1904, S. 327.

mus führen. Hat doch Fr. Engels vor dem Überschätzen der Gewalt in der ökonomischen Entwicklung gewarnt.⁷

In Estland hing die Größe der Leistungen der Bauern dem Gutsherrn gegenüber (Feudalrente) von der wirtschaftlichen Lage jedes Bauern, in erster Linie von der Größe seines Landes (seiner Aussaat) ab. Eine Ausnahme bildeten Müller, Krüger und Handwerker (s. P. 4 des dritten Kapitels). Das war eine geschichtliche Tradition, der K. Marx bei primitiver Produktionsweise wesentliche Bedeutung zuschreibt.⁸

Da zwischen den Fronleistungen und dem Bauernacker ein gewisser Zusammenhang waltete, rief das Wachstum der Fronarbeit je nach Kopf der arbeitsfähigen Männer im Laufe des 18. Jahrhunderts das Wachstum der bäuerlichen Aussaat hervor. Es fand eine erweiterte Produktion statt. Das war eine allgemeine Erscheinung. Dabei war in kleineren Landgütern, wo das Wachstum der Fron größer war, auch das Wachstum der bäuerlichen Aussaat pro Kopf der arbeitsfähigen Männer beträchtlicher als in größeren Gütern und umgekehrt. In größeren Landgütern war das Wachstum sowohl der Fronarbeit als auch der bäuerlichen Aussaat geringer. Da in größeren Landgütern das Wachstum der „durchschnittlichen“ Fron pro Kopf der arbeitsfähigen Männer innerhalb des Gutes hauptsächlich infolge der Konzentration der Menschen in den größeren Bauernhöfen stattfand, überstieg die bäuerliche Aussaat pro Kopf der arbeitsfähigen Männer kaum das früher bekannte Höchstniveau. Die „durchschnittliche“ bäuerliche Aussaat wurde innerhalb der Grenzen des Landguts dadurch gesteigert, daß sich im Laufe des 18. Jahrhunderts immer mehr Menschen in die größeren Bauernhöfe konzentrierten. In fortgeschrittenen, kleineren Landgütern im Gegenteil überstieg die Aussaat pro Kopf der arbeitsfähigen Männer merklich das früher bekannte Höchstniveau.

Um bei höherem Stand der Fron, als es in größeren Nachbargütern der Fall war, dem Entlaufen der Bauern in die letzteren vorzubeugen, verminderten die Besitzer der kleineren Landgüter sogar die Zahl der Arbeitstage der ordinären Fron pro Tonne der bäuerlichen Aussaat. Die Folge davon war, daß die ordinäre Fron pro Tonne der bäuerlichen Aussaat in kleineren Landgütern um die Wende des 18. Jahrhunderts in zeitlicher Hinsicht geringer war als in größeren Gütern. Das bedeutet, das vom Gesichtspunkt des Ackerlandes betrachtet die Fronbedingungen der Bauern in kleineren Landgütern sich in zeitlicher Hinsicht gebessert hatten und leichter waren, als in größeren Gütern. Pro Kopf eines arbeitsfähigen Mannes kam aber mehr Fron, ebenso auch mehr bäuerliche Aussaat. Also wurde eine größere Arbeitsproduktivität gerade in denjenigen Landgütern erreicht, wo gleich-

⁷ Fr. Engels, Anti-Dühring, Moskau 1939, S. 173.

⁸ K. Marx, Das Kapital, B. III, T. II, Hamburg 1904, S. 327.

zeitig mit der Verstärkung des außerökonomischen Zwangs auch die Möglichkeiten der Bauern sich erweiterten. Gegen Ausgang des 18. Jahrhunderts hatte die herrschaftliche und bäuerliche Aussaat pro Kopf der arbeitsfähigen Männer in größeren Bauernhöfen die mögliche Höchstgrenze erreicht und von nun an brachte die weitere Erhöhung der Fron die Verminderung der bäuerlichen Aussaat pro Kopf der arbeitsfähigen Männer mit. In größeren, rückständigen Gütern war aber die Arbeitsproduktivität viel niedriger und dort entstand um die Jahrhundertwende kein derartiges Problem.

Die Verminderung der Fron in zeitlicher Hinsicht pro Kopf der arbeitsfähigen Männer kann den Eindruck erwecken, als ob die Änderung des Verhältnisses des Gutslandes zum Bauernland zugunsten des Bauern ausfiel. In keinem Landgut fand aber etwas ähnliches statt, denn die Menge der Fronarbeit, d.h. die Menge der Gutsaussaat pro Tag der ordinären Fron wuchs an. In fortgeschrittenen Landgütern war dieses Wachstum größer als in rückständigen (s. P. 6 des dritten Kapitels). Daher änderte sich das Verhältnis der Gutsfelder zu Bauernfeldern in allen Gütern im Laufe des 18. Jahrhunderts zugunsten des Guts (s. Tabelle 18, S. 122); und dementsprechend änderte sich auch das kreisweise Durchschnittsverhältnis der Gutsfelder zu Bauernfeldern in allen Kreisen zum Nachteil der Bauern. Das zeigt, daß die Rentenbedingungen im Laufe des Jahrhunderts für den Bauern nicht günstiger wurden, sondern sich in allen Gütern verschlechterten. Die Verkürzung der Zeitdauer der Fron in Bezug auf eine Tonne der bäuerlichen Aussaat war nur eine scheinbare Verbesserung der Lage der Bauern; die Gutsherren machten sie dadurch wett, daß sie von einem Arbeitstage eine größere Arbeitsmenge (Aussaat) verlangten.

Um die Wende des 18. Jahrhunderts kam auf eine Tonne der bäuerlichen Aussaat in fortgeschrittenen Landgütern etwas weniger Gutsaussaat als in rückständigen Gütern. Also waren, bei einer allgemeinen Tendenz zur Verschlechterung, die Rentenbedingungen in kleineren Landgütern jedoch ein wenig besser als in größeren Gütern.

Daraus, daß die Änderung des Größenverhältnisses der Guts- und Bauernfelder zum Nachteil der Bauern und das Wachstum der Fron allgemeine Erscheinungen waren, können wir folgern, daß die Lage der Bauern hinsichtlich der Fron überall schlechter wurde. Für eine Tonne bäuerlicher Aussaat mußte jetzt mehr Gutsfeld bestellt werden und auf jeden arbeitsfähigen Mann kam jetzt mehr Fron. Es wäre jedoch durchaus falsch, die „logische“ Schlußfolgerung zu ziehen, daß die Lage der Bauern auch hinsichtlich der absoluten Größe des ihnen bleibenden Produkts schlechter wurde. Oft wird eine solche Folgerung zu rasch gezogen, ohne daß die Dynamik der Größe des auf einen Menschen kommen-

den Bauernackers näher untersucht wird. Die Menge des dem Bauern bleibenden Produkts pro Menschen wuchs in Estland im 18. Jahrhundert. In fortgeschrittenen Gütern verdoppelte sie sich im Laufe des Jahrhunderts. In größeren Landgütern war das Wachstum viel geringer. Gegen Ausgang des Jahrhunderts war die nach Ableistung der Korngerechtigkeit übrigbleibende Getreidemenge eines Bauernhofs in den fortgeschrittenen, kleineren Landgütern der Kreise Virumaa und Järvamaa doppelt so groß wie in rückständigen Gütern und sogar größer. In den Kreisen Harjumaa und Läänemaa war dieses Verhältnis wie $1\frac{1}{2}$ zu 1 (s. P. 2 des vierten Kapitels).

Man kann fragen, warum das Wachstum der Fron, d.h. die Vergrößerung der Mehrarbeit in zeitlicher Hinsicht nicht unvermeidlich die Verkürzung der dem Bauern bleibenden Arbeitszeit und in Verknüpfung damit die Verminderung des dem Bauern bleibenden Produkts hervorgerufen hat? Die notwendige Arbeitszeit steht unbedingt im umgekehrten Verhältnis zur Surplusarbeitszeit nur im Falle einer festen Länge des Arbeitstages. Bei der Naturalrente besteht zwischen ihnen kein unmittelbarer direkter Zusammenhang. Bei der Feudalrente wird die Produktion noch dadurch charakterisiert, daß die Mehrarbeit sowohl zeitlich wie auch räumlich von der notwendigen Arbeit getrennt ist. Oft sind sie auch hinsichtlich der Arbeiter voneinander getrennt. So z.B., wenn der Bauernhof zwei arbeitsfähige Männer hat, gehen nicht beide auf die Fronarbeit. Diese wird von einem geleistet. Der andere bleibt zu Hause und bestellt die Bauernfelder. Also müssen wir einen Unterschied machen zwischen der Zeit, die nach Ableistung der Fron übrig bleibt (die dem Bauern bleibende Zeit) und der Zeit, die der Bauer zur Herstellung des notwendigen Produkts in seiner Wirtschaft benutzt. Nicht die ganze Zeit, die nach Ableistung der Fron übrig blieb, wurde vom Bauern immer und überall mit derselben Intensität in seiner Wirtschaft angewandt. Er konnte sie nur soweit anwenden, als er dazu Möglichkeiten in Form einer Ackerfläche besaß. Dabei kannte die Summe der Surplusarbeitszeit und der notwendigen Arbeitszeit im Feudalismus keine andere Grenze als die Höchstgrenze, die hauptsächlich von den physischen Grenzen der Arbeitskraft abhing. Die Bedeutung der sittlichen Schranken war verhältnismäßig gering. Dort, wo diese Höchstgrenze noch nicht erreicht ist und solange sie nicht erreicht ist, können die Surplusarbeitszeit und die notwendige Arbeitszeit gleichzeitig wachsen. Auch können die Arbeitsintensität auf Guts- und Bauernfeldern und in Verbindung damit das Mehrprodukt und das dem Bauern zur Verfügung bleibende Produkt wachsen.

Wie oben gezeigt, nimmt K. Marx an, daß bei der Arbeitsrente die Produktionsintensität der nach Ableistung der Fron übrig

bleibenden Tage wächst. Wenn nun der Gutsbesitzer die Zahl der Frontage pro Kopf der arbeitsfähigen Männer vergrößert, so erwächst die Frage, ob dieses Wachstum der Fronarbeit das ganze Wachstum der Intensität, einen Teil davon oder gar mehr umfaßt, als das Wachstum der Intensität selber beträgt? Theoretisch sind alle drei Fälle möglich. Tatsächlich wurde in Estland im 18. Jahrhundert die zweite dieser Varianten angewandt. Die Fronarbeit und die bäuerliche Aussaat pro Kopf der arbeitsfähigen Männer wuchsen gleichzeitig. Das ist die natürlichste Variante, indem sie sowohl außerökonomischen wie auch ökonomischen Zwang in sich verbindet. Beide anderen Varianten können sich nur auf außerökonomischen Zwang stützen. Im Laufe des Jahrhunderts hatte aber der Gutsbesitzer keinen prinzipiellen Grund, von der Anwendung der Zwangsmittel loszusagen.

In erster Linie ist der Gutsbesitzer an der Vergrößerung der Mehrarbeit interessiert, nicht aber an der Umteilung des ganzen Produkts. Solange sich noch einige Reserven der Arbeitszeit, der Arbeitsintensität und der Arbeitsproduktivität finden lassen, kann neben dem Wachstum der Surplusarbeitszeit auch eine Vergrößerung des dem Bauern bleibenden Produkts stattfinden. Erst dann, wenn die Arbeit auf Bauernfeldern der weiteren zeitlichen Vergrößerung der Mehrarbeit zum Hindernis wird, muß die erstere nachgeben. Dabei ist es natürlich von Wichtigkeit, wie K. Marx hervorhebt, daß der Bauer imstande ist, seine Arbeitskraft in vollem Maße zu verwenden, d.h. daß taugliches Ackerland vorhanden ist, daß die Möglichkeit besteht, die Bauernfelder zu erweitern, ländliche Hausindustrie zu betreiben u.s.w. Davon hängt das Verhalten der Bauern zu Wachstum der Fronarbeit ab. Für den Gutsbesitzer ist es theoretisch einerlei, ob die Surplusarbeitszeit auf Kosten der absoluten Verlängerung der Arbeitszeit (indem die notwendige Arbeitszeit auch wächst) oder auf Kosten der notwendigen Arbeitszeit wächst, wenn nur die Surplusarbeitszeit länger wird. Vom Standpunkt des Bauern aus gesehen aber ist es nicht einerlei. Wenn die Fron sich erhöht, d.h. wenn die Surplusarbeitszeit sich verlängert und die wirtschaftliche Lage des Bauern (die Aussaat), d.h. das notwendige Produkt, unverändert bleibt oder sogar abnimmt, so ist der Bauer jedenfalls dagegen. Er ist dagegen, weil ihm das materielle Interesse dazu fehlt. Seine Möglichkeiten, notwendiges Produkt zu erzeugen, werden hinsichtlich des Bodens nicht günstiger, hinsichtlich der Zeit werden sie sogar eingeschränkt. Auch verletzt ein solcher Weg unmittelbar das geschichtlich ausgestaltete traditionelle Verhältnis der Fron zur bäuerlichen Aussaat. Es versteht sich von selbst, daß eine derartige Erweiterung der Gutsfelder (das heißt die Verlängerung der Surplusarbeitszeit) pro Kopf der arbeitsfähigen Männer nur durch die Verstärkung des außerökonomischen Zwangs möglich ist.

Als Antriebe, die den Bauern zu erhöhter Anspannung seiner

Arbeitskraft anspornen, nennt K. Marx neben dem Wachstum der Produktivität, der Entstehung neuer Bedürfnisse und der Ausdehnung des Markts für das vom Bauern erzeugte Produkt die wachsende Möglichkeit, seine Arbeitskraft zu verwenden. Beim Gleichbleiben aller anderen Bedingungen ist diese wachsende Möglichkeit, die Arbeitskraft des Bauern zu verwenden, in dem Fall günstiger, wenn das Wachstum der Fronarbeit auf Grund der geschichtlichen Tradition die Erweiterung der bäuerlichen Aussaat pro Kopf der arbeitsfähigen Männer zur Folge hat. In dem Fall haben wir es mit einer Erweiterung der Möglichkeiten des Bauern sozusagen hinsichtlich des Flächeninhalts zu tun. Da der Bauer mehr Frontage an den Gutsherrn abzuleisten hat, so scheint es, als ob die Zeit, worüber der Bauer selbst verfügt, sich verminderte. Doch gerade diese hinsichtlich der bäuerlichen Ackerfläche bestehende Möglichkeit spornt den Bauern an, alle Arbeitsreserven seiner Familienmitglieder und Knechte anzuwenden (Arbeit der Alten, Kinderarbeit, aufs äußerste verlängerte Arbeitstage u.s.w.) und die Arbeitsintensität auf den Bauernfeldern zum Höchststand zu bringen, nur um die Arbeit auf seinem „eigenen“, d.h. auf dem Bauernfeld, erledigen zu können.

Natürlich darf man dieses Interesse an der Erweiterung der Bauernfelder nicht überschätzen. Es kann jedoch auch nicht übersehen werden. K. Marx hat wiederholt die Bedeutung des Interesses der Produzenten an der Produktion hervorgehoben. Bei feudaler Produktionsweise, wo der ganze Boden dem Feudalen gehörte und der Bauer nur einen Teil davon zur Erzeugung seiner Subsistenzmittel benutzte, fußen die Wechselbeziehungen zwischen dem Eigentümer des Bodens und dem Produzenten auf dem ökonomischen und außerökonomischen Zwang. Gerade das Interesse des Produzenten an einem Teil der Produktion — an den Ergebnissen der eigenen Produktion des Bauern — unterscheidet die feudale Produktionsweise von der sklavenhalterischen Produktionsweise.

Die Höhe des Interesses des Produzenten an den Ergebnissen der Produktion und die größere oder kleinere Möglichkeit, dieses Interesse in die Tat umzusetzen, sind Faktoren, die das Entwicklungstempo der feudalen Produktionsweise und die Ausnutzung ihrer inneren Reserven beeinflussen. Nicht nur dann, wenn eine Form der Feudalrente durch eine andere, progressivere ersetzt wird (Arbeitsrente, Produktenrente, Geldrente), sondern auch innerhalb der Grenzen einer und derselben Form der Feudalrente, sind das Interesse des Produzenten an der Produktion und die Möglichkeiten, dieses Interesse zu verwirklichen, verschiedenartig und im Wachsen begriffen. Unter der Voraussetzung, daß die äußeren Bedingungen unverändert bleiben, sind diese Möglichkeiten im allgemeinen am beschränktesten bei der Arbeitsrente, denn die Bedeutung der außerökonomischen Zwangsmittel

ist hier gewöhnlich größer als bei anderen Rentenformen. Gleichwohl entwickeln sich die Möglichkeiten der Bauern auch bei der Arbeitsrente, besonders dann, wenn die Produktion nicht nur für die Befriedigung eigener naturalwirtschaftlicher Bedürfnisse, sondern auch für den Markt statt findet.

Während in der Periode der Einführung der Leibeigenschaft die Knappheit an Elementen des ökonomischen Zwangs durch die Verstärkung des außerökonomischen Zwangs wettgemacht werden mußte, besteht ein Aspekt der späteren Entwicklung gerade in der Steigerung der Bedeutung des ökonomischen Zwangs.

Beim Vorherrschen der Arbeitsrente erweiterten sich diese Möglichkeiten der Bauern in Estland während des 18. Jahrhunderts in Hinblick auf den Ackerboden in vielen Landgütern. Erst im letzten Viertel des Jahrhunderts erreichte die Produktion der Guts- und Bauernwirtschaften zusammen in kleineren, fortgeschrittenen Landgütern einen solchen Stand, daß die weitere Erhöhung der Mehrarbeit zu Krisenerscheinungen führen mußte. Das äußerte sich anschaulich in der Verminderung der auf einen arbeitsfähigen Mann kommenden bäuerlichen Aussaat in größeren Bauernhöfen, im Vergleich zu kleineren Bauernhöfen (s. P. 8 des zweiten Kapitels). Hier hatte die weitere Erhöhung der Fron die Verschlimmerung der wirtschaftlichen Lage der Bauern zur Folge. Obgleich der Zusammenhang zwischen der Zahl der Frontage und der bäuerlichen Aussaat als eine geschichtliche Tradition bestehen blieb, waren gerade die größeren Bauernhöfe, wo die Fron pro Kopf der arbeitsfähigen Männer am höchsten war, nicht mehr imstande, dieses „Recht“ resp. Tradition, auszunutzen.

In größeren Landgütern war die auf einen arbeitsfähigen Mann kommende Guts- und bäuerliche Aussaat gegen Ende des 18. Jahrhunderts viel geringer, als in fortgeschrittenen Gütern. Das bedeutet, daß hier theoretisch die Möglichkeit der Weiterentwicklung der Wirtschaft vorhanden war. Also wurde auch am Ende des 18. Jahrhunderts in größeren Gütern, ähnlich den kleineren, die Weiterentwicklung der Wirtschaft nicht durch die vom Standpunkt der Produzenten aufs äußerste erhöhte Fron angehalten, sondern hier gab es dafür andere Ursachen.

Obgleich die Besitzer der größeren sowie der kleineren Güter sich beide um die weitere Entwicklung der Wirtschaft bemühten, waren die Probleme, mit denen sie sich befassen mußten, verschieden. Daher ist es natürlich, daß auch ihre Bestrebungen und Wege zur Überwindung der Krise der fronherrlichen Gutswirtschaft verschieden waren, was durch die verschiedenen Ansichten in Bezug auf die Ausarbeitung der Bauernverordnungen am Anfang des 19. Jahrhunderts deutlich zum Ausdruck gebracht wurde.

Die Lage der Bauern in kleineren und größeren Landgütern war ebenso verschieden. Das gleiche war in größeren und kleineren Bauernhöfen der Fall. Die vorliegende Behandlung würde

einseitig und lückenhaft bleiben, wenn wir alle diese von der ökonomischen Differenzierung verursachten Unterschiede und ihre Folgen für die Bauernschaft nicht in Betracht ziehen.

Wir haben festgestellt, daß die bäuerliche Aussaat und der Ernteertrag pro Kopf der arbeitsfähigen Männer in estländischen Landgütern im Laufe des 18. Jahrhunderts zunahm. Damit im Zusammenhang entsteht die Frage, wie dieses Wachstum zu qualifizieren ist? Kann man hier von einem einfachen Zuwachs des Mehrprodukts sprechen oder ist es etwas anderes? Und welche Änderung rief dieser Sachverhalt in der Bauernschaft hervor?

K. Marx nimmt an, daß bei der Arbeitsrente dem unmittelbaren Produzenten unter Umständen möglich sei, seine wirtschaftliche Lage zu verbessern und mehr zu produzieren, als er zu seinem Lebensunterhalt braucht. „Endlich ergibt sich bei der Arbeitsrente von selbst, daß, alle anderen Umstände als gleichbleibend vorausgesetzt, es ganz und gar abhängt von dem relativen Umfang der Mehr- oder *F r o n a r b e i t* (unsere Sperrung — I. S.), wie weit der unmittelbare Produzent fähig sein wird, seine eigene Lage zu verbessern, sich zu bereichern, einen Überschuß über die unentbehrlichen Subsistenzmittel zu erzeugen, oder wenn wir die kapitalistische Ausdrucksweise antizipieren wollen, ob oder wie weit er irgend einen Profit für sich selbst, d.h. einen Überschuß über seinen von ihm selbst producierten Arbeitslohn produzieren kann.“⁹ Unseres Erachtens ist auch im vorliegenden Fall ein Teil dieses Wachstums der Produktion pro Kopf der arbeitsfähigen Männer im Bauernhof zu demjenigen Teil der überschüssigen Arbeit zuzuschreiben, der die Rente übersteigt und sozusagen einen embryonischen Profit bildet. K. Marx verbindet die Entstehungsmöglichkeit des letzteren unmittelbar mit der Möglichkeit, die Ausbeutung der eigenen Arbeit des Bauern und der fremden Arbeit zu erweitern. „Soweit er (der Profit — I. S.) faktisch als ein besonderer Theil der überschüssigen Arbeit neben ihr entspringt, ist die Geldrente, wie die Rente in ihren früheren Formen, immer noch die normale Schranke dieses embryonischen Profits, der sich erst entwickeln kann im Verhältnis zu der Möglichkeit der Ausbeutung, sei es eigener überschüssigen, sei es fremder Arbeit, welche übrig bleibt nach Leistung der in der Geldrente dargestellten Mehrarbeit.“¹⁰ In Estland hatte man im 18. Jahrhundert gerade mit der Erweiterung der Möglichkeit zu tun, eigene überschüssige oder fremde Arbeit infolge der Ausdehnung der Bauernfelder auszubeuten. Das wurde noch durch die während des 18. Jahrhunderts stattgefundene Umgruppierung der Bauernhöfe in den Größengruppen begünstigt. Die zahlenmäßige Zunahme der größeren Bauernhöfe in allen Landgütern war unter den obwaltenden Umständen eine natürliche und gesetzmäßige Erscheinung. Die

⁹ K. Marx, Das Kapital, B. III, T. II, Hamburg 1904, S. 326.

¹⁰ Idem, S. 331.

Steigerung der Bedeutung der größeren Bauernhöfe schuf die Voraussetzungen für die Ausbeutung fremder Arbeitskraft inmitten der Bauernschaft. Um die Wende des 18. Jahrhunderts gehörte von allen in den Bauernhöfen lebenden arbeitsfähigen Männern ungefähr jeder dritte Mann zum Stande der leibeigenen Bauernwirte. Alle übrigen Männer — Brüder, Söhne u.s.w. arbeiteten als Knechte, Badstüber oder Löstreiber. Die bestehende Arbeitsorganisation begünstigte ebenfalls die Ungleichheit der in den Bauernhöfen wohnenden Menschen. Wenn, z. B., in einem Bauernhof drei arbeitsfähige Männer wohnten und der ordinäre Spanndienst des Bauernhofs 2 Frontage in der Woche betrug, so wurde diese Fron gewöhnlich nur von einem Mann — dem Knecht — geleistet, indem er die ganze Woche auf dem Gutshof arbeitete. Der Bauernwirt, dessen Sohn oder Bruder, und im entsprechenden Fall auch der andere Knecht, blieben auf dem Gesinde, um die Bauernfelder zu bearbeiten. Nur wenn es nötig war, eilige Saisonarbeiten zu verrichten, begaben auch sie sich auf den Gutshof, um Hilfsgehorch und Wirtstage zu leisten.

Die obengenannten Voraussetzungen für die Ausbeutung fremder Arbeitskraft entstanden in allen Landgütern, sowohl in kleineren, wie auch in größeren. Die Möglichkeiten ihrer Verwirklichung aber waren verschieden und hingen davon ab, wie viel Bauernland (Aussaatz) auf einen arbeitsfähigen Mann fiel. Da in fortgeschrittenen kleineren Landgütern die bäuerliche Aussaat merklich größer war, war dort ebenso die Ausbeutung fremder Arbeitskraft in der Bauernschaft größer. Im Gegenteil zu größeren, rückständigen Landgütern, wo die bäuerliche Aussaat pro Kopf der arbeitsfähigen Männer auch in größeren Bauernhöfen geringer war, waren die Möglichkeiten der Ausbeutung der Arbeitskraft hinsichtlich der Ackerfläche beschränkter. Im Gegenteil zu den fortgeschrittenen Landgütern blieb hier viel von der dem Bauern zur Verfügung stehenden Zeit gerade deswegen unbenutzt, weil die verfügbare Ackerfläche nicht ausreichend war. Also kann man aus der Tatsache, daß die größeren Bauernhöfe zahlenmäßig überwiegend wurden, keine unmittelbaren Folgerungen über die wirtschaftliche Lage und die wechselseitigen Beziehungen zwischen den Bauern ziehen. Zu diesem Zweck muß man noch herausfinden, in welchem Umfang die Bauern mit Saatfläche versorgt waren. Die Versorgung der Bauernschaft mit Ackerland war in den verschiedenen Landgütern sehr verschieden und ermöglichte in Bauernhöfen fremde Arbeitskraft in größerem oder geringerem Maße auszubeuten.

Eine gewisse Vergrößerung des dem Bauern zur Verfügung bleibenden Produkts bedeutet natürlich keine allgemeine Bereicherung der Bauernschaft und verwandelt diesen Überrest keineswegs in den Profit. Von Wichtigkeit ist, wer sich diesen Teil des Produkts aneignet und wozu er gebraucht wird.

Die Zersetzung der in den Bauernhöfen herrschenden patriarchalischen Beziehungen wurde durch die Entwicklung des Markts und der Waren-Geldbeziehungen in Estland im 18. Jahrhundert wesentlich beeinflußt (s. P. 3 des vierten Kapitels). Das Getreide fand guten Absatz und der estnische Bauer begann immer mehr landwirtschaftliche Erzeugnisse auf den Markt zu bringen. Das förderte die Entwicklung der bäuerlichen Produktion und schuf Voraussetzungen für die Erweiterung und Ausbreitung der Waren-Geldbeziehungen im Dorf selbst. Im Fall von Naturalwirtschaft wurde das wenige Geld, das man auf dem Markt erhielt, dazu verwendet, um die Abgaben an den Gutsherrn zu entrichten und nötige Waren für den eigenen Bedarf (Salz, Eisen, Fische u.s.w.) zu kaufen. Je mehr die Möglichkeit sich erweiterte, durch eigene, überschüssige und fremde Arbeit das die Rente übersteigende Produkt zu erzeugen und auf dem Markt abzusetzen, desto mächtiger zersetzten sich die früheren patriarchalischen Beziehungen im Bauernhof und desto mehr gewann die Differenzierung der Bauernschaft an Boden. Die ökonomischen Voraussetzungen dafür waren in verschiedenen Landgütern und Bauernhöfen sehr verschieden. In kleineren, fortgeschrittenen Landgütern der Kreise Järvamaa und Virumaa gab es Bauernhöfe, wo nach Entrichtung der Naturalabgaben und nach Abzug des Konsums bis an die 20—25 Tonnen Marktgetreide übrig blieb. Gewiß waren solche Bauernhöfe in der Minderheit; doch kamen sie in allen Kirchspielen vor. In denjenigen Landgütern, wo auf einen arbeitsfähigen Mann eine durchschnittliche Aussaatmenge fiel, kamen die Bauernhöfe in einigermaßen fruchtbaren Jahren mit ihrem Korn kaum aus. In den Kreisen Järvamaa und Virumaa war die Lage etwas besser als in Harjumaa und Läänemaa. In denjenigen Landgütern, wo die Aussaat unter dem Kreisdurchschnitt blieb, war der Mangel an Getreide in den Bauernhöfen eine gewöhnliche Erscheinung. Jedesmal, wenn die Ernte mißlang oder weniger ergiebig war, drohte solchen Bauernhöfen die Hungersnot. Wenn die Bauernwirte dieser Landgüter auch in Jahren mittelmäßiger Ernte einige Tonnen Korn zum Markt brachten, geschah dies nur indem sie sich etwas vom Mund abdarbten und in erster Linie die Kost der Knechte beeinträchtigten. Also waren die Möglichkeiten der Entstehung der ökonomischen Differenzierung und des Profits, sowie dessen Größe in einzelnen Bauernhöfen sehr verschieden. In kleineren Landgütern, wo auf einen arbeitsfähigen Mann auch mehr herrschaftliche Aussaat fiel, waren die Möglichkeiten in dieser Hinsicht größer.

Nun ist die Absonderung des Profits von der Rente die Voraussetzung für die kapitalistische Produktion. Diese Voraussetzung aber wird nur dann zur Wirklichkeit, wenn sie in die Tat umgesetzt wird, d.h. wenn dieser embryonische Profit nicht nur in der Konsumtionssphäre, sondern auch in der Produktionssphäre Anwendung findet. Damit erklärt sich die Tatsache, daß die Bauernwirte

am Ende des 18. Jahrhunderts immer mehr auf der Sicherung und Erweiterung des Eigentumsrechts an Produktionsmitteln bestanden. So z.B. verlangten sie, daß alle fahrende Habe des Bauernhofs mit Ausnahme des sogenannten eisernen Inventars dem Bauernwirt gehören sollte. Ebenso forderten sie die Sicherung ihres Erbrechts am Bauernhof. Der Wunsch, Eigentümer des Bauernhofs zu werden, gewann immer mehr an Boden. Der Umstand, daß die privaten Bauerrechte und die Bauernverordnungen der ersten Jahre des 19. Jahrhunderts diesen Fragen so viel Aufmerksamkeit schenkten, beweist, daß infolge der während des 18. Jahrhunderts entstandenen wirtschaftlichen Möglichkeiten die auf die Erlangung des Eigentumsrechts zielenden Bestrebungen in der Bauernschaft sehr verbreitet waren. Aus entsprechenden Angaben und der damaligen Literatur ersehen wir, daß die Bauern faktisch einiges Vermögen besaßen, das in Vieh, beweglichem Eigentum und Geld bestand. Da dem leibeigenen Bauern die Möglichkeit fehlte, den Überschuß in der Produktionssphäre anzuwenden, war die Trunksucht sehr verbreitet.

Die Krise der fronwirtschaftlichen Produktion wurde also nicht durch die das ganze Jahrhundert hindurch andauernde allgemeine Verarmung der Bauern verursacht, wie es die deutsch-baltischen und auch die bourgeoisen Wirtschaftshistoriker betonen, sondern neben allem anderen bestand eine Ursache jener Krise darin, daß besonders in fortgeschrittenen, kleineren Landgütern die Entwicklung der bäuerlichen Produktion zur Entstehung eines embryonischen Profits führte, der sich von der Rente abzusondern begann.

Unter den Krisenverhältnissen, die in der in Estland während des 18. Jahrhunderts ausgebildeten fronherrlichen Gutswirtschaft entstanden, muß man also neben dem Kampf, den alle Bauern gegen die fronherrliche Ordnung führten, auch die wirtschaftlichen Vorteile eines Teils der Bauernwirte anerkennen und beachten, ebenso die damit verknüpften Bestrebungen, kapitalistisches Eigentum und neue kapitalistische Produktionsverhältnisse zu gründen. Die Voraussetzungen dafür wurden durch die von den günstigen Absatzbedingungen des 18. Jahrhunderts verursachte Entwicklung in der Warenproduktion geschaffen, die sowohl in Gutswirtschaften wie auch in Bauernwirtschaften statt fand. Sie bildete die Grundlage für die differenzierte Entwicklung der bäuerlichen Wirtschaft und für die daraus resultierende Differenzierung in der Bauernschaft.

3. DIE RATE DER FEUDALRENTE

Wie wir oben dargelegt haben, änderte sich ausnahmslos in allen Landgütern Estlands das Verhältnis der Gutsfelder zu den Bauernfeldern zugunsten des Landguts. Das läßt uns unter den

gegebenen konkreten Verhältnissen, d.h. bei dem schon oben beschriebenen Verhältnis der Rentenformen das Wachstum der Rate der Feudalrente konstatieren. Die Berechnungen pro Kopf der arbeitsfähigen Männer zeigen, daß nicht etwa einerseits die gutsherrliche Aussaat und die gutsherrlichen Ernteerträge zunahmen, andererseits aber die bäuerlichen Ernteerträge und der dem Bauern zum Konsum bleibende Teil abnahmen, sondern daß tatsächlich beide wuchsen. Da aber das Wachstum in der Gutswirtschaft größer war als in der Bauernwirtschaft, änderte sich das Verhältnis zugunsten des Landgutes, d.h. es erfolgte eine Steigerung der Rate der Feudalrente. Also war in den östlich von der Elbe gelegenen Territorien das Wachstum der Feudalrente nicht immer mit der Verringerung des Bauernlandes verbunden. Im estländischen Gouvernement erfolgte im 18. Jahrhundert das Wachstum der Rate der Feudalrente zusammen mit der Erweiterung des Bauernlandes. Das läßt sich damit erklären, daß die Gutsbesitzer bei Vergrößerung der herrschaftlichen Produktion nicht nur außerökonomischen Zwang anwandten, sondern auch das Interesse der leibeigenen Bauern an der Erweiterung der bäuerlichen Produktion erhöhten.

Obleich die Rate der Feudalrente in allen Landgütern eine steigende Tendenz hatte, machen sich bei fortgeschrittenen, kleineren Landgütern einerseits und bei rückständigen, größeren Landgütern andererseits eine Reihe von Unterschieden bemerkbar.

Vom Gesichtspunkt der Arbeitsrente aus betrachtet, war das Wachstum der Zahl der Frontage pro Kopf der arbeitsfähigen Männer in kleineren Landgütern beträchtlicher als in größeren, rückständigen Gütern. Daraus darf man aber nicht direkt schließen, daß der Exploitationsgrad in kleineren Landgütern höher war als in größeren. In zeitlicher Hinsicht war die Ausbeutung im absoluten Betrage dort gewiß größer, doch hängt der Exploitationsgrad auch von der Zeit ab, die der Bauer in eigenem Interesse anwendet. Wenn wir von der ganzen Zeit ausgehen, die nach Ableistung der Fron übrig bleibt, scheint der Exploitationsgrad in kleineren, fortgeschrittenen Landgütern höher zu sein als in größeren, rückständigen Gütern, denn hier bleibt dem Bauern mehr Zeit zur Verfügung. Wir haben jedoch gesehen, daß vom Gesichtspunkt der Ackerfläche betrachtet die Möglichkeiten der Zeitznutzung in fortgeschrittenen und rückständigen Landgütern verschieden waren. Da auch die bäuerliche Aussaat pro Kopf der arbeitsfähigen Männer in kleineren, fortgeschrittenen Gütern größer war, so folgt, daß vom Standpunkt der Ackerfläche aus betrachtet der Exploitationsgrad nicht in kleineren, fortgeschrittenen, sondern in größeren, rückständigen Landgütern höher war. Auf Grund der Arbeitsergebnisse (der Aussaat) nennen wir den Exploitationsgrad den korrigierten Exploitationsgrad. Der korrigierte Exploitationsgrad ist in größeren,

rückständigen Landgütern höher, weil dort auf eine Tonne der bäuerlichen Aussaat mehr Gutsaussaat fällt als in kleineren, fortgeschrittenen Landgütern. Um die Wende des 18. Jahrhunderts waren also die Rentenbedingungen vom Standpunkt der Ackerfläche aus betrachtet in größeren, rückständigen Landgütern schlechter und der Exploitationsgrad höher als in fortgeschrittenen, kleineren Landgütern. Die absolute Größe der Aussaat war aber in kleineren, fortgeschrittenen Landgütern höher, stellenweise sogar viel höher und betrug an einigen Orten sogar das Doppelte. Also kommen in kleineren und größeren Landgütern bei sehr abweichendem Niveau (absoluten Zahlen) von einander durchaus nicht sehr abweichende Exploitationsgrade vor.

Die günstigeren Bedingungen, unter denen die Bauern in kleineren, fortgeschrittenen Landgütern lebten, ermöglichten zur gleichen Zeit größere absolute Kennziffern, d.h. höhere Arbeitsproduktivität zu erreichen, und gegen Ende des 18. Jahrhunderts die herrschaftliche und bäuerliche Aussaat zusammen pro Kopf der arbeitsfähigen Bauern auf eine Höhe zu bringen, die damals als erreichbare Höchstgrenze galt. Obwohl die Aussaat auch in größeren Gütern gleichzeitig ein wenig zunahm, blieb sie jedoch hinter derjenigen der kleineren Landgüter weit zurück.

Damit läßt sich auch die Beschränktheit der Anschauungen jener Gutsbesitzer erklären, die empfahlen, große Landgüter in kleinere Hoflagen zu zerstückeln, um auf diese Weise die Produktion zu steigern. Da das Anlegen der Hoflagen keine Erweiterung der Möglichkeiten der Bauern mitbrachte, führte diese organisatorische Maßnahme zu keinem Ergebnis. Denn es ging nicht soviel um die Größe der Landgüter, wie um die Bedingungen, unter denen die Bauern leben mußten.

Im Vergleich mit den Grundzinspachtbauern im Nichtschwarzerdegebiet Rußlands war der durchschnittliche Exploitationsgrad in Estland merklich höher, und das sowohl in fortgeschrittenen wie auch in rückständigen Gütern. Was aber das durchschnittliche Niveau der Arbeitsproduktivität betrifft, so war dieses in Estland unter den Verhältnissen der Arbeitsrente niedriger als bei Grundzinspachtbauern. Hier kommt der Vorzug der Geldrente der Arbeitsrente gegenüber deutlich zum Vorschein. Zur gleichen Zeit und unter beinahe gleichen Bedingungen ist das durchschnittliche Niveau der Arbeitsproduktivität unter dem Pachtzins höher als unter der Arbeitsrente. In fortgeschrittenen, kleineren Landgütern war aber das Niveau der Arbeitsproduktivität höher als das durchschnittliche Niveau der Arbeitsproduktivität bei Grundzinspachtbauern. Das beweist, daß die auf der konservativsten Rentenform basierenden Landgüter unter günstigen Bedingungen ein sehr hohes Niveau der Arbeitsproduktivität erreichen können, das sich der Höchstgrenze der bestehenden Möglichkeiten nähert. Dabei ist, wie wir gesehen haben, die Zeit, die nach der Ableistung

der Fron übrig bleibt, nicht das einzige und hauptsächlichste Kriterium der Möglichkeiten des Bauern, sondern wir müssen auch eine Reihe anderer Momente und Faktoren in Betracht ziehen, die dem Bauern mehr oder weniger günstig sind.

Alles obenangeführte zeigt, daß in der Periode des späten Feudalismus, wo die kapitalistischen Beziehungen schon ziemlich entwickelt waren und wo die estländische Landwirtschaft sehr eng mit dem Markt verbunden und auf die intensive Entwicklung der Warenproduktion gerichtet war, auch unter der Arbeitsrente als der vorherrschenden Form der Feudalrente die differenzierte Entwicklung sowohl der Guts- wie auch der Bauernwirtschaft möglich war. Die Masse des Mehrprodukts, die Menge des dem Bauern zur Verfügung bleibenden Produkts und die Rate der Feudalrente wuchsen zu gleicher Zeit. Sie wuchsen sowohl im absoluten Betrage über das ganze Gouvernement wie auch durchschnittlich auf einen arbeitsfähigen Mann gerechnet. Das zeigt, daß unter den gegebenen geschichtlichen Verhältnissen die wesentliche Bedeutung dem Umstand beizumessen ist, daß die Produktion für den Markt erfolgte. An erster Stelle stand die Möglichkeit, die Warenproduktion zu entwickeln, ebenso die Stufe dieser Entwicklung, nicht aber die Form der Feudalrente. Die eine oder die andere Form der Feudalrente vermag die Entwicklung der Warenproduktion in größerem oder geringerem Maße zu fördern. Bei entwickelter Warenproduktion kann auch die Arbeitsrente neben dem Wachstum der Rate der Feudalrente dieselbe Entwicklung der Bauernwirtschaft hervorrufen, wie die anderen Rentenformen, und eine Steigerung der Produktivität der gesellschaftlichen Arbeit bewirken.

Während vor Jahrhunderten das Fernbleiben des Bauern von den Marktbeziehungen und die Entstehung und Verstärkung der Leibeigenschaft Hand in Hand gingen, bilden jetzt das immer mehr umfangreichere Auftreten des Bauern auf dem Markt und das Eindringen der Waren-Geldbeziehungen in die Bauernwirtschaft die Grundlage zur Zersetzung der Leibeigenschaft.

Das raschere und größere Wachstum des Mehrprodukts in kleineren Landgütern, wo auch die Aussaat der Bauern mehr zunahm, bewirkte eine sehr ungleiche Entwicklung sowohl der Guts- wie auch der Bauernwirtschaft. Ein gewisser Unterschied zwischen den Produktionsniveaus der Landgüter kam auch am Ende des vorigen, d.h. des 17. Jahrhunderts zum Vorschein, war jedoch viel geringer. Gerade während des 18. Jahrhunderts, im Zusammenhang mit der Entwicklung der Warenproduktion, vertiefte sich dieser Unterschied wesentlich. Der Umstand, daß auch in Livland in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts die Lage der Landgüter sehr verschieden war, sowie Angaben aus anderen Gebieten, gewähren Grund zur Annahme, daß eine solche ungleiche Entwicklung der Arbeitsrente in vielen Ländern östlich von der Elbe stattgefunden hatte. Bei den fortgeschrittenen, kleineren Landgütern, die im

Hinblick auf ihr Produktionsniveau ein Vorbild waren und dem ihrerseits die größeren, rückständigen Landgüter nachstrebten, erschöpften sich die inneren Reserven der auf der Fron basierenden Produktion früher. In diesen Landgütern kommt die Krise der Guts- und Bauernwirtschaft dann zum Ausbruch, wenn im Vergleich zu früheren Zeiten ein höheres Produktionsniveau erreicht wird. Dieses höhere Produktionsniveau schafft die Voraussetzungen für die Entwicklung der kapitalistischen Beziehungen in der Bauernschaft.

Die Leistungen der Bauern waren nicht in allen Landgütern so hoch, um ausschließlich damit den Ausbruch der Krise und die Entstehung der Armee der Lohnarbeiter erklären zu können. In größeren, rückständigen Landgütern war das Produktionsniveau niedriger, und gerade die Besitzer dieser Landgüter begannen von einem Überschuß der Menschen zu reden. Diesen Eindruck von einem Überschuß an Menschen erhielten sie, indem sie die Lage der fortgeschrittenen und rückständigen Landgüter verglichen. Die Tatsache, daß in fortgeschrittenen, kleineren Landgütern die Arbeitsergebnisse pro Kopf der Bauernschaft höher waren, erweckte den Eindruck, als ob man in größeren Landgütern mit einer geringeren Zahl von Bauern auskommen könnte. In Wirklichkeit war in größeren Landgütern kein Überschuß an Menschen vorhanden. Dort hatte man es nur mit sehr schlechten Bedingungen für den Bauern zu tun, die die Entwicklung der Produktion hemmten. Für die in jenen Landgütern herrschende Lage treffen die Worte von Fr. Engels vollständig zu, nämlich daß das herrschaftliche Dominium nicht groß genug war, um all die Arbeit aufzusaugen, die noch aus den Leibeigenen auszusaugen war.¹¹

Infolge einer abweichenden Entwicklung und eines abweichenden Produktionsniveaus war während der Krise der fronwirtschaftlichen Produktion die Lage in verschiedenen Gütern verschieden. Damit erklären sich die voneinander abweichenden Vorschläge der Gutsherren zur Überwindung der Krise. Bei der am Anfang des 19. Jahrhunderts in Estland vorgenommenen Regulierung der Bauernleistungen, daß heißt beim Ausgleichen der Zustände, gewannen die reaktionärsten Standpunkte die Oberhand. Die Bauernverordnung von 1804 setzte einen allgemeinen festen Zusammenhang zwischen der bäuerlichen Aussaat, der Fronarbeit und der Anzahl der arbeitsfähigen Menschen in Kraft. Dieser Zusammenhang war aber sozusagen ein kombinierter Zusammenhang. Der Regulierung wurden diejenigen Beziehungen aus fortgeschrittenen und rückständigen Landgütern zugrunde gelegt, die für den Bauern am unvorteilhaftesten waren (s. P. 11 des dritten Kapitels). Den fortgeschrittenen Landgütern wurde nämlich die hohe Norm der Fron pro Kopf der

¹¹ Fr. Engels, Zur Geschichte der preussischen Bauern, Moskau 1940, S. 7.

arbeitsfähigen Männer entnommen, den rückständigen Landgütern aber die hohe Norm der Fron pro Tonne der bäuerlichen Aussaat. Durch Verbindung dieser beiden Normen waren die Besitzer der größeren, rückständigen Landgüter bestrebt, die Fronleistungen der Bauern pro Kopf der arbeitsfähigen Männer auf das Niveau der fortgeschrittenen Landgüter zu bringen, bei Beibehaltung der bisherigen vom Standpunkt der Bauern aus gesehen sehr ungünstigen Verhältnisse der bäuerlichen Aussaat zu den Fronleistungen. Die Bauernverordnung ermöglichte auch den Besitzern der kleineren, fortgeschrittenen Landgüter die Fronleistungen zu steigern, da in jenen Landgütern, wie schon bemerkt, das Verhältnis der bäuerlichen Aussaat zur Fron bisher faktisch günstiger gewesen war als die Bestimmungen des Gesetzes vorsahen. Die Bauernverordnung hatte eine allgemeine Erhöhung der Fron unter den ungünstigsten Bedingungen für den Bauern zum Ziel, d.h. eine hohe Fron für eine geringe bäuerliche Aussaat. Das bedeutete eine allgemeine Erschwerung der Ausbeutung und eine Erhöhung des durchschnittlichen Exploitationsgrades gerade auf Kosten der fortgeschrittenen Landgüter. Hier kommen die reaktionären Anschauungen der deutsch-baltischen Gutsbesitzer klar zum Vorschein. Indem sie in Wirklichkeit in kleineren Landgütern verhältnismäßig höhere Einkünfte feststellten, erkannten sie deren ökonomische Grundlagen nicht an, sondern hofften, daß alles durch Anwendung von organisatorischen Maßnahmen, durch die Erhöhung des außerökonomischen Zwangs zu erreichen sei. Gegen alles Fortschrittliche gerichtet, was der Entwicklungsgang im Laufe des 18. Jahrhunderts geschaffen hatte, konnte sich die Ausführung der Bestimmungen der Bauernverordnung nur auf die Erhöhung des außerökonomischen Zwangs stützen. Das war sozusagen der letzte Versuch, die fronwirtschaftliche Produktion durch die Erhöhung der Fron zu erweitern. Und da dieser Versuch die Gesetzmäßigkeiten der ökonomischen Entwicklung nicht anerkennen wollte, führte er auch nicht zum Ziel. Im ersten Jahrzehnt des 19. Jahrhunderts kam die Entwicklung der Landwirtschaft ins Stocken. Das zwang die deutsch-baltischen Gutsbesitzer, gleich nach dem Inkrafttreten der ersten Bauernverordnung, eine neue, bessere Lösung zu suchen. Da sie immer bei dem ihnen lieb gewordenen und für sie vorteilhaften Fronsystem beharrten, schlugen sie bei der Bauernbefreiung den reaktionärsten, preußischen Weg ein.

Die Bauernverordnungen aus dem Anfang des 19. Jahrhunderts darf man keineswegs auf Rechnung der freisinnigen Anschauungen und des Liberalismus der deutsch-baltischen Gutsbesitzer schreiben. Das war die im 18. Jahrhundert stattgefundene ökonomische Entwicklung, die die alten Produktionsverhältnisse zur Krise brachte und die Gründung neuer Produktionsverhältnisse forderte. Die Rolle der deutsch-baltischen Gutsbesitzer bestand darin, daß sie beim Übergang zu neuen Produktionsverhältnissen den reaktio-

närsten Weg wählten. Sich selber treu bleibend, blieben sie auch der Reaktion treu. Die grausamste Ausbeutung und Ausräuberung der Bauernschaft mittels der Fron im 18. Jahrhundert, die Vorbereitungen, auf diese Weise zur völligen Ausplünderung der Bauernschaft zu gelangen, was auch bei ihrer Befreiung auf dem preußischen Wege in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts erfolgte — das waren die Verdienste der deutsch-baltischen Gutsbesitzer zu jener Zeit. Die Entwicklung der estländischen Landwirtschaft fand im 18. Jahrhundert auf dem für den Bauern schwersten Wege statt. Darin besteht das reaktionäre Wesen der damaligen ökonomischen Beziehungen, nicht aber darin, als ob die estländische Landwirtschaft sich im 18. Jahrhundert überhaupt nicht entwickelt hätte. Zu diesem Weg — dem Weg der Erhöhung der Fron, hatte die Habgier der deutsch-baltischen Gutsbesitzer geführt. Die im 18. Jahrhundert stattgefundene ökonomische Entwicklung erfolgte nur dank der schweren Arbeit unserer Vorfahren.

Von Grund aus falsch ist die von den deutsch-baltischen und bourgeoisen Historikern vertretene Auffassung, nach der das ganze 18. Jahrhundert für die Landwirtschaft Estlands bloß eine Zeit des allgemeinen Stillstands und des Verfalls der Bauernschaft gewesen sei. Man soll diejenigen Jahre des 18. Jahrhunderts, wo unter sehr günstigen Verhältnissen eine sehr rasche und umfangreiche Entwicklung der estländischen Landwirtschaft erfolgte, von derjenigen Periode deutlich unterscheiden, wo die Krise der fronwirtschaftlichen Produktion ihren Anfang nahm und sich weiter entwickelte. Neben der Erschwerung der Ausbeutung der Bauernschaft muß man auch die Entwicklung der bäuerlichen Produktion in jenem Jahrhundert sehen. Die Behandlung des 18. Jahrhunderts als einer Periode des bloßen Stillstands entspricht keineswegs der Wirklichkeit. Die politischen Erwägungen, derentwegen die deutsch-baltischen und bourgeoisen Historiker das 18. Jahrhundert so behandelten, bestanden in ihrem Bestreben, die wirkliche Bedeutung dieser Periode für die ökonomische Entwicklung des estnischen Volks zu verhehlen, das große ökonomische Wachstum zu verhehlen, das die Vereinigung Estlands mit Rußland zur Folge hatte. Zur gleichen Zeit waren sie bestrebt, die reaktionäre Rolle, die die baltischen Barone und die estnische Bourgeoisie dabei gespielt hatten, zu verheimlichen. Die reaktionäre Rolle der deutsch-baltischen Gutsbesitzer in den vorliegenden Fragen bestand in der Auswahl der schwersten Wege für den Bauern im 18. und 19. Jahrhundert. Die reaktionäre Rolle der estnischen Bourgeoisie bestand aber darin, daß sie die zwischen Estland und Rußland historisch geknüpften Bande sofort nach der Großen Oktoberrevolution zerriß — gerade zu der Zeit, in der die Sowjetmacht diese Bande im gemeinsamen Interesse der estnischen und rußischen Werktätigen auszunutzen begann.

Die estnische Bourgeoisie blieb nur eine kurze Zeit an der

Macht. Diese zwei Jahrzehnte jedoch zeigten, daß die Kräfte, die vor hundert Jahren bemüht waren, dieses Gebiet für sich in einen wirtschaftlich gewinnbringenden, politischen und militärischen Stützpunkt zu verwandeln, noch nicht beruhigt waren. Der bourgeoise estnische Staat wurde bald eine wirtschaftliche Halbkolonie Englands, Deutschlands und anderer imperialistischer Mächte, sowie ein politisches Anhängsel für sowjetfeindliche Kombinationen.

Die Wiederherstellung der Sowjetmacht in Estland im Sommer 1940 bereitete der Vergeudung der Arbeitsergebnisse unseres Volkes ein Ende. Die sehr rasche Entwicklung der Wirtschaft und der Kultur Sowjetestlands zeigt, daß die Zusammenarbeit estnischer, russischer und anderer Sowjetvölker auf den großen Prinzipien des Internationalismus beruht.

In der brüderlichen Völkerfamilie der Sowjetunion widmen die estnischen Werktätigen all ihre Anstrengungen dem Erreichen der von dem XXII Parteitag der Kommunistischen Partei der Sowjetunion gesetzten Ziele.

Die vorliegende ökonomische-historische Abhandlung hat ihre Aufgabe erfüllt, wenn sie auf Grund faktischen Materials ein sehr wichtiges Ereignis im Leben des estnischen Volkes — die Vereinigung Estlands mit Rußland und ihre Folgen für das 18. Jahrhundert beleuchtet, und damit der Ausmerzungen der aus Werken bourgeoiser Autoren herüberkommenen Überreste des Alten, zur Festigung der Freundschaftsbeziehungen zwischen den Völkern und dadurch dem Aufbau der kommunistischen Gesellschaft beiträgt.